

Szatmári Judit

A református egyház a neoabszolútizmus éveiben 1849–1860

SZATMÁRI JUDIT

A református egyház a neoabszolutizmus éveiben
1849–1860

A Ráday Gyűjtemény Tanulmányai 12.

Magyar Tudományos Akadémia Magyar Nyelvtudományi Intézet

1051 Budapest, Magyar Tudósok utca 14.

SZATMÁRI JUDIT

A református egyház
a neoabszolútizmus éveiben
1849–1860

Ráday Gyűjtemény
Budapest, 2015

Édesanyám emlékének

A református egyház
a megkezdésével
1849–1860

© Szatmári Judit, 2015

TARTALOM

Előszó	7
Bevezetés	11
I. rész Az ostromállapot	19
Megtorlás	21
A Haynau-féle rendelet	25
Küldöttségek, feliratok a Haynau-rendelet ellen	33
Az első református gyűlések a Haynau-rendelet ellen	37
Az 1851-es református küldöttség	46
Karl Geringer és a protestáns egyházi ügyek	58
A világiak részvétele az egyház életében 1855-ig	63
Evangelikus adminisztrátorok – református szuperintendensek	72
A szuperintendensek megsokasodott teendői	79
Lelkészi mindennapok az új keretek között	90
II. rész Az egyházi rendezésre várva	99
Az ostromállapot vége	101
Az 1855-ös bécsi tanácskozás	104
A „papi párt” szervezkedése	117
Az Entwurf és első fogadtatása	130
Református egyházkerületi gyűlések az Entwurf ellen	133
A színpalak mögött: az Entwurf mellett vagy ellene	148
A „protestáns párt”	154
Nagy küldöttség és audiencia	164
Kormánybiztosok a protestáns gyűléseken	173
A rimaszombati Teleki-requiem következményei	182

III. rész A pátens	195
Előkészületek	197
Szállongó hírek és a protestáns pátens	203
A református egyházkerületek állásfoglalása	208
Báthori Gábor helyettes szuperintendens lemondatása	216
A decemberi pesti gyűlés	223
1860. januári bécsi küldöttség	228
A kormány megváltozott stratégiája	235
A felosztatott seniorum collegium	245
Újabb támadások az egyházi gyűlések ellen	249
A protestáns pátens „visszavonása”	257
Befejezés	270
Függelék I.	277
Függelék II.	286
Függelék III.	295
Függelék IV.	308
Függelék V.	312
Bibliográfia	314
Zusammenfassung	323

ELŐSZÓ

E kötetben jelenik meg a 2001-ben megvédett doktori disszertációm, amelyet az Eötvös Loránd Tudományegyetem Történelem Doktori Programjában, Szabad György vezetésével készítettem el. Az eltelt több, mint tíz év ellenére vagy éppen ezért, a disszertációt kézbevéve magán a szövegen nem változtattam, viszont kiegészítettem az azóta örvendetesen megsaporodott szakirodalomra hivatkozással mind a lábjegyzetekben, mind a bibliográfiában. Amikor először fordultam a téma felé (a kilencvenes évek második felében), az alapvető néhány művön kívül (Szabad György, Révész Imre és Friedrich Gottas könyvei általános és egyháztörténeti téren) alig akadt a korszakkal foglalkozó publikáció. Azóta a korszak kutatása előtérbe került, közigazgatás-történeti, nemzetiségtörténeti, társadalomtörténeti tanulmányok, könyvek, forráskiadványok sora jelent meg. A neoabszolutizmus vagy önkényuralom időszaka – maga a korszak elnevezése is változik koronként, utóbbi időben a neoabszolutizmus a használatosabb – végső soron a modern, polgári Magyarország születésének időszaka, nem pedig elfelejtendő, kényszer várakozásra ítélt másfél évtized 1848-49 és 1867 között. A kétarcú rendszernek – modernizál és elnyom – egy kis aspektusára, a protestáns egyházakkal folytatott politikájára kívántam összpontosítani e dolgozattal, s remélem, hogy ezáltal új szempontokat adok a témával foglalkozó kutatóknak és új forrásokkal ismertetem meg.

Köszönet munkahelyemnek, mely mindig támogatta kutatásomat és lehetővé tette e könyv megjelenését.

„A felséges Úrnak árnyékában.

Az általános pusztulásban, mikor az erdő minden valamire való fáját leütögette a mennykő, megmaradt az erdő lábujában a csalit. Ott még énekelt a madár – ha nem is víg énekeket, de ‚bús zsoltárokat‘, – ha nem is a régi kedvvel, de a régi hittel. Ott még tenyészet, mozgás, élet, ha cselekvés nem is. Ott megvolt a csipkebokor; nem állt ugyan lángban, de tövisai megvoltak, s megszurta a kezét, a ki belényúlt. Ott nehéz volt irtani, mert a gyökerek, indák, ágak nagyon összefonódtak. Ott meghúzhatták magukat az üldözött, kivált apróbb vadak; védelmet, sőt élelmet is találtak. A vadász ott röstelt vagy nem mert hajtani.

A felséges Úrnak árnyékában.

Az egyház.”

Baksay Sándor: Jobb kezem

The first part of the course is devoted to the study of the real numbers. We begin with the natural numbers and the integers, and then move on to the rational numbers. The real numbers are introduced as the completion of the rational numbers. We then study the properties of the real numbers, including the completeness property. The second part of the course is devoted to the study of the complex numbers. We begin with the complex plane and the complex numbers, and then move on to the properties of the complex numbers. The third part of the course is devoted to the study of the real and complex functions. We begin with the real functions, and then move on to the complex functions. The fourth part of the course is devoted to the study of the real and complex series. We begin with the real series, and then move on to the complex series. The fifth part of the course is devoted to the study of the real and complex integrals. We begin with the real integrals, and then move on to the complex integrals.

Mathematics 101

Mathematics 101

BEVEZETÉS

Révész Imre írta 1957-ben, hogy könyvét – Fejezetek a Bach-korszak egyházpolitikájából – előtanulmánynak szánta a kérdés részletkutatói és monografikus feldolgozói számára.¹ Az azóta eltelt évtizedekben a korszak protestáns egyházpolitikájáról két jelentős feldolgozás jelent meg. Friedrich Gottas a Révész számára elérhetetlen bécsi forrásanyagot feldolgozva a kormányzati politika szemszögéből vizsgálta meg a kérdést.² Csohány János szintén a bécsi levéltári anyagra helyezte a hangsúlyt, amikor azt kutatta, hogyan láttak minket, magyar protestánsokat a birodalom államférfiai.³ Révész, aki tisztázta az önkényuralom katolikus és protestáns egyházpolitikájának alapvető vonásait, ugyanilyen fontosnak tartotta a nemzetiségi politikával szorosan összefüggő pravoszláv kérdésnek tanulmányozását. Ebben a témában – nem egyháztörténeti munkaként, de a nemzetiségek helyzetével szorosan összekapcsolódó felekezeti viszonyokra is kitérve – alapvetően új Deák Ágnes könyve a nemzeti egyenjogúsításról.⁴ Jelen tanulmány a Révész által várt részletfeldolgozások egyike kíván lenni, a magyarországi református egyháznak az önkényuralom alatti mindennapjait, az elveszített egyházi autonómia visszaszerzésére irányuló erőfeszítéseit próbálja bemutatni.

Először azt érdemes tisztázni, mi várható az önkényuralom egyházi vonatkozásának újabb kutatásától, hiszen legfontosabb eseményeit, főként a pátensharc részleteit jól ismerjük. Ha kézbe vesszük Zsilinszky

¹ Révész Imre: *Fejezetek a Bach-korszak egyházpolitikájából*. Budapest, 1957. 9.

² Gottas, Friedrich: *Die Frage der Protestanten in Ungarn in Ära des Neoabsolutismus*. München, 1965.

³ Csohány János: *A magyarországi protestánsok abszolutizmuskori bécsi kormányiratok tükrében*. Budapest, 1979.

⁴ Deák Ágnes: *„Nemzeti egyenjogúsítás” 1849-1860*. Budapest, 2000.

Mihály egyháztörténetét,⁵ mely minden protestáns egyháztörténész alfája és omegája, máris megszereztük a legalapvetőbb ismereteket a korszakról. Ennél részletesebb feldolgozás, mely a háttérben meghúzódó érdekek szövevényébe is behatol, Révész Imre említett, ötven évvel későbbi munkája. Ifj. Révész Imre már évtizedekkel korábban megírta a nagy előd Révész Imre életrajzát,⁶ melyben szintén jelentős részt foglal el tárgyalt korszakunk, lévén Révész Imre a protestáns pátenssel való szembesegülés egyik fő alakja. Az óriási ismeretanyaggal rendelkező egyháztörténész, a Révész családi levéltár legavatottabb szakértője a pátensharc s az előző évek történetének olyan értékelését alapozta meg, melyen magyar protestáns részről nem várható változtatás. Munkája a másik oldal, Bécs szempontjából maradt hiányos. A Thun vezette vallás- és közoktatási minisztériumról eredeti bécsi levéltári dokumentumokat Franz Zimmermann, az 1850-es években Thun mellett dolgozó Andreas Zimmermann minisztériumi tanácsos leszármazottja, közölt először.⁷ A minisztertanácsai jegyzőkönyveket, melyekből a kormány, az uralkodó szándékait, döntéseit követhetjük nyomon, Gottas kitűnő, alapos munkája dolgozta fel. Ám Bécsből nézve a magyarországi, pontosabban a magyar protestánsok mindig is lázadóknak tündek. Gottas sem kerülte el, hogy némiképp a magyarokat elégedetlenkedőnek, Bécsből még a jót sem elfogadónak állítsa be. Csohány János doktori disszertációja a bécsi iratokat ebből a másik szemszögéből, a magyar protestánsok szemszögéből vizsgálta meg.

A felsorolt összefoglaló munkák után a magam részéről Tóth Endre tanulmányát tekintetem irányadóul. „A pátens története a dunántúli református egyházkerületben” a *Theológiai Szemle* 1940-es évfolyamában

⁵ Zsilinszky Mihály: *A magyarhoni protestáns egyház története*. Budapest, 1907.

⁶ Révész Imre, ifj.: *Révész Imre élete 1826-1881*. Debrecen, 1926. Ifj. Révész Imre két könyvének megjelenése között – Révész Imre élete és *Fejezetek a Bach-korszak egyházpolitikájából* – harminc év telt el. A történész szemléletének megváltozására Kósa László hívta fel a figyelmet *A történész Révész Imre fordulata c. tanulmányában*. In: *Művelődés, egyház, társadalom. Tanulmányok*. Budapest, 2011. 408-436.

⁷ Zimmermann, Franz: *Das Ministerium Thun für die Evangelischen im Gesamtstaate Oesterreich 1849 bis 1860*. Wien, 1926.

jelent meg.⁸ Tóth Endre a pápai egyházkerületi levéltár anyagát az adott időszakra teljes egészében feldolgozta s a szuperintendencia életében az önkényuralom miatt bekövetkezett változásokat szinte naprakészen rögzítette. Egyházi levéltárosként ilyen módon terveztem a dunamelléki református egyházkerület anyagát ismertetni. A többi egyházkerületi levéltárban kutatva különösen az egyházkerületek kapcsolattartása érdekelt, a szuperintendensek s más vezető egyháziak egymás közötti levélváltása. A korszak szuperintendensei közül csak Szoboszlai Pap István életrajza jelent meg,⁹ ő azonban már 1855-ben meghalt, a tiszántúli egyházkerületet Balogh Péter nagyszalontai esperes vezette tovább helyettes szuperintendensi minőségben. Szoboszlai életrajza egy fontos kérdésre nem ad választ: milyen közbenjárás vagy más okok húzódtak a háttérben, hogy 1849-es szereplése után is hivatalban maradhatott. Míg az evangélikus szuperintendensek kisebb vétségekért hivatalvesztésre, sőt börtönre ítéltettek, debreceni paptárs, Könyves Tóth Mihály pedig megjárta Olmützöt, Szoboszlait megbízhatónak, „gutgesinnt”-nek tartották és az 1855-ös bécsi tanácskozás résztvevőjének választották. Szerepének tisztázatlansága mindenféleképp utánagondolást érdemel. A dunamelléki egyházkerületben szintén nem mindennapi a szuperintendensség sorsa. Polgár Mihály 1854-ben meghalt és Báthori Gábor kecskeméti esperes, egyházkerületi főjegyző lett a helyettes szuperintendens. Semmi sem „menthette volna meg” attól, hogy ne őt válasszák meg 1860-ban, ha nem következik be 1859-es meghátrálása, amikor a meghirdetett egyházkerületi gyűlést visszamondta. Lemondásának hiteles története, hogy különösen a fiatal Tisza Kálmán kardoskodott lemondatása mellett, kortársi visszaemlékezésekből és magának Báthorinak néhány leveléből rekonstruálható. Báthori és Szoboszlai szuperintendensek kiragadott példájával próbáltam illusztrálni, hogy még vannak hiányzó mozaikdarabok, melyeket helyükre illesztve élesebbé válhatna a korszak egyházi vezetőiről

⁸ Tóth Endre: A pátens története a dunántúli református egyházkerületben. *Theológiai Szemle*, 16. évf. (1940) 2. sz. 547-564., 3. sz. 579-600., 4. sz. 609-649.

⁹ Varga Zoltán: Szoboszlai Pap István élete és munkássága különös tekintettel egyházpolitikai tevékenységére. Debrecen, 1934.

alkotott kép. Dolgozatomban megpróbáltam a méltatlanul elhanyagolt tiszáninneri egyházkerületet is jobban az előtérbe helyezni. Szuperintendensét, Apostol Pált 1848 szeptemberében választották meg hivatalára, s javában folyt a pátensharc, mikor 1860 márciusában elhunyt. Hiába remélte a kormányzat, hogy a főpásztor nélkül maradt kerületben talán teret nyer a pátensnek, Zsarnay Lajos egyházkerületi főjegyző zökkenő nélkül vitte tovább az ügyeket.

Az önkényuralom éveit követő kényszerű változásoknak a protestáns egyházaktól¹⁰ idegen voltát leginkább akkor érzékeljük, ha ismerjük a református és evangélikus egyháznak az 1800-as évekre megszállt belső felépítését. A magyarországi református és evangélikus egyház kerületi beosztása, a négy-négy egyházkerület (szuperintendencia) az 1700-as években alakult ki. A korábban létrejött területi egységek, az egyházmegyék (szeniorátus, traktus) részben uralkodói ráhatással – I. és II. Carolina Resolutio – szerveződtek egyházkerületté. Ezek teljesen önállóan intézték ügyeiket, egymással csak a több szuperintendenciát érintő tárgyakban érintkeztek. A négy egyházkerület közös ülését generális konventnek vagy generális konferenciának nevezték, az itt hozott határozatoknak nem volt kötelező ereje, csak ajánlások voltak a szuperintendenciák számára. A szuperintendenciák döntéshozó szerve az egyházkerületi közgyűlés volt, melyet egyenlő számú, választott, világi és egyházi (lelkészi) képviselő¹¹ alkotott. Az egyházkerület papi vezetője a szuperintendens,¹² világi a főgondnok/felügyelő volt, az egyház-

¹⁰ Mai szóhasználatban a protestáns evangélikust és reformátust egyaránt jelent. A korszakban gyakran mindkét hitvallású evangélikusoknak, augsburgi és helvét hitvallású evangélikusoknak nevezik a protestánsokat.

¹¹ Az „egyházi és világi” kifejezést a lelkészek, illetve világi tisztségviselők megjelölésére használom. A protestánsok ezt a korban elfogadottnak, bár maguk is bevallották „improprius, de bevett kifejezésnek” tartották. Pesti Napló 1856. okt. 30. Beszámoló a dunamelléki református egyházkerület gyűléséről.

¹² A korszakban belső egyházi használatban a püspök névvel is illették a szuperintendenseket, de hivatalosan a protestánsoknak tilos volt püspöki címet használni.

megyének az esperes (szenior) és a gondnok/felügyelő.¹³ Rajtuk kívül választott lelkészi és világi képviselők: főjegyző, jegyző és a tanácsbírák vagy ülnökök (assessorok) alkották az egyházkerületi és egyházmegyei gyűlést. A két protestáns egyház közötti különbség az evangélikus egyetemes felügyelő tisztségében mutatkozott meg, a református egyháznak nem volt a kerületek feletti, országos tisztségviselője. Törvényhozó szereve mindkét egyháznak a zsinat volt. Tárgyalt korszakunknak egyik fő kérdése protestáns részről a zsinattartás engedélyezése volt. Mindkét egyház 1791-ben tartotta utolsó zsinatát, ám az itt hozott egyházi törvényeket nem szentesítette az uralkodó.¹⁴ Az 1791-es volt az utolsó zsinat, de egyben az első országos, amely először próbálta egységessé tenni az egyházkerületek egymástól eltérő kánonait. A korábbi egyházi törvények még a török időkben születtek, a szuperintendenciák a hercegszöllősi, komjáti vagy éppen Geleji Katona-féle kánonokat fogadták el és próbálták többé-kevésbé a megváltozott viszonyokhoz alkalmazni. Az 1791-es kánonok a szentesítés elmaradása miatt nem emelkedhettek törvényerőre, de a négy református egyházkerület működését részben ezek az ún. budai kánonok szabták meg. A protestánsok egy ideig várták, sőt szorgalmazták az elmaradt szentesítést. Az 1840-es évekre viszont más vélemény alakult ki: most már új zsinatot lenne szükséges összehívni, az elmúlt ötven év változásaihoz képest új kánonokat alkotni. A zsinat összehívásához azonban előzetes uralkodói engedélyt kellett nyerni – az 1791. évi 26. törvény többek között erről is rendelkezett. Ez a törvény –

¹³ Az egyházmegyei gondnokokat az egyházkerületi főgondnoktól való megkülönböztetésül gyakran segédgondnoknak vagy coadjutor curatornak nevezték.

¹⁴ Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Leváltára (RL) A/1.a 5. k. Volumen protocolli venerabilis Superintendentiae Cis Danubianae 1786-1795 (A dunamelléki református egyházkerület jegyzőkönyve) 564-660. Tormási János generalis notarius feljegyzése a zsinatról.; Budán 1791-ben tartott ref. zsinat' históriája, – eleibe bocsátva a' más országokbani protestánsok' igazgatási rendszerük. In: Egyházi Almanak 1842-dik évre. Szerk. Polgár Mihály. Kecskemét, 1842. (A dunamelléki ref. egyházkerület névtára) 163-255; Varga Zoltán: Politikai okok az 1791. évi zsinati végzések szentesítésének elmaradásában. Debrecen, é.n.

a bécsi és linzi békekötések alapján – biztosította a protestánsok egyházi autonómiáját. 1848-ig az egyházak szervezeti és kormányzati kérdéseibe az állam nem szólt bele. Az uralkodó a legfőbb felügyeleti jogot tartotta fenn magának – amint említettük a zsinat összehívását, kánonok szentesítését. 1850 után változott a helyzet, a kormány centralista politikája célul tűzte ki a protestáns egyházak központi irányítását.

A protestánsok közjogi helyzetét az említett 1791:26. törvény határozta meg. Ez a törvény a nehéz 1700-as évek után első ízben jelentett törvényes garanciát a protestánsok egyházi állására nézve. Az 1791-es törvény meghozatala után fél évszázad telt el, mire az 1843-44-es országgyűlésen új vallásügyi törvény született. Bár ez több hátrányos megkülönböztetést érintetlenül hagyott, olyan pozitívumok szerepeltek benne, mint a vegyes házasságok protestáns lelkész előtti megköthetése, szabad áttérés protestáns vallásra. A magyarországi református és evangélikus egyház igen elégedett volt az új szabályozással, mely csak a harmadik országgyűlésen emelkedhetett törvényerőre és születhetett meg az 1844:3. törvény. A megalkotott törvényjavaslatot ugyanis az 1832-36-os diétán a főrendi tábla utasította vissza, az 1839-40-es országgyűlés után pedig a király nem szentesítette.¹⁵ Az utolsó rendi országgyűlésen a vallásügy nem szerepelt a királyi előterjesztésben a tárgyalandó törvényjavaslatok között. A protestáns fél ezt igen kedvezőnek találta, mivel a katolikus klérus éppen ennek ellenkezőjére törekedett, módosítani, egészíteni akarta az 1844:3. törvényt. A protestánsok viszont azt szeretnék volna elérni, ha e törvényt mindenki szorosan betartja, s a vallási sérelmeket eszerint rendezik. Ilyen sérelmek: az áttérések megnehezítése, a vegyes házasságokból származó gyermekek vallásának megszabása, mely ügyekben gyakran maga a Helytartótanács az 1844:3. törvény szellemével ellenkezőleg rendelkezett, nem is beszélve a klérus akadályozó szerepéről. A protestáns egyházak reformkori politikai aktivitásáról,

---

¹⁵ Zsilinszky 639-652.; Zsilinszky Mihály: Az 1848-iki vallásügyi törvénycikk története. Budapest, 1908.; Varga 254-290.

vagy pontosabban politikai passzivitásáról több helyen olvashatunk.¹⁶ Arról, hogy a katolikus országgyűlési követeknek protestáns vallási ügyben történő kezdeményező fellépését maguk az egyházak tartották túlmerésznek. Az egyházkerületek az 1830-1840-es években csak „kullogtak” az országgyűlési határozatok után, kínosan ügyeltek arra, nehogy az uralkodó szemében követelő szerepben tűnjenek fel. 1847-1848-ra, az utolsó rendi országgyűlés idejére változott meg a helyzet, felbátorodtak a protestáns egyházak. Az elkövetkezendő évtizedben, sokkal nehezebb körülmények között, hasonló folyamatot figyelhetünk meg. Az első években a protestánsok a megszokott – bár nem sok eredményt hozó – gyakorlat szerint felségfolyamodványokban sorolták fel sérelmeiket és kérték kényszerű alázattal az uralkodótól törvényes állapotukba történő visszahelyezésüket. 1858-1859-re megváltozott ezeknek a feliratoknak a hangvétele, már követelték elvett jogaikat.

A protestánsok önkényuralmi magatartásának megértéséhez tudnunk kell, hogy mit veszítettek el. Az új rendszer nemcsak elvette tőlük az 1791:26. törvényben biztosított egyházi autonómiájukat, rendelkezéseivel megsértette az 1844:3. törvényt, de kiestek abból az állapotból is, melyet az 1848:20. törvény biztosított, a kölcsönösségen és viszonyosság alapuló vallássegélylőségből. 1848-ban érték el a protestáns egyházak, hogy egyenrangúakká váltak a katolikus egyházzal. Ekkor mondhatták gróf Zay Károly evangélikus főfelügyelő szavaival: „legtúlzóbb várakozásaink teljesezésbe mentek”.¹⁷ Az 1848:20. törvény kerettörvény volt, végrehajtása országos, a vallás- és közoktatási minisztériummal és a katolikus egyházzal történő egyeztetést tett szükségessé. A minisztériummal történő egyeztetés az 1848. szeptemberi értekezleten történt meg, ahol az evangélikus, református és unitárius küldöttek az államhoz való viszony, a vegyes házasságok, egyházi szükségletek és főképp az isko-

¹⁶ Legutóbb ld. Fazekas Csaba: A tiszáninneri református egyházkerület állásfoglalásai a vegyes házasságokkal kapcsolatos egyházipolitikai vitában, 1839-1844. In: Sárospataki Füzetek 2001. 1. sz. 73-102.

¹⁷ Tiszántúli Református Egyházkerület Leváltára, Debrecen (TREL) Egyházkerületi levéltár (I.) Püspöki Hivatal iratai (I.) Közgyűlési jegyzőkönyvek (a) 19. k. 622.

lák kérdését tárgyalták.¹⁸ A protestánsok az állam és egyház közötti kapcsolat rendezésén kívül ugyanilyen fontosnak tartották belső viszonyaik rendbetételét. Ezt nem az 1791-es kánonok szentesítésével képzelték el. Eötvös miniszter kérésére, aki a Helytartótanáctól örökölt, félbemaradt ügyeket – így a kánonok hatvan éve húzódó szentesítését – le akarta zárni, azt felelték: nem kívánják az 1791-es kánonok uralkodói megerősítését. A szeptemberi értekezlet alkalmával határozták el, hogy a következő évben nemzeti zsinatot tartanak, 1849. augusztus első vasárnapján. 1849 nyara azonban nem kedvezett a zsinattartásnak. A szabadságharc leverése után, ha az 1848:20. törvény nyújtotta teljes egyenlőségben és viszonyosságban nem is reménykedhettek a protestánsok, arra mindenestre nem számítottak, hogy az 1848 előtti állapothoz sem térhetnek vissza. Közben pedig azt kellett tapasztalniuk, hogy a katolikus egyházat testületként semmilyen retorzió nem érte, sőt! A protestánsok megkapták az egyházi autonómiájukat felfüggesztő Haynau-féle rendeletet (1850. február 10.), alig két hónap múlva a katolikus egyház megkapta a az uralkodói placetum eltörlését. A katolikus egyház szabadon tarthatta gyűléseit, alapított vallási célú egyesületet, adott ki könyveket, közben a protestáns egyházi gyűléseket a kormánybiztos jelenléte „egyesületi szintre süllyesztette le”. A hátrányos megkülönböztetést az 1855-ben Rómával megkötött konkordátum tette teljessé.¹⁹ Jogosan tarthatták azt a protestánsok, hogy tőlük „mindent” elvett az új rendszer és közben követel, kényszerít, előír.

---

¹⁸ Kósa László: A református egyház 1848-ban. In: Protestáns Szemle 60. (7. új) évf. (1998) 2. sz. 89-99.; Szatmári Judit: A református egyház előkészületei az 1848-as miniszteriális konferenciára. In: Egyháztörténeti Szemle, 1. évf. (2000) 1. sz. 74-92.; Kertész Botond: Az evangélikus egyház Magyarországon 1848-49-ben. Budapest, 2002.

¹⁹ Révész 10-28; Adriányi Gábor: A Bach-korszak egyházpolitikája. Bp. 2008.

I. rész

Az ostromállapot

1849 nyarán a szabadságharc leverése, Magyarország függetlenségi törekvésének megghiúsulása a protestáns egyházak számára még nem jelzett előre semmilyen egyházi téren bekövetkező változást. A jelentős anyagi károk (háborús események okozta épületkárok, harangfelajánlások, Kossuth-bankók miatt pénztökéek semmivé válása stb.), valamint a lelkészi-tanítói kart érintő személyi veszteségek mind idővel kiheverhetőnek, pótolhatónak tűntek. Sőt a harcok megszűnte, a béke bizonyos reménységet hozott a szívekbe. Szoboszlai Pap István tiszántúli református szuperintendens 1849. augusztus 2-án, a debreceni csata napján jegyezte fel naplójában: „Rettenetes nap. De engemet az vigasztalt, biztatott, életetett, hogy jobb jövőendő kezdődik ez nappal s eljövendő a békének, a törvényes rendnek általam mindig szívszakadva óhajtott ideje.”²⁰ Sokan remélték azt, amit a debreceni szuperintendens: mivel ezeket halálra ítélni úgysem lehet, a megtévelyedett országokkal szemben kegyelmet fognak gyakorolni.²¹

Ezzel szemben 1849 ősze a megtorlásé volt. A protestáns egyházi tisztségviselők közül (lelkészek, káplánok, tanítók, tanárok) pontosan hányat ítélték el, végeztek ki, vagy szenvedett börtönbüntetést – nem tudjuk. A református egyházban sem egyházkerületi, sem egyházmegyei szinten nem készültek erről pontos összeírások. Nem összefüggő, töredékes képet az espereseknek a szuperintendensekhez írott leveleiből nyerhetünk, melyek a kivételes állapot első éveiben a megüresült lelkészi állások betöltéséről szólnak. Ugyanígy az egyházkerületek felségfolyamodványai-ban (az uralkodó házasságkötése alkalmával, az uralkodópár gyermeke születésekor) többször előkerült a bebörtönzött szolgatársakért való esedezés, többször név szerint is felsorolva őket. Ezek a források azonban az

²⁰ A tiszántúli egyházkerület múltjából. Szoboszlai Pap István püspök naplójegyzetei. Közli: Dr. Nagy Sándor. In: Debreceni Protestáns Lap 57. évf. (1937) 1-12. sz. 47-50., 69-71., 93-96., 116-118., 139-142., 161-164., 187-189., 214-216., 236-238., 263-265., itt 7.

²¹ Berzeviczy Albert: Az abszolútizmus kora Magyarországon 1849-1865. 1-3. köt. Budapest, 1922-1932. I. 123.

elíteltetés pontos okát, idejét, tartamát természetesen nem tartalmazzák, s olyan személyek is szerepelnek bennük, akik nem a szabadságharc alatt elkövetett „bűneikért”, hanem későbbi „vétségeikért” szenvedtek börtönt. (Pl. a Noszlopy-féle összeesküvésbe keveredett és 1853-ban elítélt Szászy Zsigmond gerjени, Thébi Zsigmond foktői, Nánási Szabó Károly ceglédi lelkészek, vagy az 1856-ban lázító tartalmú prédikáció elmondásáért és kinyomtatásáért bebörtönözött Konyha József rimaszombati lelkész.) Az 1848-49-es tevékenységéért elítélt református papok között talán a legismertebb Könyves Tóth Mihály debreceni prédikátor, aki josphstadtai börtönévei alatt a tiszántúli református egyházkerület életéről önéletrajzi ihletésű emlékiratot írt.²² Magáról az elítélés okáról azonban semmilyen említést nem tett, így csak feltételezéseink lehetnek arról, hogyan lehetséges az, hogy a két debreceni református lelkész közül Szoboszlai Pap Istvánnak még csak szuperintendensi hivataláról sem kellett lemondania, míg paptársa súlyos börtönöveket töltött Olmützben és Josphstadtban. Könyves Tóth magatartásának súlyosabb megítélésére talán némiképp fényt vet amnesztiakérelmének 1850-ből származó elutasítása.²³ Eszerint

---

²² Könyves Tóth Mihály: Emlékirat a tiszántúli református egyházkerület életéből (1855). Debrecen, 1996. A kötet tartalmazza Könyves Tóth Mihály önéletrajzát is, az emlékirat pedig „A tiszántúli h.v. reformált Superintendentia s ebben a Debreczeni ekklezsia hittani, szertartási és kormánylati szempontból 1817-től kezdve 1850-ig” címmel a református egyház belső életét, a korabeli vallásosságot, vallásgyakorlást részletesen ismerteti.

²³ Österreichisches Staatsarchiv, Haus-, Hof und Staatsarchiv (HHSTA) Außenministerium, Informationsbüro A 4093/1849-51 „Auf Grundlage eines durch die Zeitungsblätter sich verbreiteten Gerüchts, als wenn der reformirte Convent in Ungarn bei Sr. Majestät Schritte gethan hätte, und für die beider ungarischen Revolution sich beteiligten und in politischer Haft befindlichen Pastoren dieses Konvents eine Amnestie zu erzielen, hat die kk. Militair Untersuchungs Kommission in Debreczin unterm 20. d. Mts. anher berichtet, daß sich unter jenen auch der inhaftirte Pastor Michael Toth befindet, welcher zu Folge einer dem Volke vorgelesenen Proklamation der Rebellen Regierung nämlich den anrückenden kais. rußischen Truppen Widerstand zu leisten, aus eigenem Antriebe im Sinne dieser Proklamation eine feurige eindringliche Rede an das Volk gehalten hat, und hiedurch beanzeigt er-

ugyanis neki tulajdonították, hogy Debrecenben a prédikációja által feltűzött nép rátámadt a fogoly császári tisztekre, közülük többeket megsebesített illetve megölt. A lelkész nemcsak egyszerűen felolvasta a „rebellis kormánynak” az orosz csapatokkal szembeni ellenállásra felszólító felhívását, hanem saját indíttatásból a proklamáció szellemében tartott beszédével ő maga volt e merénylet elindítója. Könyves Tóth leírta önéletrajzában, miképpen buzdította Debrecen népét tettel, élőszóval, hírlapi cikkekkkel. „Ezüstömet, ami csak volt, oda adtam a haza oltárára, magam a nemzetörökkel mint táborigényes lelkész az aradi táborba elmentem, mind Debrecenben népgyűlések alkalmával, mind a táborban nevezetesebb események alkalmával áthihletett szenvedéllyel szónoklatot tartottam.”²⁴

A protestáns egyházakban a megtorlás nagyságának pontos feltérképezése a hadbírószéki akták alapján, ahogy ez katolikus oldalon már megtörtént²⁵, még várat magára. Az újabb kutatások az 1848-49-es magyar hadsereg táborigényes lelkészeit érintő ítéleteket dolgozzák fel. Zakar Péter elemzése szerint azokra a táborigényes lelkészekre várt súlyosabb ítélet, akik politikailag is exponáltak magukat, beszédeikkel, prédikációikkal forradalmi szellemről tettek tanúbizonyságot.²⁶ Úgy tűnik Könyves Tóth Kálmán esete is ezt támasztja alá. Ha maguknak az egyházi tisztségviselőknek tekintetében ennyire feldolgozatlan a kérdés, akkor még kevésbé várható, hogy a protestáns egyházakban éppolyan fontos szerepet játszó

scheint zu dem Attentate gegen die in Debreczin gefangen gewesenen kk. Offiziere in Folge dessen mehrere das Leben verloren, und viele verwundet wurden, beigetragen zu haben. Das Armeekommando beehrt sich dies mit dem Ersuchen zur Kenntniß eines hohen kk. Kriegsministers zu bringen, den genannten Michael Toth der etwa in Aussicht stehenden Amnestie für die politisch compromittirten Pastoren, nicht theilhaft werden lassen zu wollen.“ Pest, 1850. nov. 29.; Debrecen története 1849-1919. III. k. 9.

²⁴ Könyves Tóth 14.; Könyves Tóth Mihálytól több prédikációt közöl Gáborjáni Szabó Botond: A szabadság szent ígéi. A tiszántúli református egyházi vezetés és a Debreceni Kollégium 1848/49-ben. Debrecen, 1999.

²⁵ Hermann Egyed: A magyar katolikus papság az osztrák katonai diktatúra és az abszolutizmus idejében. Gödöllő, 1932.

²⁶ Zakar Péter: A magyar hadsereg táborigényes lelkészei 1848-49-ben. Budapest, 1999. 104.

világi tisztségviselők közül (egyházkerületi, egyházmegyei gondnokok, tanácsbírák) ismerjük azokat, akik politikailag „kompromittálva”, vagy akár bíróságilag elítélve kényszerültek visszavonulni egyházi tevékenységüktől.

Az előzőekben tárgyalt személyi megkorlátozások szerteágazó problémájánál áttekinthetőbb a protestáns egyházat, mint intézményt érintő megkorlátozás. Már az első rendeletek nem egyes személyeket sújtottak, hanem az egyház belső életébe szóltak bele, működését korlátozták. Ezek közül az első intézkedések közül a legtöbbet idézett a gróf Zichy Ferenc császári biztos által szeptember 18-án kiadott rendelet: az országban mindenmű gyűlések tartása tilos, így az egyházi gyűlések is, különösen pedig az évenként októberben tartani szokott debreceni szuperintendenciális gyűlés.²⁷ Debrecenben Zichy az egyházi személyek világias megjelenése, bajusz- és szakállviselete miatti rosszallását is kifejezte Szoboszlai szuperintendensnek, közben szemeit Könyves Tóth Mihályra, „Kossuth papjára” függesztette, akinek történetesen jókora körszakálla volt.²⁸ A biztos szerint az engedelmesség első jele, ha valaki bajuszát, szakállát lebororotválja. A tiszántúli református szuperintendenciát sújtotta Uray Bálint debreceni kerületi főispán 1849. november 20-i rendelete, mely szerint az egyházvidékekben a forradalom következtében beállt változások az 1848 előtti állapotra visszaállítandók, a forradalmi úton választott esperesi és egyéb traktuális hivatalnoki választásokat meg kell semmisíteni, az így megüresedett helyeket pedig kinevezéssel betölteni.²⁹ Sőt saját maga javasolta illetve nevezte ki a szatmári egyházmegyében Vályi Lajost segédgondnokká.³⁰ Ekkor vesztette el hivatalát az 1848-ban bihari esperessé választott Nagy István, kisszántói lelkész, s a forradalom alatt

---

²⁷ Vári Szabó Sámuel: 1848-1849 bepecsételt könyve. In: Magyar Protestáns Egyházi és Iskolai Figyelő, 3. évf. (1881) 8. sz. 367-371., 9-10. sz. 428-433., 11-12. sz. 510-515., itt 514.; Szoboszlai Pap István is feljegyezte naplójában: DPrL 1937. 69-70.

²⁸ MPrEIF 514.; Varga, 1934. 75.; DPrL 1937. 8.

²⁹ Zoványi Jenő: A tiszántúli református egyházkerület története. Debrecen, 1937. 114.

³⁰ DPrL 1937. 162-163.

tanúsított magatartása miatt a börtönt sem kerülhette el. Ugyanekkor a más kerületi főispán alá tartozó tiszáninneni református egyházkerületben az 1848 szeptemberében megválasztott Apostol Pál szuperindenst semmilyen retorzió nem érte.

A HAYNAU-FÉLE RENDELET

Ezeket az első, nem mindig egységesen az egész országra kiterjedő rendelkezéseket követte 1850. február 10-én a Haynau-féle rendelet,³¹ amely nyilvánvalóvá tette mindkét protestáns egyház számára, hogy – bár a rendelet szerint csak a kivételes állapot idejére – egészen új korszak kezdődik számukra. „A protestáns egyház kormányzatáról az ostromállapot idejére” szóló Haynau-féle rendelet kilenc pontja: 1. Az egyetemes és kerületi felügyelők, gondnokok tevékenysége beszünttetetik. 2. A megüresedett szuperintendensi állások – választások nem engedélyeztetvén a kivételes állapot ideje alatt – kinevezett adminisztrátorokkal töltenek be, akik az esperesekkel és néhány bizalmi férfival a világi rendből vezetik az egyházi kormányzatot. 3. A főfelügyelők és főgondnokok tiszte a szuperintendensekre száll, akiknek javaslataik, kívánataik a kerületi hadbiztosság útján felsőbb helyre felterjesztetnek. 4. Az egyházi és iskolai alapítványok kezelése miatt szükséges tanácskozások a kerületi hadbiztosság képviselője jelenlétében tartathatnak. 5. Az ideiglenesen beállított adminisztrátorok fizetéséről a főparancsnok gondoskodik. 6. Az adminisztrátorok kinevezésükkor azonnal hivatalba lépnek. 7. A felmentett szuperintendensek, ha nincs ellenük politikai tekintetben kifogás, lelkészként tovább működhetnek. 8. A négy-négy egyházkerület beosztását az ország katonai beosztásához kell közelebb hozni. 9. Adminisztrátornak neveztetik ki Wolmuth Lipót a dunántúli evangélikus egyházkerületbe,

³¹ Kuzmány, Karl: Urkundenbuch zum oesterreichisch-evangelischen Kirchenrecht. Wien, 1856. 350-352.; A magyar egyházpolitika 1847. évtől 1894. évig. Szerk. Linder György. 1. k. 1847-1872. Budapest, 1894. 193-195.; Állam, egyház, vallásgyakorlás Magyarországon, 1790-2005 (Dokumentumok) 1. köt. 1790-1944. Budapest, 2005. 188-190.

Chalupka János a bányai evangélikus egyházkerületbe, Reisz Sámuel a tiszai evangélikus egyházkerületbe.

Valójában ki volt ennek, a protestáns egyháztörténetben Haynau nevével összeforrt rendeletnek a megalkotója? Ki volt az, aki a protestáns egyházi viszonyok alapos ismerőjeként, az eddigi zsinat-presbiteri egyházi szervezetet az egyik legfontosabb alapelvben, a világi-lelkészi kettős elnökségben megváltoztatva egyszemélyes, szuperintendensi vezetésűvé akarta tenni az egyházkerületeket? Nyilvánvaló, hogy nem a katona Haynau, hanem a császári királyi teljhatalmú polgári biztos, báró Geringer Károly lehetett a rendelet megszövegezője. A császár 1849. június 4-án nevezte ki Haynau mellé polgári biztossá Geringert, aki a hadseregfőparancsnokkal együttműködve, de közvetlenül a bécsi minisztertanácsnak alárendelve tevékenykedett Magyarországon.³² Ennek, a már különböző szakterületeken jártas, bécsi hivatalnoknak feladata volt, hogy biztosítsa a minisztertanács közvetlen befolyását Magyarországra az ország jövődő kormányzati rendszere szellemében. Geringernek megfelelő munkatársakra volt szüksége, akiből azonban az első időkben – ahogy Berzeviczy írta – meglehetősen hiány mutatkozott. Az új berendezkedés nehézségeit ismerve, honnét származhattak a polgári biztos pontos ismeretei az egyházi belső viszonyokról, pl. a politikailag kompromittált evangélikus szuperintendensek helyébe azonnal tudott adminisztrátorokat kinevezni?

Karl Schwarz kutatásai alapján kétségtelen, hogy két evangélikus, szlovák lelkész, Jan Kollar és Karl Kuzmány (Kollár János és Kuzmány Károly) inspirálta e rendeletet („in einer zweifellos von Kollar und Kuzmány inspirierten Verordnung des Feldzugmeisters Haynau hat dieses Kirchentum erste Konturen gewonnen.”)³³ Kuzmány Károly beszercebányai evangélikus lelkész 1849 nyarától Bécsben tartózkodott, ahol

³² Berzeviczy I. 100-101., Sashegyi, Oskar: Ungarns politische Verwaltung in der Ära Bach 1849-1860. Graz, 1979. 23. skv.

³³ Schwarz, Karl: Über Beziehungen zwischen dem slowakischen Luthertum und Wien: Der Theologieprofessor Karol Kuzmány (1806-1866) In: Universitas Comeniana Philologia XIV. 89-106. 97.; Schwarz, Karl: A magyarországi protestanizmus helyzete és fejlődése a 19. században. In: Theológiai Szemle 40. (új) évf. (1997) 5. sz. 280-287. 283.

hivataltársa Kollár, korábban pesti evangélikus lelkész, szintén 1849-től a bécsi egyetem bölcsészeti fakultásán volt professzor. Kuzmány bécsi tartózkodásának közvetlen oka a magyar honvédség sikeres felvidéki hadjárata volt, mivel a pánszlávizmus harcosaként ismert besztercebányai lelkész a szabadságharc alatt a császári csapatok mellé állt, a megszálló – számára felszabadító – Windischgrätz-től Zólyom megyei hivatalt fogadott el. A visszatérő magyar sereg elől a kompromittált lelkész „bei Nacht und Nebel” volt kénytelen Besztercebányáról elmenekülni. 1849-1850-ben Kuzmány három memorandumot is készített, amelyekben nemcsak a magyarországi augsburgi és helvét hitvallású evangélikus egyházak történeti bemutatására vállalkozott, hanem a jövőre nézve konkrét javaslatokat tett.³⁴ A memorandumok főként az augsburgi hitvallású evangélikusokat ért sérelmeket tárgyalják, melyek az 1840-es évek uniós mozgalmában még jobban kiélesedtek.³⁵ Az evangélikus „generalis conventek” (a négy evangélikus egyházkerület közös gyűlése) a „magyarizmus” eszközei voltak: „Da waren die Gladiatoren ihres politisch nationalen Fanatismus, mit allem Terrorismus ihres Wahnsinns: die Kossuts, die Pulszkys, die Szent Ivans, die Zseмерыs, die Kubinyis

³⁴ Közli Schwarz, Karl: Karol Kuzmány's Memoranden zur kirchlichen Verfassungsgeschichte (1850) und zur aktuellen Lage der Lutheranischen Kirche (1849). Edition und Analyse. In: Acta Collegii Evangelici Presoviensis VII. Miscellanea Anno 1999. 89-118.

³⁵ A magyarországi protestantizmus egyesítésének gondolata – az augsburgi és helvét hitvallású evangélikusok, vagy evangélikusok és reformátusok egy közös egyházban történő egyesítése – már az 1791-es budai-pesti zsinatok után napirendre került. Lásd Balázs László: A felekezetek egymáshoz való viszonya 1791-1830 különös tekintettel az egykorú nyomtatványokra. Budapest, 1935., A reformkorban mint a nemzeti egység egyik eszköze tűnt megvalósítandó feladatnak. Az eszmének azonban mindkét felekezeten belül bőven akadtak ellenzői. Az evangélikus egyházban hosszabbtávú kihatása volt az uniós mozgalomnak, a nemzetiségi lelkészek (szlovákok) és a magyar világi tisztségviselők közötti ellentétek a lehető legjobban kiéleződtek, hiszen az unió egyik nem titkolt célja a világi elem részéről a magyarizálás volt. Lásd Kertész Botond: Protestáns uniókísérlet Magyarországon az 1840-es években. In: Protestáns Szemle 59. évf. (1997) 4. sz. 256-281.

mit ihren damaligen Satelliten und Kriechern, die jetzt nur klüger, nicht besser – zum Theil selbst hier in Wien herumlaufen.”³⁶ („Ott voltak a politikai nemzeti fanatizmus harcosai örültségük teljes terrorával, a Kossuthok, Pulszkyak, Szent-Iványiak, Zsemeriek, Kubinyiak akkori alattvalóikkal és talpnyalóikkal, akik most csak okosabbak, de jobbak nem lettek – s részben most itt Bécsben futkosnak.”) Kuzmánynak már nemcsak éles, de gyűlöletteljes szavait nyilván motiválta 1849-es éjszakai menekülése Besztercebányáról. Állításának azonban – ha nem is ennyire túlzó formában – volt alapja. Az 1840-es években az uniós lázban égő evangélikus generális konventek valóban nem törődtek a szlovák papságnak unióval szembeni fenntartásaival, félelmeivel, hanem nyíltan az erős, egységes, magyar protestantizmust tűzték ki célul. Kuzmány mindenképp háttérbe akarta szorítani az egyházban a világi elemet, sőt eltörölni minden szinten a felügyelői tisztséget, amelyek betöltőit különösen veszedelmesnek tartotta. Hiszen Magyarországon, „az ügyvédek eme Eldorádójában” a felügyelők kilentcized része ügyvéd és politikus volt: „Nun sind die Inspektoren in Ungarn in diesem Lande und Eldorado der Advokaten und der Advokatensohne zu neun Zehntel Advokaten und Politiker.”³⁷ Ez a világi elem a szeniorátusi gyűlésekre, ahol lelkész csak annyi jelent meg, ahány eklézsia volt az egyházmegyében, „számolatlanul” tódult be. Kuzmány látta a magyarizmuson kívül – melyről elismerte, hogy a reformátusoknál emiatt nincs ellentét lelkészek és világiak között, mivel szinte valamennyi református magyar – milyen más megoldandó problémák voltak az egyházban. Ilyen volt például a bírósági rendszer elhanyagoltsága, mely miatt a bírósági ügyek évekig húzódtak. A lelkészek és iskolatanítók fizetésének kérdése, lelkészi nyugdíj-, özvegy- és árvapénztár ügye stb. Kuzmány a megoldást az egységes birodalmi protestáns egyházban, élén a bécsi legfelső konzisztóriummal (Ober-Consistorium), látta. A bécsi protestáns Ober-Consistoriumot, mely eddig a Lajtántúli protestáns egyházakat fogta össze, élén katolikus elnökkel (!), ki kellene egészíteni magyarországi tagokkal, eddigi katolikus elnökét pedig a március 4-i olmützi oktrojált alkotmányban ki-

---

³⁶ Schwarz: Memoranden 104.

³⁷ Schwarz: Memorenden 101.

mondott alapelvek szerint (felekezetek egyenjogúsága) hivatalából felmenteni, helyét protestáns töltené be. Ez az új konzisztórium készítené el a birodalom új egyházszervezetét, melyet az uralkodó oktrojjal vezetne be ideiglenesen, míg három év lefolytán belül összeülne a protestáns zsinat. Kuzmány különösen fontosnak tartotta az új rendezés mielőbbi bevezetését, mielőtt a régi egyházi rend vagy inkább rendezetlenség Magyarországon és Erdélyben ismét megszilárdulna. A borzalmas harc után a „jobbérzésűek” béke és rend után vágytak, s Kuzmány szerint még felülről is (az egyházon kívülről) szívesen elfogadnák és egyetérténeek vele. A kormány nemcsak a kedélyeket nyerné meg ezzel a lépésével, de a trónt is megerősítené és elősegítené a monarchia egységét.

Kuzmány egyik memorandumát közvetlenül Geringernek készítette és nyújtotta be 1849. július 6-án. (Az első két memorandum Bécsben a Verwaltungsarchivban, a Thun- és Helfert-hagyatékokban található.) Ebben kimondottan az evangélikus egyházra vonatkozóan adta elő javaslatait, de ezek közül több szinte szó szerint visszacsengett a reformátusokra, evangélikusokra egyaránt vonatkozó Haynau-rendeletben. Eszerint az egyházmegyei, egyházkerületi és egyetemes gyűléseket, valamint az egyetemes felügyelő hivatalát azonnal fel kell függeszteni. Haynau-rendelet kiterjeszti a felfüggesztést az egyházkerületi felügyelői, gondnoki tisztségre is. Egyházközségi gyűlések, szigorúan tiltva politikai ügyeknek a tárgyalásba bevonását, az elnök felelőssége mellett tarthatók. Az egyházkerületeket a nemzetiségek szerint kell rendezni, egy szlovák, egy német és egy magyar evangélikus szuperintendenciát kell kialakítani. Haynau-rendelet nem a nemzetiségekre hivatkozik az egyházkerületek új beosztásánál, hanem a katonai kerületekkel való célszerűbb egyezést említi. A kompromittált szuperintendenseket hivatalukból el kell távolítani (név szerint megemlíti a börtönre ítélt Haubner Mátét), helyükre hűségükben kipróbáltakat az uralkodó nevez ki. A Haynau-rendelet hármat felfüggeszt hivatalából s máris adminisztrátorokat nevez ki helyükre. (Talán Kuzmánynak voltak javaslatái, kik felekezetének kormányhű emberei?) Az egyházközségekben a lelkész a többség nyelvén vezesse az anyakönyveket, ez vonatkozik a jegyzőkönyvekre, a gyűlések tárgyalási nyelvére, hivatalos levelezésekre ugyiszintén. A memorandum befejezésében Kuzmány ismét kitért az

idő sürgetésére. A birodalom egységének alapelve szerint az egyházi testületeket is koncentrálni kell és közvetlenül alárendelni a belügyminisztériumnak. (A vallásügy 1849. augusztusáig oda tartozott, csak azután a közoktatásügyi tárcához.) Erre kitűnő alkalmat szolgáltat most az, hogy Bécsben a birodalom Lajtántúli protestánsai jelenleg tartják egyházi ügyeik rendezésére a minisztérium által összehívott konferenciát.³⁸

Az említett konferenciát a belügyminisztérium hívta össze 1849 nyarán, hogy az uralkodó által oktrojált birodalmi alkotmányban kimondott alapelv, az elismert egyházak egyenjogúsága következtében az állam és egyház közötti viszonyt újrendezzék. A tanácskozáson a szuperintendensek és bizalmi férfiak vettek részt s tanácskozásuk eredménye nyomtatásban is megjelent: „Verhandlungen und Vorschläge der zur Regelung der Verhältnisse der evangelischen Kirche zum Staate im Sommer nach Wien einberufenen Versammlung der österreichischen Superintendenten und ihren Vertrauensmänner”. A bécsi konferencia a magyarországi protestánsok számára sem volt ismeretlen. A dunántúli református egyházkerület 1850. májusi gyűlése 56. pontja szerint Buschbek Erhard trieszti evangélikus lelkész Nagy Mihály szuperintendensnek küldött leveléhez e brossúra négy aláírási ívét is csatolta, melyet Nagy Mihály a jelenlévő espereseknek kiosztott. A szuperintendensnek ezen cselekedete Geringertől megrovásban részesült, amire védekezésképp annyit válaszolt Nagy Mihály, hogy nem a kész füzeteket osztotta szét, hanem csak az előfizetési íveket rá.³⁹ Polgár Mihály dunamelléki református szuperintendens szintén kapott egy példányt Buschbektől ismertetés és meg-

---

³⁸ Die Habsburgermonarchie 1848-1918. Hrg. von Peter Urbanitsch und Adam Wandruszka. IV. Die Konfessionen. Wien, 1985. 550.; Schwarz, Karl: Kirchenreform zwischen Staatsaufsicht und Grundrechtsfreiheit. Die evangelische Toleranzkirche 1848/49 im Spannungsfeld von Kirchenfreiheitspostulaten, Patronatspflichten und Dotationswünschen. Inaugural-Dissertation zu Erlangung des Grades eines Doktors der Theologie an der Evangelisch-theologischen Fakultät der Unisversität Wien. 1983.

³⁹ Dunántúli református egyházkerület nyomtatott közgyűlési jegyzőkönyve. Pápa, 1850. okt. 17-18. 11. pont

rendelés céljából. A kérésnek eleget téve, körlevelében Polgár felhívta az esperesek figyelmét a mukára.⁴⁰ A másik trieszti evangélikus lelkész, Steinacker Gusztáv bizalmi férfiúi minőségben vett részt a bécsi tanácskozáson. Sőt trieszti lelkésztársával, Buschbeckkel alkotmánytervezetet dolgozott ki az ausztriai protestáns egyház számára, melyet megküldött Apostol Pál tiszáninneri református szuperintendensnek.⁴¹ Mivel az állam részéről hamarosan várható a protestáns egyházi ügy megoldása és rendezése, Steinacker mind a koronatarományi, mind a magyarországi protestánsok közös érdekének tartotta az együttes eljárást, még ha jelenleg „elválasztott táborokban” is élnek. A protestánsok a Lajtán innen és túl jövőendő gyűléseikben e közös cél érdekében munkálkodjanak. Steinacker bár ausztriai evangélikus volt, a líceumot Pozsonyban végezte, egy ideig Pesten volt magánnevelő, majd Debrecenben leányintézeti igazgató, 1842-1846 között Göllnicben (Szepesség) lelkész, mielőtt Trisztbe meghívták.⁴² Mint életpályája mutatja, volt alkalma a magyarországi protestáns egyházak helyzetét alaposan megismerni. Míg Kuzmány az ausztriai protestáns egyházhoz kívánta jobban hozzáidomítani a magyarországit, Steinacker ellenkezőleg, a protestánsok magyarországi szabadabb helyzetét tekintette példának. (Steinacker nem maradt sokáig trieszti lelkész, liberális nézetei miatt nemcsak Triesztet, de az osztrák birodalmat is el kellett hagynia, s Németországban kapott újra lelkészi állást.)

A Haynau-féle rendelet hatásáról a kortárs, Bauhofer György budai evangélikus lelkész így írt: „Kevesen gondolták, hogy ezzel a rendelettel új, méghozzá tíz éves szomorú korszaka következik a protestáns egyház-

⁴⁰ Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Levéltára (RL) Egyházkerületi közgyűlési jegyzőkönyvek (A/1. a) 8. k. szuperintendensi napló 1850/51 25. szám

⁴¹ Tiszáninneri Református Egyházkerület Levéltára (TIREL) Egyházkerületi-kollégiumi levéltári gyűjtemény /Zsoldos-féle gyűjtemény/ (1.) B/LXXI. 32.607/273 Steinacker Gusztáv levele Apostol Pálhoz. Trieszt, 1850. nov. 1.

⁴² Zoványi Jenő: Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon. 3. javított és bővített kiadás. Szerk. Ladányi Sándor. Budapest, 1977. 556. ; Schwarz: Dissertation 136 skv. Steinacker életútja

nak. Egyeseket elaltatott a provizórikus szó, másokat az ostromállapot félemlített meg. Kevesen látták meg rögtön nagy horderejét, hogy ez szétrombolja a magyarországi protestáns egyházak zsinat-presbiteri rendszerét, amennyiben az egyházi és világi rend feddhetetlen férfiai egyházi hivatalukról leteszi és önkényesen másokat, meghatározott fizetéssel, mint szuperintendencionális adminisztrátorokat állít be, akiket az egyház sem nem választott, sem nem ismert el.”⁴³ Az evangélikus egyházat súlyosabban érintette a rendelet, mint a reformátust. Egyetlen evangélikus szuperintendens sem maradhatott hivatalában. sőt ketten a börtönt is megjárták. Haubner Máté dunántúli szuperintendenst még Windischgrätz fogatta el, 1848. decemberi körlevele miatt hat év várfogságot kapott, amelyből másfelet letöltött Kufsteinban.⁴⁴ Szeberényi János, a 71. évében járó bányakerületi szuperintendens sem kerülhette el ezt a sorsot. Feljelentés, házkutatás, iratainak lefoglalása után a pozsonyi börtönbe szállították. A bebörtönzött főpásztorok érdekében többen közbenjártak, leghatásosabban Mária Dorottya főhercegnő, a nádor özvegye szólt ügyükben a császárnál. Az evangélikus szuperintendensek „árulását” sokkal súlyosabbnak tekintették, mint a reformátusokét. Haynau, amikor a pozsonyi börtönben felkereste a foglyokat, ezt vetette Szeberényi szemére: „Az Istenért, hogyan feledkezhetett így meg magáról, hogy a magyarokkal tartott?”⁴⁵ Különben Szeberényi sorsában hamarosan kedvező fordulat állt be, ő is azok közé tartozott, akiknek Haynau felmentése előtt kegyelmet adott, így menekült meg a tíz év várfogságtól. A református egyház főpásztorai továbbra hivatalukban maradhattak, de részben koruk (mindegyikük túl volt a hatvanon), részben félelmük (látták evangélikus testvéreik sorsát), vagy – mint a debreceni – súlyosan kompromittálva csak kevéssé tudtak, mertek működni.⁴⁶

---

⁴³ Bauhofer György budai evangélikus lelkész kéziratos naplója 1849-1859 Karner Károly átírásában, 1929. (Az eredeti példány nem áll rendelkezésre.) Evangélikus Országos Könyvtár 2-3.

⁴⁴ Protestáns Képes Naptár 1862-évre. 21-24.

⁴⁵ Bauhofer kézirat 5. „Aber um Gottes willen, wie haben Sie sich so vergessen können, dasz Sie mit den Magyaren gehalten haben?” Szeberényi szlovák nemzetiségű volt. Nagy papok életrajza. Bp. 1878. 87-126.

⁴⁶ Bauhofer kézirat 24.

Úgy tűnt a Haynau-féle rendelet megjelenése a református egyházat teljes passzivitásba döntötte. Nem lehet törvényes gyűlést tartani? – akkor nem tartunk, inkább nem csinálunk semmit, mintsem egyházi autonómiánk ellen cselekedjünk. Az evangélikusok hamarabb kezdtek mozgolódni, valamit tenni, legalább tiltakozásukat kifejezni a protestáns egyházi autonómia megsértése miatt. De nem szabad elfeledkezni arról, hogy nekik magában a császári családban volt szószólójuk, Mária Dorothea főhercegnőnek, a nádor özvegyének személyében.

Az 1849 nyaratól Bécsben tartózkodó Kuzmány Károly az előzőekben említett memorandumok megírásán túl sem töltötte tétlenül az időt. Ősztől a bécsi protestáns teológiai intézetben tanított a gyakorlati teológia professzoraként s közben elkészítette a birodalom protestánsainak ideiglenes egyházszerveztét. A már teljesen kész, litografált példányokban a kiadásra váró törvénytervezetről egy szerencsés véletlen útján szereztek hírt a magyarországi protestánsok.⁴⁷ Heinrich Kotschy osztrák teológus megtudta a bécsi teológiai intézet pedellusának bizalmas közléséből, hogy az egyházi ügyben már elkészült a törvény, ez azonban csak a legmegbízhatóbbakkal közöltetett megvizsgálás végett: „der Pedell der theol. Lehranstalt hatte mir im Vertraun mitgetheilt, daß schon ein Gesetz über unser kirchliche Angelegenheit erlassen ist, und nur der Vertrauteste, gleichsam zur Prüfung mitgetheilt wär”⁴⁸ Kotschy megkérte egy ismerőst, aki a bécsi protestáns konzisztórium tagjaként kapott egy litografált példányt, hogy olvashassa el a tervezetet. A konzisztórium tanácsos Gunesch ezt megengedte a lakásán, a házból nem engedte elvin-

⁴⁷ Göttsche, Friedrich-Schwarz, Karl: „Patentisten” contra „Autonomisten”: Das Protestantenpatent von 1859 im Widerstreit der Meinungen. In: Die Reformation und ihre Wirkungsgeschichte in der Slowakei. Kirchen und konfessionsgeschichtliche Beiträge. Hrg. von Karl Schwarz und Peter Švorc. Wien-Prešov, 1996. 159-182. 165. skv.

⁴⁸ Evangélikus Országos Levéltár (EOL) Archivum Generalis Ecclesiae (AGE) III.a. 9. 16. Heinrich Kotschy evangélikus lelkész levele Bauhofer György-höz. 1850. június 15.

ni az iratot, így ott helyben készített Kotschy kivonatát róla. S milyen véletlen, Kotschy jó ismerőse volt Bauhofer György budai evangélikus lelkésznek, nem sokkal előbb vendégeskedett nála Budán! Azonnal elküldte a „Provisorisches Gesetz über die Ordnung und Verwaltung der Kirchen- und Schulangelegenheit der ev. Glaubengenossen in Österreich” címet viselő, száz paragrafusból⁴⁹ álló törvénytervezet kivonatát. Bauhofer így értesülhetett arról, hogy a magyarországi protestantizmusra a Haynau-rendeletnél is nagyobb veszély leselkedik. Ez a tervezet megalkotta volna a monarchia összbirodalmi protestáns egyházát, élén a kilenc tagú konzisztóriummal, amelynek tagjait az uralkodó nevezi ki és amely a zsinat felett áll. Nem ismert, Bauhofer korábban tudott-e bécsi tervekről, vagy ez a június 15-i levél⁵⁰ hozta az első hírt róla. Mindenesetre ekkor már Mária Dorottya főhercegnő kezében volt az evangélikus lelkészek folyamodványa, melyben a Haynau-rendelet elleni tiltakozásukat fejezik ki és a korábbi egyházi autonómia visszaadását kérik.⁵¹

A Haynau-féle rendelet után, mint Bauhofer leírta, gróf Tihanyi Ferencnél gyűlt össze néhány befolyásosabb protestáns megbeszélni a tennőket. Volt, aki szerint semmit nem kell tenni, még ha harminc évig is tart a kivételes állapot. Mások úgy vélték, folyamodványt kell benyújtani. Ez utóbbiak cselekedtek és az elkészített – valószínűleg maga Bauhofer fogalmazta – kérvényre aláírásokat gyűjtöttek, de csak lelkészekről, nehogy politikai szándékot tulajdonítsanak a folyamodványnak, hogy a világiak elveszített tisztségeik miatt lépnek fel. Ám a főbb világi tisztségviselők egyetértésével történt mindez, a folyamodvány szövegét átolvasta Prónay báró – Bauhofernél Baron P., valószínűleg Prónay Gábor – és egy bizonyos S. udvari tanácsos, akik a stilizálásban, egyes ke-

---

⁴⁹ Minden más forrás százegy paragrafust említ.

⁵⁰ A levél június 15-i keltezésű, nem január 15., mint Gotta-Schwarznál szerepel 165., nem a Haynau-rendelet előtt értesült róla Bauhofer.

⁵¹ A folyamodvány szövege, melynek címzettje Mária Dorottya főhercegnő, de az uralkodóhoz is eljutott ld. Bauhofer György: *Geschichte der evangelischen Kirche in Ungarn vom Anfang der Reformation bis 1850 mit Rücksicht auf Siebenbürgen*. Mit einer Einleitung Merle d’Aubigné. Berlin, 1854. 638-643.

mény kifejezések enyhítésében közreműködtek. Egy református lelkész közreműködésével (Török Pál?) református részről szintén került aláírás a kérvényre. Ezzel szemben a nógrádi evangélikus esperesség szlovák lelkészei közül nem egy megtagadta ezt. Bauhofer szerint Kuzmány és Kollár hatására, akik a bécsi kultuszminisztériumban döntő befolyást gyakoroltak, egész „szláv klub” alakult a Felvidéken, amelynek tagjai mindent feladtak, ami a zsinat-presbiteri egyházszerkezethez tartozott, teljesen elégedettek voltak a Haynau-rendelettel.

A folyamodvány uralkodónak történő átadására Mária Dorottya főhercegnőt kérték meg, aki mindig készen állt arra, hogy a magyarországi protestánsok érdekében az udvarban közbenjárjon. Bauhofer György budai evangélikus lelkész szinte az udvari pap szerepét töltötte be 1847-ig a nádor felesége mellett (a házassági szerződés szerint Mária Dorottya saját udvari papot nem tarthatott).⁵² Bár férje halála után a nádorözvegynek el kellett hagynia az országot (Bécsben az Augarten palotában élt 1855-ben bekövetkező haláláig), látogatóban még többször járt Budán. A szabadságharc leverése után több bebörtönzött lelkészért közbenjárt, a fővárosi protestáns papok (Bauhofer György budai evangélikus, Székács József pesti evangélikus, Török Pál pesti református) is neki köszönheték, hogy nem kerültek hadbíróság elé. 1850 júniusában a főhercegnő ismét Budán tartózkodott, ekkor adták át neki a felségfolyamodványt, melynek ügyében Bécsbe visszatérve azonnal audienciát kért Ferenc Józseftől. Az uralkodó hallgatva Mária Dorottya érveire – a protestánsüldözés szomorú következményét nem egy európai dinasztia megérezte –, elvetette a már elkészült, 101 paragrafusból álló egyházalkotmány bevezetésének a tervét.⁵³

Ha megfigyeljük a történések dátumait, valóban az utolsó pillanatban érkezett ez a folyamodvány. A kérvény június 1-i keltezésű, Mária Dorottya június 15-én beszélt az uralkodóval, június 15-én küldte Kotschy az

⁵² Mária Dorottya élete ld. Bauhofer kézirat 55. skv.; Payr Sándor: *Mária Dorottya József főherceg édesanyja*. Budapest, 1905.; Fabinyi Tibor: *Mária Dorottya: az utolsó magyar nádorné élete képekben*. Marie Dorothea: *Erzherzogin*. Budapest, 1997.

⁵³ Bauhofer kézirat 8-11.; Góttas 39-40.; Csohány 52-55.

alkotmánytervezetről értesítő levelét Bauhofernek s június 15-én került e tervezet a minisztertanács elé is! Csohány rámutat arra, hogy a júniusi minisztertanácsi ülés után egy-két hónapon belül megjelenhetett volna az oktrojált egyházalkotmány, 1850 őszén már bevezetésre is kerülhetett volna.⁵⁴

A sikeres folyamodáson felbuzdulva – a Wiener Wanderer is tudósított a folyamodványról – egymást követték az evangélikus egyház tanácskozásai, kormánybiztos jelenlétében, és folyamodásai a Haynau-féle rendelet ellen. Több evangélikus küldöttség is járt Bécsben, így a bányai evangélikus egyházkerület küldöttségét Mária Dorottya főhercegnő közbenjárására 1850 decemberében fogadta Bécsben az uralkodó, Schwarzenberg miniszterelnök, Thun, Bach, Thienfield, Schmerling, Krauss miniszterek.⁵⁵ (Ekkor mondta Tihanyi Ferenc gróf magyarul az uralkodónak a híressé vált mondatot: „Felséges uram, vallást oktrojírozni nem lehet.”) Ez a nagy küldöttségjárás azonban azzal a következménnyel is járt, hogy báró Geringer Károly császári biztos megneheztelt, amiért a magyarországi hatóság előzetes beleegyezése nélkül fogadták Bécsben a deputációt.⁵⁶ Ezért az evangélikus küldöttek utólag elmentek hozzá Budára, hogy tisztázzák a helyzetet. Geringer komoly szemrehányást tett nekik nyugtalanságukért – a reformátusok bezzeg nyugton vannak –, hogy nem mutatnak bizalmat a kormány iránt.⁵⁷

Valójában a reformátusok sem nyugodtak bele zokszó nélkül a Haynau-féle rendeletbe – s ezt jól tudta Geringer, hiszen több felterjesztés is érkezett hozzá a református szuperintendensektől –, ha részükről eddig nem is került sor olyan látványos akcióra, mint egy bécsi küldöttség. Egyrészt, távol állt tőlük, hogy Bécsbe „futkározzanak”, másrészt ilyen súlyú ügyben

---

⁵⁴ Csohány 54.

⁵⁵ Bauhofer kézirat 14-21.; Csohány 58-61.

⁵⁶ Csohány az 1850. dec. 9-i minisztertanácsi jegyzőkönyv alapján ismerteti Geringer véleményét, akivel szemben a minisztertanács nem talált okot az ilyen küldöttségek fogadásának elutasítására, hatósági beavatkozásra csak akkor van szükség, ha nagyobb küldöttségek alakulnának, aláírást gyűjtenének, tanácskozásokat tartanának, politikai demonstrációra készülnének. Csohány 61.

⁵⁷ Bauhofer kézirat 22.

egyházkerületi gyűlést illetett meg a döntés joga. Az egyházkerületi gyűlés tartásának pedig igen nagy akadálya volt. A világi tisztségviselők csupán mint „bizalmi férfiak” jelenhettek meg s a gyűlést előre bejelentve, csak biztos jelenlétében tarthatták meg. Erre még nem volt példa a protestánsoknál, az 1791. 26. törvény egyedül a zsinaton írta elő az uralkodó képviselőjének jelenlétét, más gyűlést szabadon tarthattak. 1817 óta ugyan be kellett küldeni a Helytartótanácsnak a közgyűlési jegyzőkönyveket, ezeket azonban, egy-két kivételtől eltekintve, észrevétel nélkül kapták vissza. Most viszont a magán a gyűlésen volt jelen a hatóság, sőt beleszólhatott annak lefolyásába, a jegyzőkönyvbe beíratthatta észrevételeit.

AZ ELSŐ REFORMÁTUS GYŰLÉSEK A HAYNAU-RENDELET ELLEN

A reformátusoknál elsőként a dunántúli egyházkerület tartott ilyen korlátozott formában gyűlést 1850. május 27-30-án Pápán.⁵⁸ Nagy Mihály még a Haynau-féle rendelet előtt engedélyt kért gyűléstartásra, mivel ebben a szuperintendenciában 1848 óta nem tartottak közgyűlést s az elintézendő ügyek (lelkészszentelés, háborús károk az egyházközségekben stb.) tovább nem húzódhattak. A szuperintendenciát alkotó kilenc egyházmegye közül hat képviseltette magát esperesével vagy alesperesével, a világiak meghívottak közül pedig hatan jelentek meg „bizalmi férfiúi” minőségben Pápán. A Nagy Mihály szuperintendens elnöklése alatt (nem volt mellette a főgondnok elnöktársaként), Szathmáry Dániel cs. k. biztos jelenlétében megtartott gyűlésen a szokásos teendők mellett – lelkészszentelés, a pápai főiskola, az eklézsiák ügyei – nemcsak felolvasták Haynau rendeletét, hanem tárgyalás alá vették, sőt „a hódolat és tisztelet hangján” ugyan, de bírálatukat fejezték ki.⁵⁹ Tóth Endre kiemelte, hogy az 1850-es gyűlésen a dunántúliak, megelőzve a többi református szuperintendenciát, elsőként tiltakoztak a Haynau-féle rendelet ellen hivatalos, egyházkerületi szinten. Nagy Mihály szabadon, kezdeményezően – bár szerette volna tudni szuperintendenstársai véleményét –, önál-

⁵⁸ Dunántúli református egyházkerület nyomtatott közgyűlési jegyzőkönyve. Pápa, 1850. máj. 27-30.

⁵⁹ A gyűlés részletes tárgyalása ld. Tóth Endre 550. skv.

lóan fejtette ki álláspontját. A későbbiekben már jóval visszafogottabban nyilatkozott, kezdeményezőkézsége 1851 után alábbhagyott, ahogyan ezt nyomon követhetjük hivataltársaival folytatott levelezésében. Ebben szerepet játszhatott kora, de az a kemény rendreutasítás is, amelyben a dunántúli kerület első önálló kezdeményezése részesült. Alig készült el s terjesztették be a pápai gyűlés hivatalos jegyzőkönyvét, máris megérkezett Geringer teljhatalmú polgári biztos szigorú megrovása: „el nem tűrheti, hogy a bár csak ideiglenesen fennálló rendelet irányában tiszteletlenség vagy elmellőzés vétessék célba, vagy követessék el.”⁶⁰ Nagy Mihály szuperintendens válaszfeliratában csodálkozását fejezte ki a szigorú rendreutasítás miatt, hogyan érthette így félre a kormány „alázatos kérelmeiket, igénytelen nézeteiket”. A szuperintendensnek ezen véleményét osztotta az 1850. októberi pápai egyházkerületi gyűlés is.

Mi állt Geringer szigorú megrovása hátterében? Az 1850. májusi pápai gyűlésről vaskos akta született a kultuszminisztériumban.⁶¹ Szathmáry Dániel biztos a gyűlés lefolyásáról alapos jelentést készített, ebből a hatóság olyan részletekről is értesült, amelyek csupán a nyomtatott jegyzőkönyv nyomán nem keltették volna fel figyelmét. A végleges formában elkészített egyházi jegyzőkönyvek tartalmazták az illető tárgyat, az erre hozott határozatot, de a határozat megszületésének módját, az erről lefolytatott tanácskozás mibenlétét már nem. A kiküldött biztosoknak éppen az volt a feladatuk, hogy a gyűlés hangulatáról, az esetleg kormányellenes élűvé váló vitatkozásokról számoljanak be. Szathmáry eleget tett e feladatának. 1850. június 13-i keltezéssel megírta jelentését a fehérvári kerületi főispánnak, ez továbbította a Sopron kerületi katonai parancsnoksághoz, innét a kerületi katonai kormányzó Geringernek,

---

⁶⁰ Dunántúli református egyházkerület nyomtatott közgyűlési jegyzőkönyve. Pápa, 1850. okt. 17-18. 11. pont

⁶¹ Österreichisches Staatsarchiv, Verwaltungsarchiv Akatholischer Neuer Kultus, Evangelischer Kultus, Fascikel 304. 2515/142 1850 Regelung der Kirchenangelegenheiten in Ungarn. Az akta az I. világháborút követő irat elkülönítéskor valószínűleg tévedésből maradt Bécsben. Mint felirata is mutatja, magyar akta, a hozzá hasonlóak a MOL D 4 szekcióban találhatóak.

aki viszont még tovább Thun vallás- és közoktatásügyi miniszternek. Szathmáry jelentéséből tudjuk, hogy a tanácskozmány a templomban vette kezdetét ünnepélyes istentisztelettel, „mely alkalommal Felséges fejedelemünkért, Hazánkért, és nemzetünkért buzgó fohászok bocsájtattak, a jelen volt nagyszámú hívek által a mindenség Urához”. Itt a templomban szentelték fel az előző napokon vizsgát tett ifjú papokat, majd a hívek eloszolván az iskolateremben kezdődött el az egyházkerület hivatalos képviselői jelenlétében a tanácskozmányi ülés. A meghívott esperesek közül alig egy-kettő hiányzott, viszont világi részről a hivatalosan meghívott „bizalmi férfiak” közül bizony többen távol maradtak. A hivatalos nyomtatott jegyzőkönyv harmadik pontján, a belsősomogyi és veszprémi egyházmegyék alesperes választásának eredményén – bár 1848-1849-ben történt az eklézsiái szavazatok összegyűjtése – egyszerűen átsiklanánk, ha nem ez lenne a biztos jelentésében a legsúlyosabb vádpont. A jegyzőkönyvi határozat: „Mind a két nt. egyházmegyének szavazatok általános többségével választott alesperese hivatalában megerősített, arra a tanácskozmány előtt meghívezett ... székét mind a két tisztelt alesperes úr éljen üdvözlések közt elfoglalta.”⁶² Az eskütétel azonban nem történt olyan zökkenőmentesen, ahogy a jegyzőkönyvben szerepelt. Az esperesi esküformában nem szerepelt kimondottan az uralkodó iránti hűség és ezt a biztos ott a gyűlésen akarta bele felvételni. Felszólításának azonban nem tettek eleget, számolt be Szathmáry biztos: „Kis András belsősomogyi és Vecsey Gábor veszprémi esperesek, – a tudva levő zavaros idők miatt hitőket ekkoráig le nem tehetvén, – ebbéli kötelességöket mostan teljesítették, – és az előttök felolvasott forma szerint hitőket letették. – Megértvén, hogy ezen hitformában a felsőség iránti engedelmisség bent foglaltatik ugyan általános kifejezésekkel, – de különösen, s kivált a jelen idő kívánatához képest, Urunk Királyunk és Fejedelmünk, s felséges uralkodó császári királyi ház eránti hűségrei kötelezés különösen kiemelve nincs – nem lehetett nekem ezt figyelembe nem vennem és annak a hitformábai beigtatását annál inkább sürgetnem, mivel az ezen hiánynak némi fedezésére és kipótlására a tanácskozmány által felhívott – s az illető esperesek által, beigtatások alkalmá-

⁶² Dunántúli református egyházkerület nyomtatott közgyűlési jegyzőkönyve. Pápa, 1850. máj. 27-30. 3. pont

val, – (mint állítatik) adatni szokott – térteveényt (Reversalis) sem lehet alkalman látni. – Sürgetésem azonban sikertelen lévén, egyéb hátra nem maradt, mint jelen hiányt a magas kormánynak feljelenteni.”⁶³

A Haynau-féle rendelet felolvasására és annak a dunántúli reformátusok általi értelmezésére is kitért jelentésében a biztos. A dunántúliak attól tartottak, hogy a segédgondnokok mellőzésével az ún. „bizalmi férfiak” kinevezése egyedül a szuperintendenstől függne, s így az eddigi presbiteri kormányforma könnyen episzkopálissá válna. Különbösen a Haynau-rendelet csak a kerületi gondnokokról szólt, az egyházmegyei segédgondnokokról nem, ezt a hivatalt szerették volna továbbra is létezőnek tekinteni, mivel a „közbizalom rendszerint ezekben összpontosult.”

A gyűlésre kiküldött biztos jelentése és a jegyzőkönyv együtt nemcsak a dunántúli egyházkerület megrovását vonta maga után. Geringer a vallás- és közoktatásügyi minisztériumhoz készített beadványában ezt az ügyet felhasználva adta elő protestáns egyházra vonatkozó javaslatait. Szükségesnek tartotta, hogy a protestáns lelkészeknek és előjáróknak eddig kellő figyelemmel nem kísért esküformáit pontosan fogalmazzák meg. Nem szabad eltérni, hogy bármely hivatalos esküformából az uralkodóhoz való töretlen hűség ünnepélyes fogadalma elmaradjon. Már ez az eskü-ügy sem a legjobb fényben tüntette fel a dunántúli egyházkerület tanácskozmányán uralkodó hangulatot, de a nyomtatásban megjelenő jegyzőkönyv még kevésbé volt alkalmas arra, hogy e tekintetben Geringert megnyugtassa. A Haynau-féle rendelethez adott válaszában a szuperintendencia ragaszkodott ahhoz, hogy autonómiája és presbiteri egyházszerkezete érintetlenül megmaradjon, alapítványai felett az alapítók és kegyes adakozók akarata szerint, az 1791:26. törvény alapján szabadon rendelkezzen. Az egyházi és iskolai ügyekben gyakran szükséges presbitériumi gyűléseket kirendelt biztos nélkül tarthassa. Az egyházkerület – elismerve az uralkodó legfelső felügyeli jogát – ragaszkod-

---

⁶³ Verwaltungsarchiv Akatholischer Neuer Kultus, Evangelischer Kultus, Fascikel 304. 2515/142 1850 Regelung der Kirchenangelegenheiten in Ungarn. Szathmáry Dániel jelentése Nagylél, 1850. jún. 13.

dott ahhoz, hogy mind alsó-, mind felsőfokú iskolái felett megtartsa a felügyeleti jogot. Ennek tényleges jele volt a jegyzőkönyv 51. pontjában id. Pázmány Dénesnek iskolai felügyelővé választása. Pázmány megválasztása mögött valószínűleg azt a szándékot sejtette Geringer, hogy a volt főgondnok más címen ugyan, de továbbra is az egyházkerület vezetésében maradjon. Választásokat a Haynau-rendelet különben sem engedélyezett. Mindez Geringer számára világos bizonyíték volt a „vormärzlich” törvényekhez való nyakas ragaszkodásra és protestánsok kivételezett helyzetére Magyarországon („exemptionelle Stellung der Protestanten in Ungarn”). Az állam érdeke az egyházi és iskolai ügyek lehető legsürgősebb szabályozása. Geringer felvetette Thun miniszternek azt a javaslatot: esetleg tanácsos lenne mindkét hitvallású evangélikusok közül bizalmi férfiakat a lelkészi és világi rendből összehívni, e tárgyról meghallgatni, hogy a többi koronataromány normáihoz hasonló módon tudják kormányzati úton a magyarországi a protestánsügyet rendezni. Geringer e javaslatához talán a dunánúli jegyzőkönyv 56., szintén gyanús pontja adta az ötletet. Az egyházkerületnek Buschbek Erhard trizesti evangélikus lelkész elküldte az osztrák szuperintendensek és bizalmi férfiak 1849-es bécsi tanácskozásáról megjelent brosrát, amelyet Nagy Mihály kiosztott az espereseknek. Feltűnő az időpontok egybeesése. 1850 nyarán már elkészült a minisztériumban a Kuzmány-féle egyházi alkotmány, melynek bevezetését az utolsó pillanatban állította le az uralkodó Mária Dorottya főhercegnő közbenjárására. Csóhány kutatásai alapján a kultuszminisztériumban összeállítottak egy listát, kiket kellene Magyarországról és Erdélyből meghívni a bevezetendő egyházalkotmányról tanácskozni.⁶⁴ Református lelkészi részről a négy szuperintendens szerepelt benne, világi részről Nagy István, a pesti kerületi törvényszék ülnöke (1851-től rendszeresen a dunamelléki egyházkerület gyűlésein biztos), Dókus László, korábban a hétszemélyes tábla ülnöke, jelenleg Füreden ülnök, és harmadikként lelkiismeretes pápai kormánybiztosunk, Szathmáry Dániel Komárom megyei árvaszéki elnök. A magyarországi protestánsok véleményének kikérdezése, miként az új egyházi alkotmány bevezetése sem történhetett meg 1850-ben. A követ-

⁶⁴ Csóhány 49. skv.

kező alkotmányváltozat elkészültekor, 1855-ben már egészen más összetétellel került sor a bizalmi férfiak minisztériumi tanácskozására. A pápai gyűlés egyik következménye az evangélikus és református esküformák országos összegyűjtése volt, melynek kultuszminisztériumi aktájára Zimmermann minisztériumi tanácsos feljegyezte: a javaslat – az esperesi eskübe felvenni az uralkodóhoz való hűséget és engedelmisséget – politikai és egyházi vonatkozásában megfontolandó, megfelelő formában be fog kerülni a készülő egyházalkotmányba.⁶⁵ A pápaiak jegyzőkönyve ismételten felhívta Geringer figyelmét a Haynau-rendelet egyik hiányosságára, melyről már korábban rendelkezett, azonban még nem minden illetékes értesült róla. A Haynau-rendelet csak egyházkerületi szinten szólt a gyűlésekről, a gondnoki, felügyelői tisztség megszüntetéséről, s ezt több szuperintendenciában úgy értelmezték, az egyházmegyék gondnokai hivatalaikban maradhatnak. Geringer pótlólagos rendelete 1850 áprilisában a világi tisztségviselők hivatalának felfüggesztését kiterjesztette az egyházmegyék szintjére is.⁶⁶

A tiszáninenni szuperintendencia 1850. június 20-án tartott Miskolcon tanácskozmányt.⁶⁷ Ezen a gyűlésen, hasonlóan a dunántúlihoz, bizakodó hangulat uralkodott: „Sorsunk már nem oly elviselhetetlen, mint mineműktől a vész első kitérősekor rettegheténk.” Az iskolákban ismét elkezdődhetett a tanítás, a templomokban a visszatért béke fennmaradásáért könyöröghettek. Igaz, hogy biztos jelenléte nélkül nem tanácskozhattak, de csak örülhettek annak, hogy Nagy Gedeon Borsod megyei főnök személyében olyat kaptak, akit „szívük teljességéből ölelhetnek”, lévén ő az alsóborsodi egyházmegye gondnoka. Első teendőként az üre-

---

⁶⁵ Magyar Országos Levéltár (MOL) Abszolútizmuskori levéltár K. K. Ministerium des Cultus und Unterrichtet. (D 4) Reformátusok és evangélikusok 40.cs. B 1. tétel Általános egyházi ügyek 5140/184. 1852., Az 1859-es protestáns pápens LII. §-ába bekerült „míserént Irántunk s Házunk iránt megszeghetetlen hűséggel kell viseltetniök”

⁶⁶ Geringer 1850. ápr. 1. 5696/c rendelete terjesztette ki az egyházmegyei gondnokok hivatalára is a felfüggesztést.

⁶⁷ TIREL B-15 Egyházkerületi gyűlések jegyzőkönyvei 1850-1854, 1850. jún. 20. miskolci gyűlés

sen álló világi elnöki szék betöltéséről rendelkeztek, felkérvén Pálóczi Horváth Simont, a hivatalában legidősebb traktuális gondnokot annak elfoglalására. Majd a Haynau-féle rendeletet vették tárgyalás alá s ellene tiltakozó feliratot fogalmaztak meg.⁶⁸ Eszerint bíztak abban, hogy csak a „hon kivételes állapota” tette szükségessé e rendeletet, amely a világiakat kizárja az egyházkormányból, holott az egyház „főkormányán ülő jeles férfiak sorában sok, a fejedelemhez hű férfiak fénylettek”. (Nem is ezekkel volt baj, hanem a Bécs szerint többségben lévő ellenzéki, sőt forradalmi érzelművel.) Meg voltak arról győződve, hogy a kormány nem egyházi jogait akarta csonkítani e lépéssel, hiszen a „fejedelmi szóval szentesített alkotmányban” is kimondatott a vallási egyenlőség és szabadság. Ebben bíztak, amikor nemcsak az egyházi közigazgatási elvből kiindulva, hanem parancsoló szükségből is – a sok munkát egy ember nem bírhatja – a szuperintendens mellé egy „világi bizodalmi férfit” világi elnöki címmel neveztek ki. Erre a tisztségre Nagy Gedeon Borsod megyei cs.k. főnököt kérték meg, aki azzal a feltétellel vállalta el a kivételes állapot idejére ezt az ideglenes hivatalt, hogy mihelyt visszatér a korábbi állapot, eddigi alsóborsodi gondnokságát viszi tovább. A tiszántúliak felirata nem maradt hatástalan – bekérték a gyűlés jegyzőkönyvét s a világi elnöki kinevezést megsemmisítették, hiába mentegőzött Apostol Pál szuperintendens, hogy ezzel nem a korábbi főgondnoki hivatalt állították vissza.⁶⁹

A tiszántúli egyházkerület is tartott 1850-ben egy szűkebb körű tanácskozást kinevezett biztos jelenlétében – Debrecen, 1850. szeptem-

⁶⁸ TIREL 1. B/LXXI. 32.493/158

⁶⁹ TIREL 1. B/LXXI. 32.642/308 „rendezés ellen tett felirat, mint idő előtti még figyelembe nem vétethetik, és hogy a fentebb érintett jegyzőkönyv 15. és 25-ik pontjaiban foglalt abbeli intézkedésnek, mely szerint az superintendens mellé az egyházi ügyek igazgatására egy világi bizalom férfiú, ki tanácskozmánynak is világi elnöke legyen, rendeltetett, habár az egyházi gondnoki címmel fel sem ruháztatott, a jelen kivételes állapot tekintetéből hely nem adathatik, mi azonban akadályul nem szolgálhat miszerint a superintendens előforduló esetekben tapasztalt világi bizalom férfiak tanácsával éljen.” Buda, 1850. nov. 20.

ber 21.⁷⁰ Itt két feliratot fogalmaztak meg, egyet a közügyre vonatkozót és egyet „fogyaink megkegyelmeztetése iránt”.⁷¹ Az utóbbit Geringer a jegyzőkönyvvel együtt visszaküldte, mivel ezt nem találta pártolandónak, a másikra nézve várakozásra intette az egyházkerületet, a válaszrendeletig csak tartsák magukat a Haynau-rendelethez.

A három egyházkerület felsorolt gyűlésein egyaránt foglalkoztak a Haynau-rendelettel, tiltakozó feliratokat fogalmaztak meg ellene. Különösen annak nyolcadik pontja – az egyházkerületi határok megváltoztatása – miatt. Nem mintha ez lett volna a leginkább sérelmes a kilenc pont közül, hanem mert megvalósítását elképzelhetetlennek tartották a szuperintendenciák előzetes egyeztetése nélkül, amelyre a zsinat, vagy legalább a négy kerület konferenciája adna csak alkalmat. Az egyházkerületek új határainak kijelölésével kapcsolatosan Geringer 1850 márciusában rendeletet bocsátott a szuperintendensekhez, amelyben – mielőbbi válaszra felszólítva őket – kérte javaslataikat, hogyan lehetne a rendezést kivitelezni.⁷² Nagy Mihály április 12-én,⁷³ Apostol Pál április 10-én⁷⁴ válaszolt a felhívásra. Mindkét szuperintendens válaszát a később megtartott egyházkerületi gyűlések magukévá tették.

A dunántúliak elvileg nem elleneztek a határmódosítást, hiszen náluk ez már 1837-ben napirenden volt, bár ez a kezdeményezés akkor félbeszakadt, elodázódott a következő zsinatra. 1848-ban a miniszteri értekezleten ismét felvetődött a kérdés, az 1849-re tervezett zsinat talán e tárgyban is állást foglalt volna. Dunántúlon 1837-ben a losonci iskola panaszkodott a legációk eloszlása miatt, mely orvoslásának a szuperintendenciáknak a polgári kerületek beosztásához való közelítését tekintették. (A református közép- és felsőfokú iskolák, a magánala-

---

⁷⁰ Barcsa János: A tiszántúli ev. ref. egyházkerület történelme. 1-3. köt. Debrecen, 1906-1908. III. 32.

⁷¹ TIREL 1. B/LXXII. 32.883/197 Szoboszlai Pap István levele Apostol Pálhoz. Debrecen, 1851. ápr. 19.

⁷² TIREL 1. B/LXXI. 32.379 Geringer rendelete No. 4710/G 1850. Pest, 1850. márc. 23.

⁷³ Tóth Endre 552-553.

⁷⁴ TIREL 1. B/LXXI. 32.399/65

pítványokon kívül, főként a saját egyházkerületük eklézsiáiban történő gyűjtésből éltek. Minél több és gazdagabb egyházközsége volt tehát egy szuperintendenciának, annál inkább biztosítva volt iskoláinak működése. A legációk eloszlása – az egyházközség honnét hív karácsonykor, húsvétkor, pünkösdkor diákot prédikálni s adja át adományát, nemcsak az illető iskola hírnevére, de anyagi helyzetére is kihatással volt.) Most is sokkal célszerűbbnek tartották, ha nem az ország katonai, hanem polgári beosztását vennék alapul. Az elvi egyetértés azonban azzal zárult, mindez csak a többi kerülettel történő „atyafiságos megegyezés” után történhet meg.

Apostol Pál válaszában, miután az egyházkerületek kialakulásának 18. századi történetét leírta, az új rendezésnek három nagy akadályát sorolta fel. Először az új beosztással együtt járna a pénztári, alapítványi ügyek rendezése, „valóságos osztálytétel”, melyet sérelmek nélkül nem lehetne véghezvinni. Különben is, ha vége az ostromállapotnak, az egyházkerületek rögtön visszatérnek a mostani beosztáshoz, arra a rövid időre miért bolygassák meg a viszonyokat. („nincs messze az idő, melyben ostromállapot alóli fölmentésünknek örömmünepét fogjuk szentelhetni” – bizony csalódott Apostol Pál e boldog reménységében) Másodsor: Mindegyik egyházkerületnek van egy-egy főiskolája, mely elveszítve eddigi támogató háttérét, sorvadásnak indulna. Harmadszor: A földrajzi helyzet is a mostani határokat támogatja, jelenleg az egyházak jobban központosulva, egymáshoz közelebb fekszenek. A kassai katonai kerülettel való egyezés esetén Kishonttól egész Máramaros túlsó határáig nyúlna a tiszáninneri szuperintendencia. Ez nemcsak az egyházi igazgatást nehezítené meg, de a polgári kormányzat rendeleteinek kihirdetését is károsan késleltetné – próbált érvelni, kormányérdekekre hivatkozni Apostol Pál. Ha mégis, mindezek ellenére meg kell lenni az átalakításnak, akkor az összes egyházkerületet összehívva együtt kellene erről tanácskozni. De olyan nagy akadályai vannak az új rendezésnek s olyan kikerülhetlen sérelmekkel járna, legjobb a régi állapotnál maradni.

Az egyházkerületek új beosztásának kérdése a szuperintendensek válaszaival, úgy tűnt, lekerült a napirendről, hogy majd az 1856-os törvénytervezettel és az 1859-es pátenssel ismét aktuálissá váljon.

A többi református egyházkerülettől eltérően a dunamelléki szuperintendencia 1850-ben egyáltalán nem tartott sem egyházkerületi, sem egyházmegyei szinten tanácskozást. A következő évben viszont e kerület állt élére a kezdeményezésnek, amely ha megvalósul, a négy református szuperintendencia közös küldöttsége már 1851-ben reprezentatív módon nyilvánítja ki az autonómia elvesztése miatti tiltakozását az uralkodó színe előtt Bécsben. (Csak 1860 januárjában sikerült a közös fellépést megvalósítani már a pátens ellen tiltakozva – ekkor azonban nem jutottak Ferenc József elé; 1857-ben pedig a tiszáninneri kerület hiányzott a bécsi delegációból.)

A dunamelléki református egyházkerület hosszú időre – tíz esztendőre – utolsó szabályos közgyűlését 1849. július 2-án tartotta Pesten. Az összegyűlt küldöttek – „miként honunk közügye kétes folyamú és kimenetelű zavarba jövén”⁷⁵ – nem tudhatták, mikor tarthatnak ismét közgyűlést, viszont a kerület ügyeit addig is intézni kell. A katonai helyzet bizonytalansága miatt szinte „állva” hozták azt a határozatot, amellyel megbízták Polgár Mihály szuperintendenst, „hogy az idő közben jöhető változásokhoz és körülményekhez képest az egész egyházkerületet kormányozni, és ennek egyetemes ügyeire és érdekére nézve, az idők kívánata és bölcs belátása szerint intézkedni méltóztassék”.⁷⁶ Ennek eleget téve a szuperintendens naplót vezetett hivatali működéséről, amelyet időről-időre közölt az esperesekkel, hogy az aktuális ügyekről véleményüket kikérje.⁷⁷ Eszerint:

„1850. február 10-én kelt rendelete a császári hadsereg magyarországi főparancsnokának, báró Haynau őexcellentiájának megtiltván az egyházi gyűlések eddig szokásban volt módoni tarthatását – hogy egyházainkban felakadások ne történjenek, szükségesnek láttam az 1849. július 2-án tartott közgyűlés már előre tett felhatalmazása szerént (megkérdezvén nagyobb tárgyak eránt levél által

⁷⁵ RL A/1. a 8. k. 1849-ik évi Jegyzőkönyv 1. pont

⁷⁶ U.o.

⁷⁷ RL A/1. a 8. k. szuperintendensi napló 1849-1853

a közelebb lévő értelmiségieket is) egyházi ügyeinkben magam belátása szerint rendelkezni...Mártius 8-án felszólítottam a nagytiszteletű esperes urakat, hogy az egyházmegyei gyűléseken előfordulni szokott közigazgatási s egyéb ügyeket a fennálló canonok és statutumok értelmében intézzék, s minden nagyobb dologról nálam a végrehajtás előtt tudósítást tegyenek, – és mivel az ostromállapot alatt semminemű választások nem történhetnek, mindazon egyházi hivatalok, melyek eddig szabad választás által töltettek be, az ostromállapot alatt csak ideiglenesen s előrei jelentés után töltsenek be.⁷⁸

Hamarosan azonban nyilvánvalóvá vált, hogy csak levelezés útján nem lehet az egyházkerület ügyeit intézni, de nem elegendő néhány egyházi előjáró részvételével tartandó konferencia sem. Míg a papi vizsgák, káplánok kirendelése, megüresedett lelkészi állások helyettessel való betöltése stb. mind bizottsági szinten megoldható kérdést jelentett, a nagy horderejű iskolaügyben egyházkerületi határozatot kellett hozni. Gróf Leo Thun vallás- és közoktatásügyi miniszter 1850. szeptember 7-i rendeletével Magyarországra is kiterjesztette az osztrák tanrendszert, bevezette az „Organisations Entwurf”-ot.⁷⁹ A protestáns középfokú iskolákat meghatározott időn belül nyolc osztályos, tizenkét tanáros, szaktanítási rendszerű gimnáziumokká kellett átalakítani megfelelő alaptökével, ha nem akarták elveszíteni nyilvánossági jogukat. A rendelet önmagában a haladást szolgálta, a korszerűbb oktatási szisztémát alapozta meg, de egyúttal megsemmisítette a protestáns iskolai autonómiát. Beleszólt az

⁷⁸ RL A/1. a 8. k. szuperintendensi napló 1849-50 1. szám

⁷⁹ Entwurf der Organisation der Gymnasien und Realschulen in Österreich, vom Ministerium des Cultus und Unterrichts. Kivonata in: Borbis, Johannes: Die evangelisch-lutherische Kirche Ungarns in ihrer geschichtlichen Entwicklung. Nördlingen, 1861. 243-245. Irodalom Felkai László–Zibolen Endre: A magyar nevelés története. 2. köt. Budapest, 1993. 9-69.; Zibolen Endre: Az Entwurf. In: Magyar Pedagógia, 82. évf. (1984) 2. sz. 149-159.; uő.: Az Entwurf kiterjesztése Magyarországra. In: Magyar Pedagógia, 82. évf. (1984) 4. sz. 423-441.; Gazda István: A gimnáziumok és a fizika a Bach-korszak Magyarországon. In: Forradalom után – kiegyezés előtt. A magyar polgárosodás az abszolutizmus korában. Szerk. és a bevezetőt írta Németh G. Béla. Budapest, 1988. 538-549.

iskolák szervezetébe, a tanárok kinevezésébe, a tanított tananyagba, megszabta a használható tankönyvek körét, mindent a legapróbb részletekig szabályozott. A szigorú feltételeknek a protestáns egyházak már csak szűkös anyagi helyzetük miatt sem tudtak eleget tenni, ez pedig azt jelentette, hogy iskoláik magánintézetek szintjére süllyednek, államilag elfogadott bizonyítványt nem adhatnak, s ez magával hozná fokozatos elsovadásukat. Dönteni kellett arról: átszervezik-e iskoláikat s ezzel – ha ideiglenesen is, de lemondanak iskolai autonómiájukról, vagy nemet mondanak és előbb-utóbb bezárhatják iskoláikat. (Az állam nem csak a nyilvánossági joggal rendelkező iskolákat felügyelte, hanem az ú.n. magánintézeteket is.)

Polgár Mihály superintendens 1850. december 13-án folyamodványt nyújtott be az uralkodóhoz, melyben kérte a Haynau-féle rendelet visszavonását, miután „érvényesen nyilatkozható s határozható tagokból összehívandó közgyűlés tarthatásától eltiltva vagyunk, a legfontosabb tárgyakban – a vallás, az erkölcsiség, a tudomány s művelődés előmozdítása körül éppen semmit nem tehetünk”.⁸⁰ Ugyanakkor azt is fájalta, hogy csak királyi biztos jelenlétében tarthatnának egyházközségi, egyházmegegyei, egyházkerületi gyűlést, ami szerinte egyrészt felesleges, hiszen a kerületi gyűlések jegyzőkönyvét eddig is be kellett terjeszteni, másrészt kivihetetlen, hiszen például egyházközségi gyűlést néha havonta háromszor kell tartani. Harmadszorra a következőt hozza fel ellenérvként:

„De lealacsonyító is egyszersmind ezen királyi biztos felvigyázása – mert azt láttatik feltenni, hogy a mi gyűléseinkben talán politicai vitatkozások, a status és uralkodó elleni beszédek foroghatnak fel. Felséges Uram! én 32 esztendeje, mióta hitrokonaim közgyűléseiben mindenkor meg szoktam jelenni – mint legéltesebb superintendens nem sokára Isten ítélőszéke elébe fogok állani –, de azzal a jó lelki esmerettel, mellyel Istenem ítélő széke előtt megállani kívánok, bátorodom bizonyoságot tenni arról, hogy soha hitrokonim gyűléseiben olyan beszédek, annyival inkább vitatkozások nem történtek, melyeket a legkajánabb irigység is politicaiaknak, status vagy dynastia ellen intézettek mondhatna”.⁸¹

---

⁸⁰ RL A/1. a 8. kötet superintendensi napló 1850-51 31. szám

⁸¹ U.o.

Ez utóbbi érv nem sokat nyomhatott a latban, ha arra a Bécsben kialakult toposzra gondolunk, hogy a protestantizmus egyenlő a forradalmi szellemmel,⁸² s hogy a protestánsok népes, fele arányban világi képviselőkből álló gyűléseik tulajdonképpen politikai összefüggések voltak. Miként egy fiatal, szlovák evangélikus lelkész egészen Kuzmány szellemében megfogalmazta, az egyház a magyar nemzeti törekvések központjává vált: „Die Kirche war zum Mittelpunkt magyarisch-politisch-nationaler Bestrebungen geworden”.⁸³ A Haynau-féle rendelet nyíltan kimondta bevezetésében, hogy némely egyházi előjárók pártcélokra használták fel az egyházat:

„Azon szándéktól vezéreltetve, hogy azon szomorú állapot, melybe a protestáns egyház Magyarországon a hivatali hatalommal előjáróinak néhányai által pártcélokra történt visszaélése, s a népnek fölkelésre csábítása által ejtett, megjavíttassék...”⁸⁴

Mivel a szuperintendens folyamodványára semmilyen válasz nem érkezett,⁸⁵ s az iskolák átalakítása ügyében Szőnyi Pál Pest kerületi iskolai felügyelő sürgette a mielőbbi intézkedést,⁸⁶ szükségesnek találta Polgár Mihály, hogy a Haynau-féle rendelet által elrendelt módon, biztos jelenlétében egyházkerületi tanácskozmány tartására kérjen engedélyt.⁸⁷ A dunamellékiek hátramaradása a többi egyházkerülettől eddig-

⁸² A forradalom okait kutató 1848/49-es konzervatív arisztokrata memorandumok mind a „bűnösök” közé számítják a protestánsokat. Lásd ezeket az emlékiratokat Andics Erzsébet: A nagybirtokos arisztokrácia ellenforradalmi szerepe 1848-1849-ben. II. Budapest, 1952., Ezeket idézi Révész is – 60.

⁸³ A magyar egyházpolitika. I. 193., „Von der Absicht geleitet, dem traurigen Zustande, in welchem die protestantische Kirche in Ungarn durch den Mißbrauch der Amtsgewalt einiger ihrer Vorsteher zu Parteizwecken und durch die Verführung des Volkes zum Aufstande versetzt worden ist, abzuhelfen” Borbis 240.

⁸⁴ Kuzmány 350-352.; Bauhofer 613-615., Állam, egyház, vallásgyakorlás Magyarországon I. 188-190.

⁸⁵ RL A/1. a 8. k. szuperintendensi napló 1850-51 31. szám

⁸⁶ U.o. 29. szám

⁸⁷ U.o. 58. szám

re már a kultuszminisztérumban is feltűnt. A Pest kerületi kormányzó-ságnál már 1850 augusztusában rákérdeztek, miért nincs még kinevezett biztos a dunamelléki szuperintendenciában, talán itt nem tartanak tanácskozmányokat?⁸⁸ Nem volt könnyű helyzetben Polgár Mihály szuperintendens. Egyik oldalról a hatóság sürgette a cselekvésben, másik oldalról a kiváráásra buzdították. A későbbi eseményekből úgy tűnik, a dunamelléki református egyházkerület, jobban mint a többiek, a passzív rezisztencia híve volt. Amíg nem térhetnek vissza a törvényes gyűléstartáshoz, inkább lemondanak a gyűlésről, mintsem megsértsék autonómiájukat. S ez nemcsak az egyházi hivataluktól megfosztott világi tisztségviselők álláspontja volt, hanem a lelkészek is osztották. Ezt példázza Török Pál pesti esperes levele:

„Bár így teljesítenék Főtisztelendőséged ama rendelete is, miszerint senki önféjéből ne folyamodjék egyházi ügyben polgári hatósághoz! Valóban felforr bennem a vér, mikor az egyházárulásokat tapasztalom, látnom kell, hogy saját egyházunk emberei adják fel authonomiánkat, melyért más tagjai aggódnak, lótnak-futnak, költekeznek. Csüggednem kell, mikor tapasztalom, hogy ezen abnormis állapotban, midőn egyházi gyűléseink, hatóságaink felfüggesztvék s csak a superintendens működhetik egyedül hivatalosan, van ember egyházunkban, ki ennek rendeletét fel sem veszi, hanem akár önzésből, akár rechthabereyből, akár dühből oda fordul a polgári hatalomhoz merőben egyházi ügyben. Hisz egyházárulás, az authonomia feladása, ha ez nem az! Hát még más részről, mikor látnom kell, hogy saját embereink adják oda magukat eszközül authonomiánk pusztítására! Az ilyenek miatt is vagyok én disgustálva gyűléstartástól, melyről az tartom, mit Fáy András úr, hogy jelen körülmények közt annak tartása nem eredményezhet annyi hasznot, mint okozhat kárt és veszélyt.”⁸⁹

---

⁸⁸ MOL District-Regierung Pest (D 105) Egyházi osztály 1.cs. 13. kúfő Evang. egyházi ügyek 11704/1851; RL A/1. a 8. k. szuperintendensi napló 1850-51. 13. szám Majthényi László Pest megyei főnök 1850. aug. 25-i leiratában kérdezi Polgár Mihályt, kirendelt-e már a kerületi katonai parancsnokság kormánybiztost?

⁸⁹ RL Püspöki levéltár 1850-59 (A/1. b) Fd/4. Török Pál levele Polgár Mihályhoz Pest, 1850. okt. 11.

Végül a szuperintendens 1851 tavaszán, miután a világiak részéről is biztatást kapott, hogy hajlandóak tanácskozáson megjelenni, ha az kizárólag a sérelmek orvoslását kérő felirat elfogadása végett ül össze, a gyűlés mellett döntött és kiküldte a meghívókat. Az 1851. május 5-én tartandó tanácskozmányra meghívást kaptak az esperesek, az egyházkerület és egyházmegyéek gondnokai, a Pesten lakó világi tanácsbírák.⁹⁰ A tanácskozás lefolyásáról Török Pál pesti esperes részletesen tudósít a Korrajzokban.⁹¹ 1851. május 4-én Pesten az előzetes magánértekezletre összegyűlt gondnokok és világi képviselők kijelentették, hogy csak a protestáns önkormányzati elv megsértésével jelenhetnek meg a másnapi tanácskozáson „bizalmi férfúi” minőségben, ilyen tanácskozmány pedig érvényes határozatokat, törvényes végzéseket nem hozhat. Így a május 5-én, Nagy István biztos, Pest megyei cs. k. törvényszéki elnök jelenlétében megnyitott egyházkerületi tanácskozmányon a világi rendből ifj. Polgár Mihály világi főjegyzőn kívül egyedül Fáy András jelent meg. Az 1850. február 10-i rendelet felolvasása után a következő határozat született:

„Mivel ezen rendelet által azon presbyterális igazgatásmód, mellyel a mi magyarországi helv. hitv. egyházainknak egyházi szerkezetünk természete szerint kormányoztatniok kell, a világi tagok kizáratása, vagy csak a superintendensek önkénye szerinti öszvehivatása által megsemmisítettik, mivel továbbá önkormányzási jogaink szerint egyházkerületi gyűléseinkben minden – az egyházak közbizalma által az egyházi és közoktatási ügyek kezelésére felválasztott férfiaknak jelen kellene lenniök, a nevezett rendelet által pedig az espereseken és világi bizalom férfiakon kívül minden mások a köztanácskozásokból kirekesztetnek ... mi tehát ily tanácskozmányban, sem iskoláink felette sürgető rendezésére, sem egyházi egyéb közügyeinkre nézve érvényesen nem intézkedhetünk.”⁹²

A tiltakozásnak felségfolyamodványban történő kifejzésében a dunamelléki szuperintendencia sem akart lemaradni társaitól. Az előző

⁹⁰ RL A/1. a 8. k. szuperintendensi napló 1850-51 59. szám

⁹¹ Török Pál: Korrajzok a dunamelléki helvét hitvallású egyházkerület életkéréből. Pest, 1858. 7. sköv.

⁹² RL A/1. a 2. doboz 1851. május 5. Pest jegyzőkönyv 2. szám

napi magánértekezleten a világiak már elfogadták a Török Pál és Fáy András által korábban elkészített feliratot.⁹³ A gyűlésen csak felolvas-ta Fáy és a benyújtás módjáról döntöttek. Megállapodtak abban, hogy egyházkerületi küldöttség vigye azt fel Bécsbe – ehhez csatlakozhatna a többi kerület is –, tagjai pedig a következők: Polgár Mihály szuperintendens, Tisza Lajos, Hubay József, Sárközi Kázmér és Huszár József világiak, Török Pál esperes és Tomory Szabó Sándor egyházkerületi jegyző. Ezután Fáy András eltávozott, az egyházi jelenlevők pedig ezzel bezárták tekintették a tanácskozmányt, melynek jegyzőkönyvi másolatát a jelenlevő kormánybiztos kérte mihamarabb kérte kézhez kapni.

A felirat előzményeiről, további sorsáról, a többi egyházkerület csatlakozásáról a szuperintendensek levelezéséből értesülhetünk. 1851 januárjában még maga Polgár Mihály is a küldöttség ellen szólt, elegendőnek vélte előző évi decemberi feliratát. Igaz egyes világiak várták volna, hogy református részről szintén induljon deputáció Bécsbe, de mint hallotta, Geringer szemére vetette Bauhofernek az evangélikusok nyughatatlanságát.⁹⁴ Márciusban viszont már a jövődő gyűlésről és annak céljáról – felirat – értesítette Polgár szuperintendenstársait.⁹⁵ A dunamellékiek nagyobb része ekkorra azt az álláspontot képviselte és nyerte meg támogatására a szuperintendens, hogy a testvér kerületekkel együtt induljon Bécsbe küldöttség, hiszen „közösén érezzük a fájdalokat, együtt óhajtjuk azok orvoslását.” Néhányan ugyan bevárták volna ez eddigi feliratokra érkező választ, de mivel ez nagyon késett, a többség a küldöttség elindítását azért is fontosnak tartotta – még ha eredménytelen is lesz útja – hogy se evangélikus részről, se saját hittestvéreik részéről ne érhesse a „hanyagság” vádja őket.

---

⁹³ Török 8.; A felirat szövege nyomtatásban több helyen is megjelent: Török Függelék 27-35.; Kiss Áron: Török Pál élete. Budapest, 1904. 126.; németül Bauhofer 645-654.

⁹⁴ Polgár Mihály levele Nagy Mihályhoz. Kecskemét, 1851. jan. 13. Idézi Tóth Endre 555.

⁹⁵ Polgár Mihály levele Nagy Mihályhoz. Kecskemét, 1851. márc. 26. Idézi Tóth Endre 556.; Polgár Mihály levele Apostol Pálhoz. Kecskemét, 1851. márc. 26. TIREL 1. B/LXXII. 32.829/140 A két, ugyanazon a napon kelt levél tartalma teljesen egyező.

A dunántúli és tiszáninneri református egyházkerület egyaránt örömmel fogadta a dunamelléki kezdeményezést és azonnal csatlakozott hozzá. Apostol Pál tiszamelléki szuperintendens a május 6-10-i Miskolcon tartott kerületi gyűlés után levélben jelezte csatlakozási szándékukat.⁹⁶ Szintén készítettek feliratot és átnyújtására kinevezték a deputáció tagjait. A világiakat Vay Ábrahám és Nagy Gedeon, az egyházi rendet Apostol Pál és Zsarnay Lajos főjegyző képviselné.⁹⁷

Nagy Mihály dunántúli szuperintendens eddig is fájlalta, hogy akár félelemből vagy más okból ennyire külön szakadtak az egyházkerületek. Az összetartás hiányát az előző évi megrovás alkalmával különösen érezte, nem csoda, hogy most semmiképp nem szeretett volna kimaradni a közös fellépésből:

„Ily hittel legelső voltam, ki felszólaltam, panaszosan írván már a múlt évben főtiszt. Szoboszlai Pap István úrhoz, mint legrégebb superintendenshez, hogy separatisták vagyunk, mintha egyházi s iskolai ügyeink nem is közérdekűek volnának. Legelső voltam, ki megindítottam az eszmét, hogy szükséges volna már közügyeinkben tetteleg s egyesülten föllépnünk, és ily céllal a négy egyházkerület részéről összejövén bizonyos tanácskozás útján készítendő feliratot a négy egyházkerület vegyes küldöttsége által ő császári királyi felségének benyújtanunk. Megkértem hát főtiszt. Szoboszlai Pap István urat, hogy midőn a főgondnoki hivatal meg van szüntetve, a tisztelt superintendens úr tegyen előző lépéseket a cél elérhetésére. A cél ki van tűzve, arra nézve már rég tisztában vagyok magammal; hanem a kivitelt illetőleg lőn némi eltérés. Tisztelt superintendens úr célszerűbbnek, egyházi kormányzatunk eddigi rendszerével összehangzóbbnak ítélte, hogy elébb mindegyik egyházkerület tartson tanácskozmányt, s abban készítsen feliratot. Míg ide kifejtett a dolog: én azon reményben, hogy a Pesten csírába indult terv szerint május havában követség fog felmenni a négy egyházkerület részéről Bécsbe, elébbi szándékom ellenére június 16-kára tűztem ki egyházkerületi tanácskozmányuk határnapját. Így már némi késedelmet szenved a három egyházkerület feliratainak követség általi

⁹⁶ RL A/1. b 1850-59 E I. 2. Apostol Pál levele Polgár Mihályhoz. Miskolc, 1851. máj. 10.

⁹⁷ TIREL B-15 Egyházkerületi gyűlések jegyzőkönyvei 1850-1854, 1851. máj. 6-i gyűlés 1. pont

fölterjesztése. Bármennyire sajnálom ezt; róla nem tehetek. Egyébiránt idő kell arra, hogy engedelmet nyerjünk követséget küldhetni Bécsbe; azonban ünnepek is következnek: lehetők hiszem tehát azt – mit óhajtok s kérek – hogy a leggyengébb s legkisebb dunántúli egyházkerület, ki ne zárassék a bécsi küldöttségből. Különben is szükségesnek vélem, hogy a főtisztelendő egyházkerületek egyetemes küldöttsége, mielőtt Bécsbe menne, elébb Pesten összejöjjön, s további teendőkről bizonyos megállapodást tegyen. Ez esetben célszerűbbnek gondolnám csak egy feliratot szerkeszteni s terjeszteni fel. Mert tartalma valamennyinek ugyanaz, és az egy felíratra inkább fordít méltányló figyelmet a magas kormány, mintsem négyre.⁹⁸

Hogyan reagált a legnagyobb egyházkerület, amelynek szuperintendense egyúttal hivatalában legidősebb volt társai között, a többi kerület akciójára, átvette a tőle elvárt vezető szerepet? 1851. januári első levelében Szoboszlai Pap István még a mindannyiukat érdeklő közügyről szólt. Említette, hogy már megkért egy Bécsben élő tekintélyes hitrokont, legmagasabb helyen szólaljon fel az egyházi autonómia mellett és kérje az egyházkerület feliratára a mielőbbi választ. Ő maga a „szent ügyben” mind szóval, mind írással vagy akár menetellel kész cselekedni.⁹⁹ Áprilisi leveleiben Szoboszlai helyeselte a közös küldöttséget, az együttes fellépéstől talán inkább várható eredmény.¹⁰⁰ Azt azonban határozottan helytelenítette, hogy Nagy Mihály javaslatát magukévá tegyék: a szuperintendensek néhány „bizalmi férfit” tartsanak közös tanácskozást, majd küldöttségként menjenek tovább Bécsbe. Szoboszlai szerint az ilyen titkos összejövetelek csak a gyanú felkeltésére lettek volna alkalmasak. Minden, ami titkolózásnak vagy ellenszegülésnek tűnne a kormány szemében, csak ártana ügyüknek. Az egyházkerületek tartsák meg gyűléseiket azon formában, mely most a kivételes állapotban lehetséges.

⁹⁸ TIREL 1. B/LXXII. 32.995/306. Nagy Mihály levele Apostol Pálhoz. Komárom, 1851. máj. 21.

⁹⁹ TIREL 1. B/LXXI. 32.690/1. Szoboszlai Pap István levele Apostol Pálhoz. Debrecen, 1851. jan. 3.

¹⁰⁰ RL A/1. b 1850-59 E III. 5., 6. Szoboszlai Pap István levele Polgár Mihályhoz. Debrecen, 1851. ápr. 4., 16.

készítsenek feliratokat, s ha a többiek úgy döntenek, küldöttség vigye ezt Bécsbe. Közvetlenül a tiszántúliak május 12-i gyűlése előtt azonban megérkezett Debrecenbe Geringer régen várt válasza. Vajon szándékosan ekkorra időzítette az ideiglenes helytartósági főnök, vagy csupán a véletlenek egybeesése? Komolyan gondolta, vagy csak a megnyugtató eszközének tekintette, hogy Szoboszlainak egy esetleges „generalis conventet” helyezett kilátásba, ha egyházkerületi szinten nem sikerül az iskolaügyben döntést hozni és országos gyűlésre van szükség? Geringer ígéretének komolyságát megkérdőjelezi az a tény, hogy generalis conventre nem került sor a következő tíz évben. Talán azért nem, mert a négy református egyházkerület külön-külön, ki hogyan tudta, megoldotta iskolái átszervezését, vagy azért nem, mert a konventnek ez az egyszerű ígérete csupán csalétek volt? Zsoldos Benő szerint az abszolút hatalom a maga „divide” szabályát alkalmazta, méghozzá sikeresen. A tiszántúli szuperintendenciára és Szoboszlaira nem vetett jó fényt, hogy épp velük szemben vélték ezt az elvet legeredményesebben alkalmazhatónak.¹⁰¹ Szoboszlai szándékait, miként a későbbi nemzedék, kortársai is igen változatosan ítélték meg. Török Pál már kezdetben nem bízott Debrecenben. Bár Szoboszlai levelei után nem gondolta volna, hogy a tiszántúliak sem feliratot, sem küldöttséget nem fognak indítani, de akik jobban ismerték az ottaniakat, ezt eleve megmondták.¹⁰² Mindenesetre a tiszántúli egyházkerület gyűlése nem fogadta el a közös küldöttségben való részvételt, s erről a szuperintendens értesítette hivataltársait.¹⁰³ Szoboszlai ecsetelte a tiszántúliak nehéz helyzetét, a kétféle kötelességérzet összeütközését. Vagy a polgári hatóság utasításának nem tesznek eleget, mely a további válasz bevárására szólította fel őket, vagy hittestvéreik kérését

¹⁰¹ Zsoldos Benő: A protestánsok magatartása és helyzete a bécsi absolut kormánnyal szemben 1859. szeptember 1-seje előtt. In: Sárospataki Lapok 20. évf. (1901) 7. sz. 133-141., 8. sz. 160-168., itt 139.

¹⁰² Török Pál levele Nagy Mihályhoz. Pest. jan. 3. Közli Tóth Endre 556.

¹⁰³ Dunántúli Református Egyházkerület Levéltára (DTREL) Szoboszlai Pap István levele Nagy Mihályhoz. Debrecen, 1851. máj. 25.; RL A/1. b 1850-59 E III. 8. U.az Polgár Mihályhoz. Debrecen, 1851. máj. 20.; TIREL 1. B/LXXII. 33.003/314 U.az Apostol Pálhoz. Debrecen, 1851. máj. 25.

utasítják vissza. Bizonyos, hogy Debrecen döntésében kulcsszerepe volt Szoboszlainak, akinek 1849-1855 közötti magatartására a későbbiekben még visszatérünk.

A többi szuperintendens megütközéssel, megdöbbenéssel fogadta a debreceni hírt. Az indoklás, hogy bíznak a közeli konventtartási engedélyben, nem győzte meg a többieket. Hiszen például a tiszáninneniek eleve úgy nevezték ki küldöttségük tagjait, hogy azok, ha még elmenetelük előtt konvent tartására engedély érkezne, előbb azon vegyenek részt, majd folytassák útjukat Bécsbe.¹⁰⁴ Nagy Mihály az egység megbomlása miatt a legrosszabb következményekkel, a deputáció megakadályozásával számolt:

„Feliratot készített egyházkerületi tanácskozmányunk is; noha már elébb tudatta velem főtiszt. superintendens s nagys. kir. tanácsos Szoboszlai Pap István úr, mikép ő egyházkerületével együtt visszalép az egyetértőleg fölterjesztendő felírástól, amire pedig maga hívott fel mindnyájunkat. Valamint én indítottam meg a legfelsőbb helyeni kérvényezés eszméjét: úgy annak ápolására újlag felkértem főtiszt. Szoboszlai Pap István urat. Mind hiába. Kereken nyilvánítá, mikép teljes bizalmát helyezvén b.Geringer önamagyméltóságának bizatató nyilatkozatába, csak annak nem teljesülendése esetében társuland a többi testvér egyházkerületek kérvényező küldöttségéhez. Meghiszem, hogy tisztelt superintendens urnak céljai jók, nézetei célszerűek; azt sem kétlem, hogy meleg részvétet ápol kebelében egyházi s iskolai közügyeink iránt, mégis a nem várt elszakadás annál fájdalmasabb, menél világosabban mutatja az egyetértés összefogó igyekezet hiányzását, s tán a mi folyamodásunk sikertelenségét idézendü elő. Azért teljes őszinteséggel írtam tisztelt superintendens úrhoz, s fáj válaszából némi nehezteles nyomait látnom. Részemről primus motor lévén a cs. kir. felséghezi folyamodás ügyében, elszakadni nem akarok. Meg lehet, hogy a magas kormány egy hajszálynit sem tágítand, s vissza sem lépend kiadott rendeleteitől: de legalább – miután megtettük azt, mit megtennünk lehetett a körülményekhez képeest, kellett pedig nézetünk szerint, kiemelkedünk a bizonytalanságból, melyben fogva tart a jobb jövőndő reménye, tudni fogjuk, hányat ütött az óra, az önvádolástól mene-

---

¹⁰⁴ TIREL B-15 Egyházkerületi jegyzőkönvek 1850-1854, 1851. máj. 6-i gyűlés 1. pont

külve, nyugodtan nyúlhatunk ügyeink lehetőleg elintézéséhez. Mert a magas kormány megújítva sürgeti iskoláink átalakítását, határidőt tűz ki, melyen túl tanintézeteink magánintézetekké sülyednek le: időt kell hát lehetőleg nyernünk, előkészületeket tennünk. Ha jó remény fejében várjuk, dum defluat annis: meg lehet, kikopunk az időből, s dacolás vádjá is nehezül ránk. ... A' volna már most a kérdés: mit leszünk teendők? miután a tiszántúli nagy, erős és népes egyházkerület tőlünk elszakadt. Sajnos e szakadás: de úgy hiszem mindegyik egyházkerület áll határozata mellett. Hitem s véleményem ez: hacsak lehet, járulnunk kell a trón zsámolyához, s erre letennünk kérelmünket. Azonban ezt tehetni is, engedélyért kell zörgetnünk Budán a nagyméltóságú helytartóságnál, hol mindenek előtt kéz alatt ki kell fürkészní a hangulatot, s akkor és ahhoz képest kérni engedelmet arra, hogy követségünk Bécsbe mehessen. Mert összehívni a követség tagjait Pestre, vagy akárhová, csak azért, mivel szándékunk van Bécsbe menni, anélkül, hogy előre tudnók megengedtetik-e az indulás és el fog-e fogadtatni követségünk Bécsben, célelles fáradtság, s haszontalan költekezés lenne. Hogy nem könnyen nyerünk engedélyt, szabadságot, miután meghasonlottunk; nem alaptalan gyanításom; annál inkább, mert helytartósági főnök b.Geringer önagyméltósága hat hétig – úgy hallom – fürdőhasználat végett távol lesz Budától. Hanem azért kísérletet kell tennünk. Írtam főtiszt. Polgár Mihály superintendens úrnak, hogy előkelő tekintélyes hitrokonaink – kik egyházkerületéhez tartoznak, lakván Pesten, azok által legyen munkás kitapogattatni a nagyméltós. helytartóságnál a kedélyek üterét, s akkor kész leszek lemenni Budára, megteendő a további lépéseket főtiszt. Polgár Mihály úr társaságában. Míg ez lenne s lehetne; várnunk kell nyugodtan s szelíd türelemmel az idő teljességét.^{**105}

Jól sejtette a dunántúli szuperintendens, a küldöttség felirata csak Pestig jutott el, nem Bécsig. Az egyházkerületek egymás után megkapták az elutasításról szóló rendeleteket.¹⁰⁶ A dunamellékiek folyamodványa ellen a legfőbb ellenérv az volt, hogy ez nem a gyűlésben készült:

„Egyébiránt az egyházkerületi gyűlésből ő császári királyi felségéhez intézett folyamodvány azért nem vétethetett további tárgyalás alá, minthogy a tanácskozási jegyzőkönyv 3. pontjából az tűnik ki, miszerént ezen legfelsőbb helyre szánt

¹⁰⁵ TIREL 1. B/LXXII. 33.049/360 Nagy Mihály Apostol Pálhoz. Komárom, 1851. júl. 12.

¹⁰⁶ MOL D 105 1.cs. 13. kútfő 11734/185

esedezvény nem az egyházi gyűlésben évégre felhatalmazott tagok által, hanem azon kívül bizalmi egyének által a többi egyházi gyülekezetekkel egyetértőleg szerkesztett s a gyülekezeti gyűlésben csupán felolvastatott és jóvá hagyott.”¹⁰⁷

A tiszáninneri folyamodványban azt kifogásolták, hogy két különböző tárgyat foglalt magába. Egyrészt a protestánsok egyházi gyűléseit korlátozó Haynau-rendelet módosítását kérték, másrészt az iskolákra vonatkozó szabályok tekintében kívántak változtatásokat. Ez két elkülönítve tárgyalandó ügy, az iskolák ügyében folyamodjanak a vallás- és közoktatásügyi minisztériumhoz, a Haynau-rendelet miatt pedig a helytartósághoz tegyenek szabályszerű úton felterjesztést.¹⁰⁸

KARL GERINGER ÉS A PROTESTÁNS EGYHÁZI ÜGYEK

A református egyházkerületek bécsi delegációjának megfeneklése végső soron Karl Geringer bárón múlt, aki ekkor már nem császári királyi teljhatalmú biztosként, hanem 1851 áprilisától 1852. márciusig ideglenes helytartósági főnökként tartotta kézben a magyarországi polgári kormányzatot. Posztjára sem Bécsben, sem Pesten nem tartották különösebben alkalmasnak, de a helytartó kinevezése váratott magára. Az uralkodó 1851. szeptember 14-én nevezte ki Magyarország helytartójává Albrecht főherceget, aki csak 1852 áprilisában érkezett meg Budára.¹⁰⁹ Geringer a császár véleménye szerint nem volt jó emberismerő, nem a megfelelő embereket nevezte ki, a pesti rendőrigazgató szerint a pártok játékszere. Geringer magatartása a protestánsokkal szemben is kétértelmű volt, ha úgy érezte, ellenszegülnek utasításainak (dunántúli egyházkerület 1850-ben), vagy megkerülik személyét (bányai evangélikus küldöttség 1850. december), szigorúan rendreutasító volt. Mások viszont a legkedélyesebben elbeszélgetett a hozzá egyházi ügyekben érkező szuperintendensekkel. Geringer és a protestáns egyházi vezetők

¹⁰⁷ RL A/1. a 8. k. szuperintendensi napló 1851-52 18. szám

¹⁰⁸ TIREL 1. B/LXXII. 33.167/478

¹⁰⁹ Sashegyi 63.

közötti tárgyalásokra jó példát szolgáltat Polgár Mihály szuperintendensi naplója, amelyben Polgár több helytartósági tárgyalását lejegyezte.

1851-ben a dunamelléki egyházkerület tervezett küldöttségének feladata lett volna az is, hogy az iskolák ügyében készített külön folyomódat átadja a vallás- és közoktatásügyi miniszternek. Miután azonban nyilvánvalóvá vált, hogy erre nem kerülhet sor, az iskolák átszervezésének kérdésében nem várhatnak nekik kedvező uralkodói döntésre, Polgár Mihály szükségesnek látta az iskolai bizottmány összehívását¹¹⁰ augusztus 24-re Pestre.¹¹¹ Az iskolai bizottmányt még a május 5-i gyűlést megelőzően nevezte ki a szuperintendens, hogy az iskolák átalakításáról javaslatokat dolgozzon ki. A dunamelléki egyházkerületben ú.n. kormányzó bizottmányt is alakítottak, hogy a szuperintendens tanácsadó, támogató testülete legyen, amíg nem tarthatnak törvényes formában közgyűlést. Az ostromállapot alatt a bizottmányok gyakran tartottak üléseket, ezek inkább magánértekezlet jellegűek voltak, nem hivatalos egyházi gyűlések lévén nem jelentették be a hatóságnak, nem volt rajtuk kirendelt biztos. (A gyakori bizottsági ülések, melyeken nem mindig volt jelen Polgár Mihály, később a feszültség forrásává váltak a szuperintendens és a bizottságok között. Polgár úgy érezte hatáskörébe avatkoznak, miközben a hatóság felé ő a felelős az egyházi ügyekért.) Az augusztusi bizottmányi ülés kívánságára utazott fel Polgár Mihály szeptember 9-én Pestre az iskolaügy rendezése és a felségfolyamodás miatt. A szuperintendensi napló részletesen beszámol erről.¹¹² Szeptember 11-én délelőtt 10 órakor Augusz Antal kerületi főispánnál a nagykőrösi gimnázium szervezete volt a megbeszélés tárgya. Innét Polgár Mihály átment Budára és Szilassy József helytartósági tanácsossal, a protestáns ügyek referensével beszélt, aki délután fél kettőkor bevezette Geringer ideiglenes helytartósági főnökhöz. Itt a szuperintendens előadta megjelenésének két fő tárgyát: a Haynau-féle rendelet megszüntetéséért való esedezés és

¹¹⁰ RL A/1. b 1850-59 S 16. Polgár Mihály levele gróf Teleki Sámuelhez. Kecskemét, 1851. aug. 21.

¹¹¹ RL A/1. a 8. k. szuperintendensi napló 1851-52 31. szám; A/1. b 1850-1859 S 16.

¹¹² RL A/1. a 8. k. szuperintendensi napló 1851-52 41. szám

az iskolák átalakítása, s kérte Geringer nagyhatású közbenjárását. Erre válaszolva Geringer elmondta, hogy a protestánsok ezt a kívánságukat már több ízben felterjesztették. Ismerte Polgár Mihálynak könyörgő levelét az uralkodóhoz 1850 decemberéből, közölték vele, ám jobban tette volna Polgár, ha előbb hozzá adta volna be. Általában az a legjobb, ha a protestánsok a kormány iránt bizalmat mutatnak, amely éppúgy javukat óhajtja, mint akármely vallásfelekezetét. Most az iskolákról rendelkező szuperintendencionális gyűlést olyan bizalmi férfiakból alakítsák, kik a népnek teljes bizalmát bírják. Jogosan vetette ellene Polgár Mihály, hogyan válasszák a traktusok az ilyen bizalmi férfiakat, ha gyűlést nem tarthatnak. Geringer szerint „nem kell azon felakadni”, az esperesek tudni fogják, kik azok a férfiak. Különben a „kivételes állapotban olyan gyűléseket, mint kívánnánk, nem tarthatunk – olyanokat, mint a márciusi napok előtt voltak, tartani nem is szükség – az ilyenek magoknak a protestánsoknak érdekében sem kívánatosak. A kormány ezután nem abba fogja helyheztetni felügyelési jogát, hogy a gyűlések jegyzőkönyvei hozzá felküldetnek, hanem tudni akarja, minő szellemben működnek a gyűlések.”¹¹³ (Láthattuk, milyen fontosságot tulajdonított Geringer a pápai gyűlésről készített biztosi jelentésnek és milyen következményei lettek.) A küldöttség ügyére térve Geringer elismerte, hogy ennek megengedése némileg rajta is múlott, de méginkább a III. hadtestparancsnokságon. Egyébként sem tartotta Geringer célravezetőnek és szükségesnek, mivel az uralkodó nagyon elfoglalt, egyik utazása a másikat követi. Máris jött egy szeniorátus kérésére oly rendelet, hogy tegyenek le a követségről. Inkább mutassanak a protestánsok bizalmat a kormány irányában – ismételte –, ezzel többre mennek. A mostani „korlátolt gyűlésekből” kitűnő hangulattól fog függni, mikorra hívják össze a protestánsok egyetemes konventjét, mely az egyház és állam viszonyát tárgyalná. (Geringer ismét elővette a konvent csalétket.) Az iskolákra nézve is ellátta tanácsokkal Geringer a szuperintendenst. A legfontosabb, hogy a protestánsok elfogadják iskoláikra nézve az Organisationsentwurfot, a minisztérium hajlandó lesz némi apró eltéréseket a tanárok száma, fizetése stb. tárgyában elnézni. „Csak hogy az Istenért! arra vigyázzanak, hogy jó erkölcsű,

---

¹¹³ U.o.

tanítványaik előtt jó példával menendő professzorokat állítsanak iskoláikba. (itt némely részletességbe ereszkedett ki)¹¹⁴ Végeredményben Polgár azt szűrhetette le a megbeszélésből, ha elfogadnak minden felülről jövő rendeletet, igyekeznek ezeknek eleget tenni s felirataikkal nem lár-máznak, akkor egyszer talán még konventet is tarthatnak.

A budai helytartósági megbeszélés szerint a szuperintendenst Kecskemétre hazaérkezésekor már várta Geringer szeptember 11-ről kelt felhatalmazása, mely engedte a gyűléstartást még a hónap folyamán Kecskeméten.¹¹⁵ Eszerint minden esperességből két küldött – egy papi és egy világi – választandó, kik a kormány jó céljait elismerik és csak a kitűzött tárgyat – az iskolai szisztéma átalakítása – tartják szem előtt, nem hagyják magukat a haszontalan vitatkozások idegen terére tántorítottatni, „sich nicht auf das heterogene Feld unfruchtbarer Discussionen verleiten lassen”. Láthattuk, az iskolák átszervezésére mekkora gondot fordított a kormány, de minden más ügy, a Haynau-rendelet, az egyházi autonómia kérdésének egyházkerületi tárgyalása ingoványos terület volt. A szuperintendencia viszont e kettőt, az iskolái feletti felügyeleti jogot és egyházi szervezetének meghatározását az egyházi autonómia elválaszthatatlan részének tekintette. Polgár Mihály szeptember 26-ra tűzte ki a gyűlés napját, amelyről értesítette az espereseket és a segédgondnokokat.¹¹⁶ A kitűzött napon azonban csak Nagy István kirendelt biztos és a nyolc esperes jelent meg, a világiak közül egy sem.¹¹⁷ Ilyen körülmények között nem lehetett a gyűlést megtartani. A világiak jelenléte nélkül az egyháziak le sem ülhetnek, sem hivatalos iratot fel nem olvashatnak s jegyzőkönyvet sem készíthetnek – magyarázták az esperesek a királyi biztosnak, akinek jelentést kellett tennie a gyűlés lefolyásáról.¹¹⁸ Szeptember 30-án Polgár Mihály is Pestre indult, hogy Geringernek jelentse,

¹¹⁴ U.o.

¹¹⁵ RL A/1. b 1850-59 A 41., Z 83. németül; magyar fordítása: A/1. a 8. k. szuperintendensi napló 1851-52 42. szám

¹¹⁶ RL A/1. a 8. k. szuperintendensi napló 1851-52 43. szám

¹¹⁷ U.o. 50. szám

¹¹⁸ Török 16-17.

miért maradt el a gyűlés.¹¹⁹ Először Nagy Istvánt kereste fel, megtudni miképpen terjesztette fel hivatalos tudósítását. A biztostól értesült arról, hogy Geringer már várja őt, ezért nem késlekedett tovább a szuperintendens, még aznap megjelent a helytartósági főnöknél, hogy előadja, miért nem tarthatták meg a gyűlést. Geringer szerint csupán egy félreértés okozta az egész bonyodalmat, ő a tőle küldött rendeletben „választott repreaesentánsokról” írt, vagyis a traktusbeli egyházak ebben a kijelölt esetben élhettek volna a szabadsággal, hogy képviselők választására egybegyűljenek. Polgár Mihály válasza erre: ők nem így értették a rendeletet, a rövid határidő miatt különben sem történhetett volna meg az egyházmegyékben a választás. Egyelőre nem kívánt gyűlést tartani, kapott felhatalmazást, hogy az iskolák ügyében a szükséges lépéseket megtegye, inkább ebben kért támogatást. Geringer ígérte, előmozdítja ügyüket a vallás- és közoktatási minisztériumnál, „legtöbbet beszélt azonban ő excellentiája a nála töltött mintegy 3/4 órai idő alatt egy részről a martiusi napok előtt szokásba jönni kezdett protestáns egyházi gyűlések módja helytelenségéről, más részről pedig a tanítók választása körüli nagy vigyázat szükségesség voltáról.”¹²⁰

A választott képviselőkkel kapcsolatos félreértésre a helytartósági ideiglenes főnök 1851. október 13-i rendeletében ismét kitért, ebben megmagyarázta, hogyan is kell azokat megválasztani: „minden ezen egyházkerületben létező egyházmegyéből annak coadjutor curatora, vagy curatorai közül egy – amennyiben az politicalag compromittálva nincs – világi képviselő minőségben megválasztassék”¹²¹ A hatóság részéről tett látszólagos engedmény – világi képviselőt választhatnak, gyűlést tarthatnak – azonban nem jelentett valós megoldást, hiszen ilyen feltételek mellett nem lehetett a gyűlés törvényes. Ezeket a problémákat vette sorra Török Pál esperes a szuperintendenshez írott levelében. Hogyan válasszanak világi képviselőt az egyházkerületi közgyűlésre? – egy ilyen képviselőnek megbízást és utasítást is kell adni. A pesti egyházmegye gróf Ráday Gedeont választaná meg, akit a politikai hatóság úgyszem

---

¹¹⁹ RL A/1. a 8. k. szuperintendensi napló 1851-52. 56. szám

¹²⁰ U.o.

¹²¹ U.o. 99. szám

fogadna el képviselőnek. Egyelőre legjobb lenne elállni a gyűléstartástól, hiszen a főgondnoki tisztség visszaállítását sem fogják megengedni, „mert oly dolgokban, mi ott fenn nem tetszik, nem írhatni sikeresen, mint májusi representatióink sorsa mutatja”¹²²

Geringer közvetlenül a bécsi minisztertanácsnak volt alárendelve. A protestáns egyházi kérdésekben nem csak a felülről érkező utasításokat hajtotta végre, de önálló rendeleteket is adott ki és a jövődől egyházi berendezkedést nézve javaslatokat tett a vallás-és közoktatásügyi minisztériumnak. A Haynau-rendelettel kapcsolatban már esett szó Geringer szerepéről, a későbbiekben pedig majd arról, hogy Geringernek nemcsak az ideglenes, hanem a végleges rendezésre is voltak elképzelései. A magyarországi ügyekre 1852-ig gyakorolt közvetlen befolyást, ekkor visszarendelték a belügyminisztériumba és az elkövetkezendő években mint a magyarországi viszonyok ismerője szolgálta a bécsi kormányzatot.

A VILÁGIAK RÉSZVÉTELE AZ EGYHÁZ ÉLETÉBEN 1855-IG

Ha korszakunk végpontját, a pátensharcot vesszük vizsgálat alá, feltétlenül találkozunk azzal a megállapítással vagy váddal, hogy a világiak csak a politikai ellenállás eszközeként tekintették a pátens elutasítását. Valóban csak ekkor vettek részt a világiak az egyház életében, vagy az önkényuralom korábbi évei alatt is, amikor még nem lehet ráfogni, hogy politikai szándék vezette őket, tevékenyen próbáltak egyházuk sorsán javítani? A kérdés eldöntését további, részletes kutatás tenné lehetővé, az 1848 előtti világi tisztségviselők névsorának összehasonlítása az 1850 után tartott gyűlések résztvevőivel. Bár még egy ilyen vizsgálat is csak megközelítőleg tudna a feltett kérdésre választ adni, mivel a biztosok jelenlétében tartott gyűléseken a világiak közül többen szándékosan nem jelentek meg, miközben a magánértekezleteken rendszeresen részt vettek. Jelen ismereteink alapján azt szögezhetjük le, hogy a világiak, bár

¹²² RL A/1. b 1850-59 Fd 7. Török Pál levele Polgár Mihályhoz. Pest, 1852. febr. 4.

jóval kisebb aktivitással és létszámmal, de igenis jelen voltak az egyházi közéletben. Igaz ugyan, amit a Pesti Napló cikkírója beismert – reagálva a Protestantische Jahrbücher „A magyarhoni ev. papság viszonya a világiakhoz” című írásra –, hogy a világiak gyéren látogatják a gyűléseket. Lehet, hogy némelyeknél a hiúság az elmaradás oka (kiestek eddigi tisztségeikből, nem elnökölhetnek az üléseken), „de másoknál talán az a szellem, mely M-d cikkéből kirí, mely több lelkészt megszállt és dohog a világiak ellen.”¹²³

Feltehetően a további kutatás igazolja az eddig összegyűjtött adatok alapján kirajzolódott képet: A protestáns világiak csak Bécs szemében voltak mindannyian forradalmárok. Valójában igen különböző politikai háttérrel rendelkeztek és ennek megfelelően alakult 1849 utáni egyházi közszereplésük. A legfőbb világi tisztségviselők, a főgondnokok általában régi protestáns arisztokrata családokból származtak, akiket évszázados családi hagyományok tettek egyházuk „védelmezőivé”. Az egyházmegyei gondnoki székekben is hozzájuk hasonló, régi nemes családok fiai ültek, a birtokos nemesség képviselői. Rajtuk kívül az egyházkerületi, egyházmegyei tanácsbírák, városi, mezővárosi egyházközségi gondnokok között sokan hivatásukból élő, nem feltétlenül nemesi származású, értelmiségiek voltak. Az ő megítélésük még összetettebb és összefügg azzal a kérdéssel, hogy az 1848 előtti tisztségviselői kar, mennyire vállalt hivatalt az önkényuralom alatt.¹²⁴ Így az is előfordulhatott, volt rá példa

---

¹²³ Pesti Napló 1855. ápr. 13. Tudomány és irodalom.; A Protestantische Jahrbücher cikke: A magyarhoni ev. papság viszonya a világiakhoz. Protestantische Jahrbücher (Pest) 6. (1854) 416-422.

¹²⁴ Az abszolutizmuskori tisztségviselői kar magyar ill. nem magyar voltáról és ehhez kapcsolódóan a passzív rezisztenciáról ld. Tóth Tamás: Lajtántúli tisztségviselők a szolgabírói hivatalokban. Társadalomtörténeti vizsgálódások a neoabszolutizmuskor Magyarországon. In: Sic Itur Ad Astra (1995) 1-2. sz. 3-42.; Benedek Gábor: Ciszlajtániai tisztségviselők a neoabszolutizmuskori Magyarországon. In: Aetas 10. évf. (1995) 4. sz. 60-70.; Benedek Gábor: Dzsenti és Bach-huszár. Társadalomtörténeti vizsgálatok a neoabszolutizmus- és dualizmuskori tisztségviselőkről. Kandidátusi értekezés. Budapest, 1997.; Pap József: A Heves- és Külső-Szolnok vármegyei politikai elit és a „passzív ellenállás”. Heves és Külső-Szolnok vármegyei politikai elitjének

(Nagy Gedeon alsóborsodi gondnok az 1850-es tiszáninneri gyűlésen), hogy a korábban egyházi tisztséget betöltő személy mint a kormány képviselője, mint biztos jelent meg az egyházi gyűlésben. Valószínű és az egyes adatok ebbe az irányba mutatnak, hogy a konzervatív beállítottságú arisztokrata protestánsok kevésbé vonultak vissza az egyházi közelettől, míg a vármegyei politikai életből kiszorult birtokos nemesség, ugyanígy az egyházi téren sem volt hajlandó „együtműködni a hatalommal” és itt is a passzív rezisztenciát kívánta megvalósítani. Legalábbis az első években, amíg tartott az ostromállapot, nem voltak hajlandók a biztos jelenlétében tartott gyűléseken megjelenni.

Az egyházi életben továbbra is aktív és ettől visszavonuló magatartásra példa az 1851-es tiszáninneri gyűlés. Apostol Pál szuperintendens egyházkerületi tanácskozmányba hívó levelére a legkülönbözőbb állásfoglalású válaszokat kapta. A szuperintendens remélte, hogy a világiak közül többen is eljönnek a gyűlésre, bár előzetes tapasztalatai alapján nem nagy buzgalomra számított. Most, amikor a főgondnoki tisztség hivatalosan eltörölték, az egyházmegyei gondnokok is csak „bizalmi férfúi” minőségben szerepelhetnek, „most érezzük, hogy úr nélkül nem élhetünk.”¹²⁵ Az urak közül pedig sokan, mondhatni, hátat fordítottak eddigi tisztségüknek, egyházuknak. Lónyay Gábor korábban „segédgondnok” (főgondnok helyettes) nem ment el a gyűlésre.¹²⁶ Szerinte, mivel a gondnokokat hivatalukról letették s az egyházi ügyek intézésétől eltiltották, meg kell várni, mi lesz velük és felfüggesztett hivatalukkal. Véleménye szerint még szuperintendencionális konferen-

---

története. In: Aetas 13. évf. (1998) 2-3. sz. 159-170.; Pap József: Magyarország vármegyei tisztikara a reformkor végétől a kiegyezésig. Szeged, 2003.; Pap József: A passzív ellenállás, a neoabszolutizmus korának mítosza? In: Aetas 18. évf. (2003) 3-4. szám; Deák Ágnes: Deák Ferenc és a passzív ellenállás. In: A szabadságharc leverésétől a kiegyezésig. Deák Ferenc emlékezete. A Göcseji Múzeum konferenciái a Deák-évben. Zalaegerszeg, 2004. 47-67.

¹²⁵ TIREL 1. B/LXXII. 32.798/09 Apostol Pál levele Gertvay János rektorprofesszorhoz. Miskolc, 1851. márc. 2.

¹²⁶ TIREL 1. B/LXXII. 32.889/200. Lónyay Gábor levele Apostol Pálhoz. Deregyő, 1851. ápr. 21.

cia sem ülhet össze, amíg vissza nem helyeztettek törvényes állapotukba. Legjobb, ha a szuperintendens és az esperesek az egyházi ügyeket önfelelőségük mellett elnököleg kormányozzák, tartsanak csak szuperintendensi és esperesi konferenciákat, ezeknek különben sincs hivatalos állásuk, törvényes határozatokat sem hozhatnak. Érdekes e nyakatekert indoklás, ugyan miért tartsanak gyűléseket az egyháziak, ha azok ügyis törvénytelenek? Elmondhatjuk, Lónyay a passzív rezisztenciát választó nemesség tipikus képviselője, aki még egyházi területen sem hajlandó valamiféle együttműködésre az államhatalommal. Mint írta, ezek az indokai távolmaradásának, nem pedig az egykedvűség vagy elhidegülés. Pedig az egyházi tisztviselők bizony annak tartották, hogy sokan a világiak közül teljesen rájuk akarták hárítani a felelősséget minden, az egyházi életben bekövetkező változásért. Tétlenségük miatt még 1856-ban is keserűen fakadt ki Terhes Sámuel gömöri esperes:

„magunkra hagytak sok hatalmas, gazdag világiak, egyházzal, vallással, pappal, templommal, iskolákkal semmit nem gondolnak, mintha bizon mi volnánk okai, hogy a vármegye zöld asztalánál nem ülhetnek, s a sup[erintendentalis] gyűlésen is kardosan nem vitatkoznak. Őket rója meg az utókor, nem minket, mi teszünk mindent, mit a közjóra erőtlenek tehetünk.”¹²⁷

Gróf Vay Ábrahám viszont éppen az ellenkező magatartásra a kitűnő példa. Az a típus, aki a vész idején érzi leginkább szükségesnek, hogy egyházát el ne hagyja, őseitől örökölt patrónusi hozzáállását bizonyítja:

„s annyival nagyobb készséggel veendek részt a tanácskozásba, mert régen vérző szívvel látom a veszélyeket, – melyek lelkemből szeretett vallásomra, és annak nevelő intézeteire, – elhunyt elődeink meleg kebelével ápoltságaira, – napról napra, mind inkább elviselhetetlenül, – nehezednek, – s fájtt végtelenül eddig is, hogy mindeddig nem vala alkalmam azoknak oltalmakra csak szót is emelni.”¹²⁸

---

¹²⁷ TIREL 1. B/LXXVII.37.050/555 Terhes Sámuel gömöri esperes levele Apostol Pálhoz. Rimaszombat, 1856. szept. 4.

¹²⁸ TIREL 1. B/LXXII. 32.875/186 Vay Ábrahám levele Apostol Pálhoz. Berkesz, 1851. ápr. 12.

Vay Ábrahám a tervezett, 1851-es bécsi delegációban is feltétlenül részt akart venni, kész volt a rábízottakban akármikor eljárni.¹²⁹ „Van-e még könnyei a magyarhoni protestánságnak ennyi veszteség megsíratására?” – kérdezte Apostol Pál Vay 1855-ös halála után, mely nem sokkal követte Teleki József főgondnokét.¹³⁰

Kovács János ungi esperes 1855-ben amiatt panaszkodott, hogy a világiak igen gyéren gyakorolják egyházmegyei üléseiket, a nagydobronyi gyűlésben is csak Horváth Simon úrhoz volt szerencsájük. Pálóczi Horváth Simon segédgondnokként az ostromállapot alatt is hűséges résztvevője volt a tanácskozásoknak. Mikor az 1852-es csepelyi gyűlésen felolvasták a segédgondnokok működését betiltó rendeletet, Horváth Simon ünnepélyes hangon azt felelte: „Az egyházmegye közbizodalma tette alám ezen széket s csak az veheti ki alólam; más hatalom csak szurronnyal vethet ki.”¹³¹ Sajnos a segédgondnok példáját nem sok világi követte az egyházmegyében. Lehetséges azonban, hogy legalábbis ez alkalommal 1855-ben a téli árvíz gátolt meg többeket az eljövételben.

„A téli gyűlés tartásában nagyon szerencsétlenek voltunk. A nagydobronyi egyházba febr. 14 és 15-k napjaira volt ez kitűzve. Valami nehezen öszve is gyűlhettünk a helyszínére, de a hirtelen rohanó vízár miatt nem csak be nem végezhattük foglalatoskodásunkat, hanem ki merre menekülhetett, arra vette útját a pusztító elem elől. Mint hallom, több napokon át kellett sokaknak elszigelt helyeken nyomorganiok míg biztos tűzhelyeikhez eljuthattak. Az Ung és Latorca vizei dühöngöttek. Árkaikat elhagyva több határokat előzönlöttek, városokat, helységeket pusztítottak, több mezőkről a sertéseket nyájastul kanászostul seprették, a kereskedőknek, mezei gazdáknak rakott boltjaikat, pincéiket, élelházaiikat, szénás csüreiket sat. elborították – de ki győzné a hirtelen idő alatt okozott károkat, szörnyhalálokat előszámolni! – Pedig még ma is hajszá-

¹²⁹ TIREL I. B/LXXI. 33.016/3327 Vay Ábrahám levele Apostol Pálhoz. Berkesz, 1851. jún. 8.

¹³⁰ Zsoldos 135.

¹³¹ Függelék I. „A lefolyt nehéz idők gyászos eseményeire vonatkozó adatok az ungi egyházmegyéből” 1862. ápr. 23.

lon függ fejünk felett a Damocles kardja – különösen a jégtorlás mi leginkább rémít. – Nincs más, mint Istenben bízunk!”¹³²

A dunántúli református egyházkerületben id. Pázmándy Dénes, a most hivatalát vesztett főgondnok, Vay Ábrahámhoz hasonlóan egyáltalán nem húzódott vissza az egyházi ügyektől. Az 1851-es deputáció előkészítéskor több levélben biztosította támogatásáról Nagy Mihályt, javaslatokat tett a szervezésre vonatkozóan, s a tiszántúliak elszakadása után is kitartásra buzdította a szuperintendenst.¹³³ Az egykori főgondnok 1854. februárban bekövetkező halála után Nagy Mihály megérezte Pázmándy tanácsainak hiányát. Az egyházmegyei gondnokai közül azonban többen nem Pázmándy kitartását tekintették példának, s a gyűlésekből el-elmaradtak. Volt akitől a szuperintendens még választ sem kapott meghívó levelére. Az 1851-es pápai gyűlés előtt Nagy Mihály az espereseket kérte, hívják meg a segédgondnokokat, vagy ha azoknak kedvük, idejük nincs eljönni, az esperesek más világi „bizalmi férfiakról” gondoskodjanak.¹³⁴ A szuperintendensnek e kérése viszont a világiak részéről azt a hiedelmet erősítette meg, hogy teljesen ki akarják őket szorítani az egyházi kormányzatból. Szabó József a barsi egyházmegyei gondnoka szintén arról panaszkodott, hogy a világiak befolyását minden lehetséges módon mellőzik. Bár egyházmegyénkben a gyűléseken a világi elnököt behelyettesítették, anélkül, hogy emiatt felülről rendreutasítást kaptak volna, de a gyűlésen kívüli közreműködését is biztosítani kellene.¹³⁵

A dunamelléki református egyházkerületben a világi képviselők az ostromállapotban egyáltalán nem volt hajlandók az ú.n. törvénytelen gyűléseken részt venni. Az előző fejezetben tárgyaltakban már láthatuk, hogy több gyűlés kénytelen volt minden eredmény nélkül feloszlani, mert a meghívott világiak „bizalmi férfúi” minőségben egyszerűen

---

¹³² TIREL 1. B/LXXVI. 35.648/113 Kovács János ungi esperes levele Apostol Pálhoz. Eszeny, 1855. febr. 25.

¹³³ Tóth Endre 557-558.

¹³⁴ Tóth Endre 563.

¹³⁵ Tóth Endre 564.

nem jelentek meg a tanácskozáson. Nem volt könnyű helyzetben Polgár Mihály szuperintendens: mi lesz, ha a világi hatóság dacolásnak tekinti, hogy az előzetesen engedélyezett gyűlések egymás után eredménytelenül zárultak. Ugyan mit fog a kirendelt biztos jelenteni, miért nincs gyűlési jegyzőkönyv?

Nagy Sámuel solti esperes szerint inkább ne tartsanak gyűlést, mert a segédgondnokok úgysem fognak megjelenni, s akkor hogyan menti majd őket ki a szuperintendens?¹³⁶ Ha a harmadszorra megtartandó gyűlésről ismét távol maradnak, akkor ezt a kormány sokkal inkább dacolásnak fogja tekinteni, mintha az egyházkerület egyáltalán nem tartana tanácskozmányt.¹³⁷ Nagy Zsigmond külsősomogyi esperes viszont örömmel üdvözölte a tervezett gyűlést, de ő is csak reménykedett, hogy egyházmegyéjük gondnoka szintén belátja a kényszerűséget és nem fog abból kimaradni.¹³⁸

A világiak távolmaradása a gyűlésektől azonban nem jelentette egyúttal azt, hogy egyáltalán nem vettek részt az egyházi ügyek intézésében. A dunamelléki egyházkerületben, ahol az iskolai és kormányzó bizottságaiban világi tagok is tevékenykedtek, épp a bizottságok túlzott aktivitása vonta maga után Polgár Mihály neheztelését. Egyes kormányrendeletekre a szuperintendensek csak saját hatáskörükben nem akartak válaszolni, tanácsosabbnak vélték, ha egymással és tekintélyes világiakkal megvitatják a teendőket. Ilyen volt az az eset is, amikor Thun kultuszminiszter 1852 májusában elrendelte az egyházi kánonok felterjesztését.¹³⁹ Nem válaszolhatták azt, hogy az utolsó, 1791-es budai kánonok szentesítését, mely azóta is elmaradt, most kérik, mert már az 1840-es években új zsinatra készültek, épp a budai kánonok helyett újat alkot-

¹³⁶ RL A/1. b 1850-59 Fe 10. Nagy Sámuel levele Polgár Mihályhoz. Szabad-
szállás, 1852. jan. 25.

¹³⁷ RL A/1. b 1850-59 Fe 10. Nagy Sámuel levele Polgár Mihályhoz. Szabad-
szállás, 1852. jan. 30.

¹³⁸ RL A/1. b 1850-59 Ff 24. Nagy Zsigmond levele Polgár Mihályhoz. Gyöng,
1852. aug. 18.

¹³⁹ RL A/1. a 8. k. szuperintendensi napló 1852/53. 3. szám

ni.¹⁴⁰ (1848-ban sem kérték a protestánsok az 1791-es kánonok megerősítését, amikor erre vonatkozóan megkérdezte őket Eötvös vallás- és közoktatásügyi miniszter, aki a Helytartótanáctól örökölt elintézetlen ügyeket kívánta lezárni. Mind az evangélikus, mind a református egyház az 1849-re kijelölt zsinaton akart új, az idő igényeinek megfelelő törvényeket alkotni, ez azonban a szabadságharc leverése után elmaradt.) Nem válaszolhatták Thunnak azt sem, hogy tulajdonképpen a régebbi, a mai viszonyokra többé-kevésbé alkalmazott kánonok szerint élnek. Ezzel csak azt véleményezték meg, hogy a magyarországi protestánsok teljesen rendezetlen viszonyok között élnek. Tudták jól magukról, hogy az új szabályozásnak régen itt az ideje, de nem a minisztériumtól várták azt, hanem az ostromállapot elmúltával maguk szeretnék volna kézbevenni ügyeiket. Az egységes válasz adása végett elhatározták, hogy Pesten összejönnek a szuperintendensek és néhány tekintélyes világgal is tanácskoznak. Az összejövetelre kitűnő alkalmat szolgáltatott a császár magyarországi látogatása.¹⁴¹

Szoboszlai Pap István 1852 májusában levelet írt hivataltársainak, melyben felhívta a figyelmet arra, hogy az uralkodó előtt – miként a katolikus klérus, de az evangélikus atyafiak is teszik – együttesen kellenek a református vezetőknek hódolatukat kinyilvánítani.¹⁴² Nagy Mihály körlevélben hívta fel az espereseket a hódolatnyilvánítás megtartására.¹⁴³ Polgár Mihály szintén készült az uralkodó elé.¹⁴⁴ A szuperintendensek világi képviselők kíséretében kívántak az uralkodó előtt megjelenni, de azok, mivel hivatalos egyházi képviselőként nem jelenhettek meg, inkább távolmaradtak. A Ferenc Józseffel történő találkozóról a következőt jegyezte fel a dunamelléki szuperintendens:

---

¹⁴⁰ Varga Zoltán: Politikai okok az 1791. évi zsinati végzések szentesítésének elmaradásában. Debrecen, é. n.

¹⁴¹ Zsoldos 162-167.

¹⁴² RL A/1. b 1850-59 E III. 16. Szoboszlai Pap István Polgár Mihályhoz. Debrecen, 1852. máj. 22.

¹⁴³ Tóth Endre 56

¹⁴⁴ RL A/1. a 8. k. szuperintendensi napló 1852/53. 9. szám

„Június 3-én felmentem Pestre, hol másnap f.t. superintendens Szoboszlai Pap István és Nagy Mihály urakkal (mert f.t. Apostol Pál tiszamelléki szuperintendens úr betegsége miatt meg nem jelenhetett) értekeztem az ő cs. kir. felségénél leendő tisztelkedésünk módjáról és idejéről. Abban állapotunk meg, hogy mindenik szuperintendens a kerületbeli s most Pesten lévő világi református urak közül kérjen meg egyet vagy kettőt a velünk jövetelre. Ez nap tehát ebben foglalatostkodtunk – de miután megértettük, hogy a jelen volt világi urak nem hajlandók mostani körülmények közt öfelsége előtt képviselői minéműségben jelenni meg – 5-ik júniusban csak hárman átmentünk Budára, és magunkat annak helyén beíratuk a tisztelkedni kívánók sorába. Június 6-án d.e. 12 óraker bevezettünk helytartósági alelnök gróf De la Motte öméltósága által az elfogadási szálába, s ő cs. kir. felsége – Albert főherceg kormányzó öfensége és gr. Grünne altábornagy öexc. kíséretében kijöven szobájából megállott előttünk, s anélkül, hogy f.t. Szoboszlai Pap István úr elmondhatta volna beszédét, elkezdett mindjárt vidám orcával sorra tudakozni bennünket német nyelven nevünkről, lakásunk helyéről, hivatalunk éveiről, egyházkerületünk kiterjedéséről, egyházaink, lelkészeink, főiskoláink számáról. – Feleleteinket azzal végeztük be mindnyájan, hogy ajánlottuk egyházainkat, iskoláinkat ő cs. kir. felsége legmagosabb kegyelmébe – ígervén, hogy mi könnyörögni fogunk mindenkor hosszú életéért és boldog uralkodásáért – s magunkat mélyen meghajtva eljöttünk.¹⁴⁵

Az audienciát követő napon kerítettek sort a szuperintendensek a közös megbeszélésre gróf Teleki József tiszáninneri főgondnoknál. Jelen volt még Gyürky Pál, Sárközy Kázmér, Hubay József világiak és Török Pál esperes, pesti lelkész. Elhatározták, hogy a kultuszminiszternek adandó válaszban mindegyik egyházkerület felsorolja az 1791:26. törvényig megalkotott kánonokat. Ugyanakkor azt is megírják, hogy 1791 óta ugyanúgy éltek önkormányzati jogukkal, az egyházkerületi gyűlések és a négyszuperintendencia konveti gyűlései időről-időre szabályokat alkotottak, melyek forma szerint uralkodói megerősítést nyertek, mivel a jegyzőkönyvek a Helytartótanácsnak beküldetvén, onnan észrevétel nélkül érkeztek vissza. Az összejövetel résztvevői abban is megállapodtak, hogy az kivételes állapot alatt maguktól semmi nagyobb újítást nem tesz-

¹⁴⁵ U.o. 15. szám

nek, amely ellenkezne a korábban törvényes úton hozott konventi vagy egyházkerületi gyűléseken hozott határozatokkal, kivéve, ha a kormány ezt elengedhetetlenül parancsolja.¹⁴⁶ Apostol Pál tiszáninneri szuperintendens betegsége miatt nem lehetett jelen a pesti találkozóon, levélben érdeklődött Polgár Mihálytól, aki a tárgyalás jegyzékbe foglalt eredményét elküldte útmutatóul.¹⁴⁷ (Apostol Egerben pótolhatta az uralkodó előtti tisztelgést, ahol „asztalához is méltóztatott”)¹⁴⁸

EVANGÉLIKUS ADMINISZTRÁTOROK – REFORMÁTUS SZUPERINTENDENSEK

A református szuperintendensek, ellentétben az evangélikusokkal, mind megtarthatták hivatalukat az önkényuralom alatt. Erre a kormány részéről következetlennek tűnő magatartásra nemigen találni ésszerű magyarázatot. Ha egy főpásztori körlevélért hivatalvesztés és börtönbüntetés járt az evangélikus szuperintendenseknek, a reformátusokat hogyan kerülte el ez a sors? A lehetséges válaszok közül a legkézenfekvőbbnek tűnő, hogy míg az evangélikusoknál lehetett jóérzelmű, kormányhű, szlovák vagy német lelkészt találni a kompromittált szuperintendensek helyére, a reformátusok, akik között alig volt más nemzetiségű, mind megbízhatatlanok, forradalmár érzelműek voltak, ugyan kit nevezhettek volna ki a megüresült hivatalokra? Kuzmányynak már tárgyalt memorandumai szintén az evangélikus szuperintendensekről szóltak, akiket azonnal fel kell menteni tisztségükről, helyükre kormányhűeket kinevezni tekintetbe véve azt is, hogy a jövőben egyházkerületek nemzetiségek szerint fognak elhatárolódni. A Haynau-rendelet minden nehézség nélkül máris három evangélikus adminisztrátort tudott kinevezni. Haubner Máté (1794-1880) dunántúli szuperintendens, győri lelkészt 1848. december 3-i körleveléért még Windisch-

¹⁴⁶ RL A/1. b 1850-59 Fe 18. Nagy Sámuel solti esperes 1852. július 28-i levelére Polgár Mihály válaszfogalmazványa

¹⁴⁷ Zsoldos 163.

¹⁴⁸ RL A/1. b 1850-59 E I. 7. Apostol Pál levele Polgár Mihályhoz. Miskolc 1852. jún. 26.

grätz ítélte el s szenvedett kufsteini várfogságot.¹⁴⁹ A Haynau-rendelet által megüresedettnek jelzett dunántúli szuperintendenciában Wohlmut Leopold rohonci lelkész, vasi esperes nevezetett ki adminisztrátornak. A bányai szuperintendenciában e rendelet tette le tisztségéről Szeberényi Jánost (1780-1856), akire szintén hadbíróági ítélet várt, csak Haynau kegyelmének köszönhette megszabadulását a pozsonyi börtönből.¹⁵⁰ Az új bányai adminisztrátor Chalupka János breznóbányai lelkész, zólyomi esperes volt. A tiszai szuperintendenciában Pákh Mihályt (1795-1858) felmentve Reiss Sámuel nagyrócei lelkészt, volt gömői esperest nevezte ki a rendelet adminisztrátornak.¹⁵¹ Stromszky Ferenc (1792-1861) sem sokáig tölthette be a dunáninni szuperintendensséget, hamarosan őt is felmentették tisztségéről s helyét az először bányai adminisztrátornak kinevezett Chalupka János foglalta el. (Chalupka áthelyezése mögött talán az a szándék húzódott, hogy a dunáninni egyházkerület lenne a jövő szlovák szuperintendencia?) A bányai egyházkerület számított az evangélikus egyházban a legellenzékibbnek, az önkényuralom alatt is innét indult ki minden tiltakozó akció a protestáns autonómia megsértése miatt. (1850-ben Mária Dorottyának átadott petíció, decemberi bécsi deputáció, 1855-ben ismét küldöttség Bécsben, majd 1860-ban a négy református egyházkerület küldöttségéhez csak a bányai csatlakozik evangélikus oldalról) Geringer hiába hivatott több esperest és lelkészt Pestre és ajánlotta fel a bányai adminisztrátorságot, lelkiismeretükre hivatkozva mindannyian visszautasították.¹⁵² Végül a tiszai szuperintendenciából elvállalta Komáromi József miskolci lelkész, hegyaljai esperes.¹⁵³ A más egyházkerületből származó adminisztrátor kinevezése a távolság miatt

¹⁴⁹ Kertész Botond: Haubner Máté püspöki körlevele 1848. december 3-án. In: *Protestáns Szemle* 60. (7. új) évf. (1998) 2. sz. 81-88.; Haubner Máté superintendens. In: *Protestáns Képes Naptár* 1862. 21-24.

¹⁵⁰ Szeberényi János superintendens. In: *Protestáns Képes Naptár* 1858. 81-84.; Szeberényi Gusztáv: Szeberényi János. In: *Nagy papok életrajza*. Budapest, 1878. 87-126.

¹⁵¹ Pákh Mihály superintendens. In: *Protestáns Képes Naptár* 1860. 29-32.

¹⁵² Bauhofer kézirat 6-7.

¹⁵³ MOL D 4 47. cs. B 9. tétel Szuperintendensek, konventek 2508/139. 1850. szept. 5-én nevezte ki az uralkodó Komáromit adminisztrátornak.

sem volt szerencsés, másrészt idegen lévén nem ismerte a bányai viszonyokat. Nem volt irigylésre méltó helyzetben Komáromi, amikor az első kerületi tanácskozáson, 1850 szeptemberében Székács pesti lelkész kemény beszédet mondott az egyház árulóiról, akik mint Júdás ezüstért eladják az Úr ügyét. (A kinevezett adminisztrátorok havi 200 forintot kaptak az államtól.) Bauhofer budai lelkész szavai sem a nyájas fogadtatásról árulkodtak, egyszerűen felolvasta a János evangéliuma 10. rész első öt versét: „Aki nem az ajtón megy be a juhok aklába, hanem másunnan hág be, tolvaj az és rabló. Aki pedig az ajtón megy be, a juhok pásztora az. ... Idegent pedig nem követnek, hanem elfutnak attól: mert nem ismerik az idegenek hangját.”¹⁵⁴ Komáromi a gyűlés kezdetén azt nyilatkozta, hogy az evangélikus egyház iránti szeretetből és azt remélve, ebben az időben hasznára lesz egyházának, vállalta el az adminisztrátorságot. Jóindulatát valóban bizonyította, amikor a merész beszédéért csaknem hadbíróság elé kerülő Székácsról kedvezően nyilatkozott.

A református szuperintendensekről írta Bauhofer, hogy bár hivatalukban maradtak, részben koruk, részben a félelem, részben a súlyos kompromittáltság miatt nem mertek, tudtak működni.¹⁵⁵ Az életkort tekintve 1850-ben: Szoboszlai Pap István (1786-1855), Nagy Mihály (1788-1878), Polgár Mihály (1782-1854), Apostol Pál (1787-1860) 62 és 68 év közötti. Velük szemben az evangélikus szuperintendensek, nem számítva a kirívóan magas korú, 71-ik évében járó Szeberényit, 55-58 évesek. A hét-tíz év korkülönbség, bár jelentős a két csoport között, de nem indokolja azt, hogy a református szuperintendensek koruk miatt nem szenvedtek háborgatást hivatalukban. Szeberényi esetében különben is bebizonyult, hogy ha valakiről kompromittáló anyagot találtak, a magas életkor sem jelentett mentséget.

Ha az evangélikus vagy református szuperintendensek kompromittáltságáról van szó, első helyre mindenképp Szoboszlai Pap Istvánt kell tennünk. Kell valaki ellen súlyosabb vád, mint a debreceni szuperintendens körlevele a Függetlenségi Nyilatkozat után?¹⁵⁶ Mégsem érte megtorlás.

---

¹⁵⁴ Bauhofer kézirat 13-14.

¹⁵⁵ Bauhofer kézirat 24.

¹⁵⁶ Szoboszlai 1848-49-es szerepéről legutóbb G. Szabó 45-46.

Kortársai, a későbbi nemzedékek, egyháztörténészek a legkülönbözőképp ítélték meg személyét. Zsoldos Benő elítélte hitrokonaival szemben két-színű, inkább a hatalomhoz húzó magatartását (1851-es bécsi deputáció ügye); életrajzírója, Varga Zoltán a körülményeket mérlegelő, egyháza megmentésén munkáló püspököt látta benne; ifj. Révész Imre szemében az elnyomónak kezét csókoló egyházáruló volt.¹⁵⁷ Szoboszlai jellemzése, talán a leginkább illetékes, debreceni paptársa, Könyves Tóth Mihály tollából a következő:

„Goromba, vagy durva, vagy csak éles is, soha nem volt Szoboszlai semmiféle ember, még ellensége irányában is. Általános külső magaviselete igen nyájas, sima, s ott hol kivántatott udvarias, a prédikátorok irányában pedig a szó teljes értelmében megelőző és szívélyes volt. Nagyon is jól tudta ő azt, mikép az igenszük sőt szegény fizetésű egyházi hivatalokra, nem adták magukat a világi társalgás köszörűkővén kisímított egyéniségek; valamint azt is tudta, hogy sok együgyű prédikátornak erkölcsi jelleme erkölcsi méltánylásra érdemes volt, ha szinte nem tudták is magukat az illdényes szabályokhoz módosítani. Ezért soha sem lehetett őt látni gögösen vagy lenézőleg, bármely prédikátor vagy prédikátornéval társalgásában;”¹⁵⁸

„Rendkívül erős tehetsége volt Szoboszlainak arra, hogy az embereket megnyerje. Korántsem erkölcsi megnyerést értünk. Ő ezen nagy világban egy élő lényt sem talált, kinek tartózkodás nélküli bizalmas barátságot ajándékozott volna; s viszont egy élő lény sem volt, ki neki igazi barátja nem lett volna. Így állott ellenségek irányában is. Ő senkit sem gyűlölt teljes szívből, s viszont őtet sem gyűlölte senki teljes szívből. Az emberek megnyerésén ő társadalmi értelemben s érdekekben dolgozott, s dolgozott szemes figyelemmel, ernyedetlen kitartással mindenütt, a legszűkebb osztályoktól kezdve, fel a legmagasabbakig”¹⁵⁹

Könyves Tóth jellemzéséhez hozzá kell tenni, hogy ezt 1855-ben Josephstadtban írta. Érthető lett volna, ha keserűen szól debreceni hivataltársáról, aki továbbra is szuperintendens, míg ő, a megkegyelmezett halálraítélt évek óta börtönben van. Mégis keserűség soraiban.

¹⁵⁷ Zsoldos 139.; Varga 325. sköv.; Révész 85.

¹⁵⁸ Könyves Tóth 75-76.

¹⁵⁹ Könyves Tóth 354-355.

Szoboszlainak kitűnő tehetsége volt ahhoz, hogy a nem könnyű egyházkormányzói feladatot betöltse. Az protestáns egyházkormányzat – mint írta Könyves Tóth – kétszeresen is nehéz volt. Egyrészt: hogyan lehet az évszázados kánonokat a megváltozott viszonyokra alkalmazni, anélkül, hogy akár a kánon erejét megtörjék, akár visszafordítanak az idő kerekét. Másrészt: hogyan tudja az egyházkerület határozatait fizikai kényszer nélkül végrehajtani, mert a világi hatóságnak segítségül hívása kétélű fegyverként esetleg több kárt okozhatott. Szoboszlai mindkét nehézségen diadalmaskodott. Szokása volt, hogy a közgyűlések alkalmával a legfontosabb embereket előző napon házához meghívta, és megbeszélték a másnap tárgyalandókat. Azokat is meghívta, akik vele ellentétes véleményűek voltak, épp amiatt, hogy előre felkészülhessen ellenvetéseikre. A megbeszélések végén, éppúgy mint a közgyűlésen, úgy tudta véleményét előadni, hogy azt a jelenlévők mind a magukénak érezték. Tehetségén kívül előnyt adott számára a szuperintendencionális jegyzőkönyvek, archivumi okiratok alapos ismerete, ezeket nemcsak átolvasta, de áttanulmányozta. Hibája is ez volt, ez a „fösvénysége”, egyedül használta az egyházkerület iratait, rajta kívül senki nem tudott a múlttól, mellette nem növekedhetett utód, aki majdan átvegye a helyét. (Könyves Tóth Mihály, aki ezt Szoboszlai szemére veti, 1856-ban a börtönből szabadulva az egyházkerület levéltárnoka lett.) Szoboszlainak volt tehetsége ahhoz, hogy a legkülönbözőbb pártállású emberek maga mellé állítsa: „azon ügyessége, miszerént a politikai különböző véleményűek közt gyík módra ki tudott suhanni a határozott nyilatkozat elől, egyaránt vendéggé tették az ellentétes véleményűeknél.” Bár egy eset, a gróf Vay Miklós főgondnokkal való összetűzés 1849-ben mintha kivétel lenne e szempontból. Vay erdélyi kormánybiztossága után, mely őt Debrecenben népszerűtlenné tette, Szoboszlai több lépéséről nem értesítette előre a főgondnokot. A Magyarország kormányzójává választott Kossuthhoz készített egyházkerületi hódoló nyilatkozatot az átadás előtt az utolsó pillanatban akarta vele aláíratni, melyet Vay megtagadott. A mellőztetéstől megsértett Vay Miklós lemondott a főgondnokságról, mondhatni nemcsak Szoboszlaival, de a tiszántúli szuperintendenciával is szakított. (1860-ban a tiszáninneni református egyházkerület választotta főgondnokává.) Vay haláláig sértve érezte magát Szoboszlai eljárása miatt, aki a „jó hazafit” akarta vele, a „rossz hazafival” szemben játszani.

Az a Szoboszlai, aki az orosz sereggel Debrecenbe érkező gróf Zichy Ferenc előtt térdepelve kért bocsánatot és ígért javulást.¹⁶⁰ Vay lemondása a tiszántúli főgondnokságról nem akadályozta meg abban, hogy a későbbiekben ne vállaljon feladatot az egyetemes protestáns egyházi érdekek képviselőjeként, a pátensharc idején fontos szerepe volt a protestánsok és Bécs közötti tárgyalásokban. A tiszántúli református egyházkerület két vezető embere közötti szakítást az okozhatta, hogy 1849 rendkívüli eseményei tartósan egy helyre kényszerítették az irányításhoz szokott főúrt és azt a szuperintendenst, aki tehetsége révén „olyan első volt az egyházkerületi tanács tagjai felett, ki után sem másodikat, sem harmadikat nem lehetett számítani.”¹⁶¹

Szoboszlainak a megtorlástól való megmenekülésének lehetséges magyarázatául talán valóban rendkívüli érzékét tekinthetjük, mellyel még gróf Zichy Ferencet is maga mellé tudta állítani. Szoboszlai szuperintendenssé választásától kezdve ú.n. „magánjegyzőkönyvet” vezetett haláláig (1841-1855). Ezek a jegyzőkönyvek keverékei a hivatalos iktatónak, a másolati könyvnek és a magánnaplónak. Sajnos épp az 1848-as kötet hiányzik a sorozatból és az 1849-es is csonka, mivel utólag megsemmisítették. Az önkényuralom időszakában rendelet mondta ki, hogy a jegyzőkönyvekből törölni kell a szabadságharc emlékét, így semmisülhetett meg az 1848-as kötet és az 1849-es első fele.¹⁶² Szoboszlai maga jegyezte az 1849-es belső oldalára: „Ezen naplóból a 3-k laptól fogva a 229-k lapig minden levelek kiszakasztattak, a 229-k lapon álló sorok pedig letöröltettek január 6-kán 1851... kerületi kormányi magas rendelet folytán s értelmében.”¹⁶³ (Érdekes, hogy az első lapot a kötetben hagyták, pedig ezen szerepel a bejegyzés, hogy január 2-án megérkezett a hír: a nemzetgyűlés Debrecenbe jön haladéknélkül, s milyen intézkedéseket von ez maga után.) 1849-ben a debreceni házkutatások

¹⁶⁰ Ballagi Géza: Emlékbeszéd id. báró Vay Miklós felett. In: Protestáns Szemle 6. évf. (1894) 7. sz. 450-451.

¹⁶¹ Könyves Tóth 363.

¹⁶² Föglein Antal: Iratpusztítás és levéltárconkítás az önkényuralom alatt. In: Levéltári Közlemények 26. évf. (1955) 48-60.

¹⁶³ TREL I. 1. Elnöki iratok (e) 5. k.

idején a szuperintendens nyilván nem látta tanácsosnak, ha szokott naplóját vezeti, augusztus 2-től csak külön papírokra jegyezgetett s azt az év végén másolta be. Az 1849. augusztus 2-től december 31-ig terjedő naplórészlet Nagy Sándor közölte 1937-ben a Debreceni Protestáns Lapban.¹⁶⁴ A debreceni református lelkészek augusztus 5-én hódoltak gróf Zichy Ferenc császári biztos előtt. Zichy szerint ez a forradalom is, miként az előzőek, vallás-felekezeti szint viselt magán, főleg a protestánsok szerepeltek benne, akik előjogokat kívántak maguknak más felekezetek jogainak megszorításával. Különbséget tud és fog tenni a szándékosan gonosz akarattal működő izgatók és azok között, akiket az események árja sodort el. Az utóbbiak közé sorolta Szoboszlait, akinek személyére többször is kitért beszédében. Szoboszlai valóban sírva könyörgött Zichynek, amikor az a felekezetre vonatkozóan szólt elítélően, s mikor néhány nap múlva Könyves Tóth Mihályt letartóztatták, térdreesve, sírva kért számára bocsánatot. Saját személyére nézve a kedvező fordulatot az az információ jelenthette, amelyet a gróf Zichy család diószegi direktora, Ceizig úr adott a császári biztos Zichynek, nagyon pozitívan nyilatkozva Szoboszlairól. A javára szóló információn túl a szuperintendens magatartása meggyőzte Zichyt arról, hogy érdemes az elnéző elbánásra. Augusztus 6-i nagytemplomi prédikációja, melyet Konstantin nagyherceg és Paszkievics főherceg meghallgatott (Zichy fordította nekik a szöveget), orosz részről gratulációkat vont maga után. Talán merész feltételezés, de akiről Konstantin és Paszkievics ilyen kedvezően nyilatkozott, számíthatott az elnézésre. Bár Szoboszlai megmenekült a felelősségrevonástól, ez nem jelentette azt, hogy személye ne maradt volna továbbra is gyanús, a rendőrség által szemmel tartandó. Egy 1854-es rendőrségi összeírásban, mely azok neveit tartalmazza, akik a kapott császári kitüntetésre méltatlannak bizonyultak, a következő jellemzés található róla (Szoboszlai a Vaskorona III. fokozatát kapta meg):

„Seine politische Haltung in den Jahren 1848/49 war entschieden schlecht.

---

¹⁶⁴ A tiszántúli egyházkerület múltjából. Szoboszlai Pap István naplójegyzetei. Közli: Nagy Sándor. Debreceni Protestáns Lap 57. évf. (1937) 1-12. sz. 6-9., 23-26., 47-50., 69-71., 93-96., 116-118., 139-142., 161-164., 187-189., 214-216., 236-238., 263-265.

Er beteiligte sich an der Revolution durch verschiedener Schriftstücke, und aufrührerische Rede. Nach der Unabhängigkeits Erklärung versammelte Szoboszlay das Reformirten-Collegium zu Debreczin um aus demselben den größten Republikanen, den Pfarrer Nagy, an Kossuth zum Darbringung der Huldigung zu senden. Er ist sehr schlauer Parteigänger der unter dem Deckmantel seiner geistlichen Würde seine Agitationen fortreibt.¹⁶⁵

Szoboszlayi Pap István a szabadságharc után nagyon vigyázott arra, hogy viselkedésével az ellenzékiység legkisebb gyanúját elkerülje. Példamutató szorgalommal járt el a hatóságoknak küldendő válaszok megküldésében, az uralkodó név- és születésnapjának megünneplésében, rendet tartott a debreceni főiskolai ifjúság körében minden ellenzékiességet visszazorítva (pl. a legációra készülő diákok elkészített prédikációit a tanárok előzetesen ellenőrizték, minden oda nem illő mondatot kitörölték). Többször tárgyalt iskolaügyben Geringerrel Budán, de Thunnal is Bécsben. Megfelelő magatartásáért – bár a rendőrségi akta szerint ezzel csak leplezte valódi kormányellenes érzületét – a Vaskorona rendet is megkapta. Erről jegyezte meg Vay Miklós, hogy míg Könyves Tóth Mihály a lábán hordta a vasat, Szoboszlayi Pap István a mellén.

A SZUPERINTENDENSEK MEGSOKASODOTT TEENDŐI

Az új rendszerben a protestáns egyházakra a kormányhatóságok kiegészítő részének szerepköre hárult. A pontos anyakönyvezés, lakosság-nyilvántartás, iskoláztatás, rendeletek kihirdetése megfelelő állami ellenőrzés mellett mind az egyház feladata volt. Ugyanakkor ezeket

¹⁶⁵ Verwaltungsarchiv, Oberste Polizeibehörde, Präs. I. 3285/1854 Verzeichniß jener Individuen, welche aus Anlaß der Allerhöchsten Vermächtigung Sr. kk. ap. Majestät der Kaisers, Auszezeichnungen erhielten, und dieser Allerhöchsten Gnadenbezeugung nich würdig erschienen. (Politikai magatartása 1848-49-ben döntően rossz volt, írásaival, beszédeivel vett részt a forradalomban. A Függetlenségi Nyilatkozat után hódoló küldöttséget vezetett Kossuthoz. Ravaszul egyházi méltósága fedezéke alatt úzi agitációit.)

a megnövekedett terheket az állam egy ideiglenes állapotban működő egyház vállaira halmazta. Az egyházkerületek vezetéséért, a világi tisztségeket eltörölve, egyedül a szuperintendensek feleltek, akiknek azonban minden intézkedése az ideiglenesség bélyegét viselte magán. Korábban az egyházkerületi közgyűlés jelentette az egyház működésének törvényes alapját. Ez rendelte ki a káplánokat, erősítette meg a választásokat, ítélkezett peres ügyekben, kibékített egymással viszálykodó papot és eklézsziát, megakadályozta a lelkészi, tanítói díjlevelek megcsonkítását, pénzügyekben intézkedett, megszabta az iskolai tanítási rendet stb. Természetesen bőven lett volna mit javítani ezen a gyakorlaton. A peres ügyek sokszor évekig húzódtak: első fórumon az egyházmegyei gyűlésen fordult meg egy ügy, az kivizsgáló deputációt rendelt az egyházközségbe, a küldöttség a következő évi gyűlésre jelentést tett, ott ítélet született. Ha nem felelt meg az ítélet a peres feleknek, fellebbeztek az egyházkerületi gyűlésre, az ismét delegációt rendelt stb. Így sokszor évekig szenvedte, türte el egymást a perben álló pap, tanító, eklézsia. Ha pedig a hívek nem fizették meg a párbért (egyházi adó) csak a legvégső esetben kérte az egyház a vármegye közreműködését, mert az ilyen segítségnyújtás esetleg még rosszabb következményekkel járt. A makacs egyházközségekkel szemben, pl. ha egy eklézsia az esperest, szuperintendenst megkerülve más egyházkerületből hozott magának papot, inkább a lelki hatalmával élt a traktus és szuperintendencia. Ismerve a korábbi gyakorlatot, nem csoda, hogy a szuperintendensek úgy érezték magukra maradtak, sokszor hiányzott a hátuk mögül a gyűlések törvényes ereje.

De nemcsak az egyházon belül teremtett teljesen új helyzetet az ostromállapot, azt sem lehetett tudni, hogy az államhoz és a többi felekezethez való viszonyt mi szabályozza. Az 1791:26. törvény, az 1848:20. törvény vagy az olmützi oktrojált alkotmány? Ennek eldöntése sokszor még a kinevezett evangélikus adminisztrátoroknak is problémát jelentett. Chalupka János dunáninnyi szuperintendensi adminisztrátor Geringertől kért felvilágosítást, útmutatást, mihez tartsa magát, melyik törvény érvényes most a protestánsok jogállására:

„Durch die Gnade hohen Regierung und durch den mächtigen Einfluss Eu. Excellenz ruhet in den Händen der Superintendenten-Administratoren eine grosse Gewalt, aber darum lastet auf uns sowohl einer h. Regierung, als auch der evangelischen Kirche gegenüber eine ehrere Bürde der Verantwortlichkeit. Es tauchen oft kirchliche und religiöse Fragen auf, wo man sich nicht zu rathen weiss. Und bei der grössten Vorsicht, bei den besten Willen können in Gefahr gerathen, Fehl zu treten. Wir wissen in diesen Zustände der Ungewisssein nicht, woran wir sind. Zwar garantiren uns die „Grundrechten“ [szakadt lapszélen olvashatatlan szó] Glaubensfreiheit, und das Recht der gemeinsamen öffentlichen Religionsübung. Und die Reichsverfassung erklärt alle österreichischen Bürger für gleich vor dem Gesetze. Auch sagt sie im letzten Abschnitte §121: „Bis die neuen Gesetze und Verordnungen in Wirksamkeit treten, bleiben die bestehenden in Kraft.« Ich finde es jedoch für höchst nöthig, hiemit anzufragen, welche von den unsere Religionsangelegenheiten regelnden Landesgesetzen (jenes von 1790/91 steht als unzweifelzt, obwohl vielfach verletzt ..) als maassgebem zu betrachten seien; und namentlich, ob der von Sr. Majestät dem Kaiser und König Ferdinand sanctionirte XX. Gesetzartikel vom Jahre 1848 zu den Rechtskraft bestehenden gehöre? Er lautet: „E hazában törvényes bevett minden vallásfelekezetre nézve külömbség nélkül tökéletes egyenlőség és viszonosság állapította meg. Dieses Gesetz steht mit den Verordnungen der octroyirten Verfassung nicht nur keinem Widerstreite, sondern stimmt mit ihrem Geiste völlig überein. Dem zu Folge wage ich an Eu. Excellenz die unterthänige Bitte zu richten, uns Administratoren eine feste Norm des Handels vorzuzeichnen, damit auch wir selbst wissen, woran wir uns zu halten haben, auch unsere Untergebene im Nothfalle einen Rath ertheilen können. Ich habe die Ehre in tiefster Ehrfurcht zu verharren“¹⁶⁶

¹⁶⁶ MOL D 4 40. cs. B1 tétel 375/24. 1851. Chalupka dunáninneni evagélíkus szuperintendenesi adminisztrátor levele Geringerhez. Bries [Brezsnóbánya], 1851. jan. 14. „A szuperintendensi adminisztrátorok kezében nagy hatalom van, éppen ezért a kormánnyal és az evagélíkus egyházzal szemben felelősség terheli őket. Gyakran olyan egyházi és vallási kérdések merülnek fel, ahol az ember tanácstalan s a legnagyobb elővigyázatosság mellett is fennáll a veszély, hibásan cselekedni. A bizonytalanság állapotában nem tudjuk, hogyan is állunk, jóllehet az alapjogok biztosítják a lelkiismereti szabadságot és a nyilvános vallásgyakorlatot, a birodalmi alkotmány pedig kinyilvánítja

Geringer válaszából Chalupka igazán konkrét segítséget, biztos normát a cselekvéshez nem kapott, éppen a többi egyházhoz való viszonyra vonatkozó kérdés megfelelését odázta el a polgári biztos. A birodalmi alkotmány bevezetése, melyet Magyarországon még nem hirdettek ki, a minisztérium hatáskörébe tartozik. Viszont a kormány ennek szellemében biztosítja a magyarországi protestánsok törvényes egyenlőségét és viszonyosságát. Eddig megnyugtató volt Geringer válasza, ám a következő részben kisiklott a konkrét iránytmutatás elől. Ha az egyenlőség és viszonyosság már más felekezeteket is érint (márpedig érintett: vegyes házasság, ebből származó gyermekek vallása, áttérések), akkor ezeket az ügyeket a protestáns egyházügy közeli rendezése fogja a birodalmi alkotmány szellemében szabályozni. Addig is biztosította Geringer Chalupkát, hogy figyelemmel kíséri az ügyeket, biztos az adminisztrátor lojális magatartásában, hogy a fennálló provizórikus előírásokat tökéletesen betartja és a kormány rendelkezéseit őszinte, megrendíthetetlen bizalommal fogadja. A közeli rendezés ugyan éveket késett, de a ostromállapot ideiglenes egyházi viszonyaiból az állandóság irányában tendő lépések egyikeként Geringer jónak látta volna, ha a kormány által kinevezett adminisztrátorokat saját egyházkerületeikkel megválasztatják. A helytartóshoz ugyanis sorra érkeztek az evangélikus egyházmegyék kérvényei, melyek a szabad szuperintendens-választás visszaállítását kérték. Ezek közül egyesek a letett szuperintendensek, Pákh Mihály, Szeberényi János visszahelyezését kérték,¹⁶⁷ mások viszont, mint a trencsényi lelkészek Chalupkát, éppen a kinevezett adminisztrá-

---

a törvény előtti egyenlőséget. A birodalmi alkotmány utolsó bekezdése szerint: „amíg az új törvények életbe lépnek, az eddigiek maradnak érvényben”. Nagyon fontosnak tartom, hogy megkérdezzem, melyek azok a vallási ügyeinket szabályozó országos törvények (az 1790-91-es kétségtelenül fenn áll, bár többszörösen megsértve), melyek irányadóak. A Ferdinánd császár és király által megerősített 1848. XX. tv. érvényben van? Ez a törvény az oktrojált alkotmány rendelkezéseivel nem ellenkezik, hanem ugyanazon szellemű. Kérem, adjon nekünk, adminisztrátoroknak biztos működési normát, hogy tudjuk, mihez tartsuk magunkat és beosztottjainknak szükség esetén tanácsot adhassunk.”

¹⁶⁷ MOL D 4 40. cs. B1 tétel 2729/152. 1850; 47. cs. B9. tétel 3244/96 1852.

tort fogadták örömmel. Ennek nyomán gondolta Geringer, hogy amint a dunamelléki evangélikus egyházkerület szlovák lelkészei Chalupkát megválasztanák, a többi adminisztrátort is meg kellene választatni. Ezzel megtörténhetne az átmenet a kivételes állapotból a rendezettbe, amikor létrehozná a kormány az öt egyházkerületet, melyben a nyelvi, nemzeti ellentétek és az erre épülő szimpátiák és antipátiák háttérbe szorulnának.¹⁶⁸ (A Szerb vajdasági evangélikus lelkészek már 1852-ben kérték, hogy saját szuperintendenciájuk legyen.)¹⁶⁹ A minisztérium azonban semmilyen választásról nem akart hallani, amikor Reisz Sámuel tiszai adminisztrátor 1853-ban meghalt, hiába kérték az evangélikusok a szabad választást, ismét adminisztrátor kinevezésére került sor. Toperczer János esperes személyében.¹⁷⁰

A református szuperintendensek, bár ők még törvényesen megválasztottak voltak, nem könnyen birkóztak meg feladataikkal. Tették, amennyi erejükből telt, de mégsem kerülhették el a sok szemrehányást. Az egyiknek azt vetették a szemére, miért nem hív már össze egyházkerületi tanácskozmány, a másiknak éppen az volt a hibája, hogy egyházkerületi gyűlést hirdetett meg. Nem csoda, hogy a szuperintendensek közül többen gondoltak arra, leteszik hivataluk terheit. Lemondásra végül nem került sor, egy törvényesen megválasztott idős, nem sokat cselekvő szuperintendens még mindig jobb volt, mint egy kinevezett adminisztrátor. Az évtized közepén azonban ketten is megváltak tisztségüktől, 1854-ben Polgár Mihály dunamelléki, 1855-ben Szoboszlai Pap István tiszántúli szuperintendens hunyt el, majd 1860 elején, a pátensharc közepette követte őket Apostol Pál a tiszáninneri egyházkerületből. (Figyelemreméltó adat, hogy az évtized közepe a főgondnokok tekintetében is egy generáció kihullását figyelhetjük meg: Pázmándy Dénes dunántúli /1854/, Teleki József tiszáninneri /1855/, Teleki Sámuel dunamelléki főkurátor /1857/ halálával nem maradt – beleértve a Tiszántúlon 1849-ben lemondott Vay Miklóst – egyetlen hivatalban levő főgondnok sem.)

Apostol Pál szuperintendensnél a sárospataki rektorprofesszor Gert-

¹⁶⁸ MOL D 4 47. cs. B9 tétel 2244/191. 1851

¹⁶⁹ MOL D 4 47. cs. B9 tétel 4045/137. 1852

¹⁷⁰ MOL D 4 47. cs. B9 tétel 400/34. 1853

vay János sürgette 1851-ben, hogy mielőbb tartson egyházkerületi tanácskozmányt. Sőt Gertvay maga megkérte a tanhatóságot, felsőbb helyen eszközölje ki erre az engedélyt. Apostol Pál erélyesen megfeddte a sárospataki rektort amiért az ő hatáskörébe avatkozott.¹⁷¹ Hát nem elég, hogy a tanfelügyelőségnek befolyása van az iskolákra, az egész egyházi testület feletti rendelkezést átengedjék neki? A Haynau-rendelet szerint gyűléstartási engedélyért és kormánybiztosért a kerületi katonai kormányzósághoz kell fordulni az idő és hely megjelölésével. Még csak az kellene, hogy a kerületi tanfelügyelő szabja meg, mikor és hol tartsanak gyűlést, az ilyen illetéktelen kérések, mint Gertvayé, csak nagyobb beavatkozásra biztatják a hatóságot. Abban a gyanúsításban is megvédte magát Apostol Pál, hogy a tiszáninneri egyházkerület talán a többitől elszigetelve egyedül állna s neki nem lenne tudomása a másutt történekről. Apostol szinte napi kapcsolatban állt a helybeli (miskolci) evangélikus lelkésszel, Komáromy Józseffel, aki egyúttal a bányai szuperintendencia adminisztrátora volt. Komáromi révén tudta meg, mi történik a Reisz adminisztrátor vezette tiszai és a Chalupka vezette dunáninneri egyházkerületekben. Amihez csak annyit fűzött hozzá, hogy az evangélikus adminisztrátorok teszik dolgukat, végrehajtják a kormány intézkedéseit, miként ő, azzal a különbséggel, hogy azok havi kétszáz forintért teszik ugyanazt. Református szuperintendenstársaival úgyszintén folyamatos érintkezésben volt Apostol, tudott a tiszántúliak előző évi folyamodásáról, de a most készülő dunamelléki gyűlésről is. A pataki professzor nem vethette előljárója szemére azt, hogy szuperintendensként elhanyagolta volna az egyházkerület ügyeit. Az évek múlásával azonban mind súlyosabban nyomta Apostol vállait ez a teher. 1859-ben a tavaszi közgyűlésen bejelentette lemondását, de nem fogadták el, mert helyébe nem választhattak volna szabadon új szuperintendenst. A már a protestáns pátens kiadása után tartott novemberi gyűlésben megismételte kérését, ismét elutasították. Pedig a 73-ik évében járó Apostol érezte, nem sokáig viszi tovább hivatalát, esztendei terhéhez járult a sok-

---

¹⁷¹ TIREL 1. B/LXXII. 32.798/09 Apostol Pál levele Gertvay Jánoshoz. Miskolc, 1851. márc. 2.

féle betegség – panaszolta Nagy Mihálynak.¹⁷² Néhány hónappal később, 1860 márciusában végleg letette hivatalát.

Nagy Mihály dunántúli szuperintendens az első évek aktivitása után fokozatosan belefáradt az egyre nehezebbé váló egyházkormányzatba. Míg 1850-ben két kerületi gyűlést is tartott, majd a bécsi delegációra készülve 1851-ben ismét egyet, a következő években szinte alig lehetett rávenni gyűlés összehívására. 1852-ben az uralkodó magyarországi látogatása miatt őszre csúszott a tanácskozás időpontja, de a megkésve érkező engedély miatt nem lehetett megtartani.¹⁷³ 1853-ban sikerült gyűlést tartani, ekkor rendeltek a szuperintendens mellé káplán-titkárt, hogy a megsokasodott hivatalos levelezésben Nagy Mihály segítségére legyen. A szuperintendensek sorra kapták a különböző kormányrendeleteket, utasításokat a helytartóságtól, a helytartósági kerületektől (mindegyik egyházkerület több polgári kerülethez tartozott egyszerre), a megyefőnököktől. A német rendeleteket le kellett fordítani, ha szükséges volt az esperesekkel, általuk az egyházközségekkel közölni, s természetesen mindegyikre külön-külön válaszolni az illetékes hatóságnak. Nagy Mihály a sok teendőt, idős és gyakran betegeskedő lévén, alig tudta ellátni. Az esperesek, a pápai tanárok igyekeztek erélyesebb fellépésre bízgatni. Vádak hangzottak el, „a püspök keresztül fekszi az utat, hogy senki ne mozdulhasson”, bárki tudna annyit tenni mint ő, mert a negativitás terén kitűnni nem kíván tehetséget.” Az ostromállapot utáni első gyűlésen, 1854 novemberében biztosra vették a megjelentek, hogy a szuperintendens bejelenti lemondását. Megállapodtak abban, ha erre sor kerül, maradásra kérik Nagy Mihályt, de egyúttal megbízzák az egyházkerületi főjegyzőt, Bali Mihályt vegye át a pápai főiskola ügyeit tőle. Ám a várt lemondásra nem került sor.¹⁷⁴ Pedig Nagy Mihály komolyan foglalkozott a visszavonulás gondolatával, 1855-re már annyira belefáradt a szuperintendencia vezetésébe. Az év elején megírta a pest-budai helytartósági főnöknek, hogy betegsége miatt le kívánja tenni hivatala terhét. Egyházkerülete három helytartósági osztályhoz tartozott, nem

¹⁷² DTREL Apostol Pál levele Nagy Mihályhoz. Miskolc, 1859. nov. 24.

¹⁷³ Tóth Endre 580.

¹⁷⁴ Tóth Endre 582-583.

győzött minden utasításnak eleget tenni, elmúlt őszön is büntető ítéletet kapott a helytartósági főnöktől.¹⁷⁵ Egy 1855-ös feljegyzéséből – amit részben önmaga igazolására készített – tudhatjuk, hogy ami tőle tellett, igyekezett a szuperintendens megtenni.¹⁷⁶ A pápai főiskola ügyében 1855 júniusában kellett volna a kerületi gyűlést megtartani, de épp ekkor utazott fel Bécsbe iskolaügyben, onnét pedig Pestre a kerületi tanfelügyelőségre. Bécsben azt a bízattást kapta, hogy a készülő egyházi rendezés (ekkor volt a Thun által meghívott bizalmi férfiak miniszteri értekezlete) hamarosan, még júliusban közölni fog az egyházkerulettekkel. Kénytelen volt Nagy Mihály halasztani a gyűlést a tervezet megérkezéséig, mivel egy évben két gyűlést tartani, szegény volt a szuperintendencia. Az ígért minisztériumi tervezet egyre késett, iskolaügyben viszont már dönteni kellett, így mégis megtartotta volna az évi tanácskozást. Ekkor azonban kitört a kolerajárvány, s a gyűlés résztvevői, főleg a papok nem hagyhatták el gyülekezeteiket. Az ősz folyamán a szuperintendens maga is beteg lévén, csak nagy késéssel tudott a helytartósági iskolaügyi rendeletre válaszolni, mentegette magát, hogy teljesen egyedül viszi hivatalát „mint lajstromozó, fogalmazó, s többnyire mint írnok is.” Ezért határozta el magát, hogy a legközelebbi gyűlésen lemond a szuperintendensi hivatalról, amelynek kétszáz forint tiszteletdíja arra sem volt elég, hogy írnokot tartson. (Évi kétszáz forint, nem havi, mint az evangélikus adminisztrátoroknak.) Az 1856-os gyűlésre azonban az Entwurf kiadása után került sor, s ebben a helyzetben, amikor az egyházi autonómia alapkérdéséről volt szó, nem maradhatott vezető nélkül az egyházkerület. Tehát Nagy Mihály maradt továbbra is a szuperintendencia élén, miként Apostol Pál, akinek a következő sorokat írta 1856-ban: „Már csak ketten vagyunk a rendes superintendensek közül; de ha nem tágul munkánk, mi is kidülünk maholnap, mint hivatalnoktársaink kidültek.”¹⁷⁷ Még csak most kapott olyan írnokot, aki németül is tud, eddig maga húzta az ígát.

---

¹⁷⁵ MOL D 4 47. cs. B9 tétel 13730/257. 1857 Nagy Mihály levele Komárom, 1855. február 2.

¹⁷⁶ DTREL Nagy Mihály feljegyzése 1855. évről

¹⁷⁷ TIREL 1. B/LXXVIII. 37.265/770 Nagy Mihály levele Apostol Pálhoz. Komárom, 1856. dec. 2.

A legkisebb, legnéptelenebb, legszegényebb egyházkerületben nincs elég eszköz írnokokat, jegyzőkönnyvvezetőket, expeditorokat stb. tartani, mint a világi hivatalokban, még csak az írószerekre sem kapott pótléksegélyt, pedig húszannyi kell, mint korábban. Legszívesebben visszalépné, hogy a még hátralévő éveket békében tölthesse. Ereje, kedve megtört a sok és több szempontból kellemetlen, súlyos munka alatt.

A dunamelléki egyházkerületben szintén nem volt könnyű helyzetben Polgár Mihály szuperintendens. Ebben a kerületben nem az elmaradó gyűlések miatt kapott a szuperintendens szemrehányást, hanem éppen annak ellenkezője, a gyűlés összehívása miatt került ellentétbe az esperekkel, világi képviselőkkel. Polgár Mihály az iskolai átszervezés ügyét, bár az egyházkerületben külön iskolai bizottmány működött, közgyűlésen szerette volna tárgyalni. 1851-ben kétszer is próbálkozott ennek összehívásával. A májusi gyűlésre még csak eljöttek a világi meghívottak, hogy az uralkodónak küldendő felirat elkészítésében részt vegyének (ekkor is csak az előző napi magánértekezleten jelentek meg), de a szeptemberre meghirdetett gyűléstől már teljesen távol maradtak. Az 1851-es bécsi deputációval és Geringer személyével kapcsolatosan már tárgyaltuk e két gyűlést s azt, hogy Polgár egyelőre lemondott újabbnak összehívásáról.

Miért érezte Polgár Mihály olyan fontosnak az egyházkerületi gyűlés megtartását annak ellenére, hogy jóformán senki nem támogatta ebben? Miként a többi egyházkerületben, itt is a főiskolák, gimnáziumok átszervezése jelentette a legnagyobb problémát a szuperintendensnek. A többi egyházi ügy, gyűlés híján, döcögve ugyan, de haladt a maga útján. Az iskolák átszervezése azonban a sokféle szervezési nehézségen kívül súlyos pénzkérdést jelentett. Egymaga Polgár Mihály, jöllehet 1849-ben kapott felhatalmazást az egyházkerület egyszemélyes vezetésére, nem hozhatott döntést. A szuperintendensnek különben sem könnyű helyzetét még jobban megnehezítette Kecskemét és Nagykőrös vetélkedése. Az egyházkerület anyagi ereje nem tette lehetővé, hogy minden eddigi iskoláját egyformán támogassa az átszervezésben. Az iskolai bizottmány egy teljes főgimnázium, egy teológiai intézet és egy praeparandia létesítéséről, támogatásáról döntött. Nagykőrös vállalta, hogy jórészt saját anyagi erőforrásaira támaszkodva, iskoláját a minisztérium előírása sze-

rinti nyolc osztályos gimnáziummá fejleszti. Ennek az ígéretének eleget is tett, 1853-ban főgimnáziuma elsőként kapta meg a nyilvánossági jogot a protestáns iskolák között.¹⁷⁸ Kecskemét az újjászervezett teológiai-praeparandiai intézetben vállalta két professzor fizetését. A kecskeméti előljáróság azonban csakhamar visszakozott: jó dolog, hogy náluk lesz, mint eddig, a kerület teológiája, de a városnak magának nagyobb hasznára lenne egy nyilvános főgimnázium. Ugyanakkor Nagykőrös mögött sem akartak hátramaradni, ahogy a két egyházköztség között őrlődő, különben kecskeméti lelkész, Polgár Mihály szuperintendens jegyezte meg hivatalos naplójában:

„köztudomás szerint végzetserű helyzete az a mi superintendentiánknak, hogy a körösi és kecskeméti legtehetősebb, s eddig is közintézeteinkre legtöbbet áldozott egyházaink soha sem akartak egyik a másiktól hátrább maradni, – sőt a superintendentiabeli egyházak is két részre vannak e tekintetben szakadva, egyik Kecskemétet, másik Nagykőröst pártolván.”¹⁷⁹

Az iskolák átszervezésének kérdését az iskolai bizottmány vette kézbe. Ha Kecskemét folyton habozik, a kormány ismételt sürgetése ellenére sem hajlandó a két teológiai tanár fizetését megadni és a preparandiát az 1852-1853-as iskolai évben beindítani, akkor máshová helyezik át a teológiát és a praeparandiát. Ez a kedvező helyzet Török Pálnak és még sokaknak régi vágyát hozta elérhető közelségbe: a fővárosban, Pesten létesüljön protestáns teológia.¹⁸⁰ Török tervének – a teológia Pestre át-helyezésének – pártfogóira talált az iskolai bizottmány tagjaiban. A pesti teológia egyre népszerűbb eszméjével szemben Kecskemét az egyház-

---

¹⁷⁸ A nagykőrösi gimnázium híres tanári kara az 1850-es években: Arany János, Mentovich Ferenc, Ács Zsigmond, Szász Károly, János Ferenc, Szilágyi Sándor ... Ádám Gerzson – Joó Imre: A nagy-kőrösi ev. ref. főgimnázium története. Nagykőrös, 1896. 200-210.

¹⁷⁹ RL A/1. a 8. k. szuperintendensi napló 1851-52. 54. szám

¹⁸⁰ Az 1840-es évek uniós mozgalmának egyik célkitűzése volt a pesti közös protestáns teológia, mely a két felekezet majdani egyesítésének eszközésül is szolgálhatna. Kertész Botond: A pesti protestáns teológia és az evangélikus egyház. In: Egyháztörténeti Szemle 6. évf. (2005) 1. sz. 62-78.

kerületi közgyűlésben akarta keresztül vinni akaratát. Az egyházi törvények, az eddigi gyakorlat szerint bizottság nem hozhatott döntést közgyűlést érintő tárgyokban. A szuperintendens féltékeny szemmel figyelte a bizottság működését, szerinte az túllépte hatáskörét.¹⁸¹

Polgár Mihály hosszasan gondolkodott a gyűléstartás szükségességéről. Világi részről mindenki lebeszélni igyekezett, Teleki Sámuel főgondnok szintén ellenezte: „Az e.kerületi gyűlést semmi halaszthatatlan ok múlhatatlanul nem kívánván és jelenleg ily gyűlés törvényes autonómiánk megsértése nélkül nem is tarthatván: a mostani körülmények között e.kerületi gyűlés tartásának sem helyét, sem múlhatatlan szükségességét nem látjuk.”¹⁸² Végül Polgár, akit a kecskemétiak unszoltak – ne feledjük Kecskeméten volt lelkész – mégis összehívta az egyházkerületi közgyűlést 1853. június 13-ra Pestre és kiküldte a meghívókat az espereseknek, a főgondnoknak és az egyházmegyei gondnokoknak. A kitűzött napon a nyolc esperes megjelent, de a világiak közül alig néhányan. (Magyari Kossa Sámuel, Sárközy Kázmér, Szilassy György, Enzsel Sándor, Varga János, Ballagi Mór) A világiak a gyűlésnek egyetlen célját látták, ismételten fogalmazzanak felségfolyamodványt, amelyben kifejtik, hogy az ilyen formájú gyűlések törvényesen és érvényesen nem intézkedhetnek. A szuperintendens azonban ragaszkodott a gyűlés lefolytatásához, amelynek viharos lefolyásáról Török Pál a Korrajzokban tudósít: „Megható s leverő volt a szokatlan hallgatagság, sírboltba illő a csend, – mely vést jósolt. Kitört ez csakhamar, midőn egyik esperes úr, superintendens úrnak némi célzást és megrovást tartalmazó felszólalására, nem épen selem szálakból font feleletet adott; mire superintendens úr fölemelkedett elnöki székéből, lemondta hivataláról, s kiméne a teremből”.¹⁸³ Az esperesi kar együttesen kérte Polgár Mihályt a maradásra, nehogy úgy járjanak, mint az evangélikusok, akiknél mind a négy szuperintendens helyén kinevezett adminisztrátor ül. A szuperintendens engedett a kérésnek, de Török nem moshatta le magáról a vádat, hogy Polgárt meg akarta fosz-

¹⁸¹ RL A/1. a 8. k. szuperintendensi napló 1851-52 42. szám

¹⁸² RL A/1. a 2. doboz gr. Teleki Sámuel levele Polgár Mihályhoz. Gyömrő, 1852. december 20.

¹⁸³ Korrajzok 31-39.

tani a szuperintendensségtől. Ő javasolta ugyanis az idős, gyengélkedő Polgárnak, hogy most, mikor együtt vannak, jó lenne segédet rendelni mellé, aki később átvehetné helyét.

Az 1853. évi szerencsétlen gyűlés után Polgár Mihály lemondott arról, hogy a teológia ügyében még egyszer összeütközésbe kerüljön az iskolai bizottmánnyal. 1854 elején beleegyezett, hogy az egyházkerület gyülekezetei szavazásra szólíttassanak fel: a kecskeméti vagy az újonnan felállítandó pesti teológiát kívánják támogatni. A szavazás eredményét már nem érte meg, 1854. május 4-én halt meg.¹⁸⁴ Helyét helyettes szuperintendensi címmel a hivatalában legidősebb, kecskeméti esperes Báthori Gábor, egyházkerületi főjegyző, nagykőrösi lelkész foglalta el esperestársai egyetértésével.¹⁸⁵ A szétküldött felszólításokra augusztus végére érkeztek be az egyházközségek szavazatai: 211 gyülekezetből Pestre szavazott 186.¹⁸⁶ Ennek alapján folyamodott az uralkodóhoz Báthori helyettes szuperintendens, hogy Pesten teológia létesülhessen. Mielőtt azonban 1855 őszén megnyithatta volna kapuit az új intézet, a protestáns egyházak életében változás következett be.

LELKÉSZI MINDENNAPOK AZ ÚJ KERETEK KÖZÖTT

Az új rendszerben az egyházi tisztségviselőknek, lelkészeknek, iskolatanítóknak az állami tisztviselői kar kiegészítő részének szerepét szánta a kormány. A polgári államban oly fontos oktatás, de a lakosság nyilvántartása is az anyakönyvezés révén az egyház kezében volt. A kormány alapvető feladatot látott abban, hogy célszerűbbé, egyben jobban

---

¹⁸⁴ nekrológja: Protestáns Képes Naptár 1855. (első évfolyam) 68-72.

¹⁸⁵ A szuperintendencia vezetésében beállott változást jelentette az egyházkerület a budai helytartósági osztálynak, az tovább Bécsbe a vallás- és közoktatásügyi minisztériumba, onnan jött vissza a megerősítése a „korrekt politikai tartású” Báthorinak. MOL D 4 47. cs. B 9. tétel No. 8029/139. 1854 és 12094/227.1854

¹⁸⁶ RL A/1.b 1850-59 G 40. egyházkerületi értekezlet jegyzőkönyve 1854. aug. 28-29. Pest

ellenőrizhetővé tegye ezeknek a feladatoknak az ellátását. A cél a polgári közigazgatás megteremtése, de egyúttal minden lehetséges forradalmi, vagy esetleg azzá válható elem törlése.¹⁸⁷ A protestánsok megzabolázását e két szempont vezérelte, korszerűsíteni, koordinálni a protestáns egyházakat és szoros állami felügyelet alá vonni őket, az örökös ellenzékiet. A beinduló bürokrácia ontotta magából a német nyelvű rendeleteket, csak győzzék a papok kihirdetni.

A szoros ellenőrzést nemcsak az egyházi gyűlésekre kirendelt biztos jelentette, de az a sok rendelet is, melyeknek végrehajtása a lelkészeket terhelte. A lelkész kötelessége volt a nyilvántartások pontos vezetése. Az anyakönyveket az új forma szerint kellett kitölteni, évente „népmozgalmi tabellákat” (a népesség éves változásáról statisztikai összeállítás) készíteni. Ugyanakkor az igazságszolgáltatás által kért anyakönyvi kivonatokat mint hivatalos kiadványokat a lelkészek kötelesek voltak díjmentesen kiállítani, ami „sok időt és jövedelmük egy részét rabolta el tőlük”.¹⁸⁸ Ellenben arra nagyon ügyelt a hatóság, hogy maga ne hogy károsodjon, a halálesetek bejelentésének havonkénti kötelezettsége az örökösödési illeték naprakész számontartását tette lehetővé. (Egy ideig érvényben volt az a rendelet, mely a bejelentést minden esetben azonnal írta elő.)

Az anyakönyvvezetés nemcsak a hatóság és lelkész, de lelkész és hívei közötti ellentétre is alkalmat szolgáltatott. A hadköteles férfitalosság nyilvántartása szintén a papok által benyújtott, újoncozási célra szolgáló anyakönyvi kivonatok által történt. A gömöri egyházmegyében jegyezték fel, hogy a szülők nem egyszer kérték, a lelkész ne adja ki fiuk anyakönyvi kivonatát, vagy más névvel nyújtsa be.¹⁸⁹ A lelkész, mást nem tehetvén, visszautasította az ilyen kéréseket, s az apa „indulattal s rejtett bosszúvággal távozott el a paplaktól”. Pedig a vármegyén ör-

¹⁸⁷ Lengyel K. Zsolt: Neoabsolutismus-Probleme. Verwaltungsgeschichtliche Aspekte zu Fall Ungarn. In: Levéltári Közlemények 70. (1999) 1-2. 79-105.

¹⁸⁸ Függelék II. abaúji egyházmegye

¹⁸⁹ Az anyakönyvbe becsúszó hiba következménye „végzetes” is lehetett. Baksay Sándor elbeszélésében szerepel – későbbi példa ugyan –, amikor a tévedésből fiúnak beírt Lépo Jáhél behívót kapott. (Baksay Sándor: Jáhél)

zött „másoderedeti” példányokból éppoly pontosan össze lehetett volna állítani a névsorokat, s nem kellett volna a pap és hívei között vizsályt szítani.¹⁹⁰ A házasodás korhoz kötése szintén nem a békességet szolgálta a gyülekezetekben. Az egyik rendelet szerint a reformátusok „állítólag 14 éves gyerkőcöket 12 éves leánykákkal házasanak”, ezért ismét megparancsolta az 1812-es és 1815-ös helytartótanácsi rendeleteknek, melyek tiltják a „kifejletlen egyének” házasságát, kihirdetését.¹⁹¹ Polgár Mihály szuperintendens erre a „gyanúsításra” azt felelte, hogy egyházke-
rületében a Geleji-Katona kánonok szerint a 18 éven felüli férfiakat és a 14 éven felüli leányokat bocsátják házasságra. A katonakötelesek – a 22 éven aluliak – házasodási tilalma hatására „a balkézi házasságoknak egy új neme fejlődött ki az erkölcsök hátrányára s minden jók botrányára”: a vadházasság.¹⁹² A gömöri egyházmegyében nyolcvan vadházasságot számoltak össze. Volt eset, amikor a szabadságos katona megkérte szeretőjét és kérő, kiadó, tanúk jelenlétében egybekeltek s megtartották a lakodalmat. Így tanítsák a népet erkölcsi javulásra, ha a hatóság mindezt elnézi, csak arra van gondja, hogy az adó minden nemét pontosan behajtsa – sóhajtott fel gömöri egyházmegye jegyzője. A nép erkölcsének lazulását látta a zsipi lelkész abban (szintén gömöri egyházmegye), hogy kis birtokán napirenden voltak a lopások: „e tíz év alatt egy lovam, egy tehenem, 6 sertésem, 42 lúd, 12 köből búzámtól – mert kamarámat is fölverték – fosztattam meg; rétemnek hasznát ritka években vehettem a csatangolások miatt.”¹⁹³ A tolnai egyházmegyében sem volt jobb a közbiztonság, számolt be róla Ötvös esperes: Kajdócs valósággal Sodoma és rablófészek. A népesség száma 900 alatt van – csak 30 katolikus –, mégis „hetenként tízen és többen vitetnek közülök börtönökbe.”¹⁹⁴ Nagy Sámuel solti esperes megírta Polgár szuperintendensnek, hogy nem viszi be Kecskemétre az egyházmegye adományait, mert az csak a rablók

---

¹⁹⁰ Függelék III. gömöri egyházmegye

¹⁹¹ RL A/1 a 8. k. szuperintendensi napló 1851/52. 108.

¹⁹² Függelék III. gömöri egyházmegye

¹⁹³ Függelék III. gömöri egyházmegye

¹⁹⁴ RL A/1. b 1850-59 Fg 45. Ötvös Sándor esperes levele Báthori Gáborhoz. Madocsa, 1856. nov. 20.

erszényét gazdagítaná: „Kecskemétre pénzt vinni az itteni pusztákon igen veszélyes feladat, s ezt részemről semmi árért magamra nem vállalnám.”¹⁹⁵ Pedig a nép erkölcsének javítását azzal is próbálta elérni a hatóság, hogy elrendelte: a lelkészek kellően világosítsák fel hallgatóikat az új büntetőtörvénykönyvben szereplő különböző vétségekről és kihágásokról. Polgár szuperintendens körlevelében felhívta a lelkészek figyelmét, hogy – nem a szószékből, de a templomon kívül – ismertessék a megfelelő paragrafusokat.¹⁹⁶ Az ilyen intézkedések azonban nem segíthettek ott, ahol „a kegyelet meg van rendítve minden irányban, a függés a törvények tisztelete üres szó, melynek az új korszak elvette jelentését. Önkény uralkodik felül, s annak magvai hulltak el s csíráztak ki a nép legelső rétegében.”¹⁹⁷

A napi sérelmek sokféleségébe beletartozott a protestáns egyházak hátrányos megkülönböztetése a katolikussal szemben. Az 1848-ban kimondott, de az olmützi oktrojált alkotmányban is szereplő felekezeti egyenjogúság a gyakorlatban sokszor csorbát szenvedett. A gyülekezési, egyesülési jogukban korlátozott protestánsok csak keserűséggel gondolhattak az e téren szabadon mozgó katolikusokra. Ismét kiadták a Helytartótanács rosszlelkű rendeleteit. Tiltották a protestánsoknak a püspöki címmel élést, a katolikus gyermekeket kitiltották a protestáns iskolákból, szabályozták a katolikus ünnepek megtartásának módját stb. A vegyes házasságok, az ilyen házasságokból származó gyermekek vallása, az átterések terén ismét tapasztalhatták a protestánsok, az állam a katolikus egyházat támogatja. Azzal gyanúsították a protestáns lelkészeket, hogy szándékosan nem tartják be a törvényeket és „a katolikus hittől való elszakadást” segítik elő. Olyan katolikusokat is felvesznek egyháztagoknak, akik nem tudják igazolni, hogy az 1844:3. törvény szerint plébánosuknak kétszer bejelentették áttérési szándékukat. Úrvacsorához engednek tizennyolc éven aluli katolikusokat, megkeresztelnek katolikusnak

¹⁹⁵ RL A/1. b 1850-59 Fe 24. Nagy Sámuel esperes levele Polgár Mihályhoz. Szabadszállás, 1853. ápr. 24.

¹⁹⁶ RL A/9. Solti egyházmegye iratai. 15. cs. Polgár Mihály körlevele. Kecskemét, 1852. dec. 28.

¹⁹⁷ Függelék III. gömöri egyházmegye

számító gyermekeket. Olyan házasulandókat is megeskütnének, akiktől ezt a katolikus templomban megtagadták stb.¹⁹⁸

A rendszer túlkapasáinak egyik, ma már nevetségesnek ható példája volt a „szakáll-üldözés”, mely a protestáns egyházakat sem kerülte el.¹⁹⁹ A körszakáll, melyet a papok közül ki megszokásból, ki ellenzékieskedésből hordott, több esetben kiváltotta a hatóság rosszállását. A szakáll iránti ellenszenvről Zichy kormánybiztos már 1849 augusztusában tanúbizonyságot tett, amikor Debrecenben kifejtette Szoboszlai Pap István szuperintendensnek, hogy az engedelmesség első jelének tekintti a bajusz-szakáll haladéktalan letételét.²⁰⁰ (Különösen szemet szúrt neki Könyves Tóth Mihály körszakállal.) Szoboszlai körlevélben hívta fel a lelkészek figyelmét arra, hogy semmi ne legyen a forradalomra emlékeztető, bajusz, szakáll, tarka, színes öltözék. Az esperesek erre is felügyeljenek és időnként tudósítást küldjenek. Mennyire tettek ennek a papok eleget, nem tudni. Szoboszlai feljegyezte naplójában, hogy október végén megjelent nála Tóth Péter bűji lelkész „félíg bajuszos és szakállas alakban”.²⁰¹ Nemcsak a lelkészek, a tanítók sem kerülhették el ezt a sort. Egy 1852-es helytartósági rendelet kimondta, hogy a tanítói karnak, mint az állami tisztviselői kar kiegészítő részének tilos a körszakáll, az állat ki kell borotválni.²⁰²

A dunamelléki egyházkerületben egy botrányos eset alkalmat adott arra, hogy ki-ki kifejtse véleményét a papok szakállviseléséről. Történt ugyanis, hogy a tiszavárkonyi prédikátor, Miskolci Szigyártó József alig

---

¹⁹⁸ RL A/9. Solti egyházmegye iratai. 15. cs. Magyarországi helytartóság rendelete Polgár Mihály szuperintendenshez. Buda, 1853. jan. 10. a rendelet magyar fordítása

¹⁹⁹ A forradalminak, ellenzékinek tűnő külsőségek hatósági üldözéséről ld. Deák Ágnes: Társadalmi ellenállási stratégiák Magyarországon az abszolútista kormányzat ellen 1851-52-ben. In: *Aetas* (1995) 4. 27-59.; Szatmári Judit: „Az álladalmi tisztviselői kar kiegészítő része” – avagy lelkész és hatóság az 1850-es években. In: *A Ráday Gyűjtemény Évkönyve X.* Budapest, 2002. 163-174.

²⁰⁰ DPrL 1937. 8.

²⁰¹ U.o. 117.

²⁰² A Helytartóság 1852. okt. 3. No. 21416. sz. leirata Kuzmány 438.

kerülte el a zsandárral való bekísértetést bajusza miatt. A lelkész méltatlankodva számolt be szuperintendensének, hogy őt, aki egész életében betartotta a felsőség parancsait, közcsendháborítónak tekintik:

„A Szolnok kerületi főnök, Bonyhádi Imre őnagysága őszi körutazása alkalmával szakáll elleni ellenszenvét nyilatkoztatván, még mielőtt erre vonatkozó körrendeletét olvastam volna, szakállamat leborotváltam. E folyó hó 11-én Szolnokról egy Gend-armerie [sic!] őrmester kijövetén Várkonyba azt üzente hozzám egy helység előljárójától, hogy ha bajuszomat le nem vágom, másnap Szolnokra kísértet. És másnap meg is jelent nálam egy gend-armerie az őrmesternek azon parancsával, hogy kísérjen be Szolnokba. Csak becsületességének köszönhetem, hogy őrmestere parancsának eleget nem tett. – Nekem a szakállt és a bajuszt nem a forradalom adta, mert én már püspökszentelés alkalmával [1846-ban] is úgy jelentem meg Kecskeméten, és én a szakállt és bajuszt nem különckedésből, hanem több jeles pesti orvosok tanácsára tartottam meg, kik szemeimnek gyengeségét látván, a nem borotváltkozást, mint védszert ajánlották.”²⁰³

Polgár Mihály megígérte, hogy panaszt tesz a megyefőnöknél a hivatalos egyházi út megkerülése miatt, de a lelkészt is figyelmeztette, jobb ellenni bajusz és szakáll nélkül, mint vele botránkozatni.²⁰⁴ Az esperesek ismételten felhívták a lelkészek figyelmét a beszédben, ruházatban, külső megjelenésben való vigyázatra.²⁰⁵ „Míg korábban a haj rövidre nyírását, mint törököst, a bajuszborotválást, mint más nemzet majmolását kárhoztatták a református papokban, most a szakáll- és bajusznövesztés adott okot botrányra. Pedig a botránkozatást el kell kerülni, ha nem is egészen le, de rövidre a bajusszal, szakállal s nem fogja az senki szemét kiszűrni” – adta ki az utasítást Ötvös Sándor tolnai esperes.²⁰⁶ Nagy

²⁰³ RL A/1. b 1850-59 X 122. Miskolcy Szigyártó József levele Polgár Mihályhoz. Tiszavárkony, 1852. dec. 16.

²⁰⁴ RL A/1. a 8. k. szuperintendensi napló 1852/53. 132.

²⁰⁵ RL A/1. b 1850-59 Z 1853. 124. Török Pál esperes körlevele Pest, 1853. márc. 15., A/5. Kecskeméti egyházmegye iratai 1853. 1. sz. Báthori Gábor esperes körlevele Nagykőrös, 1853. jan. 1.

²⁰⁶ RL A/10 Tolnai egyházmegye iratai 94. köteg esperesi körlevél Madocsa, 1851. jan. 9.

Sámuel solti esperes igen helyeselte, hogy a szuperintendens „megrázta papjaink szakállát”. Legszívesebben teljesen száműzte volna a szószékből a szakálltalan nép előtt botrány okozó szakállt. Egyúttal arra is felhívta Polgár Mihály figyelmét, hogy a kecskeméti diák ifjaknak úgyszintén nagy szükségük lenne ezen leckére, sőt még több rájuk férne.²⁰⁷ Nagy Zsigmond esperes a külsősomogyi traktusból már 1850-ben arról számolt be, hogy megtette a szükséges intézkedéseket a papok ruházata nézve és azt is szeretné elérni, hogy „ha némelyek a borzasztó nagy szakállt, mellyel egész vadembert mutatnak, elhagynák.”²⁰⁸

Nemcsak a külsőségeken kellett eltörölni 1848 emlékét, a szoros ellenőrzés a múltra visszamenőleg is érvénybe lépett. A szabadságharc nyomait, a forradalmi kormány 1848-49-es kiadványait törölni kellett az egyházi jegyzőkönyvekből. A tiszántúli református egyházkerület jegyzőkönyvében meg kellett semmisíteni a Függetlenségi Nyilatkozat után hozott határozatokat.²⁰⁹ Ennek a pusztításnak esett áldozatul Szoboszlai Pap István már korábban tárgyalt szuperintendensi naplójának másfél kötete. A tiszáninneni egyházkerület 1849-es közgyűlési jegyzőkönyvében szinten olvasthatatlanná tett sorokra bukkanhatunk.²¹⁰ A dunamelléki szuperintendenciában az egyházmegyék protokollumai között találunk hiányosat. A felsőbaranyai egyházmegye jegyzőkönyvéből az első lapok kiszakítva – bár ez lehet későbbi rongálódás is –, az egyik oldalon még Kossuth 1848. december 22-i kiáltványának vége, a másikon 1849. febr. 3-ról Perczel Imre alispán levele gr. Nugent táborszernagy rendeletéről.²¹¹ (Ez a Perczel Imre volt az, aki később – már Bonyhád névvel – üldözte a körszakállt.)

A „modernizáció” folyamatával szembeni ellenérzés a hagyományos formákhoz ragaszkodó protestáns egyházakban minden bizonnyal más

---

²⁰⁷ RL A/1. b 1850-59 Fe 7. Nagy Sámuel levele Polgár Mihályhoz. Szabadszál-lás, 1851. febr. 13.

²⁰⁸ RL A/1. b 1850-59 Ff 16. Nagy Zsigmond levele Polgár Mihályhoz. Gyönk, 1850. ápr. 26.

²⁰⁹ Barcsa III. 32.

²¹⁰ TIREL B-14. Egyházkerületi jegyzőkönyvek 1847-1849

²¹¹ RL A/4 Felsőbaranyai egyházmegye iratai 73. k.

körülmények közepette is feltámadt volna. Ám most ez a „korszerűsítés” egyúttal az elnyomást testesítette meg. A követelményeket támasztó, ellenőrző állam igényei megnöttek az egyházzal szemben, mely csak a kényszert érezte, nem pedig a „haladás áldásait”. A protestánsok azt tapasztalták, hogy az állam a kínál-követel rovatból csak a követelt hajtja be teljes szigorral, illetve amit kínál, az nem ér fel a másik oldallal. Előír, utasít, szabályoz és közben erőteljesen korlátozza, sőt megszünteti eddigi önkormányzati jogaikat. És mit kínál cserébe? Uralkodói kegyből egy felülről jövő, régi kánonaival, szokásaival ellentétben álló egyházszervezetet.

II. rész

Az egyházi rendezésre várva

1854 tavaszán az uralkodó házasságkötését követően véget ért az ostromállapot Magyarországon.²¹² Ennek kihirdetése azonban nem felelt meg az országos várakozásnak, mely sokkal többet, kormányzati változásokat remélt. Ugyanígy a magyarországi protestánsok is hamarosan a keserű valóságra ébredhettek. Albrecht főherceg, Magyarország kormányzója július 11-én tette közzé a vallás- és közoktatásügyi minisztérium július 3-i rendeletét, mely az ostromállapot s ezzel a Haynau-féle rendelet megszűntével a protestánsok egyházi viszonyairól ideiglenesen rendelkezett.²¹³ Míg korábban a református és evangélikus egyházak az ostromállapot megszűnésétől remélték törvényes állapotba való visszahelyezésüket, most ettől a reménytől is megfosztattak. A Haynau-féle rendelet ugyan hatályon kívülre került, de az új, tizenegy paragrafusból álló szabályozás nem hozott jelentős változást. Egyháztanácsai, presbiteri gyűlést lehetett előzetes bejelentés és kormánybiztos jelenléte nélkül tartani, de már teljes egyházközségi vagy egyházmegyei, egyházkerületi gyűlést csak biztossal. A biztosnak jogában állt a gyűlést feloszlítani, ha a tanácskozás politikai síkra tévedt vagy rendzavarás történt. Világiak választott képviselőként – gondnokként, felügyelőként – továbbra sem vehettek részt a gyűléseken. A megüresedett szuperintendensi székeket sem lehetett választással betölteni, amíg „a superintendensválasztás módjának végleges meghatározása” meg nem történik. A lelkész- és tanítóválasztásokat megerősítés végett az illetékes hatóságnak be kellett jelenteni, s csak akkor válhatott a választás véglegessé, ha az illető jelölt ellen hat héten belül nem érkezett kifogás. (Korábban csak a hadbíró-ságilag elítélt lelkészek új alkalmazását kísérte figyelemmel a hatóság.) A rendelet tizenegyedik paragrafusa sem sok jót ígért, amely szerint „a magyarországi mindkét hitvallású evangélikusok az 1791-iki XXVI. törvénycikk 4. §-ának útmutatása szerint, egyházi ügyeiknek legfelsőbb végleges elintézése végett még 1854. év folytatában meg fognak hallgat-

²¹² Berzeviczy II. 43.

²¹³ Kuzmány 352-353.; A magyar egyházpolitika I. 214-216.; Állam, egyház, vallásgyakorlás Magyarországon. I. 200-201.

tatni.”²¹⁴ Ez az ígéret semmi konkrétumot nem tartalmazott arra nézve, hogy ez a „kihallgatás” milyen formában fog megtörténni. Esetleg generális konventet tarthatnak a protestánsok? Egyáltalán miért van szükség erre a „kihallgatásra”, hiszen kérésüket, visszatérni az 1848 előtti törvényes állapothoz, felirataik már több ízben elmondták. A csalódott protestánsok egyházi gyűléseikben, értekezleteiken sorra felségfolyamodványokat fogalmaztak meg, melyekben kérték törvényes állapotukba való visszahelyezésüket.

A dunamelléki református egyházkerület képviselői, továbbra is elenevezve a gyűléstartást, csupán értekezletre gyűltek össze Pesten 1854. augusztus 28-29-én. A pesti konferencia újból kifejezte tiltakozását a protestáns autonómia megsértése miatt.²¹⁵ A júliusi miniszteri rendelet szerint még kevésbé tarthatnak egyházmegyei és egyházkerületi gyűlést, mint a Haynau-rendelet szabályozása szerint az ostromállapotban, mert ez „protestáns egyházkormányzatunkat szintűgy, sőt sérelmesebben érdekli, minthogy a főgondnok egyenest, a segédgondnokok implicite ki vannak zárva az elnökségből s az úgynevezett világiakról emlékezet sincsen.” Ahogyan a Haynau-féle rendelet ellen több ízben adott be folyamodványt a superintendencia, úgy e rendelet ellen is felterjesztést kívánt az uralkodóhoz és a magyarországi kormányzóhoz benyújtani. Az értekezleten résztvevő négy egyházi (Báthori Gábor helyettes superintendens, Ötvös Sándor, Búzás Pál, Török Pál esperesek) és négy világi (gr. Teleki Sámuel, gr. Ráday Gedeon, Magyar Kossa Sámuel, Hubay József) a dunamelléki reformátusok nevében ismét kimondta, hogy ragaszkodnak az egyháziak és világiak egyenlő képviselőiség elvéhez, mint a protestáns önkormányzat egyik fontos eleméhez.

A többi református egyházkerület szintén elkészítette a maga hasonló tartalmú kérvényét, de egyelőre semmilyen válasz nem érkezett ezekre. Pontosabban a tiszántúli egyházkerület már korábban megtette ezt: amint hírét vette az ostromállapot feloldásának (május 1-től szűnt meg), azonnal lépett. Szoboszlai Pap István május 14-én kérvényt adott be a budai

---

²¹⁴ A magyar egyházpolitika I. 216.; Állam, egyház, vallásgyakorlás Magyarországon. I. 201.

²¹⁵ RL A/1. b 1850-59 G 40

helytartósági osztálynak, melyben kérte a Haynau-rendelet visszavonását.²¹⁶ Szoboszlai gyors cselekvése mintha halványan 1848-as önmagára emlékeztetne, amikor a pesti hírekre reagálásul napok alatt elkészült a tiszántúliak tíz pontból álló kérelemlevele az országgyűléshez, mely az 1848:20. törvény alapjául is szolgált.²¹⁷ A szuperintendens saját nevében beadott kérelmét követte a hasonló tartalmú egyházkerületi felirat. Kérték a Haynau-rendelet feloldását, szabad választásokat, a világi gondnoki tisztség visszaállítását.²¹⁸ Az egyházkerületi feliratot már nem a budai, hanem a nagyváradi helytartósági osztálynak adta be a szuperintendencia. Végső soron azonban mindkettő a vallás- és közoktatásügyi minisztériumba jutott. Ez a kétszeres kérelmezés két helytartósági osztályon keresztül jó alkalom volt arra, hogy ismét megerősítse az illetékeseket: nagy szükség van a polgári és egyházi kerületi beosztás egységessé tételére. Amíg a szuperintendenciák területe több helytartósági osztályra kiterjed, az ilyen többszörös eljárásokat nem lehet elkerülni. Amiképpen az egyházkerület két úton indította el kérvényét, a hatósági rendeletek is több úton jutottak el a szuperintendensekhez. A tiszántúliak bármennyire is siettek kérelmükkel, valójában régen elkéstek, a protestánsok sorsa már régebben eldőlt Bécsben. Kérésük fő tárgya, a Haynau-rendelet eltörlése, ugyan megtörtént, de az új szabályozás egy fokkal sem volt kedvezőbb számukra. Az említett két felirat minisztériumi aktája arról is tartalmaz háttérinformációt, hogy milyen megfontolások vezették a minisztériumot az új rendelet kiadásakor. Eszerint a Haynau-rendelet már létrejöttkor sem talált a minisztériumban kedvező fogadtatásra, mely a kiadás tényéről is csak utólag értesült. Thun miniszter a csak korlátokat felállító, ideiglenes rendelet helyett fontosnak tartotta a mielőbbi rendezést, mely mind az államnak, mind az egyháznak érdekében állt. 1854-ben azonban még nem volt kész terv a jövőendő egyházi berendezkedésre.²¹⁹ Az ostrom-

²¹⁶ MOL D 4 40. cs. B 1 tétel 9330/160. 1854

²¹⁷ G. Szabó 17-18.

²¹⁸ MOL D 4 40. cs. B 1 tétel 1140/203. 1854

²¹⁹ Thun 1852. dec. 14-i előterjesztését először a minisztertanács tárgyalta, majd a birodalmi tanács 1853 júliusáig, utána 1854. decemberig nem került elő az ügy. Göttsche 47-50., Csuhány 62-71.

állapot feloldása protestáns egyházi tekintetben is komoly megfontolásra készítette a kormányt: A Haynau-rendelet további fenntartása államnak, egyháznak egyaránt hátrányos lenne. Viszont az is nagyon megfontolandó, hogy a Haynau-rendeletet feloldva az egyházak egyszerűen visszatérjenek korábbi állapotukba és ezt néhány hónap múlva, miután megszületett a kormányzati döntés, a minisztérium által kidolgozott rendezés váltsa fel. Az állam és egyház közötti béke érdekében egyedül azt az utat tartotta a minisztérium járhatónak, ha a Haynau-rendelet feloldásával egyidejűleg ideiglenes rendeletet léptet életbe. Egyúttal megnyugtatta a protestánsokat, hogy hamarosan, az ő meghallgatásukkal és az 1791:26. törvény alapján, megtörténik a végleges rendezés. Az ilyen indokok alapján kiadott júliusi miniszteri rendelet azonban a tervezett hónapok helyett, évekig érvényben volt az új egyházi szervezet elhúzódó kidolgozása miatt.²²⁰

Az 1855-ös BÉCSI TANÁCSKOZÁS

A vallás- és közoktatásügyi minisztériumban 1850 óta napirenden volt a magyarországi protestánsügy végleges rendezése. Az első terv, a Kuzmány-féle alkotmány még összbirodalmi szervezetben kívánta a Habsburg monarchia protestánsait összefogni. Az 1850 nyarán uralkodói jóváhagyásra váró tervezet félretételét a magyarországi protestánsok Mária Dorottya főhercegnő közbenjárásával érték el. Thun miniszter tervei között azonban továbbra is ott szerepelt a protestánsügy. Az új tervet az erdélyi szász származású Andreas Zimmermann minisztériumi tanácsos²²¹ dolgozta ki, felhasználva Kuzmány korábbi munkáját, azt leszűkítve Magyarországra. Közben a kultuszminisztériumban a katolikus egyházzal kötendő megállapodás előkészítése is folyt, Gottas feltételezése szerint éppen emiatt szenvedett késedelmet a protestánsügy.²²²

²²⁰ Az uralkodó 1854. dec. 9-én hagyta jóvá az új egyházszervezet kidolgozását, a meghívott bizalmi férfiak tanácskozására 1855-ben került sor és a törvénytervezet 1856 nyarára készült el.

²²¹ Zimmermann életrajza Gottas 42-43.

²²² Gottas 51-52.

1855-ben a Bécs és Róma közötti konkordátumról már csak az aláírás hiányzott, amikor napirendre került a protestáns egyházalkotmány bevezetésének előkészítése. Az időpontot igen kedvezőnek tartotta a kormány, hiszen a pápával történt megegyezéshez képest, a protestáns egyházak ügye jóval kisebb súlyúnak tűnt.

A később csak Entwurf néven emlegetett alkotmánytervezet bevezetése előtt a kultuszminiszter tudni akarta, milyen fogadtatásra számíthat az a protestánsok részéről. Esetleges kifogásaikat, észrevételeiket, javaslataikat előzetesen meg kívánta hallgatni, s ezzel a meghallgatással együtt azt a látszatot kelthette, az érdekeltek véleményének ismeretében született meg a tervezet. Az 1854. évi júliusi rendeletet Magyarországon úgy értelmezték, hogy a református és evangélikus egyház véleményét fogják az uralkodói döntéshez kikérni. Thun viszont, szinte egy éves késsel, az általa kiválasztott s nem az egyház által delegált személyeket hívta össze minisztériumi tanácskozásra. Kik voltak ezek a „bizalmi férfiak”, akiket a miniszter alkalmasnak ítelt a tervezet megvitatására? Mindegyikük az „egyházi rendből”: evangélikus részről egy szuperintendensi adminisztrátor, egy esperes, két középiskolai tanár és egy bécsi teológiai professzor - Toperczer János Lajos a tiszai egyházkerület adminisztrátora, Ostroluczky Mihály nógrádi esperes, Pálffy József soproni lelkész és líceumi tanár, Kánya Pál pesti gimnáziumi tanár és Kuzmány Károly bécsi protestáns teológiai intézet professzora. Református részről Szoboszlai Pap István tiszántúli szuperintendens, Ferenczy József abaúji esperes (a kimentését kérő Apostol Pál tiszáninneri szuperintendens helyett), Szeremlei Gábor a bécsi protestáns teológia professzora és Török Pál pesti lelkész és a pesti egyházmegye esperese.

Míg az 1850-es tervek szerint a „bizalmi férfiak” között mind a négy református szuperintendens szerepelt, most a mindössze négy református meghívott között – a kisebb evangélikus egyházból ötöt hívtak meg – két szuperintendens, egy esperes és egy teológiai professzor volt. Thun listáján olyan személyek szerepeltek, akiknek vagy rangjuk volt az egyházi hierarchiában, vagy ismertek voltak a protestáns közéletben, vagy a kérdés szakértőjének tartották s közben elvárható volt tőlük, hogy jóindulattal viseltetnek a minisztérium tervei iránt. Így került két szuperintendens a bizalmi férfiak közé. A legnagyobb református egyházkerület

vezetője, Szoboszlai Pap István, aki hivatali idő szerint is első volt a szuperintendensek között. 1849 utáni magatartásáról már szóltunk. Várható volt, hogy a minisztériumban lefolytatandó tárgyaláson az eddig tanúsított együttműködési készséggel fog részt venni. Nevének súlya volt a reformátusok között. A másik kiválasztott szuperintendens Apostol Pál volt a tiszáninneni egyházkerületből. Miért éppen ő és nem Nagy Mihály a Dunántúlról? Talán a dunántúli egyházkerületet, mint legkisebb lélekszámút eleve nem vette számításba a miniszter. A Dunamelléken pedig még 1854-ben meghalt Polgár Mihály, Báthori Gábor főjegyző csak helyettes szuperintendensként vezette az egyházkerületet, esetleg emiatt nem jött számításba. A dunamelléki szuperintendenciából egy esperest, Török Pál pesti lelkészt hívta meg Thun. Török Pál neve, mivel 1842-1848 között a Protestáns Egyházi és Iskolai Lapot szerkesztette, országosan ismert volt. S arról sem szabad elfelejtenünk, hogy a dunamelléki egyházkerület kérvénye a pesti teológiai intézet engedélyeztetéséért, melynek tulajdonképpeni szülőatyja Török volt, már egy éve a minisztériumban várt döntésre. Az egyházkerületi szavazás eredménye alapján Báthori helyettes szuperintendens 1854 októberében folyamodott az uralkodóhoz a pesti teológiai intézet felállíthatásáért. Ám az engedélyt nem volt könnyű megszerezni, Thun miniszter a bécsi protestáns teológiai fakultás esetleges vetélytársát látta a pestiben. Töröknek mindenféleképp meg kellett szerezni a vallás- és közoktatásügyi minisztérium jóváhagyását, ezért sem mondott nemet a minisztériumi meghívásra.²²³ Töröknek a bécsi tartózkodás kedvező alkalmat nyújtott, hogy a teológia érdekében is tárgyaljon a minisztériumban. Június 26-án engedélyt kérő folyamodványt nyújtott be Thunhoz,²²⁴ és június 29-én végre kiadatott a vallás- és közoktatásügyi minisztériumnak hónapok óta (Báthori Gábor helyettes szuperintendens folyamodványa 1854. okt. 12.)²²⁵ várt engedélye a pesti

---

²²³ RL C/93 Török Pál iratai, Entwurf: válasza Thunnak a miniszteri tanácskozáásra meghívásra 1855. ápr. 18.; levele a vallás- és közoktatásügyi minisztériumi osztályfőnöknek 1855. ápr. – értesült a törvénytervezetről, személyesen Bécsben a teológia ügyéről is tárgyalnának

²²⁴ Korrajzok. Függelék 86-89.

²²⁵ U.o. 81-86.

teológiai tanintézetre nézve.²²⁶ 1855. október 10-én nyitotta meg kapuit a pesti protestáns teológiai intézet. (1865-ig evangélikus és református teológiaként működött.) A negyedik református meghívott, Szeremley Gábor a bécsi protestáns teológiai intézet professzora volt. Korábban a sárospataki főiskolán tanított bölcsészetet, 1851-ben nevezték ki Bécsbe a református dogmatika és szimbolika professzorának,²²⁷ de 1856 őszén már ismét Patakon tanított.²²⁸ (A bécsi protestáns teológiai intézet, mely a Habsburg birodalom protestánsai számára a németországi és más külföldi egyetemek helyetti alternatívaként alakult 1821-ben, kevés magyarországi református teológus látogatta, a református tanszékek betöltése sem volt könnyű feladat.)²²⁹

A meghívottak között egyetlen világi sem szerepelt. Nyilvánvaló, hogy Thun egy olyan tervzetnek megvitására, mely az egyházi közéletben éppen a világi elem háttérbe szorítását tűzte ki célul, nem kívánt világi résztvevőt meghívni. Egyházkerületi, egyházmegyei gondnokok továbbra sem működhettek, nem létező tisztségek viselői nem voltak alkalmas tárgyalópartnerek. Az különben is kétséges, a világiak közül ki fogadott volna el egy ilyen meghívást? A korábban már említett, 1850-es minisztériumi listán, mely azoknak neveit tartalmazta, akiket Thun a bevezetendő egyházalkotmány megtárgyalására kívánt összehívni, a meghívottak között szereplő három világi mind állami tisztviselő volt.²³⁰ Nagyon valószínű, hogy az egyházi tisztségüktől megfosztott gondnokok semmiképp sem fogadták volna el Thun meghívását, a passzív re-

²²⁶ U.o. 62-63.

²²⁷ TIREL 1. B/LXXII. 33.139/450. Szeremley Gábor levele Apostol Pálhoz. Sárospatak, 1851. aug. 27. Jelenti, hogy a bécsi teológiai intézetben a református dogmatika és symbolika professzorává nevezett ki, 1800 pengőforint fizetéssel és 150 pengőforint lakáspénzzel. Leköszön a pataki iskolában elfoglalt bölcsészeti tanszékről.

²²⁸ TIREL 1. B/LXXVII. 37.061/366 Zsarnay Lajos levele Apostol Pálhoz. Sárospatak, 1856. szept. 10. Beszámol arról, hogy Szeremley szerencsésen megérkezett Patakra s elkezdte a tanítást.

²²⁹ Bécsi protestáns teológiai intézet ld. Die Habsburgermonarchie. 4. Die Konfessionen 565-569.

²³⁰ Csohány 49.

zisztencia hívei nem kívántak semmiféle minisztériumi tanácskozásba belemenni.

Az egyházi meghívottak elfogadták a felkérést és felkészültek a bécsi útra. Miért tettek automatikusan eleget a meghívásnak? A protestánsok már öt éve ideiglenes, tulajdonképpen egyházi törvényeikkel ellenkező állapotban éltek. Az ostromállapot alatt, ha nem is nyugodtak bele autonómiájuk elvesztésébe, elviselték, várva a kivételes állapot végét és ezzel az 1848 előtti viszonyokhoz való visszatérést. Ám ez nem következett be. Az 1854. júliusi rendelet semmi könnyebbséget nem jelentett a Haynau-féle rendelethez képest. Viszont tizenegyedik pontja a jövőre tett, bár kétértelmű, utalást: a protestánsokat a jövőre rendezésre nézve még ez évben ki fogják hallgatni. Ez a meghallgatás azonban átcsúszott a következő évre. Az uralkodó 1854. decemberben adta jóváhagyását a protestáns egyházi tervezet kidolgozására, s ez csak 1855 tavaszára készült el. Albrecht főherceg, Magyarország kormányzója levélben sürgette a protestánsügy mielőbbi rendezését, amely állandó nyugalanság forrása volt az országban.²³¹ Ezt a „nyugalanságot” bizonyította a felsőfolyamodványok sora, melyeket az 1854-es rendeletben csatlózva az egyházkerületek nyújtottak be a korábbi autonómia visszaállítását kérve. A kérvényekre érkezett válaszként is értelmezhetjük a miniszteri meghívót: végre valami történik a kormány részéről, nemcsak a szokásos választ kapják, várjanak türelemmel a rendezésre. Közben hírek érkeztek a katolikus egyházzal történő tárgyalásról, s a protestánsok, akik saját bőrükön érezték a klérusnak tett korábbi engedmények hatását, aggódva néztek a jövő elébe. Az 1855 áprilisában kiküldött miniszteri meghívók legalább halvány lehetőségét kínálták az előrelépésnek a protestánsügy rendezésében. A reformátusok tudták mit akarnak, korábbi autonómiájukat visszakapni, de mit akar az állam? Azt lehetett sejteni, hogy a minisztériumnak bizonyára konkrét elképzelései vannak a rendezésre, de melyek ezek? Talán lehetséges a megegyezés, mert a mostani rendezetlen, az ideiglenesség, szervezetlenség jegyeit magán viselő helyzetet sok egyházi vezető előbb-utóbb tarthatatlannak érezte. A szuperintendensek, esperesek vállait nyomta az egyházkormányzat terhe, amelyet korábban

---

²³¹ Csohány 71.

a törvényes közgyűlések levettek róluk. Ennek ismeretében érthető, hogy a kiválasztott egyháziak – egyik sem csupán a múlton merengő, hanem a megváltozott viszonyok között aktívan cselekvő ember, gondoljunk a szuperintendensek tevékenységére a pataki, debreceni főiskolák átalakítása ügyében, vagy Törökre, aki most akart teológiát indítani – várakozással tekintettek a tanácskozás elébe.

A református meghívottak között szereplő Apostol Pál szuperintendens betegsége miatt nem tudott Thun meghívásának eleget tenni, ezért engedélyt kért a minisztertől, hogy helyettest állíthasson. (Apostol Pál már 1852-ben sem tudott a pesti szuperintendensi találkozón részt venni, három évvel később még kevésbé vállalkozhatott egy bécsi utazásra.) Apostol választása a helyettes személyét illetően először Zsarnay Lajos sárospataki professzorra, egyházkerületi főjegyzőre esett. (Korábban Zsarnay neve is felmerült a bécsi teológiai tanszék betöltésénél, de 1851-ben visszalépett, vélhetőleg az előző évben történt egyházkerületi főjegyzővé választása miatt.)²³² Apostol Pál és Zsarnay között szoros kapcsolat volt végig az önkényuralom éveiben. A szuperintendens sokszor kikérte Zsarnay véleményét egyházi kérdésekben, rendszeresen kérte segítségét hivatalos német iratok fordításánál (1851-es felségfolyamodvány németre fordítása, majd 1856-ban a németül megjelent törvénytervezet magyar változatának elkészítése). Zsarnay a szuperintendens felkérését tisztelettel fogadta, válasza tükrözi mindazokat a reményeket, amit e tanácskozástól általánosan vártak – megmarad a presbiteri önkormányzat –, de azt a sejtést is, hogy a minisztérium valamilyen kész tervvel fog előállni: „Nem lehet nem becsülnöm, s leghálásabb köszönettel nem fogadnom azon megkülönböztetést s bizodalmat, melyet főtisztelendő úr f. év apr. 26-dikán kelt becses levelében irántam nyilvánítani méitóztatik. – Nékem az forró óhajtásom, az buzgó esedezésem, hogy Isten adjon állandó jó egészséget, hogy személyesen vehessen részt az egyházunkra s vallásunkra nagyon fontos s érdekes tanácskozásban. – Megvallom engemet azon édes remény táplál, hogy ezen tanácskozás által a magas minisztérium valóban javát kívánja eszközölni protestáns egyházainknak, s azoknak hitelveinkkel megegyező presbyteri zsinati kormányzatot

²³² TIREL 1. B/LXXII. 32.805/116. Zsarnay Lajos levele Apostol Pálhoz. Sárospatak, 1851. márc. 9.

adand; reményem, mind az erdélyi evangelicusoknak adott egyházi szervezeten, mind ő cs. kir. felségének a soproni evang. küldöttség előtt nyilvánított azon legkegyelmesebb szaván alapszik, hogy kérésök megadatik, presbyteri kormányzatok megmarad. – Ezen reményem is már némi ösztönül szolgálhatna nékem a Bécsbe menetelre: de arra mégis csak az esetben ajánlhatom fel magamat egész örömmel, ha a tanácskozásra meghivattatnám úgy, hogy abban részt vehetnék; így oly kötelességemnek érezném a felmenetelt akár egyedül, akár és méginkább főtisztelendő úr mellett, miszerint nyugodtan szakasztanám egy pár hétre félbe minden más dolgomat. Az egyházi törvények vázlatát, mint azt múlt évben elkészítém – fel lehetne vinni. Különben azt hiszem, hogy a magas minisztérium már a maga tervével kész – s azt terjesztendi tanácskozás alá, más tervét nem igen fogadná el, melynek alapja szinte csak a vallástétel, eddigi kánonaink, a gyakorlat és az 1791. 26.tc. lehet. Ezen őszinte nyilatkozatom mellett a bécsi útra nézve bátorkodom még alázatos tisztelettel jelteni:²³³

Bár a miniszter engedélyezte alkalmas helyettes állítását, végül mégsem Zsarnay ment a bécsi tanácskozásra, visszalépésének háttere ismeretlen. Apostolt Ferenczy József, kassai lelkész, abaúji esperes helyettesítette. (A megfelelő személy kiválasztásánál fontos szempont volt a német nyelven való tárgyalóképesség.) Zsarnay visszalépése és Thun május 5-én kelt jóváhagyása miatt Ferenczy felkérésére csak az utolsó pillanatban kerülhetett sor. A kassai lelkész május 13-án vasárnap tudta meg, hogy csütörtökön már a minisztériumban várják a tanácskozáson: „A gyorskocsi intézet szolgálja kissé elkésett a kis papír ládácská általadásával, melyben minden mást hittem volna inkább rejteni, mint azt, mit valóban tartalmazott. Köszönöm, hálásan köszönöm e kitűnő bizalmat s ennek erőm s a körülmények szerint megfelelni sietek: de miután vasárnap reggeli 9 órakor levém a levelet, attól fogva pedig semmi gyorskocsi nem indul innen ma délutáni 4 óráig, hamarabb nem mehetek hosszú utamra, mint ma délután. E levél velem együtt utazánd Miskolcra, körülbelül éjfél utáni 1 órakor érend oda. Azon időben hát lehetetlen azon kegyetlenségre határoznom magamat, hogy főtisztelendő urat csöndes álmából fölzaklassam, annál kevésbé, mivel a gyorskocsi alig

---

²³³ TIREL 1. B/LXXVI. 35.833/298 Zsarnay Lajos levele Apostol Pálhoz. Sárospatak, 1855. ápr. 29.

mulat Miskolcon tovább fél óránál. Legyen azonba főtisztelendő úr nyugodt az iránt, hogy én megyek, és ha az Úr akarandja s élek szerdán déleesti 5-6 órakor Bécsben vagyok, s a Bárányban leszállván főtiszt. Szoboszlay úr öméltóságával még találkozni fogok. Egyébiránt igen szívesen köszönöm, hogy a pénz előlegezése felől említést tenni kegyeskedett: de azt igénybe venni nem kívánom, szerencsére volt körülem annyi, mennyivel megindulni merészélhettem. Most előlegesen s sietve legyen ennyi elég. Többet majd Bécsből, visszajövet pedig mindent. A magas miniszteri leirat másolatját s főtisztelendő úr kegyes levelét igazolásomul viszem. Azt ugyan csak Szoboszlay öméltóságával fogom közleni, s azt sem egész terjedelmében; ha öelőtte igazolva leszek küldetésem iránt, úgy ő be fog engemet kétkedés nélkül mutatni öexcellentiájának, kinek különben is kegyeskedett főtisztelendő úr felőlem említést tenni. Kérjen áldást az egektől buzgó imájában reám és utamra.”²³⁴

Ferenczy idézett levele is mutatja, hogy a bécsi minisztériumi tanácskozás fő alakjának Szoboszlai Pap Istvánt kell tekintenünk, kinek ez volt utolsó nagy fontosságú szereplése. Miként minden hivatalos ténykedéséről, a bécsi tárgyalásokról is naplót vezetett, sőt ez alkalommal kimondottan a későbbi nyilvánosságra hozatal céljával készített jegyzeteket. A bécsi tartózkodás után augusztusban tartott egyházkerületi gyűlésben, illetve az azt megelőző magánértekezleten, mivel magáról a tanácskozásról a miniszter kérése értelmében még nem számolhatott be, kifejezte szándékát, hogy a későbbiekben számot ad tevékenységéről akár előszóval, akár halála után írásai által. Szoboszlai valóban nem érthette meg a törvénytervezet következő évi kiküldését, a közgyűlést követően augusztus 14-én halt meg az akkor dülő kolerajárványban. Akarata szerint küldte el a többi egyházkerületnek utóda, Balogh Péter helyettes szuperintendens Szoboszlai emlékiratát, melyet a tanácskozás végén nyújtott be Thunnak.²³⁵

²³⁴ TIREL 1. B/LXXVI. 35.888/353 Ferenczy József levele Apostol Pálhoz. Kassa, 1855. máj. 14.

²³⁵ TIREL 1. B/LXXVIII. 37.208/713. Balogh helyettes szuperintendens levele Apostol Pálhoz, melynek kíséretében megküldi Szoboszlai 1855. június 19-i emlékiratát (BLXXVI. 35.939/404). Debrecen, 1856. nov. 3.

Az értekezletre meghívott református tagok igyekeztek előtte álláspontjukat közösen tisztázni, ezért már az utazást úgy szervezték meg, hogy lehetőség adódjon egymással találkozni. Szoboszlai tervezett utazásának minden részletéről értesítette jövőendő társát, Apostol Pált:

„Közelebb lefolyt április 25-kén 201. szám alatt kelt nagybecsű levelét főtisztelendőségednek tegnap vala szerencsém mindenkori nagy tisztelettel venni, épen közgyűlésben, mellyel már több napok óta el vagyok foglalva. Nagy örömmre vala, megértni a tisztelt sorokból, mit már Hírlapból is olvasék, hogy csász. kir. vallás és közoktatásügyi miniszter úr öexcellentiája főtisztelendőségedet is méltóztatott a már ma beállott május hó 17-kére Bécsbe előleges tanácskozásra meghívni. Úgy van, mikép méltóztatott sejdíteni főtisztelendőséged, hogy a kegyelmes magas meghívás csekélységemhez is eljött... Én határozottan válaszoltam annyiban, hogy – ha csak terhes betegség nem gátoland – a magas parancsot teljesíteni el nem mulasztandom. Főnebb kifejezett örömem főtisztelendőségednek meghívása felett épen oly nagymértékű fájdalommal fogna változni, ha főtisztelendőséged, érintett körülményei mia', elmaradni kényszerülne. Kérem is – lelkem legbensőjéből – hogy, ha csak azzal magára nézve veszély nélkül esz-közölhetőnek látja, Bécsbe feljönni és a kitűzött, hitfelekezetünk sorsára nézve oly nagyérdékű munkában részt venni, méltóztatassék. Az előleges találkozást, értekezést, és is óhajtom, szükségesnek látom. A' célból főtisztelendőségednek tisztelettel értett kérdéseire, amennyire ez lehető, következőképen felelni kötelességemnek tartom. Mikor fogok innen indulni, még bizonyosan nem határozhatom meg: attól függvén ez, ha vajon lehető lesz-e egynéhány nap alatt, – mi még most az árvizek mia' lehetetlen, – egyenesen innen vagy Csegén, vagy Nagyiván felé Szolnokra menni? Még most leginkább csak Tokaj felé mennem innen az utazók. – Minden esetre szándékom az, hogy folyó hó 7-k legfeljebb 8-k napján kiinduljak. Pesten, hol kétségkívül ha csak egy napot is kell időzni, okvetlenül jelenteni fogom magamat nagytisztelütő Török Pál esperes úrnál, ki, mint a Hírlapból láttam, hasonlóan fel van híva. Onnan legfeljebb május 14-kén Bécsbe fölmenni a vaspályán, teljes szándékom, hogy ott két nap alatt körültekinteni időm s módodom légyen. Bécsben a Leopoldstadti Bárány vendéglőben akarok szállást venni, a Dunapartra, mindjárt a Hídon túl; ha pedig ott nem találhatnék szállást, úgy a Belvárosban, Zur Stadt Frankfurt. Miniszter úr öexcellentiájánál a tisztelgésnek, az általa egyenesen kitűzött határnapon, május 17-kén kell történni. Az elfogadás óráját ott lehet – a cultus ministeriumi hiva-

talnál – előre megtudni. Leghíhetőbben délelőtti XI. órától két óráig lesz az idő erre kijelelve. Testületileg vagy fejenként fogad-e el bennünket őexcellenciája? azt csak ott fogjuk megtudhatni.”²³⁶

Szoboszlai a miniszteri meghívó szerint segítőtársat, írnokot is vitt magával Szűcs István debreceni jogászprofesszor személyében, mivel tőle hosszabb beadványt várt a miniszter. Ahogy tervezte, korábban érkezett Bécsbe, s így volt alkalma több minisztériumi tanácsossal, köztük Zimmermannal tárgyalni, de Bach belügyminiszternél is tiszteletét tette. Az előzőekben már többször szó esett arról, hogy a reformátusok számtalanszor folyamodtak az uralkodóhoz autonómiájuk visszanyeréséért. Ez azonban nem jelentette azt, hogy a feliratokon kívül egyáltalán nem érintkeztek a kormánnyal. Az iskolák átszervezése, főleg a főiskolák ügyében nem egy szuperintendens járt már Bécsben, tárgyalt a kultuszminisztériumban, beszélt Thunnal. 1855-ben éppen a bizalmi férfiak tanácskozással egyidőben ment fel Bécsbe Nagy Mihály dunántúli szuperintendens, hogy a pápai főiskola érdekében eljárjon a minisztériumban.²³⁷ Maga Szoboszlai iskolai ügyekben járt már Bécsben 1851-ben, 1853-ban a minisztériumokban, 1854-ben pedig Albrecht főherceg meghívására vett részt az uralkodó házasságkötésekor Magyarországról vezetett küldöttségben.²³⁸ Szoboszlai ugyan buzgóbb volt szuperintendens-társainál mind a helytartósági rendeletekre adandó válaszadásban, mind a Bécsbe járásban, de esetében érthető, ha mindenképp bizonyítani akarta, nem érdemtelen az iránta mutatott eddigi jóindulatra. Az önkényuralom alatt a protestáns egyházak nem teheték meg, hogy autonómiájukat hangoztatva valami védősánc mögé vonuljanak vissza és megszakítsák a kapcsolatot a hatósággal. Ha voltak is olyan elképzelések közvetlenül a szabadságharc leverése után, hogy ki kell várni az ostromállapot végét és semmi nagyobb változtatást nem szabad bevezetni az egyházban, ezt nem lehetett éveken át követni, főleg akkor nem, amikor az iskolák átalakítá-

²³⁶ TIREL I. B/LXXVI. 35.843/308. Szoboszlai Pap István levele Apostol Pálhoz. Debrecen, 1855. máj. 1.

²³⁷ Tóth Endre 583.

²³⁸ Varga 328.

sát rövid időn belül el kellett végezni. Lehet hangoztatni az autonómiát s közben a protestantizmus sírját megásni, mely iskolái nélkül nem élhet: „amely pillanatban elnémulnának egyházunk kebelében a tudományos tanintézetek, az iskolák: azon pillanatban kezdene teljesedésbe menni a magyar protestáns anyaszentegyházon az ótestamentumnak amaz isteni ígéje: ‚elvész az én népem, mivel hogy tudomány nélkül való.‘ Hozseás IV. 6.” (Polgár Mihály körlevele Kecskemét, 1851. jún. 30.)²³⁹ Nagyon gyorsan rájöttek az egyházi vezetők, hogy bár továbbra sem tarthatnak törvényes közgyűléseket, világi tisztségviselők továbbra sem működhetnek, az iskolák ügyében bizony együtt kell működni a minisztériummal. Nem volt egyszerű feladat az egyházi autonómia végképp fel nem adása és az iskolák megtartása közötti kényes egyensúlyt megtalálni. 1851-ben Nagy Mihály a pápai főiskola nyilvánossági jogának megvonását követően feldúlt lelki állapotban fejtette ki ezt a következő évekre végig érvénye felfogást:

„Felirataink, kérvényezéssel párosítva, mintegy villámhártóul vagy vezetőül készítvék. Mert irányuk vala, hogy a cs. kir. trón zsámolyára letéttve, elfordítsák a romlást iskoláinkról, legalább átalakításukra, a fejedelmi igazságtól s kegyelmességtől némi kedvezést s időt nyerjenek. ... Amitől féltém amit ismételve nyilvánítottam, hogy t.i. kifogyunk az időből, s rögtön lep meg a veszély, készületlenségben talál a kormányrendelet, meglőn. Az egyetértve megállapított elvet megmentettük s tartottuk eddig: de iskoláinkat nem. Ezekre lecsapott a villám, s egyházi állásunk is elébbi aggályteljes s bizonytalan helyzetben maradt. ... Ha valaha, bizony most szükséges közöttünk az egyetértés, s bűn nélkül nem tehetnök az egymástóli elszakadást. Felelősek vagyunk a jelen és utókornak. Komolyan meg kell fontolnunk, mi lépést tegyünk. Mert úgy kell fellépniünk – lehetőleg közre munkálva, hogy következetlenek ne legyünk, és se autonómiánkat, se iskoláinkat könnyelműleg, vigyázatlanul fel ne áldozzuk”²⁴⁰

Természetesnek tekinthetjük, hogy a szuperintendensek több ízben felutaztak Bécsbe, ahogyan az uralkodó elé jutó protestáns küldöttsé-

²³⁹ RL A/5 Kecskeméti egyházmegye iratai 1851. 42.

²⁴⁰ TIREL 1. B/LXXII. 33.114/425 Nagy Mihály levele Apostol Pálhoz. Komárom, 1851. aug. 10.

gek a minisztériumokat is végiglátogatták. (1850-ben, majd 1855-ben ismételtén a bányai evangélikus deputáció, 1857-ben három református egyházkerület küldöttsége) Török Pál mikor Thun meghívójával egyszerre megkapta Zimmermann felkérését egy nagyobb dolgozat megírására (miként Szoboszlaitól, tőle is külön beadványt vártak), válaszában természetesen találta, hogy megemlítsé, bécsi tartózkodása alkalmával a Pesten indítandó teológiai intézet dolgában is megbeszélést kíván folytatni.²⁴¹

Az 1855. május 17. és június 20. közötti tanácskozásról és egész bécsi tartózkodásáról Szoboszlai Pap István naplót vezetett.²⁴² Török Pál kevésbé részletesen, de szintén készített feljegyzéseket az ülésekről.²⁴³ A meghívott bizalmi férfiak nem utasították vissza az eléjük terjesztett, Zimmermann-féle egyházalkotmány-tervezetet, pedig jól tudták, hogy a protestáns álláspont szerint csak zsinat alkothat kánonokat.²⁴⁴ Belementek a „Gesetz-Vorlage” részletes tárgyalásába, jóllehet az a protestáns egyházak zsinat-presbiteri alapelvét szüntette meg. A világiakat teljesen a háttérbe szorította, az eddigi kettős elnökségből a lelkészi elnök utáni alelnökségre utasította vissza őket. Már nem a törvényhozó zsinat volt a tervezet szerint a legfelsőbb szerv, hanem az Oberconsistorium vagy Oberkirchenrat, amelynek tagjait az uralkodó nevezi ki élethossziglanra, állami fizetéssel. Az egyházak eddigi területi beosztását is megváltoztatta, a négy-négy egyházkerület helyett hatot-hatot kellett szervezni. A tanácskozáson református részről Szoboszlai és Török voltak a hangadók, de hangsúlyozták, hogy csak magánemberekként vannak jelen. Véleményük magánvélemény, nem hivatalos egyházi. Bízta abban, hogy a minisztérium a hivatalos egyházi véleményt is meghallgatja, ahogyan Zimmermann tanácsos ígérte Szoboszlainak, az egyházak majd zsinat útján fognak dönteni. A tanácskozás végeztével Szoboszlai és Török is emlékiratot adott be, amelyben összegezték a bizottsági üléseken elhang-

²⁴¹ RL C/93 Török Pál iratai, Entwurf

²⁴² Tóth Sámuel i.m.

²⁴³ RL C/93 Török Pál iratai, Entwurf

²⁴⁴ A tárgyalásokról ld. Gottas 52-53., Csohány 74-77.

zott nézeteiket.²⁴⁵ Szoboszlai világosan kifejtette emlékiratában, mi az a három alapvető dolog, melyet meg kell változtatni a tervezeten, hogy majdan elfogadásáról egyáltalán tárgyaljon az egyház. (Más kérdés, hogy lehet-e szó olyan tervezet megtárgyalásáról, melyet nem az egyház alkotott.) A zsinat felett nem állhat semmilyen más szerv (Oberconsistorium), annak döntését nem lehet felülvizsgálni. A lelkészi-világi kettős elnökséget minden szinten meg kell továbbra is őrizni. Az egyházkerületek határait nem szabad megváltoztatni. Már a protestáns egyházkerületeknek a polgári beosztással való egyeztetése is túl sok bonyodalommal járna – fejtette ki Szoboszlai – hát még a katolikus egyházmegyéké, ha az felekezetekkel való egyenlő bánásmód következtében velük is megtennék.

A „bizalmi férfiak” iránt már a tanácskozás alatt vádak hangzottak el amiért hajlandóak voltak a minisztérium által alkotott törvénytervezet megtárgyalásába belemenni. A hazai álláspont szerint a magyarországi protestáns egyházak egyedüli törvényalkotó szerve a zsinat volt, az uralkodónak az 1791:26. törvény alapján főfelügyeleti joga volt, a zsinat által hozott kánonokat vagy szentesítette vagy visszautasította, de nem ő adott újakat. A bécsi tanácskozással egyidőben járt az uralkodónál a bányai evangélikus egyházkerület küldöttsége, amelynek világi vezetői nem titkolták bizalmatlanságukat a csak lelkészi meghívottak irányában. Azzal a figyelmeztetéssel búcsúztak tőlük, nehogy úgy járjanak a minisztériumi tartózkodással, mint aki hosszabb időt töltött a malomban és bárhogy is vigyázott, mégis lisztes lett.²⁴⁶

A meghívott bizalmi férfiak iránti későbbi neheztelések, sőt gyanúsítások oka volt a tárgyalást követő hallgatás is. Thun diszkréciót kért a résztvevőktől. A miniszteri tanácskozás híre, a meghívottak nevei országosan ismert volt, a hírlapokban megjelent. A résztvevőknek emiatt is nagyon kényelmetlenné vált később a tőlük kért hallgatás, több mint egy évig nem szólhattak nyilvánosan, mi történt a minisztériumban. Ez a tény más körülmények között is gyanúsításra adott volna okot, hát még akkor, amikor sejteni lehetett, hogy nem a korábbi egyházi autonómia

---

²⁴⁵ Szoboszlai emlékiratát közli Tóth Sámuel, Töröké RL C/93 Török Pál levelezése 1456. szám

²⁴⁶ Bauhofer kézirat 66.

visszaadásáról volt szó Bécsben. A kevés teljesen vagy félig beavatotton kívül a lelkészek és világiak között a kiszivárgott hírek és álhírek legkülönbözőbb variációi keringtek.

A „PAPI PÁRT” SZERVEZKEDÉSE

Thun miniszter az egyházi törvénytervezet bevezetésekor nem számított komoly ellenállásra. Kuzmány révén biztos volt benne, hogy a szlovák evangélikus papság nagy része támogatni fogja tervét. A magyar reformátusok közül ugyan többen fognak tiltakozni, a miniszteri tanácskozáson résztvevők sem titkolták, hogy a tervezet mely pontjai fogják automatikusan kiváltani hittestvéreik ellenállását. Thun viszont az egyháziak és világiak közötti ellentétet, mely a reformátusoknál is jelen volt, nemcsak az evangélikus egyházban, elég erősnek ítélte ahhoz, hogy a papság elfogadja a felülről érkező egyházalkotmányt javaslatot. A reformátusoknál ez a „papi párt”, ha nem is annyira a világiak háttérbe szorítására törekedett, mint ez a szlovák evangélikusok egyértelmű célja volt, mindenképpen javítani kívánt a fennálló egyházi viszonyokon. Már fél évtizede tartott az egyházi törvényekkel ellenkező állapot, lassan kezdett összeomlani a régen kialakult egyházi gyakorlat. Volt egyházmegye, amely 1848 óta egyetlen gyűlést nem tartott, másutt az egyházmegye az egyházkerület jogkörébe tartozó ügyeket is magához ragadott. Vádak hangzottak el a szuperintendensek ellen, hogy nem kellő eréllyel képviselik egyházukat, vagy éppen a szuperintendens halála után a helyettes, még ha akarta volna, sem tudta akaratát, törvényes állás híján véghezvinni. Ebben a helyzetben több művelt lelkész fejében megfordult az a gondolat, hogy a jelen állapotnál, még a kormánytól kiinduló rendezés, koordináció²⁴⁷ is jobb lenne. A református egyházban nem könnyű a miniszteri értekezlet után szerveződő „papi pártnak”

²⁴⁷ Koordináció: 1855-56-ban a minisztérium által készített törvénytervezet szerinti rendezést nevezték koordinációnak, 1859-ben a protestáns pátenst elfogadó egyházközösségek, egyházmegyéik nevezték magukat koordináltkak, rendezettnek.

a nyomára bukkanni. Thun diszkréciót kért az értekezlet résztvevőitől, amíg a minisztérium a megfelelő úton kiadja a tervezetet, már csak ezért sem állhattak ki nyilvánosan nézeteikkel. A háttérben való működés másik oka pedig az volt, hogy a törvénytervezet megjelenése előtt, amely nyilvánvalóan a világiak ellenállását fogja kihívni, mert nem az alapnak tekintett 1791:26. törvény szerint zsinat készítette, nem kívántak ellenségeket szerezni.

A bécsi értekezleten résztvevő reformátusok közül Ferenczy József és főképp Török Pál tevékenysége ad támpontot a „papi párt” működésének felderítéséhez. Pontosán nem ismert, hogy Bécsből hazaérkezve a bizalmi férfiak kivel osztották meg a tanácskozás részleteit. Szeremley Gábor professzor még egy évig Bécsben maradt, ő minden bizonnyal nem szervezett semmilyen pártot. Szoboszlai Pap István szinte közvetlenül hazaérkezése után meghalt, sem az Entwurf mellett, sem az az elleni közvélemény kialakításában nem volt már szerepe. Ferenczy esperes, mivel Apostol helyetteseként vett részt az értekezleten, szuperintendensének nyilván beszámolt a kért hallgatás ellenére. Ferenczy, mint a többi „bizalmi férfiú”, a miniszter biztatása alapján hónapokon belül számított a tervezet kiadására. Amikor augusztusban Apostol nem tanácskozmányra hívta az esperest, hanem közgyűlésre, biztos volt abban, hogy ez már a felsőbb rendelet alapján történik.²⁴⁸ (A református egyházkerületek gyűléseit az ostromállapot alatt nem nevezték közgyűlésnek, csak 1854 után tértek vissza a régi névhez, főként akkor, amikor a gyűlésen a világi elnöki széket is betöltik.) Ám következő év augusztusában még mindig csak azt választ kapta Ferenczy Bécsből Kuzmány Károly professzortól, hogy semmi bizonyosat nem tudni a tervezetről, egy biztos, dolgoznak rajta a minisztériumban:

„Wann unsere Angelegenheiten von Stappel des h. Unterr. Ministeriums laufen gelassen werden, kann ich Ihnen nicht angeben, weil ich es so wenig weis, wie alle diejenigen, die dieselbe Frage an mich richten. – Gearbeitet wird daran, das ist richtig, wie und mit welchem Erfolg ist mir gänzlich unbekannt, und bin auch

---

²⁴⁸ TIREL 1. B/LXXVI. 36.076/541 Ferenczy József levele Apostol Pálhoz. Kassa, 1855. aug. 25.

weit entfernt diesen Geheimnissen nachzugehen. Gott gäbe, dass endlich einmal Etwas, und Gutes geschähe.”²⁴⁹

Török Pál nem tétlenül várta a törvénytervezet kiadását. Először ugyan hallgatott még Báthori Gábor helyettes szuperintendens előtt is a bécsi tanácskozásról. Báthori emiatt neheztelt Törökre, helyettes szuperintendensként mégiscsak ő felelt az egyházkerület vezetéséért, s ő nem tudott semmit a miniszteri értekezletről, csak azt, amit a hírlapokban olvasott. Hallott az augusztusban tartandó debreceni gyűlésről, s azt gondolta, Szoboszlai Pap István már a koordináció kérdését fogja a tiszántúli egyházkerületben tárgyalni. Töröktől június óta kapott ugyan három levelet, de azok olyan semleges tartalmúak voltak, akár „az utcára kитеhetné, hogy aki akarja, olvassa.” Hogyan vigye a kerület ügyeit, ha semmiről sem tud?²⁵⁰ A várt miniszteri rendelet azonban nem jelent meg 1855-ben. A miniszteri értekezlet résztvevői közül még azok is, akik korábban egyházuk bizalmát bírták, egyre kínosabb helyzetbe kerültek a hosszú hallgatás miatt.²⁵¹ Bauhofer budai lelkész feljegyezte naplójában, hogy Török levelet írt Thun miniszternek, melyben kifejtette, milyen visszás helyzetbe került. Ha még sokáig késik a közösen kidolgozott tervezet, elveszíti egyháza minden bizalmát, s nem lesz abban a helyzetben, hogy az egyházi törvénytervet keresztülvigye.²⁵² Töröknek ez a Bauhofer-naplóban ismertetett levele azonos azzal a fogalmazvánnyal, amely a dunamelléki református egyházkerület püspöki irattárában maradt fenn.²⁵³ Bauhofer azért ismerte ilyen pontosan a Török-levelét tartalmát, mivel ő fordította azt németre. A budai evangélikus lelkész

²⁴⁹ TIREL Névtári és családtörténeti gyűjtemény F, Ferenczy József dr. N I.4., 7. sz. Kuzmány Károly levele Ferenczy Józsefhez. Bécs, 1856. aug. 13. Mikor bocsátja útjára ügyeinket a magas minisztérium, nem tudom megmondani, mert épp oly kevéssé tudom, mint azok, akik ezt kérdezik tőlem. Dolgoznak rajta, ez biztos, hogyan és milyen eredménnyel, nem ismerem és nem is fogok e titoknak utána járni. Isten adja, hogy végre valami, valami jó történjen.

²⁵⁰ RL C/93 Török Pál levelezése 1369. sz. Ballagi Mór levele Török Pálhoz. Kecskemét, 1855. júl. 15.

²⁵¹ Bauhofer kézirat 89.

²⁵² Bauhofer kézirat 89.

²⁵³ RI A/1. b 1850-59 Z 1856.22. Pest, 1856. jún. 21. német nyelvű fogalmazvány

már máskor is segített református kollégájának a fordításban, Török 1855-ös válaszait Thunnak és Zimmermannak szintén ő fordította.

A beadvány első része hasonló tartalmú, mint a korábbi egyházi folyamodványok: Az 1848/49-es évek „rendkívüli történéseinek” eredménye, hogy a protestáns egyház érdemtelenül kivételes állapotba került, jóllehet a forradalomban nem volt részes. A protestáns egyház nehéz állapotán enyhített ugyan a ostromállapot megszüntetése és az ideiglenes rendezés bevezetése, ám ennek néhány pontja még szigorúbb a Haynau-rendeletnél. A protestánsok ennek ellenére remélték, hogy az 1854. júliusi rendelet csupán átmenet a végleges rendezés irányában és várták ígért kihallgatásukat. Belátták, hogy az uralkodónak és kormányának eddig „a világkérdés megoldása” volt a legfontosabb. (krími háború) Hiszik, hogy ezután a protestáns egyház ügyeire kerül sor, ennek rendezésére a bécsi, linci békekötések, országos törvények és uralkodói eskük alapján az uralkodó legfelsőbb felügyelete alatt. Eddig nincs semmi szokatlan a kérvényben, de a második, már személyes része megvilágítja Török szerepét a törvénytervezet körül:

„Doch, erlauben Euer Exzellenz, daß ich diesen meinen unterthänigsten Vortrag, auch noch insbesondere, von einer mich näher berührenden Seite, mit Gründen unterstütze. Euer Exzellenz geruhen, mich im verlaßenen Jahre damit zu beglücken, daß ich als ein Vertrauensmann, an den die evangelische Kirche betreffenden Conferenzen, theilnehmen konnte. Darin habe ich mich bemüht soviel mir möglich eifrig zu wirken, und war am Schluß derselben so frei, Euer Exzellenz, eine Denkschrift zu überreichen. Am Ende dieser Schrift, versprach und verpflichtete ich mich, unter meinen Glaubensgenossen das Vertrauen in die Gnade Seiner Majestät und in die gutgemeinten Endzwecke der hohen Regierung, zu beleben und zu verbreiten.²⁵⁴ Mein Versprechen habe ich

---

²⁵⁴ A hivatkozott emlékirat szavai: „Ich entferne mich nun vertrauens- und hoffnungsvoll in meiner Heimath, mit dem Vortsetze und Versprechen, daß ich die in mir lebende Hoffnung und das Vertrauen auch in meiner Glaubensgenossen zu übertragen mich bemühen werde.” – „Bizakodva és reményteljesen távozom hazámba, azzal az elhatározással és ígérettel, hogy a bennem élő reménységnek és bizalomnak hittestvéreimbe való átplántálásán fogok fáradozni.” RL C/93 Török Pál levelezése 1456. sz. Denkschrift 32. o.

auch treu erfüllt. Mit Berufung auf das kaiserliche Wort Seiner Majestät, das im elften § der provisorischen Kirchenordnung veröffentlicht wurde, und auf die ermuthigenden Zusicherungen Euer Exzellenz, betreffend die unverzüglich zu berathende Coordination der Kirche – habe ich meine Glaubensgenossen, in meiner Kirche, beruhigt. Sowie diese aber bisher, die durch die dazwischen gekommenen europäischen Ereigniße, verspätete Kirchencoordination ruhig warteten; ebenso ungeduldig wünschen sie nun, daß damit angefangen werde und das kaiserliche Wort in Erfüllung gehe. Diese kennen fernerhin kein Hinderniß, wodurch die Coordination aufgehalten oder verzögert werden konnte, und ich bin außer Stande diese mit ferneren Vertröstungen zu beruhigen; ja ich selbst bin in die Lage gerathen, daß ich durch die erfolglosen Zureden und Vertröstungen meinen Credit verlierend, auch meinen Einfluß auf meine Glaubensgenossen verlieren werde. Und das wäre dann eine betrübende Folge meines Eifers und meiner Hingebung, wenn ich darum, daß ich der Vertrauensmann Einer Hohen Regierung war, des Zutrauens meiner Glaubensgenossen verlustig gehen sollte. – Sollte aber auch diese Umstand als eine persönliche Sache, in den Augen Euer Exzellenz ohne Gewicht sein: so glaube ich doch, in Folge der Weisheit, Gerechtigkeitsliebe und des ritterlichen Charakters Euer Exzellenz, zuverlässig, daß hochdieselben genug ausreichende Gnade sehen und haben werden, damit die Angelegenheit der Kirchen-Coordination, als eine allgemeines und zwar schon 60 Jahre altes Verlangen der Evangelischen – je eher zur Verhandlung komme. Mit dieser Vertrauen und in dieser Hoffnung verharre ich, als Euer Exzellenz unterthänigster Diener P. T.”²⁵⁵

²⁵⁵ RI A/1. b 1850-59 Z 1856.22. Pest, 1856. jún. 21. „Engedje meg Ő Excellenciája, hogy legalázatosabb javaslatomat még erősebben, engem jobban érintő oldalról, alátámasszam. Ő Excellenciája az előző évben abban a szencsében részesített, hogy bizalmi férfiúként részt vehettem a protestáns egyházügyben tartott konferencián. Igyekeztem ezen, amennyire tudtam, buzgón közreműködni, és Ő Excellenciája megengedte, hogy ennek végén emlékiratot nyújtsak be. Az emlékirat végén megígértem és köteleztem magam, hogy hittestvéreim között erősíteni és terjeszteni fogom őfelsége kegyessége és kormányának jó szándékú céljai iránti bizalmat. Ígéretemet megtartottam. Hivatkozva őfelsége szavára, melyet a provizórikus rendelet tizenegyedik paragrafusá mond ki, és Ő Excellenciája biztosítékára, hogy az egyházi koordináció haladéktalanul bekövetkezik, sikerült is megnyug-

Török tőle telhetően mindent megtett, hogy a koordináció hatvan éves kérdése²⁵⁶ mielőbb rendeződjön. A Thun által kért diszkréciót úgy értelmezte, hogy a megfelelő emberek bizalmas informálása ebbe beleértendő. Igyekezett minél több vezető funkciót betöltő lelkészársával szót érteni levélben vagy személyesen. A személyes találkozásra kitűnő alkalmat szolgáltatott a pesti egyház ötven éves jubileuma 1855 nyarán. A pesti református egyházközség 1805-ben telepedett meg mostani telkén és 25 éve szentelték fel templomát.²⁵⁷ A jubileumi ünnepség (augusztus 26.) után Báthori helyettes szuperintendensnek a következőképp számolt be Török:

„Vajha ez egyház jubileumával rokon örömnépe lehetne országos hitfelekeztünknek, mely napra esdekelve néz annyi kíváncsi szem, annyi buzgó lélek! De én hiszem, teljesen meggyőződve Felseges Urunk s magos kormánya irántunki

---

tatnom hittestvéreimet. Amilyen nyugodtan várták ők a közbejött európai események miatt késő egyházi rendezést, éppoly nyugtalanul kívánják most annak megtörténtét és az uralkodói szó beteljesedését. Nem ismernek akadályt, mely a koordinációt tovább akadályozná vagy késleltené, s nem vagyok képes távoli ígéretekkel megnyugtatni őket; magam is olyan helyzetbe kerülök, hogy elvesztem hitelem, nem leszek többé befolyással hittestvéreire. Szomorú következménye lenne buzgalmamnak és odaadásomnak, ha csak azért, mert a kormány bizalmi férfiainak egyike voltam, elveszíteném hittestvéreim bizalmát. Ennek a körülménynek azonban, mint személyes dolognak, ne legyen súlya Ő Excellenciája szemében: bízom Ő Excellenciája bölcsességében, igazságszeretében, lovagi jellemében, és elég lesz nekem azt a kegy, ha látom, hogy az egyházi koordináció ügye, a protestánsoknak már hatvan éves kérése, rendeződik.”

²⁵⁶ Az 1791-es kánonok hatvan éve vártak a szentesítésre s Thun a miniszterium tervezetét úgy akarta prezentálni, mintha ez lenne a válasz a budai, pesti zsinatokra. A protestánsok már 1848-ban sem kérték a az 1791-es kánonok szentesítését, amikor ezt Eötvös vallás- és közoktatásügyi miniszter megkérdezte tőlük. Az 1791:26. törvény szerint különben sem tartozott az uralkodói jogok közé egyházi törvények alkotása, azokat vagy elfogadta, vagy visszautasította.

²⁵⁷ Kiss Áron 86.; Szatmári Judit: Török Pál pesti lelkészisége. In: Reformátusok Budapesten 1-2. köt. Szerk. Kósa László. Budapest, 2006. I. 495-501. itt 497.

kegyelmessége és jóakarata felől, hogy e nap nem sokáig késik fölvirradni, t.i. az egyházigazgatási organisatio napja: Jövel, oh jövel áldott coodinatio!”

„Én is vettem magamnak azon munkát s fáradságot, hogy utánna járjak annak, mi legyen értelmesb s jóakarató hitsorsink, különösen esperestársaim nézete legérdekesebb, legfontosb ügyeink felől. Evégett még augusztus hónap közepén többeket meglátogattam saját lakhelyeiken, másokkal levelet váltottam, másokkal, kik engem látogatának meg, házamnál szólottam, (mire mint középponton lakónak gyakori alkalmam van), – a jubileumkor pedig mindegyik esperes úrral külön-külön találkoztam szállásaikon, valamint találkozott főtisztelendőségem saját szállásán, egyik látogatás a másikat váltván fel.”²⁵⁸

A koordinációról terjedő hír, bár csak magánlevelekben akadáhatunk nyomára, hamarosan elterjedt. Nem ismert, mikor, honnan származott az az gondolat, hogy minél több megkeresés menjen fel az uralkodóhoz az egyházszervezet rendezése ügyében. Török feltehetőleg nem magától jutott erre az elgondolásra, bár ennek ellenkezője sem elképzelhetetlen. Esetleg így próbált lökést adni a törvénytervezet lassan egy éve elakadt ügyének. Korábban Thun diszkréciót kért, most viszont Török hozzákezdett a „koordinációt támogató párt” szervezéséhez. Esetleg valóban minisztériumi biztatást kapott, amikor 1856-ban leveleivel többeket felkeresett a református szuperintendenciákban és csatlakozásra szólított fel. A dunamelléki egyházkerületben, megnyerve a helyettes szuperintendens támogatását, a koordinációt támogató csoport szerveződött (Török Pál, Ballagi Mór, Tatai András, Dobos János stb), amely egyre jobban várta a rendezést, sőt ennek érdekében Báthori Gábor folyamodást nyújtott be az uralkodóhoz:

„Felséges cs.kir. Apostoli Felség legkegyelmesebb Urunk!

A magyarhoni Protestánsok legbuzgóbb óhajtása eleitől fogva az volt, hogy az illetők részvételével egy a kor igényeinek megfelelő, és a hit elveiből folyó, lehetőségig kielégítő egyházi új szervezetet nyerjen, mely cs.kir. megerősítést nyerve, ezáltal a jelen ingatag és kerületenként egymástól eltérő egyház kor-

²⁵⁸ RL A/1. b 1850-59 A 578 Török Pál levele Báthori Gáborhoz. Pest, 1855. szept. 4.

mányzati rendszer, egy minden részeiben összhangzóval és biztos alapon nyugóval váltassék fel.

E köz óhajtnak megfelelőleg új egyházi szerkezetet készitendő gyűlt össze az 1791-ik év Szent Mihály havában Budán a Helvét hitvallású 4 egyházkerület egyházi és világi tagokból álló előljárósága közgyűlést tartva. Melynek eredménye a 155 canonokban foglaltatott egyházi mű, mint a közvárazakozásnak meg nem felelő, a Protestánság nagyobb részének örömére, a magas kormány helybenhagyását és megerősítését meg nem érdemlette.

Így folytak el 64 évek, ez időtől számítva, hogy a nagy célnak újbóli készítése az illetők által hihetőleg több fölmerülhetett fontos okoknál fogva meg nem kísértetett, bár a Protestáns keblekben a régi óhajtnak időjártával nemcsak el nem enyészett, sőt koronként nagyobb fokra emelkedett.

A múlt évben május havában történt az, midőn cs. kir. Felséged magas kormányzata nevezetesen a vallás és közoktatási magas Minisztérium által a vallás dolgában kiadott 1791-ik évi törvénycikk XXVI-ik fejezet 4 §-sa következő szavai után: *Sua Majestas caesarea Regia pro suprema inspectionis sibi competentis potestate Evangelicos utriusque Confessionis ulterius audiet, atque una curabit, ut hac in re certus, principiisque ipsorum religionis accomodatus ordo constabiliatur: a Protestáns e. kerületek kebeléből némely tekintélyes egyének, bizalmi férfiak neve alatt a birodalmi székvárosba Bécsbe felhivattak oly célból, hogy ezeknek véleménye és javaslata után egy Protestáns új egyházi szervezet, kívánt kellékekkel bíró, a Protestantismus lelkületéből merített, életet nyerhessen, és közhasználatra előállítassék.*

Fiúi bizodalommal bevalljuk, hogy ez idő óta a Protestánsokra nézve feleltet kívánatos egyházi szervezetnek mielőbbi létesülését naponként legbuzgóbb áhitattal vártuk. Nem feleltük el azon sok gondot és elfoglaltatást, melyet cs. kir. Felségednek darab idő óta Európának függőben volt bonyolódott viszonya okozott; és nem másnak, mint ennek tulajdonítjuk, hogy figyelmét más mellékes tárgyakra kiterjeszteni lehetetlen volt. De miután épen cs. kir. Felségednek köztudomás szerint hatályos közre munkálása által Európában a köznévvél várt béke helyre állítatott; miután örömmel szemléljük, hogy cs. kir. Felséged sok gondjai között az egyházi ügyeknek is helyet adott, minek csalhatatlan tanúja a birodalombeli róm. catholica egyházak fejeinek, Érsekeinek, Püspökeinek és több főrangú hivatalnokoknak a birodalmi székvárosban jelenleg egyházat érdeklő tárgyak feletti értekezletök, ámbár nem ok nélkül, legbiztosabb remény

táplálunk is magunkban az iránt, hogy cs. kir. Felsőged veleszületett és világszerint ismeretes nagy kegyelme szerint, más hitfelekezetűekre is gondját atyailag kiterjeszteni kegyeskedik, mindamellet hivataltól folyó elmulaszthatatlan kötelességünkben ismerjük cs. kir. Felsőgedet legmélyebb alázattal arra kérni, hogy a magyarhoni Protestánsokat, azon ingatag állásból és helyzetből, melyben jelenleg egyházi belkormányzatukra nézve vagynak, egy új egyházi rendszer létrejöttével, mielőbb kiemelni, s ezáltal oly sok ezer áhítozónak függőben lévő várakozását kielégíteni méltóztassék.

Kik cs. kir. Felsőgednek hosszan terjedő életéért, szerencsés uralkodásáért, az egész cs. kir. ház virágzásáért, legközelebb a felséges császárné reményteljes állapotjában szerencsés megszaportásáért ez egek urához legbuzgóbb fohászt emelni meg nem szűnvn, jobbgayi tartozó legalázatosabb hódolattal öröklünk.

Nagykőrös, 1856. május 29.

Cs. kir. Apostoli Felsőgednek legalázatosabb alattvalói a helvét kitv. dunamelléki e.kerület 8 esperességi, és ezek nevében Báthori Gábor helyettes superintendens²⁵⁹

A feliratban Báthori Gábor a nyolc esperesség nevében kérte az uralkodótól az új egyházi törvények mielőbbi kiadását. Az biztos, hogy Török Pál véleménye egyezett a folyamodványban kifejtett nézetekkel, de vajon minden egyházmegye egyetértett ezzel? Ha közölték is a többi esperessel, ez bizalmi úton történhetett, aminek írásos nyoma nem maradt. A felsőbaranyai egyházmegye viszont 1856. októberi gyűlésében határozottan felszólalt a nevében is kiadott kérelem ellen. Az egyházmegye ilyen feliratot nem kívánt, nem bízott meg vele senkit, ebben sem közvetve, sem közvetlenül nem vett részt, magáénak el nem ismerheti.²⁶⁰

Az uralkodónak beadandó petíció érdekében Török a többi egyházkerületben élő ismerőseit felkérte csatlakozásra. A dunamelléki felirattal egy napon írott levelében Török barátait, Révész Bálint és Révész Imre debreceni lelkészeket, valamint Pápay Imre hajdúböszörményi

²⁵⁹ RL C/93 Török Pál levelezése 1546. sz., a folyamodvány német szöveggel megtalálható a vallás- és kultuszminisztérium iratai között is MOL D4 40. cs. B1. tétel 9099/176 1856.

²⁶⁰ RL A/1. b 1850-59 G 71.

lelkészt szólította fel, hogy a tiszántúli szuperintendencia szintén folyamodványt adjon be. Míg azonban az előbbieken idézett dunamelléki kérvényből egyértelműen kitűnt, hogy az 1855-ös miniszteri tervezet mielőbbi kiadását sürgeti a nyolc esperesség nevében Báthori helyettes szuperintendens, ebben a levélben nincs rá ilyen direkt utalás. Inkább azt olvashatjuk ki a sorokból, hogy a rendezés magából az egyházból induljon ki:

„A dolgok jelen állásához képest, – mert a coordinatio ügye ott fent fennakadt, – az a teendőnk, hogy az ügynek lökést adjunk s e tekintetben intézem Hozzá-
tok, Meghitteimhez, azon szíves kérelmet: Tanácskozzatok s intézkedjete, mi-
szerint egyházkerületek sőt az egyes egyházmegyék is, ha nem is gyűlésileg,
legalább elnökileg, petitionáljanak Ő Felségéhez vagy az Egyházügyi Miniszter
hez intézendő kérelemleveleik által oly szellemben s irányban, hogy vagy az
1849-k év előtti állapotban helyeztessünk vissza, vagy oly módba tétessünk mi-
nél előbb, hogy Ő Felsége kegyelmes ígértéhez képest az 1792. 26. tc. alapján s
útmutatása szerint, magunkat koordinálhassuk.”²⁶¹

Révész Imre válasza alapján (hozzá küldte Török a levelet, majd Révész a másik két címzettnek is eljuttatta) tudhatjuk, hogy a tiszántúliai is hajlottak a peticionálásra, Balogh Péter helyettes szuperintendens csak Báthori személyes látogatására várt, hogy ez ügyről közösen tanácskozzanak.²⁶² Báthori valóban készült Debrecenbe,²⁶³ de mikor történt a tanácskozás, vagy milyen eredménnyel, egyelőre nem ismert, ahogyan az sem, végül küldött-e a tiszántúli egyházkerület, vagy valamelyik megyéje petíciót.

Töröknek a dunántúli egyházkerületben is több ismerőse volt, lévén apja, Török József korábban a barsi egyházmegye esperese. Nagy János barsi esperes örömmel fogadta Török kezdeményezését. Minél több

---

²⁶¹ RL C/93 Török Pál levelezése 1525. sz. Török Pál levele Révész Bálinthoz, Révész Imréhez, Pápay Imréhez. Pest, 1856. máj. 27. másolat

²⁶² RL C/93 Török Pál levelezése 1537. sz. Révész Imre levele Török Pálhoz. Debrecen, 1856. jún. 7.

²⁶³ RL A/1. b 1850-59 Fc 32. Miskolczy Szigyártó István levele Báthori Gáborhoz. 1856. jún. 20.

felvilágosítást kért a petícióra nézve, hogy aszerint cselekedhessen, ha már szuperintendense semmit sem tesz. Nagyon elítélőleg írt az idős Nagy Mihályról, aki 1850-51 után valóban nem tűnt ki kezdeményező készségével. 1855-ben éppen amiatt maradt el a kerületi gyűlés, mert Nagy Mihály Bécsben fennjárva biztatást kapott, hamarosan leérkeznek „az értekezlet munkálatának alappontjai”.²⁶⁴ Az egyházmegyéék azonban nemigen ügyeltek a szuperintendens indokaira, erélytelennek tartották. A barsi tractus egyenesen a kerületet illető ügyekben intézkedett.²⁶⁵ Nagy János a petícióra vonatkozóan a következő kérdéseket tett fel Töröknek: „Coordinationk ügyében írt figyelgető vagy inkább lelkesítő leveledet vettem, s föl is hívtam már némely esperes urakat, de szeretném tudni 1. Írtatok-e ti a mi kerületünk espereseihez? 2. Elindult-e már a tettek? Hogy a mi kerületünk írni nem fog, az bizonyos, mert püspökünk már két éve, hogy gyűlést nem tart, s hiszem, nem is fog. Az barátim moraliter meg van halva testületünkre nézve. Én lépéseket tettem, hogy gyűlésünk legyen, de nem boldogulhatok. Püspökünk hát nem tesz, de nem tesznek az esperes urak sem, kivévn nt. Bali Mihály és Széky Béla esperes urakat talán. A többi vagy szereti, hogy így vagyunk, vagy ... Én minden esetre teszek s tán a nevezett két tisztelt úr is, csak szeretném tudni, ha megindultak-e már a petíciók?”²⁶⁶

Ahogy Nagy esperes ígérte, a barsi egyházmegye nevében valóban küldött kérelmet a minisztériumnak, mely szószerint egyezett a már említett Révész-levéllal: „vagy az 1849-dik év előtti állapotba helyheztesünk vissza, vagy ő cs. királyi fölsége kegyelmes ígérétehez képest tétessünk késedelem nélkül oly módba, hogy magunkat az 1791. 26.t.cik alapján, s útmutatása szerint koordinálhassuk.”²⁶⁷

Széki Béla belseősomogyi esperes, mint írta róla tisztártása Nagy János, a tevékenyek közé tartozott a dunántúli egyházkerületben. Ugyancsak

²⁶⁴ Tóth Endre 583.

²⁶⁵ Tóth Endre 584.

²⁶⁶ RL A/1. b 1850-59 Z 1856.21. Nagy János levele Török Pálhoz. Nagysalló, 1856. jún. 14.

²⁶⁷ MOL D 4 40. cs. B1. tétel 13444/268 1856. Barsi senioratus nevében Nagy János esperes, nagysallói lelkész. Nagysalló, 1856. jún. 28.

adott be esperesi petíciót (csak a maga vagy egyházmegyéje nevében?) a dunamellékiek példája nyomán. Ám nem mindenki követte ezt a példát. Sokan elítélően szoltak a dunamelléki petícióról, nem értettek egyet azzal az irányvonallal, mely a kormánytól várta a koordinálást. Erről a kétféle álláspontonról számolt be Széki esperestársának, Töröknek:

„A magyar evangyéli szentegyház szervezeti kérdésében veletek összhangzólag, a szükséges előterjesztést megtettem, egy annak idejében a cs. k. magas cultus-ministeriumhoz esperesileg intézett petitioval. – Vajha többi testvéreink is e korszerű sürgetős ügyben velünk tartottak volna! – Nem szeretném, ha hiányzanék bennünk erő és buzgó akarat ily jelentékeny tárgyaknál közremunkálni; – de más részről azt sem szeretem, hogy a dunamelléki egyházkerület petitioja in partibus úgy híreszteltetik, mint az egész coordinatio ügyét a magas kormány kezeibe helyező, mert az ily egyoldalú, ferde koholmány túlzott jogféltékenységet, gyanút, kétkedő bizalmatlanságot kelt, s az atyafiak mozgását lassítja, a közszellem fejlődését akadályozza. Vigasztal mindemellett a tudat, hogy aki dunamelléki egyházkerületünk irányát figyelemmel kísérte, s ott működő testvéreink jellemével ismeretes: az a kérdéses petitio alapján is képes leend önmagában kellően formulázni.”²⁶⁸

Török Pál valóban fáradhatatlanul szervezkedett, összegyűjtötte a többség – legalábbis szerinte többség – nézetét és véleményét, s mind ezt mint hivatalos dolgokra vonatkozót feljegyezte hivatalos naplójában és jegyzőkönyvében. Sajnos, a pesti egyházmegye esperesi levéltárának nagy része 1944-ben elpusztult Tótfaluban, Török Pál irathagyatékában sem található ilyen esperesi napló. Magánnaplót Török nem vezetett, amit idős korában többször sajnálkozva jegyzett meg, pedig „sok nevezetes dolog történt az ő jelenlétében és részvételével.”²⁶⁹ Mi állhatott Török szándékai mögött? A dunamelléki egyházkerület ügyeit, amelyet még bonyolultabbá tett a teológiai intézetnek Pesten vagy Kecskemé-

²⁶⁸ RL A/1. b 1850-59 Z 1856.31. Széky Béla levele Török Pálhoz Csokonya, 1856. aug. 1.

²⁶⁹ Kovács Albert: Visszaemlékezéseim. Budapest, 1900. 1. o. Ráday Könyvtár, Kéziratár

ten működése,²⁷⁰ egyre nehezebben lehetett irányítani. Gyűlés a szerencsétlen kimenetelű 1853-as óta nem volt. 1854-ben meghalt Pogár Mihály szuperintendens s Báthori Gábor helyettesként már nem bírt a választás legitimitásával. Török egyik levelében nagyon kihangsúlyozta, hogy Báthori a szuperintendensi hivatal vezetésével az egyházmegegyék részéről csak megbízott (nem választott!) s folyamatosan kapott intézkedésre különböző megbízásokat részükről. Ha ez a helyzet nem a normális viszony szuperintendens és esperesek között, Báthori is tegyen meg minden tőle telhetőt, hogy az uralkodó által elrendelt koordináció mielőbb megtörténjen, javasolta Török.²⁷¹ A jelenlegi állapotban minden csak provizórikus történhetett, s ez Töröknek, aki valóban a tettek embere volt, semmiképp sem felelt meg. Attól tartott, ha most nem élnek a kedvező lehetőséggel, hogy a kormány végre kézbevette a protestánsügyet, megint hatvan évet várhatnak, mint a budai zsinat után. Kovács Albert jegyezte fel Törökről, hogy kedvenc mondása volt, amit egy ember elvégezhet, minek azzal kettőt elfoglalni, az az egy pedig ő akart lenni.²⁷² Később püspökként sem tagadta meg e jellemvonását, ami bőven szerzett neki ellenséget: „Ezért a vonásáért a kávinista egyházban, ahol mindent bizottságok és testületek intéznek és semmit sem egyének: sokan nevezték őt zsarnoknak, hierarchának, monarchának.”²⁷³ A pesti teológiát már megindította, de vele párhuzamosan még mindig működött a kecskeméti is, s legális közgyűlés nélkül Török nem remélhette, hogy ebben az ügyben végleges döntés születhessen. Töröknek a koordináció melletti állásfoglalása ebből a „nyughatatlanságából”, tenniakarásából is származhatott – nem akart hatvan évet várni –, nem állíthatjuk róla egyoldalúan azt, hogy az „államegyházi lét híveként” még az abszolutista

²⁷⁰ A pesti teológia megindítását Kecskemét azért gátolta, mert az konkurenciája lett volna a kecskeméti teológiának. Az egyházkerület nem volt képes két teológiai intézetet fenntartani, a pesti 1855-ös megindítása után néhány évig még létezett a kecskeméti, míg 1860-ban végleg megszűnt.

²⁷¹ RL A/1. b 1850-59 A 578 Török Pál levele Báthori Gáborhoz. Pest, 1855. szept. 15.

²⁷² Kovács Albert: Visszaemlékezéseim. 9.

²⁷³ U.o.

állammal is együttműködött volna és célja érdekében veszni hagyta a protestáns autonómiát.²⁷⁴

Szervezést sürgető feliratok nemcsak a református, az evangélikus egyházból is érkeztek a minisztériumba.²⁷⁵ A bécsi tanácskozáson ugyan nem volt jelen Wohlmuth Leopold dunántúli evangélikus adminisztrátor, de 1856. március 9-i levelében arra hivatkozva sürgette a törvénytervezet mielőbbi kiadását, hogy koratavasszal a sokféle, elintézésre váró ügy miatt kerületi gyűlést kell tartania s jó lenne ekkor már a jövőendő egyházszervezetről készült munkát is kézhezkapni.²⁷⁶ Ezek a református és evangélikus részről egyaránt felterjesztett petíciók mind arról győznének meg minket, ahogyan Thun is remélte: a minisztériumban elkészült törvénytervezetet a magyarországi protestánsok, beleértve a jobban ellenzéki reformátusokat, örömmel fogják elfogadni. A végül 1856-ban kiadott „Gesetz-Entwurfot” azonban nem várt visszautasítás fogadta.

AZ ENTWURF ÉS ELSŐ FOGADTATÁSA

A hosszas várakozás, bizonytalanság után az Entwurf²⁷⁷ kinyomtatott példányait 1856 augusztusában kapta kézhez a magyarországi nyolc protestáns szuperintendencia, hogy egyházkerületi gyűlésen tárgyalják azt s véleményüket novemberig küldjék meg a minisztériumnak. A „bizalmi férfiak” bécsi tárgyalása és a beérkező egyházi petíciók után nyilvánvaló volt, hogy a minisztérium csak kisebb módosító javaslatokat várt, biztosra vette az Entwurf elfogadását. A rövid határidő arra szolgált,

²⁷⁴ Révész 85-105.

²⁷⁵ Bauhofer kézirat 89. Bauhofer szerint úgy tűnt, Thun csak arra várt, hogy ezek a petíciók sürgessék a rendezést és kiadta a törvénytervezetet.

²⁷⁶ MOL D 4 40. cs. B1. tétel 3895/77 1856. Wohlmuth levele nincs itt, mivel elnököleg intézték el az ügyet, de az ügyirat idéz a levélből.

²⁷⁷ Teljes neve a törvénytervezetnek, melyet röviden csak Entwurfként jelölnek: „Entwurf zu einem Gesetze über die Vertretung und Verwaltung der Kirchen-Angelegenheiten der Evangelischen beider Bekenntnisse im Königreiche Ungarn in der Serbischen Woiwodschaft und dem Temescher Banate”. Nyomtatásban is megjelent Pest, 1856.

hogy még ha akadna is ellenvélemény, az a gyors válaszadási kötelezettség miatt ne tudjon megfogalmazódni. Hamarosan kiderült, hogy nem hálanyilatkozatokat várhat a minisztérium, hanem elutasítást. Az egyházkerületi gyűlések sorra úgy nyilatkoztak: törvények kérdésében csak a zsinat illetékes, hívjon össze az uralkodó zsinatot, majd az megvizsgálja a tervezetet s véleményt alkot róla.

A törvénytervezet 192 paragrafusban foglalta össze a magyarországi protestáns egyházalkotmányt.²⁷⁸ Protestáns részről a legszérelmezettebb részei az egyházkerületi határokról, az egyházi főtanácsról, szuperintendensi tisztségről, világiak szerepéről, gyűlések nyilvánosságáról szóló paragrafusok. Az Entwurf megváltoztatta az egyházkerületi határokat, az eddigi négy-négy helyett hat-hat szuperintendenciát írt elő, melyek az ország polgári beosztásához igazodnak. Mind az evangélikus, mind a református egyház élén „főegyháztanács” (Oberkirchenrath) áll, melynek tagjait az uralkodó nevezi ki élethossziglanra állami fizetéssel. Ez a legfelsőbb egyházi szerv öröködné a törvények betartásán, erősítené meg a lelkész-, esperesválasztás eredményét. Ha szuperintendensválasztás alkalmával két jelölt egyenlő szavazatot nyerne, döntene arról, melyiket terjeszti fel uralkodói jóváhagyásra. A szuperintendensek állandó székhelyt kapnak, tisztségükre nemcsak az illető egyházkerület lelkészei választhatók, hanem a birodalom bármely részéről származók. Az egyházi gyűlések nem nyilvánosak, elnökük lelkész, az alelnök világi. Az Entwurf ebben a formában – ha eltekintünk attól az alapkérdéstől, hogy az egyház maga alkotja törvényeit és nem kapja – semmiképpen sem számíthatott egyházkerületi jóváhagyásra.

Még mielőtt kialakult volna az egyházkerületek egységesen elutasító válasza, érdemes megfigyelni néhány első reagálást. Ki hogyan fogadta az Entwurfot? Terhes Sámuel gömöri esperes leveléből nem a Thun feltetelezte örömteli fogadás hangja csendült ki:

„Eljött hát már a szervezet, melyet a protestáns egyházak régóta óhajtottak, fölle jövendőt mondtak, most titokban, majd nyilván szólottak. Nekem úgy tetszik, mintha ez a Messiás keresztfáját is hozná magával, mintha keservében hét szavait hallatná velünk. Legyen meg aminek el kell végeztetnie! Mily jó az

²⁷⁸ Ismerteti Révész 95-96., Csohány 84-85.

ily világba, hogy az ember bibliai keresztyén, igazán bibliai – különben kétségbe esnék. ... E hó 17-dik napján akarnánk Szuhafőn e. megyei gyűlést tartani, ha még addig elérkeznek hozzánk a szervezet példány, majd körülnézné, ókumlál rá az ember, vagy tán minden egyházban joga leélni a consistoriumnak benne egy commát változtatni, kitörülni vagy hozzá ragasztani – Isten bocsásson meg annak a szervezetnek! miatta alunni se tud az ember, reggel is álmos, pedig nekünk most igen ébren kellene lennünk, vigyáznunk, nem alunnunk (az Írás szerint) mint egyebek’, igen is, mint egyebek – magunkra hagytak sok hatalmas, gazdag világiak, egyházzal, vallással, pappal, templommal, iskolákkal semmit nem gondolnak, mintha bizonni mi volnánk okai, hogy a vármegye zöld asztalánál nem ülhetnek, s a sup. gyűlésen is kardosan nem vitatkoznak. Őket rója meg az utókor, nem minket, mi teszünk mindent, mit a közjóra erőtlenség tehetünk. Isten kegyelme legyen velünk! Legyen különösen főtisztelendőséggeddel!”²⁷⁹

Tatai András kecskeméti tanár, Török Pál jó barátja viszont annak örült, hogy annyi várakozás után, végre megérkezett az egyházi törvénytervezet. Tatai semmi akadályát nem látta annak, hogy némi változtatás után, az Entwurf elfogadást nyerjen, még az új kerületi határokat is csak az iskolák miatt tartotta fontosnak:

„A várvavárt coordinatio tehát csakugyan megérkezett!! Bár mielőbb élvezhetnők jótékonyosságát! – Én is vágyom mielőbb megismerni – s tudni valamit a bekövetkező lehetőségekről, melyeknek útját most főtisztelendő urak egyenetlik. Én csak azon imádkozom, hogy találják el főtisztelendő urak azt az utat, melyen minél előbb békés rendre jöhessünk. – Hallom a superintendentiák új felosztása csakugyan benne van. Ez az iskolákra vonatkozólag fontos dolog. – De azért hiszem, hogy fennakadást nem fog szülni.”²⁸⁰

A hamarosan megtartott egyházmegyei gyűlések azonban azt bizonyították, bizony a szuperintendenciák új felosztása, de maga az egész tervezet fennakadt az ellenkezésem. Olyan tiltakozási hullám indult el,

²⁷⁹ TIREL I. B/LXXVIII. 37.050/555 Terhes Sámuel Apostol Pálhoz. Rimaszombat, 1856. szept. 4.

²⁸⁰ RL A/1. b 1850-59 G 63 Tatai András levele Török Pálhoz. Kecskemét, 1856. szept. 1.

amelyre senki nem számított. Különösen Török és Pest ellen hangzottak el kemény vádak. Az említett Terhes Sámuel gömöri esperes nem kímélte Török személyét, az ő mesterkedésének tekintette az Entwurf kiadását: „Az Entwurf szerént a mi superintendentiánk lenne leginkább összetörve, Patak-tól szemfénye Borsod elszakasztva, ezen fölajdultunk, ezt nem képzeljük lehetőknek, ezt csak nagy erőszak teheti, nem írhatom le mit és mily sokat, szomorú sokat gondolok. Török s Székács vágyai s fondorkodásai látszanak előttem működni, hogy Pesten superintendentus lakjék, a szörnyen magasztalt s festett üvegen nézlett t[?]nál nagyobb, fenségesnél fenségesebb pesti Theologiai Facultás mellett, hol annyi című tanokat hirdetett a hírlapokban Török, hogy valamennyi Oxford s Cambridge tanintézetekben is alig található. – Szegény Bátori Béni volt barátunk szerént – csak a miskovátikát[?] hagyta még el Török. – Szóval amit Magyarországon mostanában protestáns lelkülettel, okossággal, nemes bátorsággal, tiszta jóakarattal meg lehet tenni, igyekezni fogunk megtenni – ha lehet, Isten s ember látni fogja, s elhiheti a késő ivadék is, hogy akartunk minden jót s nem vagyunk oka s szomorú következményeknek. – Isten akaratja legyen meg!”²⁸¹

Az ország más részein, így a dunántúli egyházkerületben sem a legjobb hírnök örvendett Török. Széki Béla belsősomogyi esperes arról számolt be, hogy gyanúsítások miatt többször kellett Török védelmére szót emelnie kijelentve, hogy Töröknek inkább ultrapuritán irányát lehetne szemére vetni, nem pedig a hierarchiai hajlamot, amelyet most különféle változatokban tulajdonítanak neki.²⁸²

REFORMÁTUS EGYHÁZKERÜLETI GYŰLÉSEK AZ ENTWURF ELLEN

Minden szuperintendentus a miniszteri kísérőlevéllel megkapta az Entwurf többszáz, német nyelvű példányát tartalmazó csomagot. A miniszteri kísérőlevél szerint az egyházkerületi gyűlések voltak egyedül

²⁸¹ TIREL 1. B/LXXVIII. 37.100/605 Terhes Sámuel levele Apostol Pálhoz. Rimaszombat, 1856. szept. 22.

²⁸² RL A/1. b 1850-59 Z 1856.39. Széki Béla levele Török Pálhoz. Csokonya, 1856. nov. 23.

illetékesek a tervezet megtárgyalására: „az, úgy jelen stádiumában a kormánnyal szemben legközelebről csak a districtualis conventek, mint egyedül jogos képviselői a superintendentiának, a községek és esperes-ségek kizárásával egybehívhatók vélemény és nyilatkozatok tételére”²⁸³ A kísérlévből nem derül ki a minisztérium szándéka: ha a kerületeknek az egyházmegyék és egyházközségek kizárásával volt szabad választ adni, akkor minek küldi a többszáz példány? Ha épp azt kívánta elkerülni, hogy a protestánsok között valamiféle mozgalom, izgatás kezdődjön, akkor hogyan engedélyezhette, ugyan nem politikai vagy hitelapban, de közzétehetik a szuperintendenciák határozataikat? (Más kérdés, hogy nem volt ilyen egyházi lap.) Ugyanígy szabadon lefordíthatták és kinyomtathatták az egyházkerületek az Entwurfot. A reformátusoknál mindegyik szuperintendencia úgy értelmezte a felhívást, hogy az egyházkerületi gyűléseket meg kell előzniük az egyházmegyeyieknek, s az onnan megküldött nyilatkozatok alapján kell a kerületi választ megadni. A magyar fordítást maguk a protestánsok adták ki két helyen, Pesten és Sárospatakon. Apostol Pál ugyan először arra gondolt, jobb nem lefordítani magyarra a tervezetet, mert ez a szegény papság iránti ingerültséget, mely sokaknál már eddig is elég magasra hágott, csak növelné, mivel a kinyomtatás úgy tűnne fel, a lelkészek örülnek a „régenvárt mű” megjelenésének. Miután azonban a Budapesti Híradó azt közölte, nyomtassák ki a sárospataki nyomdában, legalább a főiskolának lenne belőle egy kis haszna.²⁸⁴

A református egyházkerületek közül elsőként a tiszántúli tartotta meg gyűlését 1856. október 5-én.²⁸⁵ Itt határozták el, hogy a zsinatot kérő feliratukat – csak az illetékes kánonok tekintetében határozni –, nehogy lekéssék a minisztérium által rövide szabott határidőt, még november folyamán deputáció vigye fel Bécsbe. Ennek tagjaiul felkérték a jelenlévő Balogh Péter helyettes szuperintendenst és Révész Bálint főjegyzőt

²⁸³ RL A/1. b 1850-1859 D 105

²⁸⁴ TIREL I. B/LXXVIII. 37.072/577. Apostol Pál Zsarnay Lajoshoz. Miskolc, 1856. szept. 13.

²⁸⁵ Barcsa III. 40.

lelkészi képviselőként; Bay Ferenc törvényszéki elnököt, Tisza Kálmán és Vályi János segédgondnokokat világi képviselőként. További tagokul a távollévő báró Vay Miklóst, Lónyay Jánost és Uray Bálintot. A jegyzőkönyvi határozatot a többi szuperintendenciának is megküldve csatlakozásra kérték őket. A remélt zsinatra való felkészülésre központi választmányt neveztek ki.²⁸⁶

Nagy Mihály szuperintendens már a tiszántúli határozat ismeretében tarthatta meg a dunántúli gyűlést október 20-án Komáromban. A közgyűlés – az ostromállapot óta először nevezték így – a szuperintendens mellé világi elnököt választott a hivatalban legidősebb egyházmegyei gondnok, Eöri Szabó Gábor személyében.²⁸⁷ Az Entwurfa egyértelműen hozták meg határozatukat, azt csak zsinat tárgyalhatja. Feliratukat Beöthy Zsigmond fogalmazta meg. A zsinaton kívül kérték 1848 előtti állapotukba való visszahelyezésüket, mert csak a korábbi törvényes helyzet tenné lehetővé a zsinatra való felkészülést. A folyamodvány átadására szintén delegációt neveztek ki. Tagjai: Gyürky Pál, Zsoldos Ignác, Sárközy József világiak; Nagy Mihály szuperintendens és Széki Béla esperes egyháziak. Egy zsinatot előkészítő bizottságot is kineveztek, hogy az a november 15-én ismét összeülő gyűlésre munkálatát beadja. Éppen a folytatólagos gyűléstartás miatt kérte Nagy Mihály a tiszántúliaktól, hogy halasszák el a szintén november 15-re tervezett bécsi delegációt, amely különben is ütközne az uralkodó itáliai útjával.²⁸⁸

A dunamelléki egyházkerület október utolsó napjaiban tartotta gyűlését, amelyet megelőztek az egyházmegyei tanácskozásai. Báthori Gábor helyettes szuperintendens utasítása alapján több traktus bizottságot alakított az Entwurf megvizsgálására, majd a gyűlésben felolvasták a törvénytervezetet, az elkészült bizottmányi véleményt (ha volt idő az elkészítésére), s meghozták határozatukat. Az egyházmegyei az

²⁸⁶ RL A/1. b 1850-59 E III. 30. Tiszántúli egyházkerület jegyzőkönyvi kivonata Debrecen, 1856. okt. 5.

²⁸⁷ Tóth Endre 585.

²⁸⁸ Tóth Endre 586.

alsóbaranya-bácsi kivételével mind a zsinat hatáskörébe tartozónak ítélték a törvénytervezet tárgyalását.

A külsősomogyi egyházmegye 1856. október 15-én Kilitiben tartotta meg gyűlését. Kállay Lajos esperes ugyan kért biztost a somogyi főnöki hivataltól, ígérték kiküldését, ám az nem érkezett meg. A biztos jelentéte nélkül megtartott gyűlésben csak lelkészek jelentek meg, ők is hiányosan, világi egy sem jött el. Ennek ellenére a lelkészi résztvevők mind a törvényterv ellen nyilatkoztak, mivel az „a két protestáns egyház önkormányzati jogának legsarkalatosabb részét, az indítványozási jogát (kinek van joga egyházi törvényjavaslatot alkotni) lényegesen érinti”, nem is bocsátkoztak részletes tárgyalásba, mert akkor az 1791:26. törvény alapján álló autonómiájukat sértenék meg. Megbízták a traktus küldötteit, hogy a legközelebbi egyházkerületi gyűlésen a zsinat összehívása mellett álljanak ki, mely zsinat önmaga szerkesztene alkotmánytervet s küldené fel jóváhagyásra és megerősítésre.²⁸⁹

A felsőbaranyai egyházmegye gyűlésére október 1856. 15-16-án Nagyharsányban került sor. Álláspontjuk ugyanaz volt, mint külsősomogyé: a törvénytervet nem vizsgálhatják meg, mivel azt a protestáns egyház évszázadokon át megőrzött önkormányzati jogai és az 1791:26. törvény ellenére nem a zsinat készítette. Bár kívánták az egyházkormányzat korszerűsítését, de tekintve autonómiájukat s azt, hogy saját dolgaikat maguk tudják legjobban elintézni, csak törvényes zsinat alkotta törvényeket fogadnak el. A zsinat összehívásáig pedig az eddig gyakorlott önkormányzati jogukban kívánnak megmaradni.²⁹⁰

Nem maradt el a solti egyházmegye október 20-i dunavecsei gyűlése, jöllehet sem Nagy Sámuel esperes, sem Madarassy László segédgondnok, sem Búzás Pál alesperes nem jelenhetett meg betegsége miatt. Az elnökséget Szalós Mihály egyházkerületi és egyházmegyei tanácsbíró, szalkszentmártoni lelkész vitte a biztos jelenlétében lefolytatott ülésen. A lelkészi résztvevők mellett Fábián Dénes ügyvéd, dunavecsei presbiter képviselte a világi elemet. A törvényterv megvizsgálására már korábban bizottmányt nevezett ki az egyházmegye, de az idő rövidsége miatt egye-

²⁸⁹ RL A/1. b 1850-59 G 70

²⁹⁰ RL A/1. b 1850-59 G 71

dül Koczoh Ferenc, fülöpszállási lelkész adta be észrevételeit.²⁹¹ Lényegében az ő munkáját fogadta el a gyűlés: a törvényhozói és igazgatási hatalom egyedül az egyházat illeti meg. Majd a zsinat dönt, mi jó és célszerű ebben a törvénytervben s készít olyan törvényt, amelyet megerősítés végett felküld az uralkodónak. Az egyházmegye azt is kérte a kerülettől, hogy majdan közölje vele a törvénytervre vonatkozó és felküldendő véleményét. Ez utóbbi határozatból mintha az érződne ki, hogy valami olyasféle választól tartanak, mint az a bizonyos májusi „esperesi petíció”.²⁹²

A kecskeméti egyházmegye gyűlését Miskolczi Szigyártó István alesperes és Szilassy György segédgondnok kettős elnökségével tartotta meg 1856. október 22-én Szentmártonkátán. A lelkészek és több világi részvételével, biztos jelenlétében lefolytatott tanácskozáson ugyancsak zsinatot kérő határozat született.²⁹³

A vértessaljai egyházmegye 1856. október 24-én Baracskán biztos jelenlétében megtartott gyűlésén a lelkészek mellett, miként a kecskeméti traktusban, szintén több világi jelent meg. Az egyházmegyei bizottmány munkája alapján úgy nyilatkozott a gyűlés, hogy a törvénytervezet csak zsinat tárgyalhatja meg, ők erre illetéktelenek, a kerületi gyűlésre küldött képviselők a zsinattartási engedélyért szóljanak.²⁹⁴

A tolnai egyházmegye 1849 utáni első gyűlését csak 1857 áprilisában tartotta, az Entwurfra vonatkozóan nem nyilatkozott.²⁹⁵

A pesti egyházmegye gyűlése, mivel a kirendelt biztos másfél óras késéssel érkezett meg, elmaradt. (A külsősomogyi traktust nem zavarta az ülés megnyitásában a biztos távolléte.) Egyedül a pesti egyháztanács Entwurf-ellenes állásfoglalása ismert.²⁹⁶ Török Pál egyházközsége a zsi-

²⁹¹ Koczoch Ferenc Entwurf-ellenes magatartását Szász Károly is felemlegette a PEIL-ben 1861-ben. Idézi Révész 103.

²⁹² RL A/1. b 1850-59 G 72

²⁹³ RL A/1. b 1850-59 G 73

²⁹⁴ RL A/1. b 1850-59 G 74

²⁹⁵ RL A/10. Tolnai egyházmegye iratai, egyházmegyei jegyzőkönyv a/4. k. (régi jelzet 98.k.) 263. o.

²⁹⁶ RL A/1. b 1850-59 U 31 Pesti egyháztanács határozata 1856. okt. 19., D/7 Pesti egyházközség iratai, tanácsülési jegyzőkönyvek 1849-1859, 1856. okt. 12-i ülés

natra tartozónak ítélte a törvénytervezetre való válaszadást, illetve általánosságban megemlítette azon alapelveket, melyeket tökéletesen meg kell tartani. Ezek: az 1791. évi 26. törvénycikk szoros megtartása („protestáns egyház jogainak legerősb és legbiztosb talpköve”), ennek alapján az egyházi autonómia megőrzése, az egyházi és világi elem közötti egyenjogúság, az uralkodó legfőbb felügyeleti jogának gyakorlása törvényes dicasteriumok által, nem pedig olyan szerv (Kirchenrat) által, mely az egyházi ügyekbe közvetlenül beavatkozik. Török kényes helyzetben lehetett az egyháztanácsai ülésen, ahol olyan döntés született, mely rámutatott az Entwurf vitatott pontjaira, amelyeket ő még elfogadott volna.

Az alsóbaranya-bácsi egyházmegye egyedülként az Entwurf mellett nyilatkozott. A Csuzán 1856. október 15-én tartott értekezletből a törvénytervezet mellett szóló, annak megerősítését váró határozatot küldték fel az egyházkerületnek:

„A törvényterv a Protestantismus minden osztályának érdekét tekintetben tartván, melyben egyenként a Tagoknak, a képviselői testületeknek, az Egyházi törvényhozásnak, és Egyházi törvényhatóságoknak jogai és kötelességei szabályoztatnak s a mozoghatási terét minden taggal, s illető testülettel megismertetvén – s így a közömbösség, rakoncátlanlanság, s a törvények cselszövényvel szerzett szavazatokkal érvénytelenítése ellen világos törvényt emelvén – annak a Protestantismus érdekében keletkezését s hasznát az Alsó Baranya s Bácsi Egyházmegyei értekezlet örömmel elismeri, s annak törvénné szentesítését buzgó óhajással várja, s a Törvényterv adója, Főnséges Császáruk Királyunk, s legkegyelmesebb urunk iránt, atyáskodásáért hálás érzéseit s a Cs. K. Magas Kormány iránt jóságáért nagy buzgósággal nyilvánítja.”²⁹⁷

Az értekezlet csak egyházi résztvevőinek – Rácz Péter esperes, Boldizsár Imre alesperes, Újlaki Sámuel, Szappanos László, Gózon Zsigmond, Nagy József – egyértelműen az elfogadás melletti állásfoglalása talán azzal magyarázható, hogy az egyházmegye „rendezetlen” állapotban volt. A „cselszövényvel szerzett szavazatok” kifejezés a lelkészválasztások, más voksolások alkalmával elkövethető, s bizonyára el is követett visszaélésekre utalt. A jelenlegi, sokszor visszás helyzetben még a

²⁹⁷ RL A/1. b 1850-59 U 30

felülről jövő szabályozást is jobbnak ítélte az alsóbaranyai egyházmegye lelkészi vezetése. A döntésben bizonyosan szerepet játszott az, hogy az alsóbaranya-bácsi traktus a többi egyházmegyétől kissé elszigetelt helyzetben (egy része a Temesi bánsághoz tartozott) nehezebben tartott kapcsolatot az egyházkerülettel. Rác Péter esperesnek a nyolcvanhoz közel járván, épp elég gondot okozott a sokféle új renDELETEhez való alkalmazkodás, válaszadás (mint írta egy levelében: a német nyelvben járatlan), nem gondolt az esetleges visszautasításra, az Entwurf éppen levette volna vállairól a terhet új esperes-választást írván ki. A következő években azonban már ez az egyházmegye sem szakadt el döntéseiben a többiek-től, egyházmegyei gondnok választásra készült, hogy a „rendes vágásba léphessen”, majd feliratot fogalmazott meg a pátens ellen.

Ilyen előzmények után után ült össze az egyházkerületi gyűlés október 27-29-én Pesten. A dunamelléki gyűlést a Pesti Napló cikkei alapján Berzeviczy is ismertette.²⁹⁸ Az újság közölte mind a gyűlésen hozott határozatot, de magáról az ülésről is részletesen tudósított. Ez azért figyelemreméltó, mivel a miniszteri utasítás szerint politikai vagy napilapban nem tehették közzé a protestánsok az Entwurfról alkotott véleményüket. Feltűnő, hogy az előzetes cenzúra hogyan engedélyezhette a cikk megjelenését. Ráadásul nem egy szám csúszott át az ellenőrzésen, ugyanis a lap két részben, október 29-én és 30-án közölte az Irinyi József tollából származó beszámolót.²⁹⁹ A gyűlésről az egyházkerület hivatalos jegyzőkönyve³⁰⁰ és az onnét felterjesztett felségfolyamodvány mellett fennmaradt az a Török Pál által készített töredékes feljegyzés is, melyből – a Pesti Napló említett cikkével együtt – valamennyire rekonstruálhatjuk a felszólalások lényegét és némiképp az ülésen uralkodó hangulatot érzékelhetjük.³⁰¹

Résztevők az egyházi rendből: Báthori Gábor helyettes szuperintendens; Maller Ferenc vértessaljai, Ötvös Sándor tolnai, Nánási Fodor

²⁹⁸ Berzeviczy II. 142

²⁹⁹ Pesti Napló 1856. okt. 29-i és 30-i számában I.J. szignóval

³⁰⁰ RL A/1. b 1850-59 G 75.

³⁰¹ RL A/7. Pesti egyházmegye iratai 1. doboz

Pál felsőbaranyai, Török Pál pesti, Kállay Lajos külsősomogyi esperesek; Kiss Lajos pesti, Miskoczi Szígyártó István kecskeméti, Búzás Pál solti, Peremartoni Nagy Zsigmond vétesaljai alesperesek; Tatai András, Ballagi Mór, Filó Lajos kecskeméti tanárok; Koczoch Ferenc, Gángol János és Újlaki Sámuel lelkészek egyházmegyei küldöttek; valamint Nagy Mihály dunántúli szuperintendens. Világi résztvevők: gróf Teleki Sámuel főgondnok; gróf Ráday Gedeon pesti, Magyarai Kossa Sámuel külsősomogyi, Sárközy Kázmér vétesaljai, Szilassy György kecskeméti gondnokok, Hubay József, Fáy András, Részó Ensel Sándor, Mészáros Benjámín, Varga János, Fényes Elek világi tanácsbírák; ifj. Polgár Mihály világi egyházkerületi főjegyző. A tekintélyes névsor mutatja, hogy az Entwurfra adandó válasz fontos ügyében végre képes volt az egyházkerület összefogni s 1853 óta először gyűlést tartani. A törvényes gyűlés első feltételeként betöltötték a világi elnöki széket. Török feljegyzése és a hírlapi beszámoló szerint rögtön a gyűlés megnyitása után Ráday Gedeon kijelentette, hogy világi elnöknek lennie kell, Részó Ensel Sándor pedig felszólította Teleki főgondnokot, végezze kötelességét. Nagy István kormánybiztos az 1854. júliusi miniszteri rendeletre hivatkozva tiltakozott az intézkedés ellen s tiltakozását jegyzőkönyvbe vétette. Ráday visszautasította a tiltakozást, nem a főkurátori hivatalt állították vissza, hanem világi elnököt választottak a gyűlés idejére s Teleki így kerüljön be a jegyzőkönyvbe. Teleki Sámuel szintén jegyzőkönyvbe vétette a maga nyilatkozatát: A körülmények kényszerítették arra, hogy főgondnokként, ebben a tisztségben jelenleg az egész országban utolsóként³⁰², nem tette az elmúlt években, mit feladata lett volna, nem az akarat hiányzott nála, hanem lehetetlen volt főgondnokként működnie. A világi elnöki szék betöltése után még vita tárgya volt, vajon törvényesnek tekinthetik-e gyűlésüket, s milyen formában (magán vagy hivatalos vélemény, részletes vagy sem) adjanak választ az Entwurfra. Hosszas

---

³⁰² Báró Vay Miklós tiszántúli főgondnok még 1849-ben lemondott hivataláról (1860-ban majd a tiszáninneniek választják meg), Pázmándy Dénes dunántúli 1854-ben, gróf Teleki József tiszáninneri főgondnok 1855-ben halt meg. Az utolsónak maradt gróf Teleki Sámuel is elhunyt a következő évben, 1857-ben.

tanácskozás után megállapodtak abban, hogy gyűlésüket törvényesnek tekintik, van világi elnökük, így az egyházkerület hivatalos véleményét fejezik ki, amikor zsinattartásért folyamodnak az uralkodóhoz. A határozat meghozatalában példaként előttük álltak a tiszántúli és dunántúli református egyházkerületek megküldött felségfolyamodványai, a tiszántúli református és bányai evangélikus közgyűlési határozatok, de maguk a dunamelléki egyházmegyék is a zsinatot sürgették felküldött határozataikkal. Az Entwurfot, amely korábban hivatalosan megküldetett minden egyházmegyének, minden gyülekezetnek és minden gyűlési tagnak, részletes nem tárgyalták, csak néhány példát soroltak fel, ami bizonyítja, hogy a törvényjavaslat a vallásszabadság alaptörvényébe ütközik. A tervezet a főegyháztanácsot az egyház kiegészítő részévé és az egyház legfelsőbb törvényszékévé teszi, amely az egyházi autonómiát teljesen megsemmisíti, a világi tagokat háttérbe szorítja, a gyűlések nyilvánosságát megszünteti. Ha törvényalkotó véleményt kell adni az Entwurfra azt nem az egyház valamely töredéke, hanem egyedül a zsinat teheti meg. A zsinat megtartásáért és – hogy arra kellően felkészülhessenek – az 1848 előtti állapotukba való visszahelyezésért folyamodó feliratuk pártolására a vallás- és közoktatásügyi minisztert is megkérték. El lehet képzelni, Thun mennyire buzgón pártolta kérésüket. A miniszternek beadott feliratban szépen megköszönték az Entwurf megküldését: „Nem tartjuk illendőnek a hálálkodást Excellenciád irányában azért, hogy ez ügybeni eljárására nézve a törvénszabta utat tartá követendőnek; mert ki tisztelné a törvényt, ha annak legmagasb kezelői mellőznék?”³⁰³ A felségfolyamodvány „kívánt eredményre juttatásáért” egyúttal küldöttséget neveztek ki, mely azt Bécsbe vinné, lehetőleg a többi egyházkerület hasonló delegációjával egyesülve. A zsinat engedélyezésében reménykedve már egy központi bizottmányt is felállítottak (világi tag: Ráday Gedeon, Sárközy Kázmér, Fáy András, Fényes Elek, Polgár Mihály, Irinyi József; lelkészi tag: Török Pál, Nagy Zsigmond, Kiss Lajos, Dobos János, Tatai András, Ballagi Mór), hogy a zsinati előkészületeket megtegye.

A tárgyalt kerületi gyűlésen a világi részvevők hangsúlyosabb, erősebb álláspontja fogalmazódott meg, Ráday Gedeon, Fáy András, Fényes

³⁰³ RL A/I. b 1850-59 G 75

Elek, Sárközy Kázmér hozzászólásai adták meg az alaphangot. De az egyháziak közül is többen melléjük álltak. Nagy Mihály dunántúli szuperintendens hangsúlyozta, hogy már két egyházkerület adott általános véleményt, mely szerint kánont csak zsinat alkothat, részletesen majd akkor tárgyalják az Entwurfot, ha már a zsinatra készülnek. Koczoch Ferenc a solti traktusból (az ő munkája alapján készítette egyházmegyéje határozatát) szintén az Entwurf ellen szólt. A többi lelkészi résztvevő, különösen Török, Filó, Dobos, Tatai kevésbé volt aktív. Török egy hosszabb hozzászólást tartott, melyben magyarázta 1855-ös bécsi szereplését. Szerinte a bécsi tárgyalásnak nem kell különösebb jelentőséget tulajdonítani, nem azért ment Bécsbe, hogy törvényt adjon az egyháznak, hanem a minisztert felvilágosítani. Kifejtett véleménye mindössze magánvélemény volt, mely az egyházat semmire nem kötelezi. Török szerint az Entwurf „éltetője, buzdítója” lett az egyházi életnek, „jótékony ezen mozgás”. Az Entwurf tulajdonképpen a zsinatot segíti elő, mivel csak az felelhet rá.³⁰⁴ A gyűlés kemény hangja a világiaknak volt köszönhető, akiknek erélyes fellépése mögött ott volt az a sértődöttség is, hogy tervezett háttérbeszórításukat – legalábbis itt a Dunamelléken – nem egy lelkész, ha nem is helyeselte, de elfogadta volna. Különösen Ráday Gedeon (Ráday Törökkel együtt a pesti egyházmegye vezetője) megnyilatkozásai voltak élesek: mivelünk „holmi Entwurfok útján” ne tárgyaljon a kormány.

A tiszáninneri egyházkerület a reformátusok közül utolsóul novemberben tartotta meg gyűlését. Apostol Pál már egy hónappal előtte sejtette, milyen sors vár az Entwurfra. Szerinte az általános többség a zsinattartást kérő felirat mellett fog kiállni, a békétlenkedőket csak ez elégíteni meg. Ezért már előre megkérte Zsarnay Lajos főjegyzőt, készítsen „reprezentáció-tervezetet” a miskolci gyűlésre s egyúttal fordítsa le németre. A november 11-re kitűzött gyűlésre – ekkorra a hegyaljaiak befejezik a szüretet s el tudnak jönni – a Borsod megyei főnököt jelölték ki biztosul, pedig máskor egy alszolgabíró is elegendőnek tartottak, jegyezte meg a

³⁰⁴ Török hozzászólása Pesti Napló 1856. okt. 29.

szuperintendens.³⁰⁵ Végül biztos jelenléte nélkül tarthatták meg a tanácskozást, mivel a vallás- és közoktatásügyi miniszter október 29-i rendelete a szabad véleménynyilvánítás érdekében nem tartotta szükségesnek biztos kirendelését. Amint számítani lehetett rá, a novemberi gyűlés a zsinat mellett határozott, csak az dönthet érvényesen az Entwurf ügyében. A tiszáninneniek feliratukban a törvénytervre tett általános módosításait, észrevételeiket azzal világos meghagyással terjesztették fel, hogy ezek csak indokolják a zsinattartás szükségességét, nem pedig konkrét módosítások az Entwurban. Ismerve a tiszántúli reformátusok tervét – a zsinatot kérő felségfolyamodványt egyházkerületi delegáció vigye fel Bécsbe az uralkodóhoz – szívesen csatlakoztak volna hozzájuk, de az idő rövidsége miatt már nem lett volna erre mód. (Még nem tudtak arról, hogy a tervezett delegáció novemberi határideje jelentősen módosulni fog. Végül csak 1857-ben indultak Bécsbe.) Ezért határoztak úgy, hogy folyamodványukat a szuperintendens postán küldje fel illő aláírással.³⁰⁶

A tiszáninneri szuperintendencia egyházmegyéinek előzetes határozatai, amelyek alapján a kerületi döntés született, egységesen zsinatot kértek, bár az Entwurf tárgyalásának vagy éppen nem tárgyalásának módjában különböztek a traktusok. (Ismertek a felsőborsodi, tornai, felsőzempléni, alsózempléni, abaúji, gömöri, ungi határozatok.)³⁰⁷ A felsőzempléni egyházmegyébe a szeptember 30-i ladmaci gyűléség nem érkezett meg az Entwurf magyar fordítása, „a német szöveg értetlensége” miatt nem tárgyalták a törvénytervezetet. Bár az esperes, Laky András szerint, az Entwurf tartalmának pontos ismeretében is ugyanaz lett volna a végeredmény, zsinattartás kérése.³⁰⁸ Az alsóborsodi egyház-

³⁰⁵ TIREL BLXXVIII. 37.125/630 Apostol Pál levele Zsarnay Lajoshoz. Miskolc, 1856. okt. 1.

³⁰⁶ RL A/1. b 1850-59 E I. 14. Tiszáninneri egyházkerület jegyzőkönyvi kivonata 1856. nov. 11. Miskolc

³⁰⁷ TIREL I. B/LXXVII. 37.020/525 felsőborsodi egyházmegye, 37.021/526 tornai e.m., B/LXXVIII. 37.200/705 felsőzempléni e.m., 37.177/682 alsózempléni e.m., B/LXXVIII 37.156/661 abaúji e.m., Függelék I. ungi e.m., Függelék III. gömöri e.m.

³⁰⁸ TIREL I. B/LXXVIII. 37.200/708. Laky András levele Apostol Pálhoz. Magyarizsép, 1856. okt. 30.

megyében igény mutatkozott az Entwurf megismerésére, Csesznok József esperes a küldött hatvankét magyar példány mellé még negyvenet kért traktusának.³⁰⁹ A gömöri traktusban a szeptemberi szuhafői gyűlés bizottságot jelölt ki az Entwurf vizsgálatára (a korábban már idézett esperesi beszámoló Terhes Sámuelről kitért erre), de az általánossá váló elutasító közvélemény miatt nem készített róla véleményt.³¹⁰ Az ungi egyházmegye két gyűlést is tartott az ősz folyamán. A szeptember 2-i kisdobronyi gyűlésben Bernáth Lajos, ki akkor még nem viselt semmilyen egyházi tisztséget, indítványozta, hogy az Entwurfra nagyobb létszámú összejövetelből adjanak választ. Ezt támogatta az egyházmegye gondnoka, Pálóczi Horváth Simon és a harmadik jelenlévő világi, Kovács Károly, de csatlakoztak hozzájuk a lelkészek is. Az október 29-én Ungváron megtartott újabb gyűlésen készült el a zsinatot kérő beadvány.³¹¹

A többi tiszáninneri traktussal ellenkezőleg az abaúji egyházmegye, ahol a miniszteri értekezlet résztvevője, Ferenczy József volt az esperes, részletesen tárgyalta a törvénytervezetet. Az esperes első reagálása az Entwurf megérkezésekor a megkönnyebbülés volt. Igaz, szinte alig valami került be a bizalmi férfiak előző évi javaslaiból a tervezetbe, de meg volt győződve arról, hogy a törvényes állapot mindenképpen jobb a jelenleginél. Véleményét, javaslatát a teendőkről röviden összefoglalta a szuperintendensnek.³¹² Bár a kormány csak a nyolc protestáns egyházkerület véleményét kérte, de nyilvánvalóan azért küldött az eklézsiák számának megfelelő példányt az Entwurfból, hogy mindenki, akit érdekel az ügy és elég értelmes, elmondhassa véleményét a tárgyról az egyházmegyei gyűlésekben. Ezért Ferenczy azt javasolta Apostolnak, hogy az esperesi hivatalok útján küldje szét az Entwurf példányait s az egyházközségek maguk döntenének arról, hogy azt a templomban, vagy a presbitérium-

³⁰⁹ TIREL 1. B/LXXVIII. 37.203/708. Csesznok József levele Zsarnay Lajoshoz. Noszvaj, 1856. nov. 1.

³¹⁰ Függelék III.

³¹¹ Függelék I. „15-ik adat”

³¹² TIREL 1. B/LXXVIII. 37.045/550 Ferenczy József levele Apostol Pálhoz. Kassa, 1856. szept. 1.

ban, vagy csak „néhány avatottabb körében” olvassák fel. Következő levelében Ferenczy már a törvénytervezet német nyelvű példányainak szétküldéséről számolhatott be.³¹³ Nagyon várta a magyar fordítást, hogy mihamarabb azt is útjára bocsáthassa. Javasolta, hogy egyenesen az esperesi hivatalokhoz küldjék azt, lehetőleg bekötvé, ugyanis Kassán és Rimaszombaton kívül a kisebb helyeken székelő esperesek – Vámoson, Szilicén, Noszvajon vagy Szalókán bajosan tudnának erről rendelkezni. (Zsarnay Lajos, aki a fordítást végezte és a nyomtatásról intézkedett a sárospataki nyomdában, október 6-án jelentette Apostolnak a munka elkészültét.)³¹⁴ Különben – amint hallotta Ferenczy – a törvénytervezetet egyaránt dicsérik és kárhoztatják – laudatur ab his, culpatur ab illis. A kassai reformátusok leginkább azon ütköztek meg, hogy az új rendszer nagyon drága lesz, a gyűléseken résztvevő, eddig díjmentesen tevékenykedő tisztségviselők ezentúl napidíjat kapnának, de miből? Maga Ferenczy olvasva a törvénytervezetet nagyon optimistán nyilatkozott róla. Korábbi véleményével ellentétben, most azon a nézeten volt, hogy a bizalmi férfiak tanácsait eléggé figyelembe vették, amit az is bizonyít, hogy a tavalyi „Vorlage” 136 paragrafusból állt, az Entwurf viszont már 192-ből. A javaslatok alapján az egyházmegyék gondnokot kaptak, a zsinatról szóló szakaszok is egészen újak. Ez azonban nem jelenti azt, mintha nem akadna elég javítanivaló az Entwurfban. Sőt biztos tudomása volt arról, hogy a tervezet még sok változtatást elfogad és az indokolt javaslatok kellően figyelembe veszik. Honnét származott Ferenczy „biztos tudomása” a törvénytervezetről? Egyenesen Bécsből a minisztériumból. Zimmermann minisztériumi tanácsos szeptember 2-i levele volt Ferenczy kedvezőbb véleményének

³¹³ TIREL 1. B/LXXVIII. 37.101/606 Ferenczy József levele Apostol Pálhoz. Kassa, 1856. szept. 23.

³¹⁴ TIREL 1. B/LXXVIII. 37.138/643 Zsarnay Lajos levele Apostol Pálhoz. Sárospatak, 1856. okt. 6.

hátterében.³¹⁵ Zimmermann korábban nem írt a bizalmi férfiaknak, mivel nem akarta a „kérdések kérdését” érinteni, és mi mást nyújthatott volna, mint csak reménységet. Az Entwurf kiadása után azonban azonnal írt Ferenczynek. A tanácsos arról is értesítette Ferenczyt, hogy az Apostol szuperintendensnek küldendő 399 példányt augusztus 30-án adták fel a postakocsira. Mit tesznek az egyházkerületi gyűlések? – tette fel a kérdést Zimmermann. Minden észrevétel nélkül a zsinatra utasítják, vagy az kéri, hogy az átnézett, kiegészített formában kerüljön a zsinat elé? („werden sie ganz einfach ohne alle Bemerkungen die Angelegenheit vor die Synode verweisen? oder werden sie Bemerkungen machen mit der Bitte, dass der Entwurf in einer editio revisa et locupletior vor die Synoden komme?”) A bizalmi férfiak nem ezt tették, amikor elismerte a tervezet jó részeit, javításokat igényeltek – a korábbi változatot összehasonlítva a maival, láthatják, hogy erőfeszítéseiket siker koronázta. Zimmermann elismerte, hogy lehet még javítani az Entwurfon, de ezt a célt csak akkor érik el, ha kiindulási alapnak annak jót akaró irányát tekintik. („Ich glaube zwar gerne, dass der Entwurf sich wohl werde verbessern lassen; allein dieses Ziel wird nur dann zu erreichen sein, wenn man die wohlwollende Tendenz des Entwurfes – der jeden Falls eine geeignete Basis zur Verstaendigung biete – anerkennt und sein Vertrauen eben auf dieses Wohlwollen gründet.”) Kívánta, hogy az 1791. 26. tv. 4. §-a alapján rendeződjön az egyházi szervezet kérdése, az állam üdvére és az egyháznak bőségesen gyümölcsözve. Éppen ezért megkérte Ferenczyt, küldje el neki megjegyzéseit, melyeket bizalmasan fog kezelni.

Ilyen biztatások után tartotta meg az Ferenczy esperes az egyházmegye gyűlését október 14-én Göncön, melyről részletesen beszámolt szuperintendensének³¹⁶ és, egy későbbi levélből következtetve, Zimmermannak úgyszintén. A gyűlés kezdetben egyáltalán nem akart behatóbban az Entwurffal foglalkozni, „némely tekintélyes férfiak” egy-

---

³¹⁵ TIREL Családi irattárak és személyi letétek. Ferenczy József dr. sárospataki, majd kassai lelkész, abaúji esperes iraratai, 8. szám Zimmermann Ferenczyhez. Bécs, 1856. szept. 2.

³¹⁶ TIREL 1. B/LXXVIII.37.168/673 Ferenczy József levele Apostol Pálhoz. Kassa, 1856. okt. 17.

szerűen csak a zsinatot sürgették volna. Az esperes egy világi tanácsbíró, Jakabfalvy András³¹⁷ támogatásával elérte, hogy mégis pontonként végigvették a törvénytervezetet s megtették rá észrevételeiket, módosítványaikat. Nem csekély teljesítmény ez, ha figyelembe vesszük, hogy a gönci gyűlés tömeges méretű volt a megjelenés. Az esperes beszámolója szerint az első napon százan jelentek meg, másnapra viszont harmincan maradtak. A jegyzőkönyv az elnöklő Ferenczy esperesen és Patay Sámuel gondnokon, hét lelkészi, négy világi tanácsbíró (ülönkőn), három lelkészi aljegyzőn kívül felsorolt még név szerint harminc lelkészt és tizennégy világi jelenlétet. A nagy szám nem jelentette azt, hogy mindenkinek beleszólása volt a tanácskozásba, de jelenlétük mégis bizonyos nyomást jelenthetett. Ezt azonban nem szabad túlbecsülnünk és a bécsi vélekedést osztanunk, hogy a népes egyházi gyűlések tulajdonképpen politikai összejövetelek voltak. A gyűlések megnyitásán, amely ünnepélyes templomi istentisztelettel kezdődött, általában nagy számban vettek részt az összesereglettek, de a tulajdonképpeni ülésen már csak a hivatalos képviselők, vagy esetleg azok sem. A „tömeges részvételű gyűlések” az egyházkerületekben és főleg az egyházmegyékben nem voltak jellemzőek, eltekintve olyan jelentős eseményektől, mint például a szuperintendens-beiktatás. Az ilyen tapasztalatokra alapozva kérték az abújiak az Entwurf azon pontjának módosítását, mely szerint az egyházi gyűlések csak akkor határozatképesek, ha azon a tagok többsége jelen van. Szerintük nagyon sokszor lennének a gyűlések határozatképtelenek s az elnök a gyűlést feloszlátván, akik nagy költséggel és fáradsággal összegyűltek, dolguk végezetlen mehetnének haza. A gyűléstartás sokszor tapasztalt technikai akadályai, hogy az egyházközségekben többnyire nincsenek alkalmas helyek az ülés lefolytatására (csak a templom), hiányoznak a vendéglők, szállások, a nagyobb városokban ezek nagyon költségesek a papok pedig szegények, az ország- és mellékutak sokszor

³¹⁷ Jakabfalvy András az 1840-es években rendszeres cikkírója volt a Protestáns Egyházi és Iskolai Lapnak, majd 1857-től a Sárospataki Füzeteknek, az a típusú világi értelmiségi volt, aki nemcsak a gyűléseken való részvételével tett eleget egyházi tisztségének, de minden téren aktívan törekedett egyháza felvirágoztatására.

járhatatlanok, a távolság nagy, a lelkészek hosszabb időre nem hagyhatják el eklézsiáikat.

Az abaúji egyházmegyének az Entwurfra hozott határozata nem mondta ki annak eleve elfogadhatatlan voltát (pedig nem az egyház alkotta törvény, hanem felülről elrendelt), pontról-pontra végigtárgyalták és módosító javaslatokat tettek rá.³¹⁸ (Ebben segítséget nyújtott, hogy a magyar nyelvű példányokat az esperes a gyűlés napján szétesztotta – sajnos csak hatvanat tudott a nyolcvanból pénzért eladni, „az emberek megnézik ma miért adnak ki tizenkét pengőkrajcárt”.) A tanácskozás másfél napot vett igénybe, csak az Entwurf felolvasása négy órát tartott. Bár nem utasították vissza a törvénytervezetet, de módosító javaslataik alaposan átalakították volna azt, épp azokon a pontokon, melyekhez a minisztérium nem ok nélkül ragaszkodott. A világi tisztségviselőket következetesen mindenütt visszahelyezték az egyháziakkal egyenlő rangra. (gyűlési kettős elnökség) A főegyháztanácsot ugyan nem vették ki a tervezetből, de alaposan megreformálták volna, először is a zsinat alá rendelnék, tagjait a zsinat által felterjesztett, csak magyarországi jelöltekből nevezné ki az uralkodó. Ez a módosítás éppen nem illett a bécsi tervekbe, mely a főegyháztanácsot az egyház legfelsőbb, a zsinati határozatokat módosítható, tulajdonképpen a protestáns egyházakat megregulázó szervnek akarta tudni. Nem véletlenül szerepelt a szövegben, hogy a birodalom összes protestánsai közül az uralkodó nevezi ki a Kirchenrat tagjait. Az abaúji gyűlés alapos munkát végzett a 192 paragrafus végigtárgyalásával, ám a többi traktusban nem került erre sor s az egyházkerületi döntés is megmaradt az általános észrevételek szintjén, a tényleges munkát a zsinatra hagyva.

A SZÍNFALAK MÖGÖTT: AZ ENTWURF MELLETT VAGY ELLENE

Az előzőekben tárgyalt négy református egyházkerületi gyűlés egyaránt az Entwurf elfogadása vagy akár tárgyalása ellen nyilatkozott. Ugyanígy az evangélikus szuperintendenciák is egyöntetű határozatokat

³¹⁸ TIREL I. B/LXXVIII. 37.156/661 Abaúji egyházmegye jegyzőkönyvi kivonata. Gönc, 1856. okt. 14.

hoztak. A háttérben azonban ellentétek húzódtak meg. Abban mindenki egyetértett, hogy az Entwurf az egyháznak életkérdése, ám ezek a vélemények két pólus körül összpontosultak. Az egyik „minden üdvöt” a törvénytervezettől várt, mások éppen a „protestáns egyház sírját” látták benne. Pártolói között a szlovák evangélikusok tűntek ki, kiket Bécsből Kuzmány biztatott. Az egyházkerületi gyűléseken azonban nem tudták keresztülvinni szándékukat. Chalupka dunáninneni adminisztrátor hiába volt lelkes híve a tervezetnek, még az ő szuperintendenciája is ellene döntött. Ez az általános elutasítás csodálkozást váltott ki Bécsben. Miképpen lehetséges az, hogy a hét éve szétrombolt állapotában tartott egyháznak adminisztrátorok által vezetett, kormánybiztosoktól felügyelt gyűlései elutasították az Entwurfot?³¹⁹ A minisztérium ismerte a protestáns egyházon belüli ellentéteket, de azt tévesen felmérve, sokkal erősebbnek ítélte a világiak és egyháziak között valóban létező ellentétet, a papság teljes támogatására számított. Taktikája, mely a válaszadás határidejét rövidebbre szabta, célt tévesztett. Az ellenzőknek nem volt szükségük nagyobb szervezkedésre, viszont támogatóinak éppen az ehhez szükséges idő hiányzott. A papság megnyerése érdekében eleve több nyelven kellett volna az Entwurfot kiadni. Magyarra maguk a reformátusok fordították le s adták ki Sárospatakon és Pesten. Enélkül a református lelkészek jó részének teljesen ismeretlen maradt volna. Egyelőre nem ismert, milyen körülmények között történt a pesti fordítás. Esetleg az a szándék húzódtott mögötte, ismerve Török Pál Entwurf-barát irányát, hogy megismertesse a papsággal az Entwurfot és megnyerje támogatását. A sárospataki fordításra, Apostol Pál említett levele alapján, az Entwurf hírlapi közzététele után került sor, itt először inkább attól ódzkodtak, hogy túlságosan ismertté tegyék és a papság ellen ingereljék a háttérbe szorított világiakat. Szlovák kiadásra – pedig a szlovák evangélikusok közül üdvözölték legtöbbszörrel a törvénytervezetet – nem került sor. (Németül Hornyászký közölte a Protestantische Jahrbücherben, a pártoló, támogató írások is itt

³¹⁹ Bauhofer kézirat 97.

jelentek meg.)³²⁰ Három évvel később a protestáns pátens és miniszteri utasítás kiadásakor elkerülte a kormány ezt a hibát, akkor elegendő számú német, magyar és szlovák példány állt rendelkezésre.

Bár nyíltan nem folyt az Entwurf melletti propaganda, egyetlen református „bizalmi férfiú” sem állt ki mellette, elszórt adatok arra utalnak, hogy ha nem is teljes egészében, de részleteiben több református is jónak találták a tervezet tartalmát. Ezek egyike volt Ferenczy esperes, aki Zimmermann kérésének eleget téve, még október folyamán elküldte hozzá az Entwurfra tett észrevételeit. (Az egyházmegyei gyűlés után október 24-én küldte el levelét, melyet 29-én kapott meg Zimmermann.)³²¹ A minisztériumi tanácsos köszönte Ferenczy észrevételeit és csak azt kívánta, hogy majdan a szuperintendencia is hasonlóképpen támogassa a minisztériumot – bár az egyházkerületeket nem lehet kényszeríteni erre – és így a zsinat elé javított kiadásban kerülhessen az egyházi szervezet. Zimmermann levelében azt ígérte, hogy a minisztérium nem fog a saját nevében tervezetet készíteni a zsinatnak, mint választ az 1791-es zsinati munkálatra. (Akkor kinek a nevében készült az Entwurf?) Viszont nem várhatják el azt a protestánsok – mondta a tanácsos –, hogy az uralkodó döntését feltétlen szabad véleménynyilvánításra a zsinat elé terjesszék, az 1791. 26. tv. 4.§-a értelmében az uralkodó megtartja magának a döntésről való jogot. Zimmermann szerette volna, ha az egyházkerületi gyűlések, miként a bizalmi férfiak, biztosítanák támogatásáról, ő azonban nem kényszerítheti azokat, „hogy józan mérlegeléssel az egyház érdekeit mozdítsák elő anélkül, hogy egyetlen alapelvüket is feláldozzák.”³²²

³²⁰ Protestantische Jahrbücher für Österreich unter Mitwirkung mehrerer prot. Theologen und Schulmänner herausgeben von Victor Hornyánszky. A német nyelvű folyóirat 1854-től jelent meg, bár nevében protestáns volt, de a közlemények nagyobb része evangélikusoktól származott.

³²¹ TIREL Családi irattárak és személyi letétek. Ferenczy József dr. iratai, 9. szám Zimmermann levele Ferenczy Józsefhez. Bécs, 1856. nov. 1.

³²² U.o. „Ich weiß zwar, daß niemand die Superintendenzen zwingen kann, dem Ministerium einen guten Rath zu geben; allein ich weiß auch, dass das Ministerium in seinem eigenen Namen der Synode keine Vorlage – als Antwort auf die Operate der Synode von 1791 – machen wird; – und das werden meine Glaubensgenossen doch nicht erwarten, dass die Entscheidung des Kaisers

Zimmermann soraiból azt olvashatjuk ki, hogy a protestánsoknak nincs más választásuk, mint megtenni módosító javaslataikat és ezeknek a törvénytervezetbe való beépítése után, azt saját munkájuknak tekinthetik. A szuperintendenciák új beosztása se keltsen fel aggodalmat – biztatta Zimmermann Ferenczyt. Úgy vélte, hogy kormány valószínűleg elismerné az új egyházkerület vezetőjének az eddigi szuperintendenst, Apostol Pált, aki Szoboszlai helyét is átvehetné anélkül, hogy emiatt Debrecenbe tenné át székhelyét (?) s akiről ő személy szerint jó véleménnyel volt. (A novemberi egyházkerületi gyűlés után már lehet, hogy megváltozott véleménye.)

Bécsből nemcsak Zimmermann, hanem Kuzmány is szeretett volna pontosabban informálódni, miként fogadják Magyarországon az Entwurfot. A reformátusok nézeteiről szintén Ferenczy esperes által kívánt bővebb híryanaghoz jutni. Bár november eleji levelében már sejtette az elutasítás tényét, ami számára nem várt csalódást okozott.³²³ Mint írta, a provizórikus törvénytervezet egyházkerületi fogadtatása nem teszi lehetővé, hogy „reménnyel és bátorsággal tekintsen egyháza jövője felé.” Szerinte az egyházkerületek szándékosan nem vették figyelembe az Entwurf ideiglenes jellegét és a túlságosan erőszakolt zsinat egyáltalán nem biztos, hogy fog-e és mikor engedélyeztetni. A könnyen közbejöhető politikai események, bonyodalmak, háború messzire kitolják ennek még a lehetőségét is. Különösen sértett hangon írt Kuzmány a debreceniek „provokációjáról”, ahogyan a Geleji Katona kánonokra hivatkoztak és presbiteriális rendszerükre, melytől hamis eskü nélkül el nem tekinthetnek, vagy a pestiek nyilatkozatáról, hogy a tervezet evangéliumelle-

---

der Synode zur unbedingt freien Meinungsäußerung vorgelegt werde, und in § 4. des art. 26. 1791 steht: reservat sibi Sua Majestas Sacratissima... – Ich will gerne gestehen, dass ich von den District Conventen in gleicher Weise unterstützt werden möchte, wie das die Vertrauensmaenner gethan haben. Allein ich kann die Convente nicht zwingen, mit kluger Berechnung die Interessen ihrer Kirche zu fördern, ohne auch nur ein Prinzip zu opfern. – *Salva nos Domine, perimus* steht auf dem Siegel des Pester evang. helvet. Seniorates.”

³²³ TIREL Családi irattárak és személyi letétek. Ferenczy József dr. iratai, 10. szám Kuzmány Károly levele Ferenczy Józsefhez. Bécs, 1856. nov. 5.

nes – „ezek mind olyan módok, hogy kedve lenne nevén nevezni őket.” – A református gyűlések kormány elleni kemény hangját, sokan a Entwurf ellenzői közül is indokolatlannak tartották.³²⁴ – Kuzmány úgy vélte, nem alaptalanul kételkedik abban, hogy az egyházkerületi gyűlések véleménye valóban az egyházmegyék, egyházközségek véleményét jelenti. Szerinte azok a férfiak vannak többségben, akik az egyházban csak az istenfélelemre és erkölcsi, vallási életre s nem pedig másra (politikai célokra) törekednek. Kérte Ferenczyt, informálná arról, hogy egyházmegyéjében az ilyen egyházközségek és férfiak többsége mit gondol. Nagyon örülne a pártatlan beszámolóknak. Bár Ferenczy válasza ismeretlen, levelében nem festhették biztató jövőt az Entwurfnak.

Az Entwurf megalkotói nemcsak ilyen magánlevelekből, de a rendőrségi jelentésekből is kellően informálódtak a törvénytervezet fogadtatásáról. Protestáns szerzőtől származott az a helyzetfelmérés, amely az Entwurf pesti fogadtatásáról számolt be: A protestáns egyházszervezet kérdése élénk mozgást indított el az egyházunkban a világiak között, s ez jelenleg a politikai tevékenység fő tárgya.³²⁵ Mióta a kultuszminisztérium a törvénytervezetet kiadta, különböző kisebb konferenciákat tartottak a protestánsok Pesten Török Pál református lelkésznel, Fáy András író és publicistánál, Kubinyi Ágostonnál, a Nemzeti Múzeum igazgatójánál, báró Podmaniczkyknál, vagyis pontosabban vejénél, Radvánszky Antalnál, aki a forradalom idején Zólyom megye főispánja volt. Ezekben a konferenciákon részt vettek: báró Prónay Albert, Pest megye volt adminisztrátora, báró Prónay Gábor, Székács evangélikus lelkész, gróf Ráday Gedeon, gróf Teleki Sámuel, Ballagi Mór professzor, Tóth Lőrinc író, Patay József, báró Podmaniczky Frigyes író, Bertha Sándor ügyvéd, Szőnyi Pál, kinek nevelőintézete van, Ágoston József ügyvéd és mások. Ezekben az összejöveteleken tárgyalták meg, hogy milyen irányt vegyennek az Entwurfról folyó tárgyalások országszerte, nehogy a különböző

³²⁴ Bauhofer kézirat 96.

³²⁵ HHStA Außenministerium, Informationsbüro BM 276/1856 „Die Organisation unserer Kirche ruft jetzt eine lebhaftere Bewegung bei unseren Führern Herren. Dies ist gegenwärtig der Hauptgegenstand der politischen Thätigkeit.” Ismeretlen protestáns jelentése, 1856. szept. 20.

konzisztóriumok és szuperintendenciák ellentétesen nyilatkozzanak. Azért is fontos volt a konferenciákon erről határozni, – folytatta a szerző – mert az ország különböző részeiből olyan levelek érkeztek, melyek éppen a koordinációt kívánták. Az általános vélemény azonban az volt a protestánsok között, hogy az Entwurf – bár az egy évvel korábbi miniszteri tanácskozáson elhangzott javaslatok közül néhányat átvett – sokkal rosszabb helyzetbe helyezné a protestánsokat, mint korábban voltak. A jelentés következő részében a pesti protestáns központ taktikáját „leplezte le” a szerző: Mivel a minisztérium korlátlan szabadságot engedélyezett a törvénytervezetről való nyilatkozatoknak, a konferenciák szerint ezt a szabadságot arra kell felhasználni, hogy az egyházi gyűléseknek irányt mutassanak, nehogy a protestánsok szabad véleménynyilvánításának ürügye alatt hátrányos egyházi alkotmányt kényszerítsenek rájuk. Éppen ezért folyóirat indítására kértek engedélyt, mivel a minisztérium az egyházi sajtóban engedélyezte a szabad véleménynyilvánítást, ám magyar nyelvű egyházi lap nem létezett. Radvánszky Antal, Prónay Gábor és Kubinyi Ágoston személyesen kért lapengedélyt Albrecht főhercegtől. Korábban már szerkesztett ilyen lapot Török Pál és Székács József (Protestáns Egyházi és Iskolai Lap 1842-1848), most melléjük Ballagi Mórt is bevették segédszerkesztőnek. Albrecht főherceg tovább adta a kérvényt a rendőrfőnöknek azzal a megjegyzéssel, hogy semmi akadálya nincs az engedélynek. A rendőrfőnök egyedül Törököt nevezte meg, mint felelős szerkesztőt, s azzal a feltétellel javasolta az engedély kiadását, hogy abban a pillanatban vége a lapnak, amint azt tapasztalja a hatóság, hogy a szabad véleménynyilvánítás engedélyezése csupán szemfényvesztésre (Spiegelfechtere) szolgált – vagyis csak ürügy a kormány elleni agitációra. A lapindítási akció után a konferenciátagok útnak indították Törököt, hogy szóban megadja azt az irányt, melyet általánosan követni kell. (Nem tűnik hitelesnek az informátor ezen értesülése, Török mint az Entwurf melletti hangadó?) Sőt ez a pesti központ céljai elérése érdekében a hatóságot is kijátssza – folytatta az informátor. Mivel a törvény csupán a vallásos lapnak (religiöse Zeitung) ír elő kauciót, egyházi lapnak (kirchliche Zeitung) nem, ennek indítására kértek engedélyt. Az „egyházi lap” elnevezés valóban használt és csak „nevetnek azon, hogy a németek mennyire ragaszkodnak a törvény betűjéhez.”

Azok a kérdések, amelyeket Töröknek Pálnak, a jövődő szerkesztőnek a rendőrfőnökségen feltettek, még „nevetségesebbek” voltak. Megkérdezték a lelkésztől: abszolválta-e tanulmányait? Fegyveresen részt vett-e a forradalomban? Milyen szolgálatokat tett eddig a kormánynak? stb. Az informátor aggódott amiatt, hogy „ilyen aggodalmaskodó pedantéria” a kormányzat méltóságát megtöri, mivel az emberek nevetségésnek találják az ilyen eljárásokat.

Ebből az 1856 szeptemberében készült jelentésből az tűnt ki: bár akadnak elegenden akik, az Entwurf mellett voksolnának (vidéki levelek), de az ellenpárt sokkal szervezettebb. Valóban volt ilyen „protestáns párt”?

A „PROTESTÁNS PÁRT”

A „protestáns párt” Bécs szemében mindig is létezett Magyarországon. Egy, a külügyminisztérium számára készített, 1856-ból származó jelentés ennek a pártnak, bár nem mindig szembetűnő, de folyamatos létezéséről számolt be. Még tetszhalott állapotában is különösen veszélyesnek tartotta a „protestáns pártot”: „néha hamu alatt izzik, de elég egy szikra, hogy lánggra lobbantsa az országot.”³²⁶ Ha ezzel az egyoldalú beállítással nem is értünk egyet, de az tény, hogy a magyarországi protestánsok nem tétlenül várták, mit hoz számukra Bécsből a jövő, bár a peticionáláson és deputációkon kívül más mód nemigen adódott a cselekvésre. Tényleges „szervezkedésre” az ostromállapot után került sor, amikor a protestánsok hiába várták egyházi autonómiájuk visszaadását. Sőt a hamarosan bekövetkező események tükrében egyre inkább aggasztónak tűnt fel helyzetük. Az 1854. júliusi rendeletben megígért kihallgatásuk nem a remélt módon, egyetemes értekezlet vagy zsinat útján, hanem a bizalmatlanságot felkeltő miniszteri értekezlet formájában történt meg. S miközben a protestáns egyházat sorra érték a sérelmek, hátrányos megkülönböztetések, addig a katolikus egyház újabb és újabb kedvezményekben részesült. Már 1850-ben érezhették ezt különbségételt, amikor

³²⁶ HHStA Außenministerium, Informationsbüro BM 276/1856 „Die Parteien in Ungarn” című jelentés

az uralkodó lemondott a királyi tetszvényjogról, s más engedményeket is tett a katolikus egyház javára,³²⁷ ők pedig egy Haynau-rendeletet kaptak. A mindennapos sérelmekre (protestáns vallásra való áttérések megnehezítése, egyes házasságok megkötésekor reverzális követelés, az ilyen házasságokból származó gyermekeknek katolikus vallásban való neveltetése, biblia-lefoglalások stb.)³²⁸ a koronát az 1855-ben Rómával kötött konkordátum tette fel.³²⁹ Az 1855 májusában Bécsben járt bányakerületi evangélikus deputáció még csak a konkordátumról kerengő előzetes hírekről hallott, de Tihanyi gróf a küldöttség vezetőjeként nem mulasztotta el azt a reményét megemlíteni, hogy az uralkodó nem fog egy olyan, pápával kötendő egyezményt megerősíteni, amely a több mint hárommillió protestáns alattvalóját nyugtalanítaná.³³⁰ A császár megnyugtatónak szánt szavaira megjegyezte Tihanyi, hogy a birodalom lakosainak nyugalmaról szóló jelentések, nem jelentik egyúttal azt is, hogy az emberek elégedettek. Igazi nyugalmat csak ott lehet várni, ahol elégedettség van.³³¹ A végül 1855 augusztusában megkötött és novemberben hivatalosan közzétett konkordátum³³² óriási csalódást és egyúttal aggodalmat keltett protestáns körökben. Jóllehet ez a katolikus egyház és az állam viszonyát rendezte és nem szólt más felekezetekről, magában hordozta annak lehetőségét, hogy a katolikus egyház így szerzett előjogait a többi rovására fogja érvényesíteni.

A protestantizmust fenyegető veszély hatására a bányai evangélikus egyházkerület bizottságot nevezett ki, hogy az tervet dolgozzon ki: milyen úton kerülhetne ki a magyarországi protestantizmus nyomasztó

³²⁷ Berzeviczy I. 233-234.

³²⁸ Berzeviczy II. 139-140.

³²⁹ A konkordátum szövege: A magyar egyházpolitika I. 200-214.; Állam, egyház, vallásgyakorlás Magyarországon I. 202-214.; értékeli Révész 10-28., Adriányi 148. s köv.

³³⁰ Bauhofer kézirat 62-64.

³³¹ „Eure Majestät! bemerkte darauf der Redner, werden von allen Seiten ihres groszen Reiches Berichte erhalten, dasz die Bewohner des Landes ruhig sind; ich musz aber dazu bemerken, dasz ob auch die Menschen ruhig, sie doch nicht immer dabei zufrieden sind: wo aber Zufriedenheit ist, da ist auch Ruhe.” Bauhofer kézirat 64.

³³² Berzeviczy II. 74-82.

helyzetéből. A Prónay Gábor elnöklete alatt működő bizottmány gyakran ülésezett kötetlen, házi körben.³³³ Már az Entwurf megjelenése előtt azt az álláspontot képviselte, hogy az államhoz való viszony és a katolikus egyházzal kapcsolatos vitás kérdések rendezéséhez egyedül egy általános zsinat lehet a törvényes és célhoz vezető út. A törvénytervezet megjelenése után különösen aktívvá vált a bizottmányi munka, többször a dunamelléki református bizottsággal tartottak közös tanácskozásokat. Az Entwurffal kapcsolatosan mind a reformátusok, mind az evangélikusok attól tartottak, mi lesz, ha a nyolc egyházkerület nagyon különböző véleményeket ad be. Lehetséges, hogy a minisztérium kiválasztja a neki legjobban megfelelőt, s úgy tünteti fel, mint a protestáns egyház véleményét. Az egységes vélemény kialakítását csak a különböző nézetek nyilvános ütköztetése, kifejtése útján tartották lehetséges. Thun az Entwurfot kísérő rendeletében kimondottan megengedte a szabad véleménynyilvánítást a sajtóban a politikai lapok kivételével, csak éppen egyházi sajtó nem volt. Id. Teleki Domokos az Entwurf vétele után azonnal megfogalmazta, egyelőre csak a maga nevében, hogy mennyire fontos lenne egy Pesten indítandó protestáns lap a közvélemény informálására.³³⁴ Szerinte a miniszteri kísérő rendeletet, mely rövid és világos, mindenki el fogja olvasni s méltányolja majd, főleg külföldön nem fog célt tévesztetni liberális megfogalmazása. De ki fogja a hosszú törvénytervezetet elolvasni, s főképp ki tudja azt világosan áttekinteni és okszerűen bírálni? Ha a miniszteri leiratban nem csupán üres ígéret a szabad véleménynyilvánítás, bizonyára engedélyezik egyházi lap indítását, s a „divatos akadályokat” elhárítják útjából. Bár Teleki nem hallgatta el azt az aggodalmát sem, mi lesz ha a hatóság engedélyezi a lapot, de ismerve „a kormánynak a sajtó iránt gyakorolt részleghajlását” (sajtócenzára) abban csak olyan nézet jelenhet meg, mely éppen ellenük, az Entwurf-ellenesek ellen fordul. Ettől azonban nem kellett tartani, mert hiába nyújtott be evangélikus részről Prónay Gábor, Radvánszky Antal és Komáromi József bányai adminiszt-

³³³ Bauhofer kézirat 89-91.

³³⁴ RL C/93 Török Pál levelezése 1520. Id. Teleki Domokos levele ? főjegyzőhöz, valószínűleg Polgár Mihály dunamelléki világi főjegyzőhöz. Geszt, 1856. szept. 5.

rátor egyházi folyóirat engedélyezése iránti kérelmet szeptember 10-én, hetekig nem érkezett rá válasz. Amikor végre megérkezett az engedély – 5000 forint kaucióval összekötve –, már késő volt lapot indítani ahhoz, hogy az Entwurfa adandó válaszokat koordinálja.³³⁵ Mivel arra sem volt remény, hogy a kért zsinat, melynek előkészítésében a lap szerepet vállalhatott volna, hamarosan összehívatna, az evangélikusok lemondtak a folyóirat megindításáról.³³⁶ A zsinat iránti reményeket az uralkodó hűtötte le, amikor váratlanul Budára utazva, az előtte megjelent bányai deputációnak semmi biztatást nem adott a zsinatra nézve. A szeptember 25-i audiencián midössze annyit felelt kérésükre: elvárja, hogy az egyházkerületek megtárgyalják a miniszteri tervezetet és véleményt adjanak róla a minisztériumnak. Ami a zsinatra vonatkozó kérelmeket illeti, majd megfontolja.³³⁷

A bányai evangélikus bizottmány, melyet gyakran neveztek központi bizottmánynak is, „valósággal szíve volt az evangélikus egyház működésének.”³³⁸ Egy ilyen központ működése nem kerülhette el a hatóság, különösen a rendőrség figyelmét. 1856-ban az „invigálalandók” listájára került Székács József, Török Pál, báró Podmaniczky Lászlóval egyetemben számos evangélikus vagy református lelkész és gondnok.³³⁹ A külügyminisztérium Informationsbürojában 1856-ban vaskos akta keletkezett a magyarországi „protestáns párt” működéséről Protmann pesti rendőrfőnök jelentései alapján.³⁴⁰

³³⁵ A lapindításról és a hozzá kötött kaucióról szóló két adat – Bauhoferé és az előző fejezetben említett ismeretlen informátoré – ellentmond egymásnak. (Esetleg két kérelem volt?) Bauhofer információja tűnik hitelesnek, adatai más alkalommal is az első kézből értesült személy beavatottságát mutatják.

³³⁶ Bauhofer kézirat 92.

³³⁷ Bauhofer kézirat 92.

³³⁸ Bauhofer kézirat 102.

³³⁹ Berzeviczy II. 147.

³⁴⁰ A már idézett helyen – HHStA Außenministerium, Informationsbüro BM 276/1856 Magyarországi és erdélyi protestáns egyházak helyzete. Több irat együtt, mind 1856-ból, több jelentés Protmann pesti rendőrfőnöktől. A titkosrendőrség működéséről ld. Deák Ágnes: Államrendőrség Magyarországon, 1849-1867. Akadémiai doktori értekezés. Budapest, 2013.

Protmann feladata volt, hogy megfigyelje az egyes lelkészi és világi vezetők tevékenységét, egyáltalán a magyarországi protestánsok működését, vajon kormányellenességük egyedi jellegű vagy talán már szervezett, pártformában történik. Az csak természetes volt a kormánynak, hogy aki protestáns, az egyúttal kormányellenes érületű. Legfeljebb az egyik nyíltan kimutatja, a másik pedig rejtetten az. A rendőrfőnök három jelentéséből – május, július, november – a protestánsok fokozódó aktivitásának képe rajzolódott ki.

A pesti rendőrfőnök 1856. májusi jelentésében a kapott utasítás szerint beszámolt arról, milyen hatással volt a konkordátum megkötése a protestánsokra.³⁴¹ A konkordátum megkötése után hamarosan az az aggodalom nyilvánult meg protestánsok között, hogy az hátrányosan fog hatni felekezetükre és eddigi egészen szabad vallásgyakorlatukat korlátozza. Tény – szögezte le Protmann –, hogy a konkordátumot a protestánsok elleneségesen fogadták, de szervezett ellenmunka eddig még nem figyelhető meg. Egy bizonyos: a protestáns lakosság általánosan kormányzatellenes érzelmű, különösen pedig a radikális párthoz tartozó pesti lelkészek, akik „kapacitásokként” a protestáns ügyekre az egész országban döntő befolyással bírnak. A rendőrfőnök több éves tapasztalataira alapozva állította, hogy a vizsgálendő lelkészek politikai érzülete többnyire kétértelmű, a nép körében az evangélikus vagy református lelkész fogalma egyet jelent a kormányellenes személyiséggel. Visszatérve a konkordátumra: ellene forma szerinti és konszolidált párt még nincs, legalábbis a „gondos nyomozás” nem akadt nyomára. Ugyan még nem szerveződött párt, de a protestánsok már hozzákezdtek, hogy törvényes úton a megfelelő eszközökkel felszerelkezzenek és a konkordátumnak felekezetükre várható hatása ellen védőfegyvert szegezzenek. Ebből a célból egyesültek az evangélikusok és reformátusok, amikor ez év márciusában Prónay Albert, Podmaniczky Lajos, id. Teleki Sámuel, Fáy András, Madarassy László, Radvánszky Antal, Kubinyi Ágoston, valamint Bauhofer György, Lang Mihály, Török Pál, Székács József a helytartóságtól egyházi egyesület alapítására kért engedélyt. A tervezett Szentháromság egyesület céljai között szerepelt olyan jótékony és hasznos könyvek, folyóiratok kiadása,

³⁴¹ U.o. Protmann jelentése Pest, 1856. máj. 31.

terjesztése, amelyek a keresztyén hitet és erkölcsöt erősítik, ezenkívül szükséges és hasznos ismeretek terjesztése, valamint a népnevelés igénye az egyházi és családi élet terén. – Ezek a jó célok azonban mind zátonyra futottak a hatóság tiltásán. Bauhofer György feljegyezte naplójában, hogy az egyesület megalapításánál példaként szolgált a néhány éve megalapított katolikus Szent István Egyesület. Az engedély minél biztosabb megnyeréséért szándékosan ennek az egyesületnek alapszabályát vették alapul. A március 3-án beadott kérelmet Albrecht főherceg nagyon kedvezően fogadta, biztosak voltak tehát a kedvező elbírálásban. Mekkora csalódtak, amikor három hónapi várakozás után megkapták az elutasító választ!³⁴² – Protmann szerint egyértelmű volt, miért akartak a protestánsok ilyen egyesületet alapítani. Már az időpont, melyben az alapítás gondolata megszületett, – ekkor folytak Bécsben a katolikus püspökök tárgyalásai a konkordátum végrehajtásáról – mutatta, hogy a konkordátum adta a kellő indítást. Így akarták annak a katolicizmuson kívül álló keresztyén felekezetekre várható befolyását paralizálni. A konkordátumellenességre kézzelfogható bizonyítékot is szolgáltatott Protmann: a pesti lipótvárosi templomra történő gyűjtést. Az ilyen vallásos vagy jótékony célú gyűjtéseknél korábban felekezeti különbség nélkül adakoztak a pesti polgárok. Most viszont a protestánsok egyáltalán semmit nem adtak, mondván, nekik saját felekezetükről kell gondoskodniuk, amely alig kapott annyi földet, hogy halottaikat eltemethessék. – A konkordátum életbelépése után született 1856 elején az a rendelet, mely megtiltotta a katolikusok és más felekezetűek közös temetkezését, ami pedig több helyen, főleg városokban gyakorlatban volt. Ez a rendelkezés nemcsak a protestánsokat, de sok katolikust is felháborított.³⁴³ Az előforduló visszaesetek közül többet felsorol a budai lelkész Bauhofer.³⁴⁴ – A szórványosan elhangzó ellenséges nyilatkozatokat a rendőrfőnök egyelőre még nem tartotta „szervezett ellenzék” művének, ezek nem a katolicizmus, hanem a konkordátum ellen irányultak. Protmann feladata volt az is, hogy Podmaniczky Frigyeset, mint a „protestáns párt” egyik

³⁴² Bauhofer kézirat 87-88.

³⁴³ Berzeviczy II. 139.

³⁴⁴ Bauhofer kézirat 82-85.

potenciális vezetőjét figyelje meg. Protmann szerint tévedés lehetett a dologban, mert ez Podmaniczky egyáltalán nem volt az a személyiség, aki vallási célú pártot vezetne. A rendőrfőnök megfigyelése alapján Podmaniczky külsőleg könnyelmű férfi, aki alig képes komoly gondolkodásra, csak az érzéki élvezeteken függ. Társasága hozzá hasonló, könnyelmű, fiatal földbirtokosokból áll: Beniczky Jenő, Saalbeck és Festetich Gyula, akik katolikus vallásúak és meglehetősen könnyed nézeteikkel nem olyan személyiségek, akik vallási célú szervezkedésre alkalmasak. Különben Podmaniczky legtöbbet birtokán, Aszódon tartózkodik és csak ritkán jön be Pestre.

Protmann következő, júliusi jelentésében a protestánsok szervezkedésének megélénküléséről számolhatott be.³⁴⁵ Megfigyelte, hogy Bauhofer György budai lelkésznél hetente többször gyűlést tartanak evangélikus egyházi személyek, melyen a pesti evangélikus és református lelkészek, Székács József és Török Pál is részt vesznek. Gyakran órákon át értekeznek az egyházi ügyekről. Sajnos – jelentette Protmann – még nem sikerült a konferenciák tárgyát kideríteni, mert ezek folyamatosan mások jelenléte nélkül tartatnak. (Nincs informátor jelen.) Az említett lelkészen kívül báró Prónay Gábor is gyakran meglátogatja Bauhofert, hogy Prónay a lelkészek tanácskozásain is részt vesz-e, még nem tisztázott. A rendőrfőnök szerint a főváros protestáns lelkészei mind az egyházi autonómia hívei és annak gyakorlati megvalósítására törekszenek. Befolyásukat azzal próbálják növelni, hogy saját jelöltjeikkel töltik be a lelkészi állásokat, magán összejöveteleiknek fő tárgya az esetleges jelöltek megbeszélése. (Előzőleg még arról panaszkodott Protmann, hogy nem tudta kideríteni a megbeszélések tárgyát, most pedig már tudja?) A rendőrfőnök ezután kitért néhány délvidéki evangélikus egyházközség ügyére, ahol a pestiek saját emberüket juttatták be lelkésznek. – Ebben a lényegre tapintott Protmann, a bányai egyházkerület déli eklézsiái kormánybarát érzelműek voltak és ezt később a protestáns pátens elfogadásával és új szuperintendencia megalakításával is bizonyították. Éppen emiatt akarták itt erősíteni állásaikat az autonómia hívei.

³⁴⁵ HHStA Außenministerium, Informationsbüro BM 276/1856 Protmann jelentése Pest, 1856. júl. 28.

Protmann júliusi jelentésének része volt a főváros protestáns papjairól, illetve a náluk megforduló Prónayról készített rendőrségi jellemzés. Eszerint:

Bauhofer György hűtlen, kétértelmű politikai magatartású férfi. A forradalom alatti prédikációi kormányellenes élűek voltak. A császári csapatok visszatérése előtt 1849 júliusában vidékre bujdosott. Csak Mária Dorottya főhercegnő közbenjárásának köszönheti, hogy a hadbírósa-gi vizsgálat alól mentesült. A forradalom óta kapcsolatban van a szabad skót egyház bizottságával, melynek célja az izraelita vallásúak keresztényénné tétele s e célból segítette az általuk kiadott bibliák árusítását. (A pesti skót zsidómisszióval már 1848 előtt is kapcsolatban álltak a főváros protestáns papjai. A misszió lelkészeit 1852-ben kiutasították az országból.)³⁴⁶ Általánosan tudott róla, hogy jelenleg is kormányellenes szándékú.

Lang Mihály pesti evangélikus lelkész és esperes magatartása megmutatta forradalom iránti szimpátiáját. Jelenleg a lojális játsza, de adandó alkalommal kitűnik kormányellenessége. Politikai jellemzője a hűtlenség és színlelés.

Török Pál, tizenöt éve pesti református lelkész, nagy tudású, morálisan feddhetetlen férfi. Jóllehet tevélegesen nem vett részt a forradalomban, de élénk szimpátiája nyilvánvaló volt. Jelenleg is kormányellenes érzelmű, de nagyon okos és a lojális látszatát tudja kelteni. A református egyház egyik legbefolyásosabb embere Magyarországon, mivel nagy tudását hittestvérei általánosan tisztelik.

Székács József, magyar lelkésze a pesti evangélikus eklézsiának, Törökhöz hasonlóan művelt férfi, a magyar irodalomban is neve van. Politikai tekintetben „izzó magyar” és a kormány ellensége. Nagy befolyása van az egyházi ügyek vezetésére.

Báró Prónay Gábor a forradalomban semmilyen formában nem vett részt, politikai tekintetben az ókonzervatívokhoz tartozik. A pesti evangélikus eklézsia felügyelője, az evangélikus egyházi ügyeket erősen pártolja, a presbiteriális irányzat híve.

³⁴⁶ Bauhofer kézirat 28.

A rendőrfőnök újabb, őszi jelentése már az Entwurf kiadása után aról számolt be, hogy a protestánsoknak az autonómia melletti, napról-napra intenzívebbé váló agitációja gyanús külföldi kapcsolatokkal párosult.³⁴⁷ Egy megbízható ügynök ugyanis látta azt a levelet, amelyet a soproni evangélikus lelkész, Kolbenhayer Móric³⁴⁸ Hornyánszky Viktor pesti irodalmárnak írt. (Hornyánszky Viktor adta ki 1854-től a protestáns évkönyvet, Protestantische Jahrbücher für Österreich, melynek kormánybarát irányvonala az Entwurf, majd még inkább a protestáns pápens kiadásakor a legerőteljesebben megmutatkozott.) Az említett levélből kiderült, hogy Kolbenhayer lelkész Királyi professzorral³⁴⁹ együtt szeptember-október folyamán a német államokban, Angliában és Svájcban tett utazást azzal a céllal, hogy a soproni evangélikus iskolának gyűjtsön. Ebből a célból több várost is felkeresett. Londont, Bázelt, és prédikációkat tartott. Londonban egy magánszemély harminchat fontsterling ösztöndíjat adományozott hat soproni növendék számára, s ezenkívül is jelentékeny összeget biztosított. Németországban a hannoveri király 300, Frankfurt városa 1000 forintot küldött Sopronnak. A porosz király egész országában gyűjtést rendelt el a magyarországi evangélikusok részére, amely már folyamatban van. Bazel városa szintén biztosította támogatását. Ezenfelül a Gusztáv Adolf Egyesülettől is kapnak támogatást a soproniak. Kolbenhayer csak azt sajnálta, hogy idő hiányában nem tehettek kitérőt Hollandia irányában.

Protmann értesülései alapján a teljes egyházi autonómia elnyerésére irányuló agitáció mind a reformátusok, mind az evangélikusok között erősödött. Református részről gróf Ráday Gedeon, gróf Teleki Sámuel,

³⁴⁷ HHStA Außenministerium, Informationsbüro BM 276/1856 Protmann jelentése Pest, 1856. nov. 4.

³⁴⁸ Kolbenhayer Móric (1810-1884) 1846-tól soproni evangélikus lelkész, buzgón tevékenykedett humanitárius és nevelési intézmények létesítése terén. Mint költő német nyelven írt és fordított magyar költészetet. Zoványi lexikon 325., Különösen tevékeny volt abban, hogy a soproni líceum magyar maradjon. A soproni líceum. Szerk. Györfly Sándor-Hunyadi Zoltán. Budapest, 1986. 84. sköv.

³⁴⁹ Királyi József Pál a soproni líceum igazgatója

a költő Fáy, az irodalmár Fényes Elek, evangélikus részről báró Prónay Gábor, Székács lelkész, az irodalmár és földbirtokos Szontágh Pál, Szent-Iványi Károly földbirtokos, az irodalmár Hunfalvy „az agitáció korifeusai”. Abban reménykednek, hogy a protestáns német udvarok közbenjárnak az uralkodónál, hogy a magyarországi protestánsok visszakapják korlátlan autonómiájukat. Ebből a szempontból feltűnt a rendőrfőnöknek, hogy báró Prónay Gábor, akinek a pesti egyházközség felügyelőjeként döntő befolyása van az evangélikus egyházi ügyek vezetésére, Poroszországban, Breslau közelében szándékozik birtokot venni. Prónay a napokban akar Poroszországba utazni, már igényelt útlevelet hozzá. Ez a poroszországi birtokhirdetés kapcsolatban áll a vallási törekvésekkel és ezzel akarják a protestánsok a Poroszországgal való folyamatos, szoros kapcsolattartást leplezni – vonta le következtetését Protmann.

Ezeknek a rendőrségi jelentéseknek alapján született, a fejezet első mondataiban már idézett, összefoglaló helyzetelemzés, mely a magyarországi pártokat ismertette.³⁵⁰ A republikánus, az ellenzéki, a modern konzervatív párt után negyedikként a „protestáns párt” szerepelt. Ez a párt a konkordátum után kezdett megéledni és most a protestáns egyház szervezete ügyében kiadott tervezet, az arra adott válaszreakciók elősegítették megerősödését. Már a forradalom előtt létezett és a korábbi országgyűléseken különösen élénk volt. A forradalom alatt nem volt feladata, ezért úgy tűnt többé nem létezik, pedig él, mihelyt van miből táplálkoznia. Nemcsak protestánsokból áll, hanem általában minden liberálisból, sok katolikus a legbuzgóbb híve e pártnak, mert így másféle politikai céljaikat követhetik. A protestáns párt nemcsak Angliára, hanem Európa valamennyi protestáns országára támaszkodik. A kormány tartott attól, hogy egy szikra lánggra lobbanthatja a hamu alatt izzó protestáns elégedetlenséget. A konkordátum és az Entwurf „szikrájával” önmaga lobbantotta fel a tüzet.

³⁵⁰ HHStA Außenministerium, Informationsbüro BM 276/1856 Die Parteien in Ungarn című jelentés

Az Entwurf elutasítása nagy ösztönző erőt jelentett a magyarországi protestáns egyházi közélet megélénkülésében. Ennek első látványos megnyilatkozása a reformátusok 1857-es bécsi deputációja, melyről még az előző év őszen határoztak az egyházkerületi gyűlések. Közvetlenül utána az uralkodó magyarországi útja nyújtott ismét alkalmat a közös fellépésre. Megindult az egyházi sajtó, mely ugyan gondos cenzúra alatt, de teret nyújtott a véleménynyilvánításnak, formálásnak. A kormánybarát Protestantische Jahrbücher für Österreich 1854-től Hornyánszky Viktor szerkesztésében jelent meg, a Protestáns Képes Naptárt 1855-től adta ki Ballagi Mór. A prédikációkat tartalmazó Lelkészi Tárat Török Pál szerkesztette 1855-től, de önálló egyháztörténeti munkák is megjelentek Székács Józseftől, Révész Imrétől, Irinyi Józseftől.³⁵¹ Végre a hiányzó folyóiratok megindítása elől is elhárultak az akadályok, 1857-ben indulhatott a Sárospataki Füzetek, 1858-tól újra megjelenhetett a Protestáns Egyházi és Iskolai Lap. A Sárospataki Füzetek első számában így jellemezte a szerkesztő a protestáns egyháznak korábbi állapotát:

„Az elmék mintha megszűntek volna gondolkodni, a lelkek érdekelteni. Az élet színe ilyenkor, mint a holttenger, melynek magától semmi elevenése, hanem ha zivatartul. Mi ezt nem magyarázzuk, noha erős lélektani alapot lennének benne a hazai búskomolyságnak, azonban megjegyezzük, mint rendkívüliséget, mely ha nem is betegsége a léleknek, de nem is erős állapota.”³⁵²

Ennek a „holttengeri nyugalomnak” azonban most vége szakadt. A megélénkülő egyházi közéletben az eddig inkább háttérben működő világiak is színre léptek. 1856 őszen a törvénytervezetet köszönettel

³⁵¹ Révész Imre: Vélemény a magyar protestáns egyházalkotmány fő pontjai felett, különös tekintettel a jövőendő törvényhozásra. 1857.; Székács József: Igénytelen vélemények a két evangéliumi egyház ügyeinek igazgatását tárgyaló miniszteri törvényjavaslat felett. Pest, 1856.; Irinyi József: Az 1790/91-iki 26-ik vallásügyi törvény keletkezésének történelme. Közjogi észrevételekkel a bécsi és linzi békekötés alapján. Pest, 1857.

³⁵² Sárospataki Füzetek 1857. ápr-jún. 1. évnegyed 3-4.

visszaautasító, zsinattartási engedélyt kérő felségfolyamodványok átadására a tiszáninneri egyházkerületen kívül a többi három református szuperintendencia deputációt nevezett ki. A küldöttség bécsi útjának megszervezését, az audiencia kieszközlését Gyürky Pál, dunántúli tag vállalta magára.³⁵³ A küldöttség öszre tervezett útja először az uralkodó észak-itáliai tartózkodása miatt szenvedett halasztást, majd Ferenc József magyarországi körútja miatt csaknem teljesen kútba esett. Ha az uralkodó úgyis Magyarországra jön és az egyházkerületeknek lehetősége lesz előtte a körút alkalmával külön-külön tisztelegni, de Budán közösen is hódolni, akkor miért utazzanak Bécsbe? Sőt olyan áhír is felröppent, hogy reformátusok Debrecenben, e „calvinista Rómában” akarnak öfel-sége elébe járulni. Balogh Péter helyettes szuperintendens rosszállóan tudósított e hírről, szerinte csak világi főből eredhetett az a gondolat, hogy a reformátusok egyetemes küldöttsége a zsinattartás iránti kérelmet Debrecenben nyújtsa be az uralkodónak.³⁵⁴ A tiszántúliak teljesen lemondtak a bécsi útról, a tervbe vett márciusi időpont ütközött közgyűlésük időpontjával. A küldöttség ügyében eleinte „bábéli zűrzavar” uralkodott a szuperintendenciák között.³⁵⁵ A szervezéssel megbízott Gyürky Pál azonban továbbra is fontosnak tartotta a bécsi megjelenést. Nemcsak a felségfolyamodvány miatt lenne erre szükség, de Bécsben alkalom adódna arra is, hogy a miniszterekkel tárgyalást folytassanak az egyházi autonómia kérdésében.³⁵⁶ Nem egyedül Gyürky döntött a kérdésben, hanem egy Pesten tartott, tekintélyesebb reformátusokból álló konferencia (közelebbit nem tudni a résztvevőkről, csak világiak vagy lelkészek is voltak közöttük?), mely fenntartva az elmúlt őszi elhatározást, felkérte az egyházkerületeket a csatlakozásra. Az április 18-ra kitűzött indulás megfelelt a tiszántúliaknak is, akik engedve a többség véleményének,

³⁵³ Tóth Endre 587.

³⁵⁴ RL C/93 Török Pál levelezése 1597. Balogh Péter levele Török Pálhoz. Debrecen, 1857. márc. 27.

³⁵⁵ RL A/1. b 1850-59 Fd 108. Török Pál levele Báthori Gáborhoz. Pest, 1857. márc. 19.

³⁵⁶ Tóth Endre 587.

mégis a részvétel mellett döntöttek.³⁵⁷ A tiszáninneri egyházkerület – úgy tűnik a laza kapcsolattartás miatt csak késve értesült arról, hogy az őszre tervezett bécsi út, mégis megvalósul – az utolsó percben már nem tudott csatlakozni a többiekhez, így sajnálattal, de lemondta a deputációt.³⁵⁸

Az indulás előtti előzetes megbeszélés céljából a tiszántúliak és dunamellékiek április 16-ára Pestre terveztek találkozót. A dunántúliak csak Bécsben szándékoztak csatlakozni hozzájuk, a pesti „visszafelé utazás” felesleges kitérő lett volna nekik.³⁵⁹ A pesti találkozóban nyilvánvalóan fontos szerepet kellett játszania pesti református papként Török Pálnak is. Török, bár az egyházkerületi gyűlés őt is a deputáció tagjává nevezte ki, tulajdonképpen nem értett egyet annak céljával, a zsinattartás iránti kérelemmel. Tudjuk, hogy az 1855-ös minisztériumi tanácskozás után a jövőre koordináció érdekében aktív szervezőmunkát végzett, és az Entwurffal többé-kevésbé egyetértett. A dunamelléki szuperintendencia 1856. őszi gyűlése, miként a többiek, elutasította az Entwurffot, zsinattartási engedélyért folyamodó bécsi küldöttséget és zsinat-előkészítő bizottságot nevezett ki (mindkettőnek tagja volt Török Pál). Az egyházkerületi határozat a többség véleményét fejezte ki, de volt ellenzéke is, bár az a gyűlésen, mely hangos volt a világi tagoktól, nyíltan nem lépett fel. A létező ellenvéleményről ismét Bauhofer György budai evangélikus lelkész naplója tudósít. Korábban már szó esett azokról a magánértekezletekről, melyeket a református és az evangélikus egyház vezető férfiai tartottak Pesten. Bauhofer beszámolt arról, hogy 1857. január 22-én Török Pálnál volt ilyen konferencia név szerint említve még Báthori Gábort, Ballagi Mórt, Dobos Jánost, Tatay Andrást.³⁶⁰ A résztvevők egészen nyíltan a zsinat ellen foglaltak állást, pedig Török, Ballagi, Dobos, Tatay a zsinat-előkészítő bizottság tagja volt!

³⁵⁷ RL C/93 Török Pál levelezése 1598. Balogh Péter levele Gyürky Pálhoz. Debrecen, 1857. márc. 30.

³⁵⁸ RL C/93 Török Pál levelezése 1599. Apostol Pál levele Gyürky Pálhoz. Miskolc, 1857. ápr. 5.

³⁵⁹ RL C/93 Török Pál levelezése 1600. Nagy Mihály levele Gyürky Pálhoz. Komárom, 1857. ápr. 8.

³⁶⁰ Bauhofer kézirat 101-102.

Szerintük a legutóbb tartott egyházkerületi gyűlések után nem kétséges, hogy a zsinat a lelkészi elem újabb háttérbeszorítását hozná. Igaz, hogy a hangoskodó gyűlések, nemcsak az Entwurffal szimpatizálók, hanem az azt higgadtan elutasítók körében is visszatetszést szültek. Az túl éles hangot viszont magyarázhatjuk a világiak sértődöttségével amiatt, hogy sok lelkész egyáltalán nem bánta volna, ha a világiaknak kevesebb beleszólásuk lenne az egyházi ügyekbe. Törökéknek, a koordináció híveinek tudniuk kellett, hogy van alapja, éppen az ő tevékenységük az, a világi elem felháborodásának. Török ellenvéleménye nemcsak saját egyházkerületében, de országosan ismert volt. Tisza Kálmán már a bécsi deputációra készülve erről a nézeteltérésről is írt Töröknek.³⁶¹ Tisza sajnálta, hogy a múlt év szeptemberében nem találkozhattak és nem értekezhetek, mert akkor egyikük a másikat saját nézetére vezethette volna. Azonban most is az a meggyőződése, hogy az Entwurffra véleményt nem adni volt a leghelyesebb, mert az egyes egyházkerületek ehhez nincs joguk, magánvéleményt a gyűlés minden egyes tagja adhat, de a gyűlés nem. Egyelőre még nem tudni mi lesz az egészből, de szerinte nem a túlságos engedékenység, nem a jogaik s kötelességeik egy részéről való lemondás vezet célra, hanem a „férrias, komoly tartás” mozdítja elő ügyüket. Tisza Kálmán már április 1-től Pesten időzött,³⁶² és feltehetőleg sor került az előző ősszel elmaradt megbeszélésre. Török Pál nem vett részt a bécsi delegációban. Távolmaradása logikus magyarázatának tűnik, hogy pesti lelkészként az uralkodó májusi Budára érkezésére készülő református „hódoló küldöttség” megszervezését vállalta magára.

A három református egyházkerület küldöttségének „hajóját” – Révész Imre szavaival élve – megfúrta néhány lelkészi ellenzője.³⁶³ Dobos János április 19-i bécsi levelében ugyanis arról számolt be

³⁶¹ RL A/1. b 1850-59 Z 1857. 48. Tisza Kálmán levele Török Pálhoz. Geszt, 1857. márc. 6.

³⁶² RL A/1. b 1850-59 Z 1857. 54. Török Pál Báthori Gáborhoz. Pest, 1857. ápr. 2. Beszámol arról, hogy Tisza Kálmán előző nap megérkezett, a tiszántúliak 16-án jönnek, ekkor csatlakozhatnak a dunamellékiek és indulnak 18-án.

³⁶³ Révész 104.

Töröknek, hogy előző nap néhány társával – Ballagival vagy esetleg mással együtt – felkereste Zimmermann tanácsost az előzetes informálódás céljából.³⁶⁴ Révész leírása alapján ez a szinte alattomos aknamunkának tűnő eljárás alkalmas volt arra, hogy a kultuszminisztériumban azt a látszatot keltse, hogy a református papságban jelentős kormánybarát párt létezik. Nyilván nem tekinthető nemes eljárásnak, egy zsinattartást kérő küldöttség tagjaként az ellenkező meggyőződésről biztatni a minisztériumi illetékest. Viszont nem tarthatjuk valami konspiratív akciónak sem, hogy Dobosék nagy titokban felkeresték Zimmermann-t. Egyrészt, mennyire volt titkos ez az akció, eltitkolták a küldöttség többi tagja előtt? Dobos János Töröknek szóló beszámolóját éppen a deputáció egyik világi tagjának, Sárközy Józsefnek jelenlétében írta. Csak feltételezhetjük: a többiek előtt nem hangoztatták, hogy Zimmermannal beszéltek, még hozzá nem a minisztériumban, hanem magánlakásán. A találkozó leírásából inkább a minisztériumi tanácsos sértődöttségét olvassuk ki amiatt, hogy a reformátusok az Entwurfot, tulajdonképpen az ő munkáját, visszautasították. Dobosék csak annyit reagálhattak erre, hogy a papság nagy része – ez nyilvánvaló túlzás részükről – nem idegen az Entwurftól s ha biztos támogatást kapna, „apró csatát” tehetne mellette. Zimmermann felvázolta a kormány előtt álló három lehetőséget ebben a helyzetben: 1. Visszavonja a törvényjavaslatot és hagyja, tegyenek a protestánsok, amit akarnak. 2. Bizonyos elveket kimond, melyek alapján a zsinat törvényeket alkotna. 3. Ideiglenesen oktrojírozná a tervezetet. A találkozóon elhangzottak, ha nem is széles körben, de ismertek lettek. Nem lehet véletlen egybeesés, hogy Bauhofer György naplójában, a forrást meg nem nevezve, szinte szó szerint szerepel ez a kormány előtt álló három lehetőség.³⁶⁵ Ez a „titkos találka” a delegáció eredményessége szempontjából nem volt döntő jelentőséggel.

³⁶⁴ RL C/93 Török Pál levelezése. Dobos János levele Török Pálhoz. Bécs, 1857. ápr. 19.

³⁶⁵ Bauhofer kézirat 98.

A császári audienciára április 20-án került sor.³⁶⁶ Gyürky Pál vezette a küldöttséget, Lónyay János olvasta fel a kérelmet, az uralkodó kegyesen válaszolt: „kérelmeiket figyelmesen megfontolván, látni fogom, mennyire teljesíthetem kívánságaikat. Legyenek meggyőződve, hogy én helvét hitvallású alattvalóimnak csak javát kívánom, ellenben elvárom, hogy önök is nekem igaz bizodalommal és hív ragaszkodással megfeleljenek.”³⁶⁷ A deputáció felkereste még Bach belügyminisztert kérve ügyük pártfogását. Thun kultuszminiszter Béctől távol lévén egy napot vártak rá, de az 21-én sem érkezve vissza, a küldöttség hazautazott. Bizakodtak abban, hogy útjuk nem volt hiábavaló, a kért zsinatot hamarosan engedélyezi az uralkodó.

Berzeviczy beszámol arról, hogy Ferenc József 1857-es magyarországi útja előtt a kormány igyekezett intézkedéseivel az uralkodó kedvező fogadtatását biztosítani.³⁶⁸ A hangulatkeltés jól sikerült, mivel a magyarországi közvélemény arról nem értesült, hogy az előzetes minisztertanácson azt is eldöntötték, csak olyan kedvezmények adhatók, melyek a kormány elveivel összeegyeztethetők. A hangulatkeltésnek része volt, vagy sem, hírlapok útján elterjedt, hogy az uralkodó magyarországi tartózkodása fog alkalmat adni a protestánsok zsinatának engedélyezésére.³⁶⁹ A reménykeltő hírek annyira hitelt adtak, hogy a reformátusok közül többen emiatt tétováztak, érdemes-e Bécsbe menni a küldöttségnek. Báthori Gábor helyettes szuperintendens úgy hallotta, hogy a zsinattartási engedély az uralkodó magyarországi útja előtt fog kihirdettetni,

³⁶⁶ A küldöttség tagjai: Gyürky Pál, Lónyay János, Nagy Mihály szuperintendens, Báthori Gábor helyettes szuperintendens, Balogh Péter helyettes szuperintendens, Zsoldos Ignác, Hubay József, Sárközy Kázmér, Sárközy József, Tisza Kálmán, Vályi János, Révész Bálint egyházkerületi főjegyző, Benedek Lajos esperes, Széki Béla esperes, Nagy Zsigmond esperes, Dobos János lelkész, Ballagi Mór tanár, Lónyay Menyhért, Máriássy Béla, Teleki Gyula, Vay Dániel, Gyürki Ábrahám

³⁶⁷ Dunántúli református egyházkerület közgyűlési jegyzőkönyv 1857. szept. 15-18. Komárom., 61. pont; A feliratot és az uralkodó válaszát Ballagi Mór külön is kinyomtatta. Pest, 1857.

³⁶⁸ Berzeviczy II. 112-113.

³⁶⁹ Berzeviczy II. 142. Pesti Napló 1857. ápr. 18-i száma alapján.

Albrecht főherceg és Thun miniszter a protestánsok érdekében szólottak, ezért esetleg lemondhatnának a bécsi küldöttségről.³⁷⁰ A reménykedők mellett voltak olyanok is, akik óva intettek a túlzott várakozásoktól. Vay Miklós úgy vélte, a zsinattartásra nincs sok remény, bécsi barátainak tudósítása szerint annak ideje még távol van.³⁷¹

Akár sokat reméltek, akár nem, a protestánsok felkészültek az uralkodó magyarországi útjára. Az evangélikusok körében Prónay Gábortól származott a gondolat, hogy az evangélikus egyház nagyszabású módon nyilvánítsa ki hódolatát Budán az uralkodónak.³⁷² Csak a bányai kerület 116 képviselőt nevezett ki. Bauhofer beszámolója szerint kínosan hatott, hogy míg az evangélikusok ilyen gondosan készültek az uralkodói látogatásra, a reformátusok nem tettek hasonló lépéseket. Valójában a reformátusok készültek Budára, habár kisebb apparátussal. A tiszáninneni szuperintendenciából, mely a bécsi küldöttségből kimaradt, négyen érkeztek a fővárosba, Zsarnay Lajos főiskolai tanár, egyházkerületi főjegyző és Ferenczy József kassai lelkész, abaúji esperes, valamint világi képviselőként Pálóczi Horváth Simon és Kóczán József.³⁷³ Nagy Mihály szuperintendens még Bécsből felhívta a dunántúli egyházmegyéket, minél többen vegyenek részt a budai hódoláson. Ez ügyben Török Pálnak is írt, segítségét kérve a pesti elszállásolásban.³⁷⁴ A tatai és veszprémi traktus már jelezte Nagy Mihálynak részvételi szándékát, csak attól tartottak, hogy küldötteik nem kapnak Pesten szállást. Ezért kérte a dunántúli szuperintendens Törököt, hogy próbáljon, mint az evangélikusok, magánházaknál elhelyezésről gondoskodni. Nagy Mihály előbb megvárja az uralkodót Komáromban, ott a Duna-parton sátor alatt üdvözli öfelségét Komárom megye és város képviselőivel, majd gözhajón siet utána Budá-

³⁷⁰ C/93 Török Pál levelezése 1624. Báthori Gábor levele Török Pálhoz. Nagykőrös, 1857. márc. 9.

³⁷¹ C/93 Török Pál levelezése 1538. Vay Miklós levele Török Pálhoz. Tálya, 1857. febr. 26.

³⁷² Bauhofer kézirat 103.

³⁷³ Zsoldos 161.

³⁷⁴ RL A/1. b 1850-59 Z 1857. 64. Nagy Mihály levele Török Pálhoz. Komárom, 1857. máj. 2.

ra. A dunamelléki szuperintendencia szintén készült az uralkodó látogatására, Báthori Gábor az egyházkerületi központi bizottmányt bízta meg, hogy megszervezze a küldöttséget és felkérje a Pesten lakó főbb hivatalnokokat, egyházi tanácsbírákat a csatlakozásra: Nagy István, Hubay József, Patay József, Fáy András, Dombi Márton, Résző Ensel Sándor, Fényes Elek, Polgár Mihály, Török Pál, Tatai András, Ballagi Mór ...³⁷⁵

Bauhofer György, aki részt vett mind a május 4-i ünnepélyes fogadáson a budai várban, mind az 5-i és 6-i egyházi delegációnak tagja volt, beszámolt ezek lefolyásáról. A budai evangélikus paplakban május 4-én megjelentek Wohlmuth Lipót, Toperczer Lajos evangélikus adminisztrátorok, Nagy Mihály, Báthori Gábor református szuperintendens, illetve helyettes szuperintendens, továbbá esperesek, lelkészek. Az esti ünnepélyes fogadásnak egy mozzanatát különösen részletesen leírta Bauhofer: „A császárt a nagy fogadóteremben a hercegprímás vezette körbe, a császárné egy lépéssel hátramaradva követte az uralkodót át a fényes termen. A magyar mágnások, méltóságviselők, magasrangú tisztek aranytól és ezüsttől csillogó sorai előtt lépve már a terem negyedrésztét megtették síri csendben, amikor a fiatal császárné kedves, szerény lényé megnyerve a szíveket, a hatvannégy éves tolnai esperes³⁷⁶ hangos éljenbe tört ki, mely mint elektromos ütés az egész, több mint ezres gyülekezetet magával ragadta és szünni nem akaró éljenzés tört ki.”³⁷⁷ A fogadásnak az előbbivel nem egészen egyező le-

³⁷⁵ RL A/1. b 1850-59 Z 1857. 55. Báthori Gábor levele Ráday Gedeonhoz. Nagykörös, 1857. ápr. 3.

³⁷⁶ A tolnai-baranyai-somogyi evangélikus egyházmegye (dunántúli e.kerület) esperese Borbély József bonyhádi lelkész volt 1843-1858 között. 1857-ben 66 éves volt.

³⁷⁷ „Als nehmlich der Kaiser unter Vortragung des groszen Kreuzes, vom Kardinal-Primas angeführt, und von der Kaiserin einen Schritt rückwärts begleitet, durch den glänzenden Saal und die von Gold und Silber schimmerden Reihen der ungrischen Magnaten, Würdenträger und hohen Offiziere dahinschritt, machte er während einer Grabesstille, den 4ten Theil des Saals zurückgelegt haben, als von dem alle Herzen gewinnenden lieblich bescheidenem Wesen der jungen Kaiserin hingerissen, der 64 jährige Tolnauer Senior, Joseph von Borbély, in ein lautes 'Éljen' ausbrach,

írását megtalálhatjuk még Szögyény-Marich László emlékiratában. Itt az szerepel, hogy az uralkodó szavait – „Eljöttem, hogy az ország állapotáról személyesen meggyőződjem, és annak kívánatait lehetőleg teljesítsem” – követte a „zajos örömrivalgás”.³⁷⁸

Következő napon került sor a protestáns papság uralkodói fogadására. A meghívó leiratban „evangelische Geistlichkeit” szerepelt, mely félreértést okozott, nem értették, miért csak a lelkészeket akarja az uralkodó látni.³⁷⁹ A protestánsok szándékosságát feltételeztek mögötte, hogy a lelkészi és világi elemet el akarják egymástól választani, az egyház katolikus fogalmát akarják a protestáns egyházakra alkalmazni. Prónay Gábor kifejtette gróf Grünének és gróf Almássy Móricnak, hogy csak a papság nem képviselheti érvényesen az egyházat.³⁸⁰ Az ügy megoldásaként az uralkodó 5-én a protestáns lelkészeket fogadta, majd másnap, a tulajdonképpeni audiencián az egyházat mint testületet, világi és lelkészi képviselőit együttesen. A május 6-i testületként történő fogadás sem zajlott le zökkenőmentesen. Az evangélikus és református delegáció nem együtt, hanem egymást követően kapott bebocsátást az uralkodó elé. Az evangélikus küldöttség hetvenkét lelkészből, több professzorból és körülbelül ugyanennyi világitól (főnemesből, más jelentős személyből)

---

das wie ein electricischer Schlag, die ganze, aus mehr denn tausend Personen bestehenden Versammlung durchzuckte und zu ähnlichem Ausruf hinrisz, der nicht enden wollte. Man gewährte, dasz diese Zurufungen von Herzen kamen, und sicher machten sie darum auf das hohe Herrscherpaar einen offenbar erfreulichen Eindruck; indem der Kaiser mehr den ein Mal, mit Wohlgefallen, zur Kaiserin zurüchwendend, durch den Saal entlang schritt.” Bauhofer 104-105.

³⁷⁸ Idősb Szögyény-Marich László országbíró emlékiratai. In: A föld megöszült. Emlékiratok, naplók az abszolutizmus (Bach) korából. 1-2. köt. Szerk. Tóth Gyula. Budapest, 1985. I. k. 51-52.

³⁷⁹ RL C/93 Török Pál levelezése 1563. Székács József levele Török Pálhoz. Pest, 1857. máj. 4. A következő napon fél egyre rendelték az „evang. Geistlichtkeit”-ot Budára, ez a megjelölés még zavart okozhat. Jó lenne, ha a világiak is velük mennének. Nem tudja, mint testület esetleg később is ki fognak hallgattatni.

³⁸⁰ Bauhofer kézirat 105.

állt. Az uralkodó a tisztelgő beszédre adott magyar nyelvű válaszában azt az „örvendetes ígéretet” tette, hogy mihamarabb lehetséges lesz a zsinattartás. Az utánuk fogadott református küldöttek szintén öfelsége kegyes válaszáról számolhattak be, az urakodó kijelentette: „a protestáns egyház ügyei atyai gondoskodásának tárgyai.”³⁸¹ A küldöttségek aznap még Albrecht főherceg kormányzó előtt is tisztelegtek, aki szintén kedvezően fogadta őket, különösen elégedett volt az evangélikus delegáció nagy számával. Az általános jó hangulatot, mely az uralkodói látogatást követte, tovább fokozta, hogy a korábban lefoglalt és Boroszlóban őrzött bibliákat is visszakapták a protestánsok.³⁸² Mindenki a hamarosan bekövetkező kedvező fordulatban reménykedett, sőt az egyházkerületi gyűlések kezdtek „tettleg” visszatérni a korábbi állapotokhoz, biztos jelenlétében ugyan, de a régi formában, világi-lelkészi kettős elnökséggel tartván gyűléseiket.

KORMÁNYBIZTOSOK A GYŰLÉSEKBEN

Az önkényuralom éveiben, néhány kivételes esettől eltekintve,³⁸³ egyetlen egyházi gyűlés sem folyhatott le a hatóság képviselőjének jelenléte nélkül. A kirendelt biztos jelenléte volt garancia arra, hogy a gyűlésen nem történhetett oda nem illő tárgyak felvétele, nemkívánatos vitatkozás stb. Az egyházi gyűlésekbe kirendelt biztos különböző elnevezéseivel találkozhatunk a forrásokban német és magyar nyelven: Regierungskommissair, Landesfürstlicher Comissair, cs. kir. biztos, országfejedelmi biztos, cs. kir. országfejedelmi biztos, királyi biztos,

³⁸¹ Zsoldos 161.

³⁸² A Londoni Bibliatársaság által kiadott bibliákat 1851-ben Bécsben, Kőszegen és Pesten lefoglalták (több mint 18 000 magyar és cseh nyelven), végül a társaságnak külföldre kellett szállítania a bibliákat, ahol Boroszlóban évekig raktárban heverték. Bauhofer kézirat 25-27. Visszaadásukról u.o. 106.

³⁸³ 1856. októberben egy miniszteri rendelet engedélyezte a biztos nélküli gyűléstartást, hogy az egyházkerületek szabadon nyilatkozhassanak az Entwurfról.

polgári biztos, de még kormánybiztos formában is előfordul. Az 1848 előtti gyakorlat, a közgyűlési jegyzőkönyvek beküldése a Helytartótanácsnak, az új viszonyok közepette már nem bizonyult elégségesnek. A gyűléseken uralkodó hangulat jelentése éppolyan fontos volt a kormányzatnak, mint magának a jegyzőkönyvnek benyújtása. Nem meglepő, hogy a biztosok jelenlétét a protestánsok autonómiájuk súlyos megsértésének tekintették, hiszen törvény szerint, csak a zsinaton képviseltette magát az uralkodó. Először a Haynau-rendelet rendelte ki a biztosokat, majd az 1854-es minisztériumi rendelet ezt kiegészítette azzal, hogy a biztos feloszlathatja a gyűlést, ha az eltér kijelölt tárgyatól vagy rendezavarás történik. Az egyházi ügyek intézése e súlyos sérelem ellenére előbb-utóbb minden szuperintendenciát arra kényszerített, hogy a hatóságtól biztost kérve megtartsa gyűléseit. A legtovább a dunamelléki református egyházkerület tartott ki azon álláspontja mellett, hogy biztos jelenlétében, a világi elem képvisellete nélkül nem tart gyűlést. Nem voltak hajlandók arra, hogy a kinevezett, valósággal „Polizey-Commissair” jelenlétében tárgyaljanak egyházi ügyeikről.³⁸⁴ Mennyire voltak a hatóságnak eme képviselői „rendőrségi biztosok”, mennyire szóltak bele a gyűlések lefolyásába, mennyire éltek kapott hatalmukkal? Vagy esetleg maguk is protestánsokként, néhány esetben egyházi tisztséget is viselve, jóindulatú, sőt támogató jelenlétükkel számolhatunk? Az eddigi adatok alapján azt állapíthatjuk meg, hogy a református egyházkerületi gyűléseken az első években többnyire „jóindulatú” biztosok voltak jelen, és inkább 1858-tól került sor a biztosok közbeavatkozására.

A dunántúli református egyházkerület első gyűlése 1850 májusában példa arra, milyen fontos szerepet játszott az új rendszerben a biztos. A már korábban tárgyalt gyűlésen Szathmáry Dániel beleszólt az egyházi ügyek elintézésébe, amikor az új esperesek felesketésére a régi esküforma szerint került volna sor, melyben kimondottan nem szerepelt az uralkodónak köteles hűség. Az esetet tekinthetjük azonban a hivatalnok túlbuzgóságának, amivel eljárt újfajta, korábbi hagyomány-

---

³⁸⁴ RL A/1.b 1850-59 Fd /7. Török Pál levele Polgár Mihályhoz. Pest, 1852. febr. 4.

nyal nem rendelkező megbízásában. A hosszú, több oldalas jelentést – melynek kissé késve történő megküldését sietve mentegette, hogy a gyűlés napjától fogva ágyban fekvő beteg volt – a munkájában túlzott buzgalommal eljáró hivatalnok számlájára is írhatjuk.³⁸⁵ Ezt bizonyítja, hogy nem csupán az eskü-ügyre hívta fel felettese figyelmét, hanem a többi tárgysorozati pontra is volt megjegyzése, sőt javaslata. Például arról, hogy a pápai iskolában az alsóbb osztályokban ifjú, tapasztalatlan, talán nem is elég képességgel bíró, évente változó praeceptorok tanítják a humaniorákat. Ezt a gyakorlatot az igazgatóság sem tartotta helyesnek, Szathmáry szerint pedig különösen fontos lenne, hogy a „gyöngye növendékséget érettebb idejű, gondolkodású s tapasztalású rendes tanítók” oktassák. A biztosnak további ötletei voltak a különböző egyházi pénztárak (egyházkerületi, iskolai, alumnumi, kórházi, testgyakorlati, börtön-pénztárak) alkalmasabb kezelésére. Helytelenítette a börtönpénztárt, melybe azoknak az iskolai tanulóknak, akik kisebb kihágásokért több-kevesebb időre iskolai börtönre büntetettek, a kiszabott idő arányában kellett pénzbüntetést befizetniük. Ez az eljárás azonban nem a tanulót büntette, hanem a szülőt, aki azt kifizette, a módosabbak így kevésbé érezték a büntetés terhét.

A Szathmáry-féle jelentés azonban kivételnek számít. Nem mindegyik kormánybiztos tartotta szükségesnek, hogy ilyen részletességű jelentést készítsen. A dunamelléki egyházkerület 1851. májusi tanácskozmányáról Nagy István csak annyit jelentett, hogy az személyes és folytonos jelenlétében „legnagyobb illedelemmel” zajlott le.³⁸⁶ Sokkal több jelentenivalója nem akadhatott, mivel a gyűlés a felségfolyamodvány elfogadása után azonnal feloszlott. Egészen 1857-ig folyamatosan a református Nagy István volt a dunamelléki gyűlésekre kirendelt biztos (1851, 1853, 1856, 1857), akkor váltotta fel a katolikus Péchy Ferenc Pest-Pilis megyei főnök. Nagy Istvánt 1863-ban bekövetkezett halála

³⁸⁵ Verwaltungsarhiv Akatholischer Neuer Kultus 304. Fascikel 2515/142. Szathmáry Dániel biztos jelentése. Nagylél, 1850. jún. 13.

³⁸⁶ MOL D 105 I. cs. 13. kútfő 11734/1851. Nagy István jelentése. Pest, 1851. máj. 9.

után mint a dunamelléki egyházkerület tanácsbíráját, a pesti teológia tá-
mogatóját méltatták a nekrológok.³⁸⁷

A tiszáninneri egyházkerület 1850. júniusi gyűlésére Nagy Gedeon Borsod megyei főnököt, az alsóborsodi traktus gondnokát kapta. Még világi elnöknek is kinevezték a szuperintendens mellé.³⁸⁸ Geringer utólag természetesen megsemmisítette ezt a gyűlési határozatot. Nagy Gedeon a későbbi években – már nem biztosként – aktívan vett részt az egyházi életben. 1859-ben mint a hivatalában legidősebb egyházmegyei gondnok Apostol Pál szuperintendens mellett az egyházkerület világi vezetője.

Az evangélikus egyházban is akadt példa arra, hogy a kirendelt biztos kedvező jelentést tett a gyűlésről. Az 1851. október 15-i pesti evangélikus egyházmegyei gyűlésről Kubinyi Ágoston biztos jelentette, hogy „a kitett napon csendességben és illedelmesen megtartott.”³⁸⁹ Erre a helytartóságtól visszaküldték hozzá a jegyzőkönyvet veres ónnal megjelölt részekkel, hogyan tarthatta ezt a gyűlést csendesnek és illedelmesnek? A kifogásolt rész az Esztergály Mihály esperes által készített és a gyűlésben felolvasott folyamodvány volt. A kormánybiztos védekezett, hogy ő szerette volna a szöveg egyes kifejezéseit lágyabbra venni, ezt kinyilvánította az esperesnek és báró Prónay Gábor felügyelőnek. Különben ilyen folyamodást már más evangélikus esperességek küldtek az uralkodónak, és „sem a felség, sem az egyház nem sértetik benne, egyedül a közfájdalom fejeztetik ki”. Kubinyi védekezését elvetette a helytartóság és megintette, amiért nem vétette jegyzőkönyvbe kifogásait és a jegyzőkönyv hitelesítésénél sem volt jelen. Kubinyi Ágoston a későbbiekben éppen mint a protestáns ellenzék alakja vonta magára a rendőrség figyelmét.

Bár akadtak ilyen kedvező példák, jóindulatú biztosok, maga az intézmény volt az, amely sértette a protestáns egyházi autonómiát. A biztos kirendelése azt jelentette, – bár üléseik nyilvánosak voltak és a jegyzőkönyvet mindig beterjesztették – nem egyháznak, csak egyesületnek

---

³⁸⁷ Protestáns Képes Naptár 1864. 94-95.

³⁸⁸ TIREL B-15 Egyházkerületi gyűlések jegyzőkönyvei 1850-1854. 1850. jún. 20. miskolci gyűlés 25. pont

³⁸⁹ MOL D 105 1.cs. 13. kútfő 22071/1851

tekintik őket. A biztos jelentéséből pontosan értesülhetett a hatóság, milyen hangulatban zajlott le az ülés, hiszen a kész jegyzőkönyv erről nem adhatott felvilágosítást. Még a kinevezett adminisztrátorok által vezetett evangélikus egyházkerületek sem nélkülözhatték a biztost. Különösen a leginkább ellenzékinék tartott bányai szuperintendencia üléseit tartotta szemmel a hatóság, ahol a más egyházkerületből kinevezett Komáromy József adminisztrátor nem tudott kellő eréllyel irányítani. Már az első kerületi gyűlésen 1850 őszén olyan hevesen kikelt Székács József pesti lelkész az egyház árulói ellen (értve alatta természetesen adminisztrátort is), hogy a biztos rendreutasította, beszédében tartsa távol magát a politika területétől.³⁹⁰ Előfordult olyan eset is, amikor a biztos beleszólt a jegyzőkönyv elkészítésébe, mivel a „kellemetlen igazságot túl erősen fejezték ki”.³⁹¹

Mivel az évente akár többszöri gyűléssengedélyeztetés, biztoskérés a szuperintendensi adminisztrációt tovább terhelte, ezért gondolta Apostol Pál, mennyivel egyszerűbb lenne, ha egyszer s mindenkorra kinevezett biztost kapna egyházkerülete. Ha olyan felhatalmazással neveznék ki a biztost, hogy az a bármikor tartandó tanácskozásokon jelen lehet, akkor nem kellene a katonai parancsnokságon annak „fontos foglalkozásai özőnében” folyton biztos kirendeléséért alkalmatlanodni.³⁹² A hatóság azonban sokkal jobban szerette folyamatos ellenőrzés alatt tartani az egyházi gyűléseket, minden egyes alkalommal engedélyt kellett kérni a hely és időpont megjelölésével. Mindenre kiterjedő figyelmét nem kerülte el az sem, hogy a tiszántúliak 1851. június 20-án tartották meg a tanácskozmányt, mikor az 24-re volt engedélyezve.³⁹³

A kormánybiztosok szerepe az egyházkerületi gyűléseken sem tisztázott, az egyházmegyei gyűléseken még kevésbé. A gyűléstartás gyakoriságában nagy különbségek voltak a református szuperintendenciák

³⁹⁰ Bauhofer kézirat 12-15.

³⁹¹ U.o. 29.

³⁹² TIREL BLXXII. 32.793/104 Apostol Pál biztost kér a Pest kerületi katonai parancsnokságtól. Miskolc, 1851. márc. 1.

³⁹³ TIREL 32.572/238 Koller cs. k. tanácsos, pesti katonai kerületi miniszteri biztos Nagy Gedeon Borsod megyei főnökhöz. 1850. szept. 1.

között, a traktusok gyakorlata pedig még ennél is eltérőbb volt. A nyolc dunamelléki egyházmegye egészen az Entwurfig nem gyűlésezett, így biztosra sem volt szükségük. A kecskeméti alesperes véleménye még 1857-ben is az volt, hogy ha hét évet kibőjtöltek biztos és közgyűlés nélkül, azt az egy évet csak bevárhatják, ami a zsinatig hátra van.³⁹⁴ A remélt, közeli zsinattartási engedély elmaradva, végül a kecskeméti traktus is kénytelen volt beállni a gyűlésezők sorába. Közben a tiszáninneni egyházmegyék már 1850-től meglehetősen rendszerességgel összegyűltek.

A szintén csak biztos jelenlétében megtartható egyházközségi gyűlésekről meg kevesebb adatunk van. Egyházközségi tanácskozásokra az összes egyháztag jelenlétében általában papválasztásokkor került sor. Egyes esetekben az előre nem engedélyezett összejövetelek alkalmat adtak arra, hogy döntéseiket később megkérdőjelezzék. Nagy Sámuel solti esperes idejében köröztette egyházmegyéjében a Haynau-rendeletet, így a fülöpszállásiai kormánybiztos nélkül tartott gyűlést érvénytelennek tekintette.³⁹⁵ A bicskeiek szintén engedély nélkül tartottak gyűlést papválasztásra készülve, amiért a segédlelkész feljelentette őket. Tettének háttérében azonban nem a felsőség iránti engedelmség, mint inkább magánérdek húzódott, olyan papot szeretett volna Bicskére, akinek eklézsiájába elmehetne helyette, lévén már házasember.³⁹⁶ Akadt példa az engedély nélküli gyűlés hatósági megakadályozására. Hernádnémetiben a járásbeli csendbiztos Czakó Dániel megakadályozta, hogy az egyháztagok a tanító házánál összejöjjenek s a hátralévő papi és rektori fizetésről döntsenek. Közben ő maga a másodtanító házánál összejöveteleket tartott és a választott pap ellen korteskedett.³⁹⁷ Míg a megyei,

---

³⁹⁴ RL A/1. b 1850-59 Fc 42. Miskolczi Szígyártó István levele Báthori Gáborhoz. Szentmártonkáta, 1857. márc. 11.

³⁹⁵ RL A/1. b Fe 3. Nagy Sámuel levele Polgár Mihályhoz. Szabadszállás, 1850. ápr. 28.

³⁹⁶ RL A/1. b 1850-59 Fh 7. Maller Ferenc levele Polgár Mihályhoz. Csákvár, 1853. jan. 17.

³⁹⁷ TIREL BLXXII. 32.796/107. és 32.797/108 Czakó Dániel járási csendbiztos gyűlést eltöltő levele 1851. febr. 28.

kerületi szintű gyűlésekben a biztosok tevékenysége inkább a megfelelő rendre való felügyelésben merült ki, helyi szinten esetleg konkrét ügyekben érvényesíthették akaratukat. Szőnyi Pál, Pest kerületi tanfelügyelő éppen arra a visszas helyzetre hívta fel felettesei figyelmét, amikor a kirendelt biztos egyben egyházi tisztségviselő is volt.³⁹⁸ A kecskeméti iskolák újjászervezése tárgyában engedélyezett egyházközi gyűlésekre ugyanis Csányi János kecskeméti járási főszolgabíróként neveztek ki, aki egyben presbíter volt Kecskeméten. Két funkciót viselvén személyében az intézkedésekbe is belefolyt, pedig az egyedül az elnököt, jelen esetben Polgár Mihály szuperintendenst, kecskeméti lelkészt illette volna meg. A kerületi főispán nem látott ebben ellentmondást és továbbra is meghagyta Csányit biztosnak, míg a tanfelügyelő nem ír részletes jelentést, mely a konkrét panaszokat tartalmazza.

A kormánybiztosok nagyobb mérvű befolyására 1856 után került sor, amikor az egyházkerületek, megunva a hiábavaló várakozást, próbáltak visszatérni az 1848 előtti gyakorlathoz és ragaszkodtak a kettős elnökséghez. (lelkészi-világi elnökség) A kirendelt kormánybiztos, ha a felsőbb rendeletek szerint akart eljárni, nem hagyhatta, hogy a szuperintendens mellett más is elnök legyen. Az Entwurfra válaszoló 1856. őszi gyűlések közül nem egyen világi elnököt választottak anélkül, hogy a jelenlévő biztos tiltakozásának jegyzőkönyvbe vételén kívül más történt volna. A következő évben a már megkezdett gyakorlatot folytatták a református szuperintendenciák. (dunántúli gyűlés 1857. szept. 15. Komárom, dunamelléki 1857. aug. 31-szept. 5. Pest, tiszáninneri 1857. szept. 29. Jánosi) A tiszántúli egyházkerület egyelőre tétovázott a kettős elnökség újbóli bevezetésében. Az 1857. augusztus 4-i debreceni gyűlésen határozat született, ha az 1856. október 15-i folyamodványukra nem érkezik válasz, via facti a korábbi közös elnökséget (copraesidium) bevezetik. Erről a döntésről értesülve a nagyváradai helytartósági osztály jelentést tett a helytartóságnak s ezzel az ügy országos jelentőségűvé vált. A tiszántúliak döntését precedensnek tekintették, mely a többi

---

³⁹⁸ MOL D 105 3. cs. 13. kútfő 1852. No. 8178. Szőnyi Pál kerületi tanfelügyelő felterjesztése a Pest kerületi főispánnak. 1852. jún. 14.

szuperintendenciának példát mutatott az engedetlenségre.³⁹⁹ Pedig láthattuk, hogy a kettős elnökségre már korábban is volt példa, minden következmény nélkül.

A tiszáninneniek szeptember 29-i Jánosiban tartott gyűlésén mint legidősebb egyházmegyei gondnokot, Fáy Gusztávot jelölték ki a szuperintendens mellé társelnöknek. A gyűlés biztosa, Romy Vince Gömör megyei másodbiztos szigorú felelősségre vonásban részesült elnézéséért. Romy azzal védekezett, hogy Fáy-t tulajdonképpen nem lehetett társelnöknek tekinteni. Először is, a gyűlés már másfél órája tartott, amikor valaki felvetette, hogy a szuperintendens mellé segítséget kellene állítani a hivatalban legidősebb aktuális gondnok személyében. Ebben Romy nem látott semmi rosszat, hiszen a gyűlés rendjének fenntartását szolgálta ez az intézkedés. Fáy minden szavazás nélkül mint segítő (Praeseshilfe), nem pedig mint társelnök (Coproases) foglalt Apostol Pál mellett helyet. Az ülést egyedül a szuperintendens vezette a tárgysorozat alapján, sem az ülések megnyitásánál, sem bezárásánál nem várt Fáyra.⁴⁰⁰ Az ügy következményeként utasítást kapott a Gömör megyei főnök, hogy vagy személyesen vegyen részt az egyházi gyűléseken, vagy legalább a megyei első biztost küldje pontos útmutatással ellátva.⁴⁰¹

1858-ban a szuperintendenseket ismételten arra utasította a hatóság, hogy az 1854-es miniszteri rendeletet teljes erejében megtartsák, ha az üléseken kettős elnökséget akarnak bevezetni, ezt a biztos akár a gyűlés feloszlásával, de megakadályozza. A szigorú rendreutásítás összhangban állt azzal az országos tendenciával, mely az uralkodó magyarországi látogatását záró nyilatkozatban összegződött: az eddigi rendszer változatlanul fenntartandó.⁴⁰² A rendelet gyakorlati érvényesítésére mindjárt az 1858-as gyűléseken sor került. A tiszántúliak április 15-i gyűlésükön már nem teheték meg, hogy korábbi szándékuk szerint betöltsék a világi

³⁹⁹ MOL D 4 40. cs. B 1. tétel 6870/170 1858.

⁴⁰⁰ U.o. Romy Vince Borsod megyei másodbiztos jelentése Rimaszombat, 1858. márc. 8.

⁴⁰¹ MOL D 4 40. cs. B 1. tétel 6870/170 1858.

⁴⁰² A föld megőszült. I. k. 66.

elnöki széket, mivel a tiltás már a kezükben volt.⁴⁰³ Csak annyit tehetek, hogy felségfolyamodványt készítettek, melyben a szuperintendensválasztás és a főgondnoki szék betöltésének 1848 előtti gyakorlatának engedélyezését kérték. Ezen a gyűlésen történt meg először, hogy nem református, hanem katolikus biztost küldtek ki. A katolikus biztost viszont külön kis asztal mellé ültették a tiszántúliak, ami újabb botrányra adott okot. Balogh helyettes szuperintendens levele, melyben erről a „kis asztról” beszámol, felveti a kérdést, hol ült a biztos? Úgy tűnik eddig – bár nem volt egyházi tisztsége – a tárgyalóasztalhoz ültették a református biztost. A dunamelléki egyházkerület is így tett a református Nagy Istvánnal. Éppen ezt sérelmezte Ráday Gedeon az 1856-os gyűlésen: „tisztelet a k. biztos úr személyét, de azt tartja, hogy a tanácskozó asztal mellett ülni nincs joga.”⁴⁰⁴ Mivel nem maradt fenn a gyűlésekről „ülésrend” csak sejtéseink lehetnek arról, hogy hová ültették 1857-től a katolikus Péchy.

1858-ban került sor az első gyűlésfeloszlataásra is. A dunántúli egyházkerület októberi gyűlésében a két éve gyakorolt módon, a legidősebb megyei gondnokkal, Sárközy Józseffel akarta a világi elnöki széket betölteni.⁴⁰⁵ Szévald Mór biztos ezt nem engedte az 1854-es rendeletre hivatkozva. Mivel egyik fél sem engedett álláspontjából (világi elnök nélkül érvénytelen a gyűlés – az ilyen gyűlést be kell rekeszteni), a gyűlés feloszlott. Közgyűlést nem tarthatván a függőben maradt ügyek rendezésére egy bizottsági ülésen került sor az év végén. A következő évben, 1859 júniusában Komáromba összehívott közgyűlés újra betölthette a világi elnöki széket, mintha az előző évben mi sem történt volna! A dunamellékiek viszont mind 1858-ban, mind 1859-ben zavartalanul

⁴⁰³ RL A/1. b 1850-59 E III. 37. Balogh Péter levele Báthori Gáborhoz. Debrecen, 1858. ápr. 15.

⁴⁰⁴ Pesti Napló 1856. okt. 29. beszámoló a dunamelléki református egyházkerület gyűléséről

⁴⁰⁵ Tóth Endre 591.

betölthették a világi elnöki széket, a biztos csak tiltakozó nyilatkozatát vétette jegyzőkönyvbe.⁴⁰⁶

A kormánybiztosok „legaktívabb” korszaka a protestáns pátenssel kezdődött. Bőven nyílt alkalmuk arra, hogy a kormány által törvénytelennek tekintett gyűlések ellen fellépjenek.

A RIMASZOMBATI TELEKI-REQUIEM KÖVETKEZMÉNYEI

Az előző részben már szó esett arról, hogy milyen mértékű volt a világiak részvétele az egyházi közéletben 1855-ig. Az első évekre jellemző visszahúzódság, inkább a háttérben tanácsadóként történő működés után a világiak egyre bátrabb fellépésének lehetünk tanúi. Az aktivitásnak, vagy inkább túlbuzgóságnak kiváló példáját szolgáltatta a Teleki József tiszáninneri főgondnok halálát követő megemlékezések közül a rimaszombati Teleki-requiem. Jóllehet a főgondnokok hivatalosan 1850-től nem tölthették be hivatalukat, az egyházkerületek továbbra is őket tartották világi vezetőiknek. A Dunántúlon Pázmány Dénes, a Dunamelléken Teleki Sámuel rendszeres kapcsolatot tartott lelkészi elnöktársával, Nagy Mihállyal illetve Polgár Mihállyal. A főgondnokokkal való állandó érintkezés egyben biztos támaszt jelentett a szuperintendenseknek.

Pázmány Dénes 1854-ben bekövetkező halála ilyen támasztól fosztotta meg Nagy Mihályt. A főgondnok temetésén a szuperintendens tartotta a halotti prédikációt, melyről azt gondolta az egyházkerületbe belefáradt főpásztor, hogy utolsó közszereplése lesz.⁴⁰⁷ (Nagy Mihály megérzése tévesnek bizonyult, ő szentelte fel 1860-ban Török Pált dunamelléki szuperintendenssé, s 1878-ban kilencven évesen hunyt el!) Nagy Mihály külön felhívta a lelkészek figyelmét a szuperintendenciaszerte tartandó megemlékezéseken követendő óvatos szóhasználatra, kellő körültekintésre:

„A gyászszónoklatot illetőleg nem teszek semmi megszorító szabályozást, de

⁴⁰⁶ RL A/1. a 8. k. 1858. májusi, szeptemberi, 1859. májusi gyűlések jegyzőkönyve

⁴⁰⁷ Tóth Endre 582.

tanácsolok vigyázatot, ajánlok óvatosságot, hogy bármelyik szónokló lelkész-társam szájából se jöjjön ki oly szó, mely botrányul szolgálhatna... Megemlíthető a boldogultnak jó hazafisága, de eszélyes szabatossággal, részletességbe bocsátkozás nélkül... Megemlíthető, hogy közhivatali pályán hasznos szolgálatakat tett egyházi s polgári társaságnak, de 1848-k év utáni hivataloskodásáról tanácsos lesz hallgatni.⁴⁰⁸

A tiszáninneri egyházkerület főgondnoka Teleki József 1855 februárjában hunyt el Pesten. A szuperintendens rendelete szerint az egyházkerület világi vezetőjének haláláról szokás szerint megemlékeztek az egyházközségekben. A sárospataki főiskola július elején tartotta megemlékezését Teleki főgondnokról, aki a pataki kollégiumnak is fő patrónusa volt. Zarnay Lajos igazgatótanár beszédében kiemelte a közjóra való áldozást, melyben Teleki József példát mutatott. Virágos szavakba öltöztetve a most halott nemzet ettől várhatja majdani életre kelését:

„A nemzet nem múltékon, hanem oly maradandó növény, mely több zivataros telek fagyát és hidegét kiállja, és ismét kizöldül, virágoz és gyümölcsöz. De csak az igaz hűség és tiszta erkölcs éltető lehelete által.”⁴⁰⁹

Azonban nem mindenki tartotta elegendőnek az ilyen áttételes utalásokat és kimondottan demonstratív jellegű megemlékezést kívántak tartani. Az egyházkerületben fellazult fegyelem, egyéni elgondolások érvényesülése abban mutatkozott meg, hogy voltak olyanok, akik be sem várva a szuperintendensi utasítást a megemlékezésről, maguk kívántak „jó példával elől járni”. Terhes Sámuel gömöri esperes, aki ekkoriban hallott a bécsi minisztériumi tárgyalásokról, reménykedett, hogy mielőbb véget lehet vetni az egyesek önkényének, az elharapózó rendetlenségeknek. A meggondolatlanság, feltűnni vágyás kirívó esetéről számolt be Apostol Pál szuperintendensnek. Rimaszombaton, ahol Terhes espe-

⁴⁰⁸ Nagy Mihály körlevelét idézi Tóth Endre 580.

⁴⁰⁹ Halotti beszéd a hűségről, melyet nagyméltóságú széki gróf Teleki József végtiszteletére a sárospataki helvét hitvallásúak templomában 1855. július 8-dik napján tartott Zsarnay Lajos sárospataki teológiai tanár, a tiszáninneri egyházkerület főjegyzője. Sárospatak 1855.

res együtt lelkészkedett Konyha Józseffel, az egyházközség gondnokai különleges Teleki-requiemet kívántak tartani a templomban. Az esperes hiába kérte, hogy várják meg a szuperintendens utasítását az elhunyt főgondnokról tartandó megemlékezések mikéntjéről, a világi urakat nem lehetett lebeszélni. Terhes Sámuelnek csak arra sikerült rávenni őket, hogy ne a bőjti úrvacsorai istentiszteleten kerüljön sor a megemlékezésre, mert hogyan jönne az ki, ha egyszerre hirdetnék ki Teleki és Krisztus halálát? A következő vasárnapon tartott emlékbeszédek közül Konyha Józsefé emlékezetes maradt a városban. Míg Terhes Sámuel igyekezett beszédében minden gyanúsnak tartható kifejezéstől óvakodni, hivataltársa nem tett féket a nyelvére. Olyan szerepkörben mutatta be korábbi főgondnokukat, melyet Teleki sem gondolt volna magáról. A meggondolatlan, „szalma” beszéd a helyi hatóság jóindulatának köszönhetően nem járt volna következménnyel Konyha Józsefre, ha ő nem akart volna maradandóbb hírnevet szerezni a prédikáció kinyomtatásával. Ezt megtehetette volna Rimaszombaton is, de a nagyobb elismertség érdekében Pestet választotta. A pesti rendőrség figyelmét nem kerülte el a prédikáció és azonnal nyomozás kezdődött annak szerzője után. A Pesten elrendelt vizsgálat a megyei hatóságokra is rossz fényt vetett: miképpen tűrhették el, hogy Konyha minden következmény nélkül tartson ilyen szónoklatot? Konyha József jellemének e hibáját, hogy mennyire nem állt tőle távol a feltűnésvágy, Terhes esperes korábbi adatokkal is alátámasztotta. Így Konyha, nem elvűségéből, de feltűnésből viselte óriási körszakállát. Az esperes mint előjárója hiába figyelmeztette erre utalva az egyházkerületi határozat tiltására, intése hiábavaló volt. Sőt a sértett Konyha nem átalotta feljelenteni Terhest a hatóságnál, vádeszközként az esperesnek két, 1848 és 1849-ből származó körlevelét használva. Az esperes csak a megyei előjáró jóindulatának köszönhetette, hogy a vádaszkodás eredménytelen maradt. A két, egy városban működő lelkész között, akik közül az egyik esperesként előjárója is volt társának áldatlan viszony alakult ki. Ez az ellentét nem a „jó hazafi lelkész” Konyha és a „megalkuvó, félénk esperes” Terhes közötti ellentét volt. Terhes Sámuel (1783-1863), akinek szuperintendenséhez írott leveleiből többször

idéztük, korának ismert költője volt.⁴¹⁰ Az 1850-es években gyakran énekelt hazafias daloknak, a „Nem úgy van már, mint volt régen” és „Nem lesz mindig éjszaka, megvirrad még valaha” kezdetűeknek Terhes volt a szerzője. A Teleki-requiemnek bekövetkező botrányról szóló, Apostol Pál szuperintendenshez írott levelét teljes egészében idézzük:

„E.megyénkből semmi jelenleg nem appellátatik az e.kerületre; pedig számtalan rendetlenség van köztünk papok s egyházak közt, de ezeket eligazítani országos synodus kellene, miről álmodni sem szabad. Most azt se tudja az ember, hogy s mennyiben segíthet valamin e.kerületi tanácskozmányunk? mi alakban tartható összejövételünk. Most eszembe jut a valaha tanult versecske ‚Quid synodus? – nodus. Patrum chorus integer – aeger sat.’⁴¹¹ Hozzák-e már s mi táblára írva menydörgések közt, idéetlen Mózesek a törvényeket? Csak már úgy ahogy rendbe tudók magunkat szedni, a megvert pásztorok össze gyűjthetnék a nyáját, mert most a magyar Izraelben ki-ki megyen amerre tetszik, elsőbbit nem ismerve, reá nem hallgatva. Minap betoppannak hozzám a két gondnokok, egyházá iskoláé, mondják nagy hével-lével, hogy gróf Telekinek requiemet akarunk tartani a jövő vasárnap böjti communiókor. – Legyen jól dolguk az uraknak, mondám, hisz a Krisztus és Teleki halálát csak nem hirdetjük egy nap, aztán mi felsőbbiséget ismerünk, ha jön valami utasítás felülről a superintendensi hivataltól, majd meglátjuk, mit tolakodunk előre? – Végre erőltetve csak annyira mehettem, hogy egy vasárnapkal későbbben meg kellett tartani a végtiszteletet, mert már Konyha collegámmal elvégezték, hogy nagy nemzeti szellemű beszédet kell tartani. Én röviden egy kis szerény predikatiót mondtam, hogy ő tudós, szelíd, jó férfi volt, ámde collegám nagy patriótát játszani jónak látta, minden tudomány, jó rend nélkül ami csak nyelvére jött, mondott mindent, még pletykákat is, például a nagy csillagos dáma mostohaanyával miképp beszélgetett, hogy vette reá a főcuratorság főlvállalására – továbbá az Akadémia részéről előre megjelentvén neki, hogy holta után szobrot készítenek neki (ezt hinni nem lehet), maga rendelést tett, hogy az ő szobrát nem külföldi, de honi művész készítse (már ki hinné, hogy az a szerény úr a maga szobra felől így beszélgetett volna) – még e nem volt elég szalmazni, hanem az első székben ott találván ülni szegény, rá-

⁴¹⁰ Életrajza Szinnyei József: Magyar írók élete és munkái. XIV. k. Budapest, 1914. 27-28. és Vasárnapi Újság 1863. 23. sz. 197-198.

⁴¹¹ Mi a zsinat? – bonyodalom. Ép az atyák kara? – beteg. stb.

kiáltott nagy emphasisal, téged választott ki (mondván) téged Ferenczi István! hogy szobrát mint országunk dicső művésze elkészítsd' – Kit a guta majd megütött szégyenletében.⁴¹² Még ez mind semmi, de az aura popularis s dicsvágy úgy elragadá, hogy vakmerően mondá jelen lévén a sok mindenféle hivatalnok különböző nemzetbeli (cseh, morva, német), e karakán országnak javaival bőven élnek a sok idegenek', szeressétek magyarok! e hazát, e nem másé, de a ti sajátotok' – én meg ültem, mint a tövisen székemben, féltem, hogy tüstént följelentik, de főnök úr és mindnyájan oly szelíd béketűrő urak, hogy csak elereszték füleik mellett a város, egyház békességért. Ah, de bezzeg meg vannak most háborodva, mert Konyha ezt a szalma nemzeti beszédet nem is itt Rimaszombatban, hol nyomda van, de az országos dicsvágytól elragadtatva, elküldé Pestre kinyomtatni, és szokás szerént az első példányt be kellvén mutatni a rendőri hivatalnak, tüstént lefoglalák az originált, egy betűt se engedtek többet kinyomtatni, a főtörvényszék előtt foly Pesten az ügy. Itt pünkösd szombatja s pénteke abba tölt el, hogy sokunkat vagy tizet kihallgattak, Pestről írtak vagy tíz pontokat, azokra felelnünk kellett, nem azt kérdezték, mit beszélt, mert már azt ott látják, tudják, hanem hogy milyen ember? eddig szelíden viselte magát? ki gondolta, hogy Telekinek végtisztességet tartunk? ki gondolta, ki költségén, hogy Pestre nyomtatni küldjék? mi relationk van Telekihez? vettünk-e erről felülről utasítást, hogy tisztelkedjünk? sok ember hallgatta-e? tetszett-e az a beszéd? a többieké kevésből állott, de én valék keservesen a nyomorult haszontalan ember miatt megakadva, és éppen pünkösd szombatján megzavarva féltennem kellett a papságot, egyházamat, e.megyénket, e.kerületünket az egész protestantismust – el kellett, mint jó keresztyénnek hallgatnom a személyes sérelmeket, pedig csak azért, hogy emlékeztettem a superintendentionalis határozatra, minél fogva nem szabad a mejjre lefüggő szokatlan nevetséges sidó szakállt hordani ref. papnak, minőt ő csupán demonstratióknak hord – a lett egyszerű intésemnek következte minap, hogy előszerzett valahonnan két esperesi currenseimet 1848 és 1849-dik évekből s titkon benyújtotta a főnök úrnak, kinek én azonban dicsően megfelelttem, mondván, hogy akkor is Biblia szerént engedtem a felső hatalmasságnak, amint kaptam felülről az utasítást, parancsot, most szintűgy, készen engedelmkedem az Istentől előállított hatalmasságnak, és a főnök úr tudnivaló nem

---

⁴¹² Ferenczy István 1847-től haláláig, 1856-ig szülővárosában, Rimaszombaton élt. Testvére volt Ferenczy József kassai református lelkész, abaúji esperes.

szólhatott ellene, meg vala elégedve, és a iudicium nélkül való tudatlan, gögös, árendálván, kereskedvén néhány ezrekkel bíró, oly vakmerő, hogy ilyet mer elkövetni. Nem tudom, hogy soká mi lesz ebből a parasztul demonstráló, zavaros, nemzeti szózatból, azt tudom fájdalom, hogy Pesten, Budán, Bécsben az ily dolog kedvetlen eredményt hozhat – és éppen most – a protestantizmusra; ez a nyomorult ember még az itteni becsületes hivatalnokokat is compromittálja, attól tartok, mert ott fenn megtalálják tudni, hogy ők mind a templomban voltak, és nem jelenték föl, s csak úgy jutott a kormány tudomására, hogy a haszontalan ember maga ment önként a hálóba, Pestre küldvén szózatát. Én hirdetem, mondom mindenkinek, hogy ez időben magunkat okosan viseljük, vigyázzunk, fedhetetlenek legyünk, alázatosságban járjunk, imádkozzunk, hogy adjon Isten jó békességet, igaz szent ügyéért a prot. egyháznak – de imádkozzunk azért is, hogy béketűrő lelket adjon az Úr – adjon a testnek is erős egészséget! – Jöjjön, az Isten áldja meg főtisztelendőségedet, egy, csak egy hétre legalább Gömörbe, töltsük el Hajnácskőn a fürdőben gond nélkül, hogy örülne ennek ez az áldott Jánoki Borbély Szatmári ház, és én és sokan, bizony a test egészségére nagy szükségünk van, én is sokszor érzek gyengeséget. Ároni egész házát főtisztelendőségednek csókolva tisztelve vagyok Rimaszombatban jún. 9-dik 1855. alázatos szolgája Terhes Sámuel esperes⁴¹³

Terhes esperes a legszomorúbb következményektől tartott. Attól félt, hogy egy ilyen eset az egész protestantizmusra rossz fényt vethet, éppen most, amikor a bécsi tárgyalások folynak. Nem tudhatta, mennyire igaz volt: Konyha ügye egészen Bécsig eljutott és éppen a magyarországi protestánsok kaotikus viszonyainak bemutatására használta fel Thun miniszter.⁴¹⁴

A Konyha József ügyében lefolytatott vizsgálatot követte ellene a per, melyben a lelkész közcsendháborítás miatt másfél év börtönre, hat hetente egy hét magánzárkával súlyosbítva, valamint hivatala elvesztésére ítélték. A rimaszombati lelkész vétsége a közrend megzavarása volt a Teleki József főgondnok emlékezetére tartott templomi beszédé-

⁴¹³ TIREL 1. B/LXXVI. 35.939/404 Terhes Sámuel levele Apostol Pálhoz. Rimaszombat, 1855. jún. 9.

⁴¹⁴ HHStA Kabinetsarchiv Reichsrat 1022/1857

vel, melyben a magyar beszédért és Magyarország politikai különállásáért „fanatizált” és amely prédikációt Pesten kinyomtatott. Az ítéletet helybenhagyta a pesti legfelső bíróság, ám az Konyha betegsége miatt csak 1856. május 1-én lépett életbe. Konyha alig tizenegy hetet töltött el a váci börtönben, amikor az 1856. július 12-i amnesztia következtében visszakapta szabadságát. Az amnesztizált Konyha november 16-án kegyelmi kérvényt nyújtott be lelkészi állása visszanyeréséért, ezért Thun felvilágosítást személyéről a magyarországi egyházi és világi hatóságoktól. Közvetlen egyházi előljárója Terhes Sámuel gömői esperes 1857. január 13-i jelentése kedvezőtlen színben tüntette fel Konyhát. Eszerint Konyha korábban is számos jelét adta nyughatatlan, makacs, felsőséget el nem ismerő természetének. Az esperes szerint Konyha életmódja lelkészi hivatásával össze nem egyeztethető, szükség esetén, több bizonyítékát szolgáltatathatná ennek. Terhes az amnesztizált lelkésznek mint legújabb törvénytelen cselekedetéről számolt be, hogy Konyha a börtönből szabadulva önhatalmúlag visszatért a rimaszombati paróchiára és a fele lelkészi jövedelmet megkaparintotta magának. Jogtalanul magára, az elítélt bűnösre vonatkoztatta azt a kánont, mely szerint a lelképásztor özvegyének és árváinak kegyelmi év jár fél fizetéssel. Terhes esperes beszámolóját Apostol Pál szuperintendens továbbította, egyedül annyit hozzátéve: mivel az ügyről közelebbi tudomása nincs, az esperesi nyilatkozathoz nincs hozzáfűznivalója. Az egyházi kedvezőtlen jellemzéssel szemben a világi hatóság, a gömői megyei előljáróság Konyha magatartásának jó irányban történt megváltozását hangsúlyozta. Konyha korábbi életmódjára mind igaz, amit egyházi felettese állít róla – jelentette a megyefőnök –, ám mióta visszatért Rimaszombatba, a kegyelem iránt hálásnak mutatkozik. Konyha megváltozott magatartása külsejében is megmutatkozott, amennyiben körszakállát, melyet korábban a szuperintendens tilalma és sokak felháborodása ellenére viselt, leborotvtálta. A megyei előljáró javasolta a folyamodó visszahelyezését lelkészi állásába, de ne Rimaszombatra, ahol a közrendet megháborította.

A vallás- és közoktatásügyi miniszter nem kételkedett a beérkezett egyházi jelentések igazában, különösen mivel a szuperintendens anélkül továbbította az esperesi nyilatkozatát, hogy a folyamodó javára egy szót is hozzátett volna. Így egyházi és állami szempontból minden ok meg-

volt arra, hogy a folyamodó Konyhát a befolyásos lelkészi állástól távol tartsák. Thun szerint a magyarországi protestánsok anarchikus viszonyaira szolgáltatott kitűnő példát ez az ügy. Példa volt egyúttal arra, hogy ilyen rendezetlen viszonyok között egyházi vonalon a kormányzat soha nem várhat együttműködést fegyelmi ügyekben és mivel Magyarországon semmi hivatalos nyilatkozatot nem lehet titokban tartani, így Terhes esperes Konyha elleni jelentése is ismertté fog válni. Az a valószínű üldöztetés, melyben az esperesnek része lesz, még jobban megerősíti majd a protestáns lelkészekben azt a hitet, hogy nincs annál veszélyesebb, mint „a kormánynak megmondani az igazat és felekezetük kormányellenes tagjai ellen fellépni.” Thun az esetet annak ismételt kifejtésére használta fel, hogy mennyire sürgős és fontos véget vetni ennek a demoralizáló állapotnak és rendezni a protestáns egyházi ügyeket. Érvelése logikus következménye azonban nem az volt, hogy a folyamodót el kell utasítani, hanem a protestánsügy végleges rendezéséig a „világi bölcsesség” vezérelje az egyes esetekben a döntést. Tehát Konyha folyamodását pártolandónak találta, ismét lelkészkedhet, de nem Rimaszombaton, ahol a közrendet megháborította, és nem a gömöri esperességben, hanem ezen a körzeten kívül.

A birodalmi tanács ülésére Anton Haimberger készített az ügyről referátumot.⁴¹⁵ Haimberger nem értett egyet Thun előterjesztésével, szerinte az esetet különösen súlyosbította, hogy Konyhának nem a forradalom alatti eltévelyedéséről volt szó, hanem most követte el vétségét és még mindig börtönben ülne, ha nem jön közbe az amnesztia. Haimberger szerint egyáltalán nem a Thun által ajánlott „világi bölcsességet” követi a kormányzat, ha engedélyezi Konyhának ismét lelkészi hivatal vállalását. A referens saját tapasztalatai azt mutatták, különösen a forradalmi érzelmű személyeknél szerettek, hogy az ilyen egyének nem hálások az irántuk tanúsított kegyelemért, hanem azt a kormányzat gyengeségének tudják be. Az a férfi, aki még 1855-ben sem higgadt le és képes arra, hogy a templomban hallgatóit Magyarország politikai különállásáért lelkesítse, ezáltal az „egységes birodalom eszméje” elleni gyűlöltre izgassa, ráadásul beszédét kinyomtatni merészeli, az a férfi nem méltó és

⁴¹⁵ HHStA Kabinetsarchiv Reichsrat 1022/1857

nem alkalmas arra, hogy önálló lelkész legyen. A kormányzat „jelenlegi ereje és ébersége mellett nem kell tartani sem Konyhától, sem követőitől.” Haimberger referenstársaival, Salvottival és Geringerrel egyetértve, Thun előterjesztésének elvetését javasolta.

A birodalmi tanács 1857. augusztus 10-i ülésén tárgyalta Konyha kegyelmi ügyét.⁴¹⁶ A Rainer főherceg elnöklete alatt tartott ülésen Krauss, Salvotti, Salm, Haimberger, Hietzing, Wildschgo és a jegyzőkönyvvezető Bathioli vettek részt. A kultuszminiszteri előterjesztéshez Salvotti, Geringer és Krauss szóltak hozzá. Salvotti megalapozottnak tartotta a kedvezőtlen egyházi nyilatkozatot Konyha magatartásáról, indokoltnak tekintette a folyamodás elutasítását. Nem járna el bölcsen a kormány, ha Thun javaslatát fogadná el. Egyes esetekben valóban várható, hogy a kegyelem a kormány híveinek számát növeli, de most csak ellenségeit gyarapítaná és üldöztetésnek tenné ki Terhes esperest. Konyha megállapodott korú férfi – 50 éves –, akinél nem lehetett pillanatnyi fellángolásról szó, ráadásul az eset a forradalom után évekkel történt. Ebből arra következtetett Salvotti, hogy Konyha alapjaiban kormányellenes érzelmű, ilyen rövid idő alatt nála szó sem lehet változásról. Geringer csatlakozott ehhez a véleményhez: „itt javulást remélni, illúzió. Gömörben minden megfelelően gondolkodó protestáns megköszöni a kormánynak, ha egy olyan embert távolít el a lelkészi hivatástól, akihez ez oly kevésbé illik, mint Konyhához.” Krauss miniszter nem találta a benyújtott anyagot kielégítőnek ahhoz, hogy annak alapján határozottan dönteni lehetne. Szerinte a vizsgálat hiányosságát mutatta, hogy nem kértek további adatokat az esperestől és nem kényszerítették a szuperintendens nyilatkozattételre, jöllehet az esperes kész volt további információt adni Konyháról és a szuperintendens feltűnően tartózkodott a véleménynyilvánítástól. A miniszter a folyamodó kérésének megadását csak a jelentések kiegészítése után tartotta lehetségesnek.

---

⁴¹⁶ HHStA Kabinetsarchiv Reichsrat 1022/1857

A birodalmi tanács ülése után az 1857. augusztus 31-i uralkodói döntés elutasította Konyha folyamodványát.⁴¹⁷

A volt rimaszombati lelkész azonban nem olyan ember volt, akit az első elutasítás visszatartott volna attól, hogy kérését megismételje. Közben sikerült azt is elérnie, hogy az egyházkerület az ő esetében is alkalmazza a lelkészözvegyekre, árvákra vonatkozó kánont. A szuperintendencia határozat szerint, mivel „itt a polgári halál esete forog fenn”, megítélte a kegyelmi évet.⁴¹⁸ 1859-ben ismét a birodalmi tanács elé került ügye.⁴¹⁹ Konyha ekkor már tudta, hogy előző alkalommal Terhes esperes kedvezőtlen jelentése miatt utasították vissza, ezért kérésében nem mulasztotta el a kettejük közötti viszonyt megvilágítani. Szerinte, az esperes személyes ellensége és azért nyilatkozott kompromittálóan róla, hogy saját kormányellenességét elrejtse. Konyha a rimaszombati katolikus plébánostól és a helyi csendőrségtől nyújtott be maga mellett szóló nyilatkozatot. A Terhes esperes elleni vádak alapjául pedig beadta az esperesnek két nyomtatott körlevelét 1848. december 23-ról és 1849. május 26-ról, melyekben az felkelésre buzdított és a dinasztiát gyalázta. A beadvány hatására Thun miniszter a polgári hatóság véleményét kérte a folyamodóról. Mind a kassai helytartósági osztály, mind a helytartó Konyha rehabilitálása mellett foglalt állást. Az eddig lojálisnak tartott Terhes esperes, akit korábban az ellenzékiek üldözésétől féltett a kultuszminiszter, egyszeriben gyanússá vált szemében. Már a két körlevél súlyosan kompromittálta az esperest, ehhez még hozzájárult, hogy a forradalom alatt Schlick tábornok Rimaszombatra történő bevonuláskor Terhest rövid időre lakásában letartóztatták. Ellenzéki magatartása azóta

⁴¹⁷ HHStA Kabinetsarchiv Reichsrat 1256/1857. Az uralkodó éppen magyarországi körútja alatt, Eperjesen hozta az elutasító döntést.; Konyha József 1857-ig rendőrségi megfigyelés alatt állt. Sajnos, a rá vonatkozó iratokat kiselejtezték a MOL D 43 Polizei-Section, általános iratokból. Tuza Csilla referens szíves közlése.

⁴¹⁸ Tiszáninneri református egyházkerület nyomtatott közgyűlési jegyzőkönyve. 1858. szept. 21-23. 28. pont. A gömöri egyházmegye 1858. szept. 10-i rimaszombati gyűlésének előterjesztését elfogadja az egyházkerület.

⁴¹⁹ HHStA Kabinetsarchiv Reichsrat 420/1859

sem változott meg, melyet alátámasztottak az 1857-es putnoki tanítói gyűlésen elhangzott kormányellenes kijelentései. Thun az 1848 óta eltelt csaknem tíz esztendő miatt már nem tartotta lehetségesnek, hogy most induljon eljárás Terhes ellen. Az esperes hivatalából történő elmozdítására sem volt szerinte szükség, mivel a 74 éves, testében-szellemében meggyengült férfi úgysis kevés befolyást gyakorolt egyházmegyéjére. Ezen túlmenően pedig a protestáns egyházi ügyek hamarosan megtörténő új szabályozása után új esperes kerül helyébe. Elegendő a kassai helytartósági osztály által javasolt szigorú felügyelet az esperesre.

A birodalmi tanácsnak Szögyény készített az ügyről referátumot.⁴²⁰ Egyetértett Thunnal, hogy az 1848-1849-ből származó körlevelei miatt, habár azok súlyosan felségárulóak, ma már nem lehet felelősségre vonni Terhes esperest. Annál inkább, mivel az uralkodó 1853-as rendelete szerint az ebben a végzetes időszakban elkövetett bűnökért, egyes kivételektől eltekintve, többé már senki ellen nem indítható eljárás. Szögyény referátumával egyetértettek Hainberger és Lichtenfeld tanácsosok is. Az utóbbi még hozzáfűzte, jöllehet érzéseivel ellenkezik, hogy egy bíróilag elítélt lelkészt ismét hivatását folytathassa, az uralkodó azonban már több ilyen lelkészt rehabilitált, így a halálraítélt Simon András katolikus papot és a hat évre ítélt Hauber Máté evangélikus szuperintendenst 1856-ban.

A kedvező birodalmi tanácsi előterjesztés alapján hozott uralkodói döntés megengedte Konyha József református lelkész Rimaszombaton és a gömöri egyházmegyén kívül papi hivatását folytassa.⁴²¹ A rimaszombati eklézsia egészen 1858-ig nem töltötte be Konyha helyét, várva visszatérésére. 1860-ban az egyházkerületi közgyűlés, mint arra érdemes lelkészt, az egyházközségek figyelmébe ajánlotta Konyha Józsefet.⁴²² 1873-1874-ben a gömöri traktusba tartozó Zeherjén találjuk Konyhát, későbbi életútja egyelőre még feltáratlan.⁴²³

⁴²⁰ HHStaA Kabinetsarchiv Reichsrat 420/1859

⁴²¹ U.o. 539/1859

⁴²² Tiszáninneri református egyházkerület nyomtatott közgyűlési jegyzőkönyve. Sárospatak, 1860. júl. 9. 25. sz.; lásd még Függelék III.

⁴²³ A tiszáninneri evang. reformált egyházkerület névkönyve 1873. évre. Sárospatak, 1873., u.az 1874. évre. Sárospatak, 1874

A rimaszombati lelkész ügyét amíg a közcsendháborítás miatt el-
ne lefolytatott pert tekintjük, átlagos, az önkényuralomban szinte min-
dennapi történetnek tarthatjuk. Azzal vált rendkívülivé, hogy Thun mi-
niszter a magyarországi protestánsok kaotikus viszonyainak példázására
használta fel. Az első kegyelmi kérvény alkalmával azt bizonyította az
esettel, hogy azok a lelkészek, akik bizonyos pártokat maguk mögött
tudhatnak, nem engedelmeskednek egyházi feletteseiknek, s ezek, tartva
az üldöztetéstől, nem mernek a kormányhoz fordulni segítségért. Má-
sodízben viszont már az egyházi előljáró, az esperes vált Thun szemében
bűnbakká, aki ügyesen elrejtette kormányellenességét a másik vádolásá-
val. Végeredményben tehát, akár a lelkész, akár az esperes, mindkét fél
egyaránt bűnös.

III. rész

A pátens

196

A református egyházkerületek között az eltérő hagyományokból származó különbségek – bár az Entwurfra egységesen elutasító választ adtak – az 1856-ot követő években is megmutatkoztak, leginkább az eltérő magatartásformákban. Voltak, akik továbbra is a látványos fellépések, delegációk pártján álltak, mások szerint sokkal hasznosabb lett volna a feltűnést kerülő csendes munkálkodás, előkészületek a majdani zsinatra. Nem elég, ha csak hangoztatjuk, mit akarunk, s közben mit sem teszünk, ez a könnyebbik út. Cselekedjünk, nehogy a felkészületlenség vádjá érjen, ha majd valóban elérkezik a zsinatengedélyezés ideje.

A nagyszabású, kissé már politikai színezetű tiltakozás a dunamelléki egyházkerület elgondolása volt. Az 1857. augusztus 31-szeptember 4-5-i közgyűlésen,⁴²⁴ melyen az előző évi gyakorlat szerint ismét világi elnököt választottak a legidősebb egyházmegyei gondnok, Magyarai Kossa Sámuel személyében, elhatározták, hogy tiltakozást nyújtanak be a csak biztos jelenlétében tartható gyűlések miatt. A dunamellékiek 1856-ban az Entwurfot tárgyalva sem részesülhettek a biztos nélküli ülés kegyes engedélyezésében, mivel októberi összejövetelük megelőzte a kissé elkésve kiadott miniszteri leiratot, mely eltekintett a hatóság képviselőjének gyűlési jelenlététől. A tiltakozó felirat négy pontban összegezte sérelmüket: 1. Az egyház autonómiájának szerves része a tanácskozási szabadsága, melyre zsidbasztólag hat a biztos jelenléte. 2. A szabad gyűléstartást országos törvények, az 1791:26. törvény biztosítja. 3. Egyházakat a biztos jelenléte magánegylet szintjére süllyeszti le, melynek felügyeletre van szüksége. 4. Gyűléseik mindig nyilvánosak voltak, beküldött jegyzőkönyveikből eddig is pontosan lehetett tudni, miről folytak a tárgyalások. Az 1857-es gyűlés nemcsak a világi-lelkészi kettős elnökség „tetteges” megvalósításában tért vissza a korábbi gyakorlathoz, hanem elrendelte a jegyzőkönyv kinyomtatását, ahogyan azt az egyházkerület 1843 óta folyamatosan tette.⁴²⁵

⁴²⁴ A dunamelléki református egyházkerület nyomtatott jegyzőkönyve Pest, 1857. aug. 31-szept. 5.

⁴²⁵ A dunamelléki egyházkerület, miként a többi, az 1840-es években tért át a

1858 májusában a dunamelléki gyűlésre⁴²⁶ először neveztek ki – mi-ként a többi szuperintendenciában – katolikus biztost Péchy Ferenc Pest-Pilis megyei főnök személyében. A gyűlés a korábbi gyakorlathoz híven ismételten világi elnököt választott, Magyar Kossa Sámuel gondnokot, és ismételten tiltakozott a biztos jelenléte ellen. Péchy megbízatásához híven szintén bejegyeztette ezen eljárás elleni óvását a protokollumba. Mivel a szuperintendencia az 1857-es feliratra még mindig nem kapott választ, határozat született arról, hogy kérésüket megismétlik, és hangsúlyosabbá tétele illetve biztosabb sikere érdekében küldöttség útján jut-tatják el az uralkodóhoz. A küldöttség kinevezése megmutatta, hogy nem akármilyen reprezentációra gondoltak. Tagok: Magyar Kossa Sámuel, gr. Ráday Gedeon, Sárközy Kázmér, Szilassy György, Bernáth György, gr. Teleki Gyula, Hubay József, Kandó József, gr. Teleki Domokos, Ensel Sándor, br. Bánffy Pál, Egressy Galambos Sámuel a világi rend-ből; Báthori Gábor, Török Pál, Miskolczi Szígyártó István, Kiss Lajos, Dobos János, Szilágyi László, Fürdös Lajos az egyházi rendből. De nem elégedtek meg ennyi résztvevővel, később még újabbakkal bővítették a névsort: Nagy István, br. Bánffy Pál, Patay József, Polgár Mihály, Ágoston József, Barkassy Imre, ifj. Kandó József, Kapczy Tamás, Lónyay Menyhért, Máriássy Béla, br. Nyáry Antal, Puky György, gr. Ráday Pál, Radnothfay Sámuel, Szilassy István, gr. Teleki Sándor, Zádor György, Zsoldos Ignác, gr. Vay Dániel, Visoly Gusztáv világiak. Egyháziak: Ötvös Sándor, Fodor Pál, Nagy Zsigmond, Ballagi Mór, Filó Lajos és minden egyházmegyéből az esperesi hivatal által megnevezendő két-két lelkész. Harmincnál több világi és huszonnyolc egyházi delegált, még ha nem tudna mindenki részt venni, akkor is félszázas deputációt jelentett volna Bécsben. Sőt a többi egyházkerület meghívását tervezték, hogy egyesülten járuljanak az uralkodó elé. Először azonban az engedélyt kellett megszerezni a felutazáshoz. Ennek kieszközölését elérni Albrecht fő-

---

jegyzőkönyvek kinyomtatására. Ilyen nyomtatott protokollumok az 1843-1849 közöttiek. Az 1856-os gyűlésnek csak az Entwurfa hozott határozatát nyomtatták ki, majd 1857-ben próbáltak visszatérni a korábbi gyakorlathoz.

⁴²⁶ A dunamelléki református egyházkerület nyomtatott jegyzőkönyve Pest, 1858. máj. 3-11.

hercegnél még a gyűlés ideje alatt átment Báthori Gábor és Ráday Gedeon Budára, de a kormányzó távol lévén, dolguk végezetlen tértek vissza. A kérés későbbiekben történő, ismételt megújítását szintén egy delegáció feladatává tették.

A nagy küldöttség történetét a következő két közgyűlésen elhangzó beszámolókból rekonstruálhatjuk. Előtte azonban tisztáznunk kell egy téves információt, ami után könnyebben megérthetjük, miért hiúsult meg a dunamelléki szuperintendencia terve. Míg Rogge adatai⁴²⁷ szerint a dunamellékiek deputációja 1858 tavaszán Bécsben járt, s tőle veszi át ezt az információt Berzeviczy,⁴²⁸ valójában erre nem került sor. A tévedés oka két egyházkerület felcserélése, ugyanis a bányai evangélikus egyházkerület küldöttségének valóban sikerült ekkor Tihanyi Ferenc gróf vezetésével az uralkodónál audienciát nyernie (1858. május 17.), míg a dunamelléki reformátusoknak nem. Zsedényi Ede Bécsből tudósította Vay Miklóst a bányai deputációról, melynek Tihanyiin kívül tagja volt Prónay Gábor, Podmaniczky László, Lajos és Ármin és öt esperes.⁴²⁹ A küldöttség a legújabb vallási sérelmeket – az áttérések, reverzálisok, katolikus ünnepek megtartásának kényszerítése – panaszolta el, meglehetősen „csípős hangon”. Tihanyi az uralkodói audiencián emlékeztette Ferenc Józsefet adott szavára, hogy az ostromállapot megszűntével a protestánsokat visszahelyezi törvényes jogaikba. Az uralkodó azt válaszolta: „, ez ügy befejezését ő is óhajtja, ez most munkába vétetett és az

⁴²⁷ Rogge, Walter: Oesterreich von Világos bis Gegenwart. 1-3. Leipzig-Wien 1872-1873. II. 502. „Während so die katholische Kirche als ecclesia victrix das gesammte staats- und bürgerliche Leben beherrschte, mußte der Protestantismus sich als ecclesia pressa gar bescheiden in die Ecke drücken. Zwar als der Convent helvetischer Confession der Kirchendistrikte diesseits der Donau eine Deputation an den Kaiser abschickte, um die definitive Erledigung der Religionsangelegenheit im Sinne der Zustände vor der Provisorium zu erbitten, erwiderte Se. Majestät am 26. Mai 1858 huldvoll, es werde in allernächster Zeit die gewünschte Entscheidung eintreten.“

⁴²⁸ Berzeviczy II. 145-146.

⁴²⁹ Emléklapok báró Vay Miklós életéből. Lévy József bevezetésével. Budapest, 1899. 449-451. Zsedényi Ede levele. Bécs, 1858. máj. 18.

önök hozzájárulásával eszközzésbe fog vétetni.”⁴³⁰ A küldöttek ezenkívül jártak Bach belügyminiszternél és természetesen Thunnál, ez utóbbítól azonban nem sok biztatást kaptak, még a legfrissebb vallási sérelmek tekintetében sem mutatkozott megértőnek. Zsedényi éppen a bányai deputáció erősebb fellépése miatt kételkedett abban, hogy a dunamelléki küldöttség majd pünkösd után nyer-e audienciát.⁴³¹

Az 1858 őszen a dunamelléki református egyházkerületi közgyűlésen⁴³² megjelentek már a tervezett út megghiúsulásáról szóló jelentést hallgathatták meg. Májusban az Albrecht főhercegnél járt küldöttek kérték a kormányzót, hogy eszközölje ki a Bécsbe felmenetel engedélyezését, amelyre a főherceg ígéretet tett és bekérte a névsort valamint a tervezett időpontot, július 18-t. Haller gróf, a kormányzó helyettese július 2-án válaszolt a beadványra: az uralkodó határozata szerint csak 12 tagú lehet a küldöttség. Mit tegyenek? – tanácskozott Báthori Gábor és Ráday Gedeon – az egyházkerület határozatát nem változtathatják meg, nem szemelhetnek ki egyeseket a megválasztott tagok közül. Ismételten azt kérték Hallertől, hogy vagy engedélyezze az uralkodó a küldöttséget az eredeti formában, vagy majd az őszi közgyűlés határoz a delegáció összeállításáról. Augusztusban Haller közölte a halasztást engedélyező uralkodói döntést. A szeptemberi gyűlés sajnálkozott azon, hogy le kell csökkenteni a delegáltak számát, de mást nem tehetvén, a két elnök – Báthori és Ráday – mellé a nyolc egyházmegyéből négy-négy világi, egyházi tagot jelölt ki. Így – vértessaljai traktus: Sárközy Kázmér, helyettes Kandó József; alsóbaranyai: Teleki Gyula, helyettes Hubay József; kecskeméti: Szilassy György, helyettes Polgár Mihály; tolnai: Egressy Sámuel, helyettes ifj. Visoli Gusztáv; pesti: Török Pál, helyettes Kiss Lajos; felsőbaranyai: Fodor Pál, helyettes Szalay Antal; solti: Búzás Pál, helyettes Koczoch Ferenc; külsősomogyi: Gángol János, helyettes Bacsó Pál. Kitűzték a pesti találkozó napját október 10-re, innen 12-én indul-

⁴³⁰ U.o. 450.

⁴³¹ Rogge az audienciát május 26-ra, pünkösd (máj. 23.) utánra teszi. Ebben egyezik a Zsedényi-levélben még csak tervezett időponttal, ám a dunamelléki reformátusok nem jártak ekkor Bécsben.

⁴³² RL A/1. a 8. k. közgyűlési jegyzőkönyv Pest, 1858. szept. 6-14.

nának Bécsbe. Bár lemondtak a nagyszabású, reprezentatív küldöttségről, eleget tettek a létszámkorlátozásnak, a kijelölt terminusok csúszása miatt mégsem indult el a delegáció, amint beszámolt róla Ráday Gedeon az 1859. májusi közgyűlésben.⁴³³ Hiába jelentették rögtön a szeptemberi gyűlésből a tervezett időpontot és a résztvevők számát, az engedély késett. Ezért a pesti tagok értesítették a vidékieket, hogy feleslegesen ne utazzanak a fővárosba, egyelőre nem indulhatnak. Haller csak október 12-én válaszolt, miszerint az uralkodó Bécsbe visszatérése után november első napjaiban fogadja őket. Ismét módosult az időpont, most már november 4-re. November 5-én a vidékiek is mind összegyűltek Pesten, amikor Ráday sajnálkozva azt közölte velük, Haller előző napi levele szerint csak 20-a után járulhatnak Ferenc József színe elé. Mit tehettek volna más, mint egyelőre letettek a küldöttség tervéről következő tavaszig. A lelkészi tagok hivatalos dolgaik miatt nem várhatták be Pesten a két héttel későbbi indulást, nem is beszélve arról, mennyibe került volna ez nekik. Azt sem tehették meg a vidékiek, hogy később ismételten felutazzanak, hiszen ez Somogyból, Baranyából nem kis távolságot jelentett. Különben is hamarosan kezdődik advent, karácsony, újév, mind olyan ünnep, amikor a papok különösen elfoglaltak – indokolták döntésüket a helytartóságnak küldött hivatalos válaszban. Sőt az év vége – fűzték hozzá még erősebb érveként – nemcsak az egyházban jelent sokféle elfoglaltságot, de a kormány irányában úgyszintén, ilyenkor kell a lelkésznek az anyakönyvi, népszámlálási, újoncosági táblázatokat elkészíteni. Az uralkodó decemberi döntése jóváhagyta a tavaszra halasztást, ám 1859 májusáig még mindig nem érkezett meg az engedély. Utána az itáliai háború lehetetlenné tette a bécsi deputációt. A nyár végén beköszöntő béke a protestáns pátenst hozta magával, mely teljesen más helyzetet teremtett, amikor már sokkal többről volt szó, mintsem a biztos jelenléte miatti tiltakozás kifejezéséről. Az 1857-es és 1858-as gyűlések története egyúttal visszatükrözi a kormányzati politika változásait. Az uralkodó 1857-es magyarországi útja az engedékenység látszatát keltette fel és a reménységet. A következő év azonban megmutatta, szó sincs erről. Egyrészt katolikus biztos jelent meg a májusi gyűlésben, másrészt

⁴³³ RL A/1. a 8. k. közgyűlési jegyzőkönyv Pest, 1859. máj. 2-8. 18. pont

a kinyomtatott jegyzőkönyvet a nyomdában lefoglalták, míg ezt 1857-ben minden fennakadás nélkül megtehették. Az 1858. szeptemberi gyűlésben tiltakoztak a rendőri eljárás ellen: mivel nem küldhették szét a protokollumokat, egyházi ügyeik hátramaradást szenvedtek. Hiába kérték vissza a jegyzőkönyveket, erre csak 1859 végén került sor.⁴³⁴ A nagy létszámú delegáció összeállítása jogosan kelthette fel a protestánsokat mindig gyanakodva figyelő kormányzat részéről azt a hitet, hogy a világiak ilyen hirtelen tömeges megjelenése politikai színezettel bír. Hiszen például előző év májusában nem történt ilyen nagyszabású tisztelgés az uralkodó előtt magyarországi útjakor. Akár amiatt, hogy Magyarországgal szemben az eddigi politikai töretlen fenntartása volt az alapelv, akár azért, mert már eldöntött tény volt a protestánsügy minisztériumi rendezése, a kormányzat nem tűrt el semmilyen feltűnést keltő tiltakozó akciót.

A küldöttség útja meghiúsult. A reformátusok közül sem értett egyet mindenki a folytonos tiltakozó akciókkal. Jakabfalvy András, abaúji egyházmegyei tanácsbíró a tiszáninneri egyházkerület más irányt vett magatartásáról számolt be Török Pálnak.⁴³⁵ A tiszáninneri szuperintendencia nem követte a dunamellékit és tiszántúlit a „gravaminalis és synodalis” téren. Nekifogtak a tényleges cselekvésnek, rendezni maguk dolgaikat, népiskolai és egyéb oktatási ügyeket – „nem beszélünk, nem lármázunk sokat, és éppen nem repraesentálunk.” Jakabfalvy szerint hibás út, folyton a régi állapot helyreállítását kérni, hiszen akkor azonkívül, hogy ismét lehet főgondnokok, újból a régi rendezetlenségbe kerülnének vissza, amelyen pedig már maguk is változtatni akartak. A pesti teológia anyagi helyzetének megalapozása minden másnál nagyobb demonstráció lenne a kormány szemében. De ha csak szóval hangoztatják az autonómiát és régi időkre hivatkoznak, az „csak mosolyt és szánakozást ébreszt a hata-

⁴³⁴ RL A/5. Kecskeméti egyházmegye iratai 1859.18. Miskolczi Sz. István esperes körlevelével szétküldi az 1858. májusi jegyzőkönyv kinyomtatott példányait, melyek másfél év után kiszabadultak fogságukból. Szentmártonkóta, 1859. dec. 23.

⁴³⁵ C/93 Török Pál levelezése 1287. sz. Jakabfalvy András levele Török Pálhoz. Bátor, 1857. okt. 6.

lomnál. Zum Lachen, ezek jó becsületes emberek, sajnálom őket, fel vannak ültetve, ők még most is Rákótzai [sic!] nótáját hangoztatják – mondá egy hatalmas úr, ha igaz a monda.” Jakabfalvy tartott attól, hogy a pesti tanácskozásokban, fejleményekben több a politika, mint az egyház iránti felelősségérzet. Szerinte „Rádain és Enselen kívül mindenki egyházon kívül forgatta elméjét. Ne gondolják, hogy így tónust fognak adni.”⁴³⁶

A politikai elkötelezettségtől tartók azt remélték, hogy előbb-utóbb saját kézbe vehetik a protestánsok egyházi ügyeik rendezését s attól tartottak, hogy ezt hátráltatja a vallási sérelmek politikai színezetűvé válása. Szép és dicséretes a patriotizmus, de ne feledkezzenek meg arról a bölcsességről sem, hogy bármit cselekszel, okosan tedd tekintve annak végét.⁴³⁷ A protestáns pátens azonban megmutatta, akár józanul csak egyházi keretek között mozognak, akár politikai színezete van az egyes szuperintendenciákban követett viselkedésnek, a kormányzat nem engedte ki kezéből a rendezés ügyét.

SZÁLLONGÓ HÍREK ÉS A PROTESTÁNS PÁTENS

A protestáns pátens 1859. szeptemberi kiadása váratlanul érte a hazai protestánsokat. Nem tudták, hogy a kormányzat hallgatása, korábbi felirataik válasz nélkül hagyása a minisztériumban folyó lázas munkát takarta.⁴³⁸ Az új egyházalkotmány kidolgozása ugyanis a tervezettnél tovább tartott, így kiadása nem előzhette meg az itáliai háborút. A fegyverszünet megkötése után a birodalom belső rendjének megszilárdításában a kormány az első lépést a protestáns pátenssel kívánta megtenni. A tervbe vett megszilárdítás helyett azonban éppen ellenkezőleg a belső szétzilálódást segítette elő. A „vallásüldözés” a kormányzattal szembenálló erőknek adott fegyvert a kezébe és egyúttal a különböző ellenzéki csoportosulások egymásra találását segítette elő.

⁴³⁶ U.o.

⁴³⁷ RL C/93 Török Pál levelezése 1727. sz. Szilágyi Ferenc levele Török Pálhoz. Sopron, 1858. szept. 5.

⁴³⁸ Gottas 72-78., Csohány 104-111.

A pátensről még mit sem sejtő protestánsok bizakodását megerősítette az uralkodó laxenburgi kiáltványa,⁴³⁹ mely „korszerű javításokat” ígért, ezek között a protestánsoknak autonómiát és szabad vallásgyakorlatot. Nem kevésbé kedvező jelnek tekintették, hogy a vallás- és közoktatásügyi minisztérium júliusi rendelete, ellentétben a német oktatási nyelv erőszakolásával, megengedte, hogy az iskolafenntartó rendelkezzen a gimnáziumban a tanítási nyelvről. Mindezt úgy értelmezték, eddigi kéréseiknek, melyek korábbi autonómiájuk visszanyerésére irányultak, előbb-utóbb eredménye lesz. Sőt a tiszáninnyi egyházkerület 1859. szeptember elején tartott gyűlése az uralkodó augusztus 8-i nyilatkozata alapján már biztosra vette, hogy tavaszi feliratuk válasz nélkül hagyása a beleegyezést jelenti. Ezért elhatározták, hogy „tettleg” visszatérnek az 1848 előtti törvényes állapothoz, melynek első jeleként felkérték a gondnokokat, foglalják el hivatalukat. Mivel Lónyay Gábor korábbi egyházkerületi főgondnok-helyettes egészségi okokra hivatkozva lemondott, Komáromi József főiskolai algondnok pedig hosszabb idő óta hallgatott, mindkét hivatalra elrendelték a szavazást.⁴⁴⁰ A tiszáninnyi szuperintendenciába a gyűlés utolsó napján érkezett meg a hír, hogy az egyházszervezet ügyében kiadták az új törvényt. Így még volt lehetőség arra, hogy elhatározzák: amint hivatalosan is megkapja Apostol Pál a protestáns pátenszt, ismét összehívja a kerületi gyűlést és felszólítja az egyházmegyéket, válasszanak rá képviselőket.⁴⁴¹

A protestáns pátens elutasítása az országos ellenállás kibontakozása után nem feltétlenül egyházi, hanem sokszor azzal összefonódva politikai állásfoglalást is jelentett. Ezért fontos ismernünk, hogy mi történt közvetlenül a pátens megjelenése utáni első napokban. Az első reagálások közül érdemes a lelkészek magatartására, véleményére összpontosí-

---

⁴³⁹ Az uralkodó augusztus 22-én Bach belügyminiszter és Kempen rendőrniszter felmentésével, gróf Rechberg miniszterelnök kinevezésével egy időben hivatalos közleményben jelentette be a birodalom átszervezését.

⁴⁴⁰ Tiszáninnyi egyházkerület gyűlése Mezőcsát, 1859. szept. 11-13. 9. pont RL A/1. b 1850-59 E/1. 22. és C/93 Török Pál iratai, Pátens

⁴⁴¹ RL C/93 Török Pál levelezése. Hegedüs László alszóempléni esperes levele Török Pálhoz. Sárospatak, 1859. szept. 15.

tani: valóban csak a világiak aktív közreműködésének eredménye az ő pátenssellenességük?

Hegedüs László alsözempléni esperes, Török Pál jó barátja, már a pátenstről alkotott első benyomás hatása alatt az elutasítás mellett foglalt állást, csak ennek milyen formába burkolását illetőleg voltak fenntartásai.⁴⁴² Véleménye összecsengett Jakabfalvy András már idézett álláspontjával: az egyházkerületek korábbi politikája, a folytonos hivatkozás az 1791:26. törvényre, éppen a kormány kezébe adott fegyvert, hiszen ez a törvény értelmezéstől függően „ellenünk miként mellettünk egyformán harcolhat.” Kár volt a kormány kezébe átengedni a kezdeményezést azzal, hogy csak a zsinatkérést hangoztatták az eddigi folyamodványok (a „restség jelszava” volt ez), de konkrét zsinati előkészítő munka nem folyt az egyházkerületekben. Hegedüs, aki magáról azt vallotta, hogy a „szabad egyház szabad államban” híve, de azt is tudta, hogy ez Európában sajnos csak „ismert” és nem „honos”, a kormánnyal szemben nagyon körültekintően kívánt eljárni – „itt nem rohammal kell a támadást kezdeni, hanem a legóvatosabb kémszemlével.” Mielőtt az egyházkerületek gyűléseikben nyilatkoznának, közös konferencián kellene határozni a követendő eljárásról, hogy elkerüljék a rögtönzéseket, „egyesek legénykedését”, mely csak növelné a veszélyt. Inkább köszönjék meg szépen a kormány jóakarátát, de egyszersemind kérik, hogy mielőtt az egyház átszervezése megtörténne, zsinatot tarthassanak s azon közösen alkothassák meg azt az alapot, melyen az egyház jövődjé szervezete felépülhetnek. Hegedüs esperes fontosnak tartotta, hogy először ezt a törvényes utat tartsák be. Viszont ha ez a „mérsékelt és loyális kérésük” elutasításra talál, akkor joguk lesz nyíltan fellépni és kézbe venni önmaguk megszervezését, melyet tovább nem halaszthatnak.

⁴⁴² RL C/93 Török Pál levelezése. Hegedüs László levele Török Pálhoz. Sárospatak, 1859. szept. 20.

A protestáns pátens és a hozzátartozó miniszteri utasítás több helyen teljes terjedelmében megjelent,⁴⁴³ részletes ismertetése helyett néhány főbb pontja a következő: A Magyarországra, Szerb vajdaság és temesi bánságra, valamint Horvátországra, Szlavóniára és a katonai határőrvidékre egyaránt kiterjedő pátens 58 paragrafusban szólt az egyházi képviselőtről, kormányzatról, iskolákról, tisztségviselők választásáról, uralkodói főfelügyeleti jogról stb. Az Entwurfban szereplő Ober-Konsistoriumot félretéve az uralkodó a főfelügyeleti jogot a vallás- és közoktatásügyi minisztériumban felállítandó protestáns osztályon keresztül gyakorolja. A szuperintendensek és felügyelők kötelesek a császári ház iránti hűségre esküt tenni, választásukat az uralkodó erősíti meg. Az eddigi négy-négy egyházkerület helyett hat-hat alakul állandó székhellyel: az evangélikus pesti, pozsonyi, soproni, eperjesi, szarvasi, újverbászi; a református pesti, komáromi, pápai, sárospataki, debreceni, újszivaci. A szuperintendenciák állandó segélyben részesülnek a szuperintendensek, esperesek fizetésének pótlására és a szegényebb egyházközségek megsegítésére. A protestáns iskolák felett megmarad az állami felügyelet, de protestáns vallásúak által gyakorolva. A vallás- és közoktatásügyi minisztérium által engedélyezett tankönyvekből és tanterv alapján folyhat bennük a tanítás. A pátent követő miniszteri utasítás pedig „ideiglenesen” meghatározta, amíg a majdani zsinat az egyházi végleges szervezetet megalkotja, hogyan kell az egyháznak felépülnie.

A pátensharc lényegét nem az képezte, hogy mennyire jó, vagy mi hibája, mi előnye van az új rendezésnek, hanem az: kinek van joga egyházi törvényeket alkotni? A protestáns többségi álláspont szerint az egyház alkotja önmagának törvényeit, melyeket az uralkodó szentesít. A sok fel-

---

⁴⁴³ „Császári nyiltparancs 1859. szept. 1. A két hitvallású evangélikus egyház belsejének, iskola- és oktatásügyeit és államjogi helyzetét illetőleg, Magyar-, Horvát- és Tótországban, Szerb vajdaság és Temesi-bánságban és a katonai határőrvidéken.” Révész Imre munkái a pátens korából. Szerk. Révész Kálmán. Bp. 1900. 215-231.; A pátens és a miniszteri utasítás megjelent PEIL 1859. 38-39-40-41. számokban 985-993., 1009-1020., 1041-1048., 1069-1077.; Állam, egyház, vallásgyakorlás Magyarországon I. 215-230. csak a protestáns pátens szövege.

ségfolyamodvány mind ezt fejtegette és indokolta az 1791:26. törvény alapján. Közülük egyet, a kecskeméti református egyházmegyétől származót választottuk ki, abból azt a jellemző részt, melyben köszönettel visszautasítják a páténst:

„A kegyelmes nyíltparancs nekünk egy törvényt adott, melyben talán minden megvan; megvan a fejedelemnek szava és jóakarata, megvan a teljes törvény, megvan a nagyra és kicsinyre kiterjedő gondos figyelem, – megvan újonnan születendő egyházunk és ennek szervezetének egész alakja, csak egy nincs meg benne, Felséges Urunk! és ez az egy: a jogalap, – mely egyedül képes protestáns egyházi törvényt életrevalóvá tenni – s az egyetemes protestáns egyház akaratából és lelkéböli keletkezés; mert ez egyházunk kellő befolyása nélkül fogantatott és lett világra. Ezért nyíltan és minden leplezés nélkül megmondva, anélkül, hogy a Felséged által adott törvényt bírálni akarnók vagy mernők, van az említett egyházi törvénynek, mint Achilles testének egy igen kényes helye, mely annak halála magvát magában rejti, ez a kényes hely, mint hajdan Achilles testén éppen az, hol ahhoz Felséged magas kormányja világi kézzel nyúlt és annálfogva lehetetlenné tett, hogy azt az egyház akaratának örökítő ereje merőben és éltetve átjárhatta volna. Nyíltan és minden leplezés nélkül kimondjuk, hogy egyházunk – mely békekötések, országos törvények és magának a Krisztus evangéliumának lelkére épült – egyedül olyan egyházi törvények paizsa alatt lehet boldog és nyugodt, egyedül azokat képes lelke meggyőződésében elfogadni, melyeket maga hozott és a törvényes fejedelem helybenhagyása megszentésített.”⁴⁴⁴

Bármennyire hálásak vagyunk az uralkodó jóakarataért, bármennyire szép és jó az új egyházi szervezet, mint az egyház testétől idegen elemet, nem fogadhatjuk el – hangzott el a pátensellenesek, az ú.n. „autonomisták” álláspontja.⁴⁴⁵

⁴⁴⁴ A/1. b 1850-59 Z 1859. 249 Kecskeméti egyházmegye felségfolyamodványa az 1859. nov. 10-i pándi gyűlésből

⁴⁴⁵ A pátens ellenzői voltak az automatisták, elfogadói az ú.n. pátentisták. Az utóbbiak az evangélikus egyházban voltak jelen. A reformátusoknál, ha szórva egyes egyházközségekben a lelkész, vagy a presbitérium elfogadta a páténst, ez elenyésző kisebbség volt, mely nem képviselt külön irányzatot. A pátentista és autonomista irányzat közötti harcra, követőinek összetételére lásd Gottas 84. sköv.

A protestáns pátens kiadásakor már nem volt szó arról, hogy az új egyházi szervezet jobb lenne, vagy sem az eddiginél. Az 1856-os Entwurf elutasításakor mind az evangélikus, mind a református egyházkerületek kinyilvánították, hogy egyházszervezetük kérdését, ennek rendezését belügynek tekintik, melyről csak zsinat rendelkezhet. A pátens kiadása azt jelentette, hogy korábbi kéréseiket a kormány semmibe vette, az eddig ideiglenesen felfüggesztett autonómiájukat végleg elveszítik. Az egyházkerületi gyűléseken nem a pátent és a hozzátartozó miniszteri utasítás tartalmát tárgyalták, hanem azt, hogy milyen formában történjen ezek elutasítása.

A pátensharc nyitánya a tiszai evangélikus egyházkerület szeptember 27-29-én Késmárkon tartott gyűlése volt, ahol Zsedényi Ede – a konzervatívoktól támogatottan – elmondta híres beszédét.⁴⁴⁶ A közgyűlés felirata⁴⁴⁷ öt pontban foglalta össze az egyházszervezet ügyében hozott határozatot: 1. A zsinat összehívásáig az uralkodó függessze fel a pátent, mivel egyházalkotmányt csak zsinat szerkeszthet. 2. A pátent nem az 1791-es zsinati törvényekre adott uralkodói válasz, mint hivatkozik rá, hanem az 1856-os Entwurf változata, melyet már az egyházkerületek visszautasítottak. 3. Az uralkodónak az 1791. 26. tv. 4. §-ban rögzített felügyeleti joga az egyház által alkotott törvények megerősítésének vagy elvetésének jogát jelenti, nem pedig azt, hogy az uralkodó ad egyházi törvényeket. 4. A protestáns iskolák feletti rendelkezés, mind a tanítás nyelve, tananyag, tankönyvek, tanítási mód és tanerő tekintetében az egyházat illeti meg. 5. Az uralkodó engedélyezze a zsinat összehívását, melyet előzzön meg az 1848 előtti állapot visszaállítása.

A késmárki határozatot, melynek része volt, hogy a nyolc egyházkerület közös küldöttsége járuljon kérésükkel az uralkodó elé, követte a többi szuperintendencionális gyűlés, melyek közül most a reformátusokra összpontosítunk. A reformátusok elutasító állásfoglalása a késmárki

⁴⁴⁶ Berzeviczy III. 10-12., Révész 159., Gottas 85-88., Csohány 118-119.

⁴⁴⁷ RL A/1. b 1850-59. D 238 Tiszai evangélikus egyházkerület felirata késmárki gyűléséből 1859. szept. 27.

indítványon túl Révész Imre elvi megalapozásának, a „Magánészrevételeknek” illetve ennek széles körben való ismertté tételének köszönhetően egységes volt.⁴⁴⁸

Balogh Péter helyettes szuperintendens a nagyvárad helytartósági osztálytól kapta meg kiosztásra a pátens és a hozzátartozó miniszteri utasítás példányait. Egyúttal ideiglenesen megbízott azzal, hogy az új debreceni szuperintendenciát alkotó egyházmegyék vezetését a szervezés és az egyházkerületi gondnokválasztás idejére továbbra is vigye.⁴⁴⁹ Balogh azonban úgy tartotta, hogy őt a tiszántúli egyházkerületet alkotó tizenhárom egyházmegye bízta meg Szoboszlai Pap István halála után a helyettes szuperintendensséggel, így csak azok összehívására illetékes.⁴⁵⁰ Az október 8-i debreceni gyűlésen Tisza Kálmán lépett fel erélyesen a protestáns egyházi autonómia védelmében, érvelésében Révész Imre dolgozatát felhasználva.⁴⁵¹ Az egyházkerület feliratot készített, melyet azonnal kéziratban felküldött a vallás- és közoktatásügyi minisztériumnak és kérte annak mielőbbi benyújtását az uralkodóhoz, mivel nem tudta, hogy pontosan mikor kerülhet sor a közös protestáns delegáció Bécsbe indulására. Addig még értekezni kell a többi hét szuperintendenciával, ez

⁴⁴⁸ Révész élete 72 sköv., Révész munkái 21-55.

⁴⁴⁹ TIREL 1. C/LXXXI. 39.557/584 Nagyvárad helytartósági osztály szept. 22-i rendelete másolatban.

⁴⁵⁰ DTREL Balogh Péter levele Nagy Mihályhoz. Debrecen, 1859. szept. 30. ; TIREL 1. C/LXXXI. 39.556/583 U.az Apostol Pálhoz; RL A/1. b 1850-59 E/III. 53. U.az Báthori Gáborhoz

⁴⁵¹ Csohány 120-121.; Tisza Kálmán szerepvállalásának értékelése – mennyire használta fel az egyházi teret politikai céljai elérése érdekében – nem tartozik e dolgozat keretébe, erről lásd Révész 164., 177. sköv. Tisza egyházi szereplése nem a protestáns pátenssel kezdődött. Részt vett az 1857-es bécsi delegációban, publikált az 1858-tól újra megjelenő Protestáns Egyházi és Iskolai Lapban. Felszólalásai a református gyűlésekben nem kerültek el a rendőrség figyelmét sem, az 1859-es tavaszi tiszántúli gyűlésből jelentette a rendőrségi megbízott, hogy Tisza végig mint szónok és indítványozó működött közre, jelentős befolyást gyakorolva az ülés lefolyására. MOL D 4 47. cs. B 9 tétel Szuperintendensek, konventek 12500/268. 1859

is időigényes, azonkívül az sem biztos, végül engedélyezik-e útjukat.⁴⁵² A tiszántúliak döntésükről értesítették a testvér egyházkerületeket, a szuperintendensek közötti levelezés, miként 1851-ben, ismét megélnéül.

A dunántúli egyházkerület abban a kivételes helyzetben volt, hogy a protestáns pátens megjelenése után nem kellett a gyűlés összehívásáról Nagy Mihálynak külön döntenie, mivel annak helyét és idejét még nyáron kitűzték. A júniusban Komáromban megtartott kerületi ülésen ugyanis nem tudták befejezni a felszaporodott ügyek elintését, ezért elhatározták, hogy október 17-én ismét összegyűlnek Pápán.⁴⁵³ Nagy Mihály szeptember folyamán engedélyt kért a soproni helytartósági osztálytól a pápai gyűlésre, melynek elnyeréséről szeptember 27-én értesítették mint dunántúli szuperintendenst. Pedig ugyanez a helytartósági osztály már felszólította Bali Mihály mezőföldi esperest, aki 1857-ig egyházkerületi főjegyző volt, a pápai szuperintendencia megszervezésére. A pátens következtében ugyanis a Dunántúlon két református egyházkerület, a pápai és a komáromi alakult volna meg. Csakhamar a pozsonyi helytartósági osztály is felhatalmazta Nagy Mihályt a komáromi egyházkerület megszervezésére. A két helytartósági osztály egymással ütköző rendelkezései közül a szuperintendens csak azt vette figyelembe, mely jóváhagyta a pápai gyűlést. Közben a soproni helytartósági osztály ráeszmélve tévedésére, hogy a régi egyházkerületnek engedélyezte a gyűléstartást, tiltó rendelkezést bocsátott ki Széki Béla egyházkerületi főjegyzőnek Pápara, aki ezt továbbküldte Nagy Mihálynak. (Székit Bali Mihály helyett szemelték ki a pápai egyházkerület szervezésére, mivel Bali arra hivatkozva, hogy már nem főjegyző, az először hozzá küldött, kiosztásra váró pátent és miniszteri utasítást visszaküldte Sopronba.) A kormányzati logika szerint, bár az engedélyt Nagy Mihálynak adták ki, mégsem neki küldték annak visszavonását, hiszen a komáromi egyházkerület megbízott vezetőjének semmi keresnivalója Pápán. A tiltó rendelkezés elkészve, tulajdonképpen csak a gyűlés első napjának estéjén jutott a szuperintendens kezébe. Szóban ugyan már értesült Nagy Mihály a tiltásról,

⁴⁵² RL A/1. b 1850-59 E/III. 50. Balogh Péter levele Báthori Gáborhoz. Debrecen, 1859. nov. 3,

⁴⁵³ Tóth Endre 591 sköv.

ám az esperesek és a világiak támogatásával mégis az ülés megtartása mellett döntött. Az első napi tanácskozást Ferenczy János szolgabíró megjelenése zavarta meg, aki hivatalosan érdeklődött arról, hogy melyik egyházkerület és milyen engedély alapján ülésezik. Válaszként azt kapta, hogy a dunántúli kerület eddigi egyházmegyei tartják gyűlésüket a soproni helytartósági osztály engedélye alapján. A tovább folytatódó gyűlésben felirat készült, amely a pátens felfüggesztését és zsinattartás engedélyezését kérte az uralkodótól. Mivel a késmárki és debreceni határozatokat már részletesen szóltak a pátens sérelmes voltáról, a dunántúliak ezeket vették alapul saját folyamodványuk elkészítésében. Amiatt is igyekeztek minél előbb megfogalmazni és kinyomtatni feliratukat, valamint kijelölni az azt Bécsbe vivő delegációt, mivel sejtették, hogy a gyűlés folytatását esetleg megakadályozza a hatóság.⁴⁵⁴ Erre valóban sor került. A harmadik napon Ferenczy szolgabíró a pátensre hivatkozva, mivel a régi formában ült össze az egyházkerület, betiltotta az ülést. A pápai gyűlés utóéletéhez tartozik, hogy Széki Béla főjegyzőt a jegyzőkönyv benyújtásának elmaradása miatt több ízben felszólította a soproni helytartósági osztály, míg végül szolgabírói úton történő kihallgatását rendelte el.⁴⁵⁵ Az 1859-ben tartott két dunántúli gyűlés jegyzőkönyvének közös kinyomtatására és kiadására 1860. év elején került volna sor, ám a törvényes júniusi és a törvénytelennek tekintett októberi gyűlés protokollumainak együttes megjelenését a hatóság megakadályozta. A nyomdában lefoglalt példányokból később a júniusi jegyzőkönyvet visszakapta a szuperintendencia, de az októberit nem.

A szeptember végén, október elején tartott egyházkerületi gyűlések, bár nem a protestáns pátens szerinti új formában üléseztek, még hivatkozhattak arra, hogy ez nem ütközik az új rendelettel, mivel az szó szerint nem mondotta ki, hogy a korábbi négy-négy egyházkerület nem tarthat gyűlést. A jövőre hat-hat szuperintendencia megszervezése majd a törvény életbe lépését (amit reméltek, hogy elkerülnek) követő-

⁴⁵⁴ TIREL I. C/LXXXI. 39.586/613 Nagy Mihály levele Apostol Pálhoz. Komárom, 1859. okt. 26.; RL A/1. b 1850-59 E/ II. 12. U.az Báthori Gáborhoz

⁴⁵⁵ Tóth Endre 599-600.

en kell, hogy megtörténjen.⁴⁵⁶ Mivel azonban a gyűlések nem a pátens szerinti átszervezéshez kezdtek hozzá, hanem annak a zsinat engedélyezéséig való felfüggesztését kérték az uralkodótól, a vallás- és közoktatási minisztérium fontosnak tartotta, hogy pótlólagos rendeletben mondja ki, hogy az eddigi szuperintendenciák többé nem léteznek, tehát tanácskozást sem tarthatnak.⁴⁵⁷ Az október 8-i minisztériumi rendeletet 22-én újabb követte, mely a kerületi felségfolyamodványok ügyében intézkedett. Ez kimondta, hogy minden 1859. szeptember 1-e előtt beadott felirat a protestáns pátenssel elintézetnek tekintendő, az utána benyújtottak pedig mint nem létező egyházkerületek által készítették törvénytelenek. A minisztériumi aktákra, melyek szuperintendenciák 1856 óta évente beadott, zsinatot és az 1848 előtti állapot visszaállítását kérő folyamodványait tartalmazták, mind rávezették: az 1859. szeptember 1-i pátenssel elintézve.

A reformátusoknál két egyházkerület, a tiszáninneni és a dunamelléki még nem tartotta meg gyűlését az említett két októberi minisztériumi rendelet kibocsátása előtt. Mielőtt azonban erre sor kerülhetett volna, Sárospatakon összeült a református népiskolai egyetemes választmány. Míg a főiskolák, gimnáziumok ügyében minden egyházkerület saját erőire támaszkodva próbált eleget tenni a minisztérium előírásainak, a népiskolai oktatás egységes átszervezése érdekében a kerületi iskolai bizottmányok országos, egyetemes bizottmányba egyesültek.⁴⁵⁸ Az 1858-tól működő bizottmány soron következő ülésének idejét és helyét még a protestáns pátens előtt tűzték ki – 1859. október 30 – november 1. Sárospatak. Az értekezleten megtárgyalt iskolaügyi kérdések nem tartoznak szorosan tárgyunkhoz, inkább a jelenlévők névsora érdemel figyelmet, mivel a református egyház országos összefüvetele kitűnő alkalmat szolgáltatott

⁴⁵⁶ A megjelenést követően 45 nap múlva lépett életbe a pátens. Kiss Áron 155.

⁴⁵⁷ Csohány 121.

⁴⁵⁸ A dunamelléki református egyházkerület nyomtatott jegyzőkönyve Pest, 1860. okt. 8. 19. pont – beszámoló az egyetemes népiskolai bizottmány működéséről. A bizottmány 1858. májusban Pesten, szeptemberben Debrecenben gyűlt össze. 1859. okt.-nov. sárospataki, 1860. ápr. pápai, 1860. okt. pesti értekezlet.

arra, hogy a legaktuálisabb tárgyban, a pátens kérdésében nem hivatalos megbeszéléseket tartsanak. A Dunamellék Török Pál, Ballagi Mór, Szönyi Pál képviselte; Dunántúlról Nagy János barsi esperes, Bocsor István és Tarczai Lajos tanárok jöttek el; tisztáninnenniek voltak Zsarnay Lajos egyházkerületi főjegyző, Hegedűs László esperes és Zsarnay Imre; Tiszántúlról Tisza Kálmán, Lónyay Menyhért, Somossi Ignác és Kovács János érkeztek. Rajtuk kívül, mint nem hivatalos résztvevők jelen voltak Révész Imre, Révész Bálint, Kun Bertalan, Árvai József, Zsindely István és „egyéb egyházi és világi urak.”⁴⁵⁹ Sárospatakon keletkezett Révész Imre munkájaként az a hat pontból álló „Utasítások”, mely kijelölte az egyházkerületek által követendő utat.⁴⁶⁰ Eszerint az egyházkerületi gyűlések a régi formában megtartandók és csak a fegyveres erőszaknak engedve oszolhatnak fel. Ha a szuperintendens vonakodik a törvényes gyűlést megtartani, a kánonok értelmében az esperesi, gondnoki kar hivataláról leteszi és helyét a hivatalában legidősebb gondnok veszi át. Ha valaki a kormány megbízásából hív össze gyűlést, azon a meghívottak csak tiltakozásukat kifejezni jelenjenek meg. Bárki, aki akár gyűléstartásra, akár a pátens elfogadásának elősegítésére a kormánytól megbízást fogad el, egyházi hivatalát elveszíti. A gyülekezeteket fel kell hívni arra, hogy csak törvényesen megválasztott előljáróiktól fogadjanak el utasítást. Végül, az egyházi törvényes hivatalnokok, az erőszaknak sem engedve, hivatalukról le ne mondjanak. A sárospataki „Utasításokat” a jelenlévők, ki-ki a saját egyházkerületébe, magukkal vitték terjesztésre.

A tisztánnenni református egyházkerület november 15-e meghirdetett gyűlésére már az „Utasítások” szellemében került sor. Apostol Pál előre nem jelentette be a gyűlésnek sem helyét, sem idejét. A Borsod megyei főnöknek tudomására jutott „a hallomás szerint legközelebb megtartandó egyházkerületi gyűlés” és arról érdeklődött november 13-án, hogy Apostol a pátens szerinti sárospataki szuperintendenciát képező egyházmegyét hívta-e össze, mert a régi formában történő

⁴⁵⁹ DTREL „1859-ben őszhó 30-án s ezt követő napokon Sárospatakon tartott Népiskolai egyetemes Választmány jegyzőkönyve”

⁴⁶⁰ Révész munkái 137-139., közölve még Sárospataki Lapok 1884. 3. sz. 41-42.

gyűlésezést az októberi miniszteri rendelet tiltja.⁴⁶¹ Jóllehet a hatóság Apostol válaszából előre értesült, hogy a régi formában ül össze az egyházkerület, a Miskolcon tartott, mindössze négy órás ülést nem zavarta meg semmi.⁴⁶² A gyűlésnek tulajdonképpen egyetlen feladata volt, hogy az egyházmegyéknek egységesen a pátens visszavételét kérő határozatai alapján⁴⁶³ feliratot szerkesszen. A traktusok oly nagy számú képviselőt küldtek Miskolcra, hogy a tanácskozás színhelyéül az avasi templomot kellett választani, a mintegy száz egyházmegyei küldöttön kívül is „roppant számmal összesereglett sokaság” jelent meg.⁴⁶⁴ Apostol Pál megnyitó imájában buzgón könyörgött egyházáért: „Lelkesíts minket, kik boldogoknak érezzük magunkat abban, hogy annak tagjai vagyunk [t.i. a református egyháznak], lelkesíts, hogy annak szerelmétől sem magasság, sem mélység el nem szakaszthasson, hogy iránta való hűségünket sem hatalom, sem erőszak, sem félelem, sem reménység megingatni tehetős ne legyen.”⁴⁶⁵ Apostol szuperintendens immár hetvenhárom évesen szívesen lemondott volna az egyházkormányzás terhéről. Az 1859-es tavaszi gyűlésen azért nem fogadták el lemondását, mert helyét nem tölthették volna be szabad választással. Most megismételte kérését, de ismét maradásra kérték, mivel a pátens ugyan megengedi az eddig tiltott szuperintendens-választást, de oly formában, amellyel nem kívántak élni.⁴⁶⁶ Ekkor mondhatta el a szuperintendens a szállóigévé vált mondatát: „ha eddig Apostol Pál valék, igyekszem

---

⁴⁶¹ TIREL 1. C/LXXXI. 39.605/682

⁴⁶² DTREL Apostol Pál levele Nagy Mihályhoz. Miskolc, 1859. nov. 24.

⁴⁶³ TIREL 1. C/LXXXI. 39.594/621 abaúji egyházmegye gyűlése nov. 8. Gönc; C/LXXXI. 595/622 alsóborsodi egyházmegye nov. 8. Ónod; C/LXXXI. 39.596/623 alsözempléni egyházmegye nov. 8. Sárospatak; C/LXXXI. 39.597/624 felsőborsodi egyházmegye nov. 8. Edelény; C/LXXXI. 39.601/628. felsözempléni egyházmegye nov. 10. Hardicsa; C/LXXXI. 39.598/625 ungi egyházmegye nov. 8. Salamon és lásd még Függelék I.”17-k adat.”

⁴⁶⁴ DTREL Apostol Pál már idézett nov. 24-i levele

⁴⁶⁵ TIREL 1. C/LXXXI. 39.606/633

⁴⁶⁶ DTREL Apostol Pál már idézett nov. 24-i levele

ezután, hogy Pál Apostol legyek.”⁴⁶⁷ Bár a gyűlést nem akadályozta meg a hatóság, a jegyzőkönyv és a felirat kinyomtatását már nem nézte tétlenül. A sárospataki főiskolai nyomda éppen kinyomtatta a felirat első ívét 2500 példányban, amikor az újhelyi szolgabíró a kassai helytartósági osztály parancsára lefoglalta a kézirattal együtt.⁴⁶⁸ A jegyzőkönyv 750 példánya a miskolci nyomdában jutott hasonló sorsra.⁴⁶⁹ A lefoglalások ugyan nem akadályozták meg sem a felirat, sem a jegyzőkönyv elküldését a többi egyházkerületnek, de a pataki nyomda ezután csak szoros rendőri felügyelet alatt működhetett.⁴⁷⁰

A miskolci gyűléssel szinte egy időben került sor november 16-án Pesten a Tihanyi-émlékünnepre. Az evangélikus egyházban jelentős szerepet betöltő Tihanyi Ferenc temesi grófnak, 1848-ig temesi főispánnak szeptemberi halálát követő pesti megemlékezésre az evangélikus és református lelkészi, világi vezetők egyaránt összegyűltek.⁴⁷¹ Az emlékűnnep után másnap tartott megbeszélés alkalmat adott arra, hogy a tervezett bécsi delegáció ügyében döntés szülessen. Vay Miklósnak későbbi, Nagy Mihály dunántúli szuperintendenshez írt levele egyértelművé teszi, hogy

---

⁴⁶⁷ TIREL 1. C/LXXXI. 39.633/660. Terhes Sámuel levele Apostol Pálhoz. Rimaszombat, 1859. dec. 22. Terhes sajnálkozott afelett, hogy betegsége miatt nem lehetett jelen a miskolci gyűlésen és nem hallhatta ezt a „fenséges mondatot.”

⁴⁶⁸ TIREL 1. C/LXXXI. 39.619/646 Zsarnay Lajos levele Apostol Pálhoz. Sárospatak, 1859. nov. 24.

⁴⁶⁹ MOL D 105 3. cs. 13. kútfő 257/1860

⁴⁷⁰ RL C/93 Török Pál levelezése. 1737. Hegedűs László levele Török Pálhoz. Sárospatak, 1859. dec. 9. A pataki nyomda szinte már a Sárospataki Füzeteket sem tudja kinyomtatni, nem közölhetnek benne semmit a miskolci gyűlésről, még azt sem, amit a Magyar Sajtó már leközölt – „Minden nap egy policáj ül a nyakán.”

⁴⁷¹ Révész élete 80-81. Tihanyi Ferenc evangélikus volt, felesége református Rhédey-lány. A pesti evangélikus templomban tartott megemlékezésen evangélikus részről Székács József, református részről Révész Imre volt a szónok. Az emlékbeszédeket a család kinyomtatva, de a rendőrség még a nyomdában lefoglalta.

ekkor kérték fel a küldöttség útjának megszervezésével.⁴⁷² Vay beszámolt arról, hogy a két tiszai egyházkerület már megbízta az előkészítéssel, várja a dunántúli résztvevők névsorát. Amint ezt megkapta és a dunamelléki szuperintendencia is megtartotta gyűlését, megszervezi a delegáció útját.

BÁTHORI GÁBOR HELYETTES SZUPERINTENDENS LEMONDATÁSA

November közepére már feltűnővé vált a dunamelléki egyházkerület hátramaradása a gyűléstartásban. A hosszas tétovázás hátterét Báthori Gábor helyettes szuperintendens levelei világítják meg. Ezek a levelek azért is különösen fontosak, mivel Báthori későbbi egyoldalú elítélésével szemben javára szólnak. Báthori, mint november 1-én Nagy Mihálynak írta, fájalta, hogy a protestáns pátens fontos ügyében egyházkerülete „felette hátra maradt.”⁴⁷³ Nem rajta múlt, hogy mindeddig nem tartottak gyűlést. Báthori még szeptember elején tárgyalt Pesten a szuperintendencia több vezető személyiségével, sürgette náluk a gyűlést, de azok leszavazták. Három indokot hoztak fel a gyűlés ellen: 1. A pátensről és a miniszteri rendeletről dönteni nem illeti meg az egyházkerületet, hanem csak a zsinatot. 2. A kormány nem engedi meg a régi formában tartandó gyűléseket, az új formát pedig maga az egyház nem fogadná el. 3. A közgyűlés nem szólhat a pátens ellen, mert az nem miniszteri rendelet, hanem annál magasabb rangú, uralkodói nyíltparancs, mely nem lehet vitatás tárgya. Báthori egy későbbi, már lemondása után írott, keserű hangvételű levelében nyíltan kimondta, hogy tizenegyen szavaztak a gyűlés ellen és egyedül ő ragaszkodott annak megtartásához.⁴⁷⁴ Báthori szerint a többiek azért hivatkoztak „színlelt okokra”, mert félték a megtartandó gyűlésen a pátens ellen fellépni. A szeptemberi pesti

⁴⁷² DTREL Vay Miklós Nagy Mihályhoz. Golop, 1859. nov. 26.

⁴⁷³ DTREL Báthori Gábor levele Nagy Mihályhoz. Nagykörös, 1859. nov. 1.

⁴⁷⁴ Báthori Gábor levele Sárváry Jakabhoz. Nagykörös, 1860. jan. 5. Közli Révész Kálmán. In: PEIL (1894) 29. sz. 459-460., Sárváry Jakab a debreceni egyházmegye világi tanácsbírája volt.

megbeszélést októberben újabb követte, de gyűlésről még mindig nem volt szó. Ezekről a pesti megbeszélésekről, a résztvevőkről alig néhány információnk van. Török Pál egy levelében említette: a vidékiek sérelmezik, hogy nem tudtak részt venni az összejöveteleken.⁴⁷⁵ Fennmaradt egy meghívólevél Polgár Mihály egyházkerületi világi főjegyzőtől, melyben Polgár a helyettes szuperintendens megbízásából október 21-re a pesti paróchián tartandó tanácskozásra hívta Ballagi Mórt, Filó Lajost, Hubay Józsefet, Peti Józsefet, Ráday Gedeont, Teleki Gyulát, Török Pált, Egressy Galambos Sámuel, Nagy Istvánt, Sárközy Kázmért.⁴⁷⁶ Ez a névsor valószínűleg nagy mértékben egyezik a Báthorit leszavazó szeptemberi tanácskozáson résztvevők névsorával.

A hiányzó egyházkerületi határozat pótlására Báthori Gábor az egyházmegyéktől kérte véleményüket, hogy majd ezeket tekinthesse a szuperintendencia közös nyilatkozatának. A traktusok döntő többsége még november elején megtartotta gyűlését és beküldte a pátens és miniszteri utasítás ellen tiltakozó határozatát.⁴⁷⁷ (Az október 8-i miniszteri rendelet, mely az szuperintendenciákra vonatkozott, nem zavarta meg az egyházmegyéket a gyűléstartásban.) November elején azonban már egyházkerületi szinten is egyre több oldalról hangzott el, hogy nem szabad tovább késlekedni a véleményadással. Báthori fogalmazása szerint: „Uraink látván, hogy a protestáns szuperintendenciák sorban gyűléskednek, a pátens ellen nyilatkoznak, ők mint tónust adni kívánók in centro hallgatnak: szégyenlővén e dolgot és a más szuperintendenciabeliektől pizkolást, most magok sürgették energice a gyűléstartást.”⁴⁷⁸ A döntésre a Tihanyi-requiemet követő, több egyházkerületből érkezettekből össze-

⁴⁷⁵ RL A/1. b 1850-59 Fd 167 Török Pál levele Báthori Gáborhoz. Pest, 1859. nov. 4.

⁴⁷⁶ RL A/1. b 1850-59 Z 1859. 244

⁴⁷⁷ RL A/1. b 1850-59. G 118 pesti egyházmegye gyűlése nov. 10. Pécel; Z 218 és 254 felsőbaranyai egyházmegye nov. 10. Kiscsány; Z 248 vértessaljai egyházmegye nov. 8. Alsónyék; Z 249 kecskeméti egyházmegye nov. 10. Pánd; Z 250 külsősomogyi egyházmegye nov. 14. Ireg; Z 251 felsőbaranyai egyházmegye nov. 10. Kiscsány; Z 256 tolnai egyházmegye nov. 30. Kölesd; Z 258 solti egyházmegye dec. 5. Szabadszállás

⁴⁷⁸ Báthorinak Révész Kálmán által közölt levele PEIL 1894. 460.

gyűlt megbeszélésen került sor. Erre az összejövetelre Báthori hívta a többi szuperintendenst is (Nagy Mihályt a már említett november 1-i levelével), akik közül Balogh Péter utazott fel Pestre.⁴⁷⁹ A megbeszélés tárgyára, hogy nemcsak a bécsi küldöttség, hanem a dunamellékiek elmaradt gyűlése is szerepelt a napirenden, következethetünk az előző részben már említett Vay-leveléből. (Vay az út megszervezésével még megvárja a dunamelléki gyűlést)⁴⁸⁰ Támpontunk lehet még Török Pál levele, melyben javasolja, hogy november 17-én tartsanak az esperesek konferenciát Pesten, nehogy a vidékiek – amint sérelmezték – kimaradjanak a döntésekből. Nyilván a gyűlés volt a tét, amire Török szavai is kimondottan utalnak:

„Amerre jártam túl és innen a Tiszán, rossz néven veszik nekünk, hogy az ősszel e. kerületi gyűlést nem tartottunk, a közügyet a válságos időben hanyagul vettük s félénken tartózkodók voltunk. Majd tanúsítani fogjuk, remélem, hogy nem vagyunk másoknál hitványabb protestánsok.”⁴⁸¹

A fenti leveleken túl a bekövetkező események teszik világossá, hogy ekkor született meg a döntés a gyűlés megtartásáról. Báthori Gábor ugyanis november 29-i keltezéssel bejelentette a helytartóságnak, hogy az egyházkerület összes esperessége által sürgetve december 12-re összehívta a szuperintendencionális gyűlést.⁴⁸² A helytartóság nem Báthori leveléből értesült a készülő gyűlésről, a betiltás nem a helyettes szuperintendens bejelentésének volt a következménye. Alig küldte el Báthori az engedélyt kérő levelét, néhány óra múlva kezében volt Cseh

⁴⁷⁹ RL A/1. b 1850-59 E III. 52. Balogh Péter levele Báthori Gáborhoz. Debrecen, 1859. nov. 12.

⁴⁸⁰ DTREL Vay Miklós Nagy Mihályhoz. Golop, 1859. nov. 26.

⁴⁸¹ RL A/1. b 1850-59 Fd 167 Török Pál levele Báthori Gáborhoz. Pest, 1859. nov. 4. Török a népiskolai értekezlet alkalmával járt Tiszáninnen, az értekezletről pedig Debrecenbe utazott Balogh Péter kérésére, melyről debreceni tanár testvére, Török József értesítette – C/93 Török Pál levelezése. Török József levele Török Pálhoz. Debrecen, 1859. okt. 31.

⁴⁸² RL C/93 Török Pál iratai: Pátens. Báthori Gábor levele a helytartósághoz. Nagykőrös, 1859. nov. 29.

Eduárd helytartósági alelnöknek még november 27-én kelt hivatalos irata. A helytartóság felszólította Báthorit, hogy nyilatkozzon: december 12-re a pátens szerinti pesti szuperintendencia egyházmegyéit (kecskeméti, pesti, solti, vértessaljai, tatai, heves-nagykunsági) hívta-e össze? Ellenkező esetben a gyűlés feltétlenül elmarad. Báthori december 2-án válaszolt a felszólításra világosan előadva indokait, hogy miért a dunamelléki egyházmegyéket hívta össze.⁴⁸³ A levél első felében óvatos kritikát fogalmazott meg az új rendezés ellen: a protestánság elismeri a szeptember 1-i pátensről, hogy ebben az uralkodó „boldogítani akaró szándéka” fogalmazódott meg, de a szeptember 2-i miniszteri rendelet nem egyezik a protestánsok kívánalmaival. Báthori minden ellenvetését, mivel a törvénynek számító nyíltparancs ellen nem akart szólni, a miniszteri rendeletre, különösen az új kerületei beosztásra zúdította. Öt évvel ezelőtt a dunamelléki egyházkerület egyházmegyéi bízták meg a helyettes szuperintendensséggel, hogy a hivatalos ügyeket lelkiismeretesen végezze, a nagyobb fontosságú tárgyakat az egyházkerületi közgyűlés elé terjessze és az egyházi törvényeket, melyeket az uralkodó az 1791:26. törvényben is szentesített, betartsa és betartassa. A helyettes szuperintendens nem tudott eleget tenni a helytartóság felszólításának, hogy a pesti szuperintendenciába tartozó egyházmegyéket hívja össze, mert azok nem akartak az új keretek között élni. A tatai esperesség eddig a dunántúli kerületbe tartozott és nem kívánt attól elszakadni, amint azt az október 17-i pápai gyűlésen kijelentette. A heves-nagykunsági traktus pedig továbbra is a tiszántúli kerületbe tartozónak vallotta magát, annak október 8-i debreceni gyűlésén képviseltette magát. Ahogyan a csatlakozásra ítélt tatai és heves-nagykunsági egyházmegye nem kívánt önként új egyházkerülethez tartozni, az elszakadásra szántak sem akartak leválni. A tolnai, külsősomogyi, felsőbaranyai esperesség, nem törődve azzal, hogy már a pápai kerület része lenne, sem az alsóbaranyai traktus azzal,

⁴⁸³ RL C/93 Török Pál iratai: Pátens. Báthori Gábor levele a helytartósághoz. Nagykőrös, 1859. dec. 2., a levelet Révész Imre is közölte: Báthory Gábor dunamelléki volt református helyettes szuperintendens emlékezete s egy hivatalos irata a pátensügyben. In: Magyar Protestáns Egyházi és Iskolai Figyelmező (1872) 520-526.

hogy az újszivaci szuperintendenciát alkotja, megbízta Báthorit a másik öt egyházmegyével együtt a dunamelléki közgyűlés megtartásával. A késmárki, soproni, debreceni, pápai és miskolci szuperintendenciális gyűlések példája is azzal bízta, hogy lehetséges a régi formában összegyűlni.

A helytartóság nem törődött Báthori Gábor indokaival, ismételtén kiküldte a gyűlést megtiltó rendeletet minden felelősséget annak összehívójára hárítva.⁴⁸⁴ A rendeletet a szolgabíró kézbesítette ki Báthorinak, akinek írásban kellett nyugtatványt adni az átvételről és szóban nyilatkozni arról, hogy eleget tesz-e a felszólításnak. Báthori ekkor követte el azt a hibát, hogy felutazott Budára személyesen kieszközölni az engedélyt. A helytartóságon azonban elrémítették a „szertelen izgatások” hírével. Eszerint a kormánynak tudomása volt arról, hogy agitáció útján tizenkétezer embert szólítottak fel a részvételre ezzel a jelszóval: „vallásunkat el akarják venni; pápistákká akarnak tenni bennünket; vérünket, életünket adjuk hitünkért.” Nem kerülhető el a vérontás, amiért Báthorit terheli majd a felelősség, ha nem hívja vissza a gyűlést.⁴⁸⁵ Még aznap este konferenciát tartott Báthori és kérte a jelenlévőket, hogy mondjanak le a veszéllyel fenyegető gyűlésről. Nem hallgattak érveire, mint mondták, itt nem egy emberről, a gyűlést összehívójának felelőségéről van szó, hanem az elvről. Báthori legfeljebb két-három évet börtönt kaphat, s ha őseink a nápolyi gályákon szenvedtek, ennyit ő is kibírhat. Ilyen „bízgatások” után Báthori még egy éjszakát gondolkodott a nehéz döntésen: „Semmit nem aludtam, midőn elől emésztő tüzet, hátul fullasztó vizet találtam körültem; arra határoztam magam, hogy a gyűlést visszahívjam.”⁴⁸⁶ December 6-i keltezéssel megírta az espereseknek a visszahívó leveleket, postára adta azokat (a postai bélyegző december 7-i) és csak ezután értesítette szintén írásban a bizottmányi tagokat. Erre négyen is megjelentek nála, vitatkoztak, gyanúsították, mire szóban kijelentette, lemond a helyettes szuperintendensségről, s ezt otthon majd

---

⁴⁸⁴ RL C/93 Török Pál iratai: Pátens. Helytartóságtól Báthori Gáborhoz. Buda, 1859. dec. 4.

⁴⁸⁵ PEIL 1894. 460., MPrEIF 1872. 524.

⁴⁸⁶ PEIL 1894. 460.

írásban is megteszi. Másnap a Pesten tartózkodó lelkeszi és világi vezetők újból konferenciát tartottak, ahol ismét kárhóztatták Báthori tettét. Török Pál életrajzírója, Kiss Áron szintén leírta a Báthori lemondásához vezető eseményeket, mint mondotta: egyes jelenvoltak tudósítása alapján.⁴⁸⁷ Eszerint a lemondást főleg Tisza István kényszerítette ki, akinek „valóságos izgágaságát” még a tanácskozást vezető Ráday Gedeon is megsokallotta.⁴⁸⁸

A pesti tanácskozás eredményeként Ráday Gedeont mint hivatalában legidősebb egyházmegyei gondnok (az utóbbi kerületi üléseken ő töltötte be a világi elnöki széket) levélben értesítette az espereseket és gondnokokat, hogy a december 12-i gyűlés nem marad el és egyben felkérte az espereseket, hogy december 11-re gyűljenek össze a „seniorum collegium” megalkotására. Az esperesekből álló bizottság feladata, mivel nincs hivatalban álló szuperintendens, hogy irányítsa a egyházkerületet.

A gyűlés lemondása megzavarta az espereseket, akik közül többet már nem ért el Rádaynak a mégis megtartásról értesítő levele. Ötvös Sámuel tolnai esperes az ellentétes rendelkezésektől megzavartan, felindultan írta egyházmegyéje Pesten tartózkodó tanácsbírájának, Egressi Galambos Sámuelnek, hogy nem tud részt venni a pesti találkozón.⁴⁸⁹ Ötvös december 8-án már Dunaföldváron volt, hogy onnan kocsit fogadva induljon Pestre, ám a postán már várta egy körösi barátjának tudósítása Báthori visszavonó döntéséről. Elhitte a hírt, mert ismerte „Báthori gyáva jellemét” és visszafordult. 10-én kapta meg Ráday meghívását, legyen már 11-én Pesten, de ez lehetetlen, még ha azonnal indulna, akkor is. Szakad a hó, a feneketlen sár mélyen megfagyott, s oly rázós az út, hogy „madocsaikisutult gebéken” Földvárra is négy óra alatt lehet beérni. Tehetetlensége miatt Ötvös esperes erősen kifakadt Báthori ellen: „itt bánkódom, átkozódom – miért nem jelenté a gyáva elébb istentelen változtatási szándékát? miért nem vehettem a tudósítást én egy nappal elébb?”

⁴⁸⁷ Kiss Áron 156-157.

⁴⁸⁸ Révész 177.

⁴⁸⁹ RL C/64 Ráday család levéltára 7. Egyházi és iskolai iratok 2281. Ötvös Sándor levele Egressi Galambos Sámuelhez. Madocsa, 1859. dec. 10.

Báthori Gábor nehéz helyzetben volt, amikor döntésre kényszerült, nem érezte azt a támogató háttért maga mögött, amely a kitartásban megerősíthette volna. Ki mit tett volna az ő helyében, tehetett-e volna más? – tette fel a kérdést Dobos János, ceglédi lelkész közvetlenül a helyettes szuperintendens lemondása után. „Hajdan Péter egy szolgáló szavára megtagadta Idvezítőjét, a szolgáló csak szolgálója volt a kormányzónak, hát ha maga a kormányzó lett volna az, mint most, aki Péternek szólt? – Hiszem, hogy azóta a kakas megtette kötelességét, ha más helyen nem, a pándi torony tetején,⁴⁹⁰ és ő sír keservesen!”⁴⁹¹ Báthori Nagykőrösre visszatérve december 10-én lemondott mind a helyettes szuperintendensségről, mind az egyházkerületi főjegyzőségről, mind pedig a kecskeméti esperességről. Lemondásáról értesítette szuperintendenstársait is és utolsó hivatalos levelében végbúcsút vett tőlük.⁴⁹² Lelkészi állásában kívánt tovább működni, de nem mérte fel, hogy visszavonó levelének következménye, a félreértés, gyanúsítás itt is eléri. Lemondása után Cseh helytartósági alelnök biztosította elismeréséről, amiért szembehelyezkedett egykori szuperintendenciájának „törvénytelen” előjáróival és ezt a kormány nem fogja elfelejteni.⁴⁹³ Báthorinak csakhamar szüksége lett az ígért támogatásra, nem maradhatott tovább Nagykőrösön a „kívülről ide ható izgatások miatt.”⁴⁹⁴ A következő év elején lemondott a nagykőrösi lelkészségről és elfogadta a vallás- és közoktatásügyi minisztériumban felajánlott állást.⁴⁹⁵ 1860 áprilisában ugyanis létrehozták a kultuszmi-

⁴⁹⁰ Dobos feltehetőleg a kecskeméti egyházmegye pándi gyűlésére utalt, ahol éles pátenzellenes határozat született.

⁴⁹¹ A/5 Kecskeméti egyházmegye iratai 1860. 13. Dobos János levele Miskolczi Szigyártó István espereshez. Keltezés nélkül, aláírás: „Anonimus”

⁴⁹² DTREL Báthori Gábor levele Nagy Mihályhoz. Nagykőrös, 1859. dec. 12., TIREL 1. C/LXXXI. 39.628/655 U.az Apostol Pálhoz

⁴⁹³ RL C/6 Báthori család iratai VII. köteg Báthori Gábor okmányai és levelei 64. Budai helytartósági osztálytól. Buda, 1859. dec. 19.

⁴⁹⁴ U.o. 63. Báthori Gábor válaszlevele a helytartósági osztálynak. Nagykőrös, 1859. dec. 22.; U.o. 65. Báthori feljegyzése arról, hogy december 31-én nyolcan kijöttek a templomból.

⁴⁹⁵ U.o. 66. Thun kinevezi Báthorit miniszteri tanácsosnak a minisztérium protestáns egyházi és iskolai osztályára. Bécs, 1860. ápr. 30.

nisztériumban azt a protestáns osztályt, amelyet a pátens ígért meg, mint amelyen keresztül gyakorolja az uralkodó felügyeleti jogát. (A pátensben már nem szerepelt az Oberconsistorium, helyébe ez a minisztériumi osztály került. Báthori mellett kinevezték még Zimmermann minisztériumi tanácsost és Mikulás iskolai tanácsost.)⁴⁹⁶ Itt dolgozott Báthori minisztériumi tanácsosi rangban, mígnem az októberi diploma kiadása után megszűnt állása és 1861-ben nyugdíjazták.⁴⁹⁷

A DECEMBERI PESTI GYŰLÉS

A Báthori visszavonó levele ellenére mégis Pestre utazó esperesek és világi képviselők december 11-én Ráday Gedeon lakásán gyűltek össze, hogy a másnapi gyűlésről tanácskozzanak.⁴⁹⁸ Abban egységes álláspontot képviseltek a jelenlévők, hogy a gyűlést meg kell tartani, de mit tegyenek, ha felosztatásra szólítják fel őket? Már a felszólításnak eleget tegyenek vagy várják be az erővel történő felosztatást? Tisza Kálmán, Nyáry Pál, Teleki Gyula azt a véleményt képviselték, hogy csak az erőszaknak kell engedni, hiszen Debrecenben is volt felszólítás, mégis megtartották a gyűlést minden beavatkozás nélkül. Ráday Gedeon, Sárközy Kázmér, Hubay József, Egressy Sámuel viszont úgy tartotta, jobb lesz a felszólításnak eleget tenni, mert nem fog elmaradni a karhatalommal történő felosztatás. Ami megtörténhetett Debrecenben, azt nem fogja a kormány Pesten engedni, ahol katonaságot összpontosított.

December 12-én először a seniorum collegium ült össze a pesti paróchián hivatalos megalakulásra.⁴⁹⁹ Világi elnöknek Ráday Gedeont

⁴⁹⁶ Borbis 338-339., Gotta 112.

⁴⁹⁷ RL C/6 Báthori család iratai VII. köteg 77. Báthori nyugdíjazásáról. Bécs, 1861. jan. 31.

⁴⁹⁸ Kármán Pál: Néhány adat a protestáns pátens történetéhez. PSZ (1893) 232-241. Kármán Pál torzsai lelkész, Török vótarsa mint a tanácskozáson résztvevő számolt be az ott elhangzottakról.

⁴⁹⁹ RL A/1. b Elenchusból kimaradt iratok 1859. 16., a jegyzőkönyvet nem teljes egészében közölte Kármán Pál PSZ 1893 234. sköv.

választották meg, lelkészinek a jelenlévő esperesek közül a hivatalában legidősebbet, Fodor Pált a felsőbaranyai egyházmegyéből. Elhatározták, hogy a közgyűlést tíz órakor „vallásos ünnepélyességgel” megtartják a református templomban. A templomi gyűlést, bár folyamatos rendőri ellenőrzés alatt állt, nem zavarta meg hatósági beavatkozás. Feliratot fogadtak el, melyben kérték az uralkodót, hogy az autonómiájukra oly sérelmes nyílt parancsot és miniszteri utasítást helyezze hatályon kívül, helyezze vissza az egyházat 1848 előtti állapotába, engedélyezze a már több ízben kért zsinatot és utasítsa a törvényhatóságokat, hogy ne akadályozzák az egyházi szerveket törvényes működésükben. A feliratot benyújtására küldöttséget neveztek ki (Ráday Gedeon, Sárközy Kázmér, Teleki Gyula, Fodor Pál, Török Pál, Filó Lajos) és felkérték Vay Miklóst, hogy készítse elő annak útját. Ezután ismét összeült a seniorum collegium, hogy a további teendőkről intézkedjen. Először is az egyházkerület nem maradhatott tovább lelkészi vezető nélkül. Helyettes szuperintendensséggel a hivatalában legidősebb, de jelen nem lévő Rác Péter alsóbaranyai esperest bízták meg. Az erről szóló döntésről a seniorum collegium nevében Ráday Gedeon és Fodor Pál értesítette a helytartóságot. Rác Péter idős korára, betegeskedésére hivatkozva nem vállalta el a megbízást,⁵⁰⁰ de a helytartósági osztály is tiltakozott ellene, mert az alsóbaranyai traktus a pápens szerint már nem tartozott a Dunamellékhez.⁵⁰¹ Rác Péter különben Temesvárról is kapta a rendeleteket, hogy szervezze meg az újszivaci szuperintendenciát és mint annak legidősebb esperese viselje a szervezés ideje alatt az adminisztrátori hivatalt. Az idős, 79 éves esperes tiltakozott: nem vállalhatja a megbízatást, kora sem engedi, de a német nyelvbeni járatlansága sem teszi erre alkalmassá. Ezenkívül még azért sem kívánt a szervezésben rész venni, mert várta az egyházi autonómiával ellentétes pápens visszavonását.⁵⁰² A temesvári helytartóság nem törődött Rác

⁵⁰⁰ RL C/93 Török Pál iratai: Pátens. Rác Péter levele Teleki Gyulához. Csuzs, 1859. dec. 24.

⁵⁰¹ RL C/93 Török Pál iratai: Pátens. Helytartóságtól Ráday Gedeonhoz. Buda, 1859. dec. 19.

⁵⁰² RL A/1. b 1850-59 Fa 87 Rác Péter levele Báthori Gáborhoz. Csuzs, 1859. okt. 24.

ellenvetéseivel, továbbra is az újszivaci szuperintendencia vezetőjének tekintette és azt tanácsolta, hogy vegyen maga mellé egy fiatalabb lelkészt segítségnek. Az alsóbaranyai esperes, aki továbbra is a dunamelléki egyházkerülethez tartozónak vallotta magát traktusával együtt, panaszkodott a változatlanul hozzá érkező hivatalos felszólítások miatt, hogy „öregségemre ilyen zaklatásokra kárhoztassam”.⁵⁰³ A visszalépő Rácz Péter helyett Maller Ferenc vértessaljai esperes vállalta el a helyettes szuperintendensséget azzal a feltétellel, hogy ha a kormány adminisztrátort nevez ki, akkor visszalép. A hivatal viseléséhez kérte a seniorum collegium segítségét és megfelelő segédet maga mellé.⁵⁰⁴ Maller december 29-én kérte fel a seniorum collegium a helyettes szuperintendensség elvállalására és Ráday Gedeon, be sem várva a választ, már 30-án bejelentette ezt a budai helytartósági osztálynak.⁵⁰⁵ A vértessaljai esperest a helytartóság is elfogadta az új, pesti egyházkerület ideiglenes vezetőjének és kérte, hogy küldje be a hozzá tartozó gyülekezetek listáját, feltüntetve egyházmegyei és tankerületi hovatartozásukat.⁵⁰⁶ A kormányzat a későbbiekben is, Maller tiltakozásával nem törődve, folyamatosan a pesti egyházkerület helyettes superintendensének nevezte.

A pesti gyűlés – bár nem került sor erőszakos hatósági fellépésre, de még feloszlató felszólításra sem – nem maradt következmények nélkül. A templomi gyűlés zavartalan lefolyásának hátterében Albrecht főherceg döntése állt, amint ez a minisztertanács december 13-i ülésén el-

---

⁵⁰³ RL A/1. b 1850-59 Fa 89 Rácz Péter levele Báthori Gáborhoz. Csuzs, 1859. nov. 5.

⁵⁰⁴ RL C/93 Török Pál iratai: Pátens. Maller Ferenc levele Ráday Gedeonhoz. Csákvár, 1860. jan. 3.

⁵⁰⁵ RL C/93 Török Pál iratai: Pátens. Seniorum collegium levele Maller Ferenchez. Pest, 1859. dec. 29., Ráday Gedeon levele a budai helytartósági osztálynak. Pest, 1859. dec. 30.

⁵⁰⁶ RL C/93 Török Pál iratai: Pátens. Helytartóságtól Maller Ferenchez. Buda, 1860. jan. 20.

hangzott.⁵⁰⁷ A magyarországi kormányzó távirati úton értesítette a bécsi vezetést a pesti templomban december 12-én megtartott gyűlésről. Albrecht szándékosan nem nyúlt kényszerrendszabályokhoz, mivel az ellenzék éppen az erőszakos fellépést akarta kiprovokálni, hogy utána az elnyomásról panaszkodhasson. Ismerve Tiszáék szándékát, akik nem bánták volna, ha akár fegyverrel oszlatják fel a gyűlést és Báthoriból, ha hagyja, mártírt csináltak volna, jól mérte fel a helyzetet Albrecht főherceg. Utólagos megtorlásról intézkedett, amikor a résztvevők ellen bírói eljárást indított. A minisztertanácsban Thun nem tartotta helyesnek, hogy csak utólagos rendszabályokat alkalmazzanak, mert ez nem fogja megakadályozni a törvénytelen gyűlések megtartását, így a december 15-re tervezett hasonló, bányai evangélikus gyűlést sem.⁵⁰⁸ Az evangélikus bányakerületi gyűlésen, amelyen az elszakadt bács-szerémi esperesség már nem vett részt és összehívása ellen több zólyomi, barsi, honti, nógrádi pápens-párti lelkész tiltakozott, valóban sor került feloszlásra.⁵⁰⁹ Az utólagos hatósági intézkedésekhez tartozott, hogy elrendelték a gyűlésre vonatkozó, a sajtóban megjelenő nyilatkozatoknak vagy egyéb nyomtatványnak rendőri lefoglalását.⁵¹⁰ A benyújtott felségfolyamodványt és jegyzőkönyvet a résztvevők ellen lefolytatott vizsgálatokhoz használták fel.⁵¹¹

Miskolczi Szigyártó István szentmártonkátai lelkész, kecskeméti esperes feljegyzést készített a nagykátai szolgabírói hivatalban történt kihallgatásáról, ebből tudhatjuk, hogy mivel vádolták a dec. 12-i refor-

---

⁵⁰⁷ Ministerkonferenz, Wien, 13. Dezember 1859. II. Verhinderung des evangelischen Konvents in Pest am 15. Dezember 1859. KZ. 4358 – MCZ. 298. A minisztertanácsi jegyzőkönyvek kiadás előtt álló kéziratának használatáért köszönet dr. Stefan Malférnak a bécsi Österreichisches Ost- und Südosteuropa-Institutban.

⁵⁰⁸ Csohány 130., 186. 42. jegyzetben közli a jegyzőkönyvet

⁵⁰⁹ Zsilinszky 703-704; Csohány 130-131; Székács József: A pátensharc (1859-1860). In: Székács József püspök visszaemlékezései. Szerk. Kertész Botond. Budapest, 2008. 183-240. A decemberi gyűlésről 192. sköv.

⁵¹⁰ MOL D 118 216. cs. III. kútfő 277/1860

⁵¹¹ U.o.

mátus gyűlésen megjelenteket.⁵¹² Miskolczi a nagykátai szolgabírószéktől 1860. január 7-én hivatalos felszólítást kapott, hogy január 10-én jelenjen meg a hivatalban. A felszólításnak eleget téve az esperes a szintén beidézett Szilassy György egyházmegyei segédgondnokkal együtt a kitűzött időben megjelent Nagykátán, ahol kilenc kérdésre kellett választ adnia. 1. Milyen minőségben és milyen megbízással vett részt a december 12-i gyűlésben? 2. Tudta-e, hogy a gyűlés ellenkezik a szeptember 1-i pátens 26. §-val és külön is betiltotta a hatóságot? Ha tudta, hogy a helyettes szuperintendens eleget tett a betiltásnak, ki hívta mégis össze a gyűlést és ki, mikor hívta oda meg az esperest? 3. Ha tudta a gyűlés betiltását, kapott-e küldőitől külön utasítást? 4. Ha volt külön utasítása, ez mit tartalmazott? 5. A gyűlésen a nyíltparancs és a miniszteri utasítás ellen intézett megtámadó, azokat az egyházi autonómiát sértő, törvénytelen intézkedéseknek bélyegző beszédekkel jelenlétével nemcsak helyeselt, de a felolvasott feliratot elfogadta, annak terjesztésébe beleegyezett. Ezzel a közcsendháborítás büntetést követte el. Mi ösztönözte erre a törvénytelen cselekedetre? 6. Mondja el az elhangzott beszédek lényegét és tartott-e maga is beszédet? 7. Milyen céllal hívta össze Ráday Gedeon a december 12-i gyűlés előtti napra a szeniorátusokat? 8. Részt vett-e a seniorum collegiumban? Milyen beszédek hangzottak ott el, mit határoztak? 9. Mit tud e tárgyban védelmére felvilágosításul felhozni?

Miskolczi esperes válaszaiban igyekezett nem többet mondani, mint amit a hatóság már úgymond tudott, illetve senkiről semmi terhelőt felhozni. Arról nem tudott, hogy a gyűlés a pátenssel ellenkezne, mivel azt vele még hivatalosan nem közölték. Csak szóban hallotta Báthori Gábortól, hogy betiltó rendelet érkezett, de látta Báthorinak az engedély mégis megadását kérő levelét és azt gondolta, hogy az eredménnyel járt. Báthori későbbi recurrentáló levele hozzá már nem jutott el, mert már elindult Pestre. A november 12-i egyházmegyei gyűlés bízta meg azzal, hogy a szuperintendencionális gyűlésben a traktus részéről arra szavazzon, hogy egyházkerületi felirat készüljön, melyben a pátens és a miniszteri utasítás hatályon kívül helyezését és zsinat engedélyezését kérik. Külön utasítása nem volt, ilyet soha nem kapott – az egyházi képviselők írásos „kö-

⁵¹² RL A/5 Kecskeméti egyházmegyei iratai 1860 I.a

vetutasítással” nem rendelkeztek. Nem gondolta és most sem gondolja, hogy törvényellenesen cselekedett, amikor a gyűlésben részt vett, mert ez nem ellenkezik az 1791:26. törvénnyel. Feliratuk sem az engedetlenség, hanem a „fíúi bizalom” jele, mellyel az uralkodóhoz fordultak. Az elhangzott beszédekről annyit nyilatkozott Miskolczi, hogy azok mind az 1791:26. törvény alapján a zsinatra tartozónak ítélték a protestáns egyházszervezetet megváltóztató szabályokat. Az esperes nem tartott beszédet, de ő indítványozta, hogy olvassák fel a feliratot, nehogy az olyat tartalmazzon, ami esetleg sértő vagy az egyházkerület méltóságához nem illő. A seniorum collegium előzetes ülésén rész vett, ott döntötték el, hogy a másnapi gyűlést megtartják és a debreceni, sárospataki, pápai példák nyomán felségfolyamodványt készítenek. Az esperes maga védelmére még annyit hozott fel, hogy „egyéni békés lelkületéről és egyenes jelleméről” 35 éves papi szolgálata és 62 évre terjedő egész élete kezeskedik. Az ügy folytatásához tartozik, hogy Miskolczit 1860 áprilisában ismét kihallgatta a szolgabíróság, ekkor már a felosztatott február 27-i seniorum collegiumi ülésen való részvétel miatt, amelyről a későbbiekben lesz szó.

1860. JANUÁRI BÉCSI KÜLDÖTTSÉG

Még javában folytak a decemberi pesti református és evangélikus gyűléseket követő vizsgálatok, vele párhuzamosan a Késmárkon elhangzottak miatt Zsedényi Ede, Máday Károly esperes, Pálkövi Antal sárospataki tanár elleni bírósági eljárás,⁵¹³ amikor a pátens elleni mozgalom újabb nagyszabású eseményeként sor került a tiszántúli szuperintendencia január 11-i debreceni, demonstratív gyűlésére.⁵¹⁴ A kistemplomban, több

⁵¹³ Zsilinszky 708., Révész 159.

⁵¹⁴ Révész 160.; Csohány 131-132.; Tóth Endre: A kistemplomi „pátensgyűlés” százéves évfordulója. In: *Theológiai Szemle*, 16. évf. (1960) 3-4. sz. 97-103.; Fűrj Zoltán: Egyházkerületi közgyűlés a Kistemplomban. In: *A protestáns pátens és kora. Tanulmányok és források a pátensharc 150. évfordulója alkalmából*. Szerk. Baráth Béla Levente – Fűrj Zoltán. Debrecen, 2010. 97-128.

ezres gyülekezet jelenlétében – éppen vásár napja volt, mint december 12-én Pesten – ülésező egyházkerületi képviselők nem engedelmeskedtek a feloszlató parancsnak.⁵¹⁵ A debreceni konvent legfontosabb eredménye az őszi egyházkerületi gyűléseken elhatározott bécsi küldöttség megvalósítása volt.

A négy református és a bányai evangélikus szuperintendencia küldöttei január 23-án gyűltek össze először Vay Miklós szállásán Bécsben.⁵¹⁶ A jelenvoltak⁵¹⁷ megállapodtak az uralkodónak beadandó közös folyamodvány szövegében, ám sem az átadásra, sem Vay beszédére nem került sor, mivel a küldöttség nem nyert az uralkodóhoz bebocsátást. Amint Rechberg miniszterelnök indokolta, útjukhoz előzetesen nem kérték a magyarországi hatóságok engedélyét. Igaz, egy korábbi rendelet előírta ezt az előzetes engedélyeztetést, de az is nyilvánvaló volt, hogy ebben az esetben a kormány szerint már nem létező egyházkerületek küldöttség iránti kérelme csak elutasítást kapott volna. Bár az öt szuperintendencia deputációjában – a bányait és a tiszántúlit leszámítva – a világi küldöt-

⁵¹⁵ Zsilinszky 710-712.

⁵¹⁶ A bécsi küldöttség naplóját és feliratát az uralkodóhoz országszerte terjesztették írásban, az egyházi levéltárakban fellelhető. Később nyomtatásban is több helyen megjelent magyarul, németül – lásd pl. napló Emléklapok 453-465. és felirat Révész munkái 158-167. A napló a protestáns küldöttek tanácskozásait rögzítette, az ezzel párhuzamosan folyó minisztertanácsi értekezleteket ld. Berzevizcy III. 38-42. Székács Józsefnek, mint a küldöttség egyik résztvevőjének leírása ld. Székács visszaemlékezései 200. sköv.

⁵¹⁷ A küldöttség résztvevői: bányai kerület – báró Prónay Gábor, báró Podmaniczky Ármin, Dessewffy Ottó, Esztergály Mihály esperes, Székács József pesti lelkész, Schnell Károly vadkerti lelkész, dunántúli – Nagy Mihály szuperintendens, Blaskovics Pál, Konkoly Thege Balázs; dunamelléki – gróf Teleki Gyula, gróf Teleki Sándor, Egressy Sámuel, Török Pál esperes, Erdélyi László, Benedek László, Szalai László, Fördös Lajos kecskeméti lelkész.; tiszáninneni – báró Vay Miklós, gróf Vay Dániel, gróf Pallavicini Roger, ifj. báró Vay Miklós, báró Vay Béla, Bernáth Zsigmond, Ferenczy József esperes, Hegedüs László esperes, Zsarnay Lajos; tiszántúli – gróf Degenfeld Imre, Tisza Kálmán, Lónyay Menyhért, Balogh Péter h. szuperintendens, Révész Bálint, Révész Imre

tek számbéli fölényben voltak, a kisebb, tárgyalásra kibocsátott választmányokban ügyeltek a paritásra. Így Rechberg miniszterelnöknél Vay mellett Prónay Gábor, Teleki Gyula, Nagy Mihály, Esztergályi Mihály, Székács József, Török Pál jelent meg. A miniszterelnök, jóllehet az audiencia elnyerésével nem bízott, a vallás- és közoktatásügyi minisztériummal történő egyeztetést javasolta, hogy ezen az úton tisztázzák a protestáns egyházak és az állam közötti félreértést. A bécsi küldöttség élt a felajánlott móddal és Vay Miklóst, Prónay Gábort, Tisza Kálmánt, Székács Józsefet, Révész Imrét, Hegedűs Lászlót küldte a Zimmermann minisztériumi tanácsossal folytatott megbeszélésre. Először azt szögezték le, hogy a tárgyalás nem hivatalos jellegű, ők az egyháznak nem törvényes képviselői, csak „magánértékű nyilatkozatot” adhatnak. (Az 1855-ös minisztérium tanácskozás résztvevői is csak magánvéleményt adtak.) A majdani megegyezés alapjának – ami természetesen csak az egyházkerületek egyetértésével történhet meg – a következő négy pontot tekintették: 1. A pátens és a miniszteri utasítás hatályon kívül helyezése. 2. A megüresedett (szuperintendens) és hatályon kívül tett (főgondnok) hivatalokra az eddigi szabályok szerinti törvényes választás. 3. Az így „reintegrált” egyházkerületek generális konventje dönt a zsinati követválasztásról. 4. A pátens a zsinatnak adassék át. Zimmermann megígérte a megegyezési javaslat felterjesztését, de teljesítését nem tartotta valószínűnek. Január 28-án a küldöttség, miután a közös audienciát nem sikerült elnyerni, magánkihallgatásért pedig nem voltak hajlandók folyamodni, feloszlott. A hivatalos működés végeztével Vay búcsúszavai után Székács József evangélikus lelkész imában folyamodott „az evangéliumi egyház felett örökös isteni gondviselés segedelméért.” Ezután még Miatyánkot és áldást is mondott. Az evangélikus és református kegyesség különbözősége megnyilvánult az „ima fogadtatásán”. Székács bécsi imája „jó kálvinista” részről értetlenséggel, meglepődéssel találkozott, pietista túlzásnak tartották.⁵¹⁸ Az ima a pápának és a lutheránusoknak való fegyver – vallotta Hegedűs László felsőzempléni esperes, a jelenet szem és fültanúja. Szerinte a reformátusokhoz jobban illik az öreg Terhes Sámuel jelszava: „átalkodjunk meg emberül s üljünk le.” Az imádságot

---

⁵¹⁸ Révész élete 84-85

jobb nem elrendelni, mert akkor böjtöt is kellene hozzákapcsolni, azt pedig „majd rendel a törvényszék akit markába kap, annak.”⁵¹⁹

A bécsi küldöttség nemcsak imádságban kérte a magyarországi lelkészek kitartását, hanem az ú.n. Tájékozáiban összefoglalta az ezután követendő stratégiát. Lónyay Menyhért pár nappal korábban javasolta, hogy ne „üres kézzel” térjenek a küldöttek haza, hanem készítsenek valami kézzelfogható útmutatót.⁵²⁰ A Tájékozás⁵²¹ válasz volt a vallás- és közoktatásügyi minisztérium január 10-i rendeletére, mely a pápenszerinti szervezést – mivel felülről lefelé nem ért el sikert – alulról, az egyházközségeken kezdve az egyházmegyéken át az egyházkerületekig írta elő. A Tájékozás felhívta a lelkészek figyelmét arra, hogy a miniszteri rendeletnek már csak a kihirdetése is több „puszta tudomásra juttatásnál”, ez a kormánynak az egyházi autonómia elleni törekvésének „tettleges előmozdítása”. A templom, a szószék az igehirdetés és nem pedig a polgári rendeletek kihirdetésének helye. Az egyházi törvények értelmében egyes gyülekezetek, egyes lelkészek nem dönthettek „independens” módra az egyház szervezetét érintő kérdésben. A küldöttek elhatározták, hogy a naplóval együtt a Tájékozást is elterjesztik az egyházkerületekben.

Az uralkodó ugyan közös egyházi deputációként nem fogadta a januári küldöttséget, de a miniszterelnök által jelezte, hogy Vay Miklóst és Prónay Gábort később magánemberként fogadja. A többi küldött hazautazása után Vay, Prónay és Tisza Kálmán továbbra is Bécsben maradt, ahol a közvélemény mellettük áll, mint azt még a „nemzetünket nem pártoló lapok is nyilváníták.”⁵²² Február 1-én fogadta az uralkodó Vayt és Prónayt mint magánembereket, így az elkészített feliratot nem adhatták át, de szóban előterjeszthették a protestánsok véleményét, kéréseit a pápensre vonatkozóan.⁵²³ Az uralkodó kinyilvánította, hogy a protestánsügyet mindkét

⁵¹⁹ TIREL Családi irattárak és személyi letétek: Hegedüs László levelezése. Hegedüs László levele Révész Imréhez. Sárospatak, 1860 febr. 27.

⁵²⁰ Révész munkái 6.

⁵²¹ Megjelent Révész munkái 168-174.

⁵²² TIREL I. C/LXXXI. 39.663/25 Zsamay Lajos levele Apostol Pálhoz. Debrecen, 1860. jan. 31.

⁵²³ Berzeviczy III. 42., Gottas 109.

fél megelégedésével kívánja rendezni. Az egyház részéről mint tárgyalási alap készült el február 2-án a „Pesti punctatiok”⁵²⁴ a feloszlott bécsi küldöttség Pesten időző tagjainak közreműködésével, ezt vitte magával Vay Miklós, amikor újabb tárgyalásra hívta az uralkodó. A protestáns fél tárgyalási alapnak továbbra is a pápens felfüggesztését, a miniszteri utasítás visszavonását, a korábbi egyházkerületi gyűlések szabad megtartását és a pápensnek zsinat elé terjesztését tekintette. Ezenkívül a tárgyalások tartamára minden, az egyház akaratával ellenkező rendeletnek életbeléptetését lehetetlennek nyilvánította – vagyis megtagadta a január 10-i miniszteri rendelet végrehajtását. A február 6-8. közötti Rechberg, Nádasdy és Thun miniszterekkel folytatott megbeszéléseket az utólag elkészített „Irányadó”⁵²⁵ és maga Thun is rögzítette.⁵²⁶ Az Irányadóban csak a február 6-i és 7-i két értekezlet szerepel, míg Gottas Thun feljegyzése alapján a 8-i tanácskozásról is tudósít. Az első napi értekezleten a miniszterek, mintha a protestáns ellenállást csak az új kerületi beosztás váltotta volna ki, arra kérték Vayt, jelölje ki térképen a protestánsoknak is elfogadható határokat. Vay válaszában világossá tette, hogy nem erről van szó, a pápens el nem fogadásának indokait az egyházkerületek feliratai már eddig is világossá tették. Másnap Vay értesítést kapott Pestről, hogy a hatóságok milyen erőszakos eszközökkel próbálják a lelkészeket a januári miniszteri rendelet kihirdetésére rászorítani.⁵²⁷ Ezt azonnal előadta a minisztereknek, akik „szemlátomást megütköztek” ezen. Sőt Rechberg és Nádasdy Thunnak szemébe mondta: az már mégiscsak sok, hogy a lelkészektől hamis elismervényt akarnak kicsikarni, mintha a miniszteri rendeletet nem polgári, hanem egyházi úton kapták volna. Thun azonnal feljegyezte az esetet és megígérte, hogy intézkedni fog az ügyben. (A későbbiekben még kitérünk az elismervények ügyére.) Úgy tűnt, mintha csak ez a második értekezlet tette volna világossá a kormány számára, hogy a protestánsok

---

⁵²⁴ C/93 Török Pál iratai: Pátens. Pesti Punctatiok 1860. febr. 2.

⁵²⁵ C/93 Török Pál iratai: Pátens. Irányadó 1860. febr. 11.

⁵²⁶ Gottas 109-111.

⁵²⁷ RL C/93 Török Pál iratai: Pátens. Levélmásolat. Pest, 1860. febr. 7. Aláírók: Ráday Gedeon, Sárközy Kázmér, Teleki Gyula, Blaskovics Pál, Török Pál, Ballagi Mór, Polgár Mihály, Filó Lajos.

– röviden és egy szóval – a pátens felfüggesztését kívánják. Márpedig ha így van – mondták a miniszterek –, akkor nincs lehetőség a megegyezésre. Vay az ellenkezőjét állította, „ketté kell metszeni az ügy gordiuszi csomóját”, teljesíteni kell a protestánsok kérését. „Azonban a gordiuszi csomónak ily módoni kettémetszését, helyesebben – megoldását a miniszterek nem fogadták el.”⁵²⁸ Vay ezután még két napig maradt Bécsben, ám az uralkodó nem hívatta, a megegyezésre semmi kilátás nem maradt, így visszautazott Pestre. Gottas egy harmadik, február 8-i megbeszélésről is szól, melyen Vayn kívül részt vett Prónay Gábor. A reformátusokhoz szóló Irányadó csak két értekezletet tartalmaz és az sem említi, hogy már a 7-in jelen volt az evangélikus Prónay. Gottas – Thun és Nádasdy sajátkezü jelentése alapján – úgy tünteti fel, hogy Prónay kemény, elutasító álláspontot képviselt, míg Vay személyében hajlott volna a megegyezésre, de jól tudta, hogy ebbe a hazai protestánsok nem mennének bele.⁵²⁹

Az ismételten sikertelen tárgyalások után február 11-én a pesti református paplakban gyűltek össze a protestáns egyházak vezető személyiségei, hogy a további teendőkről tanácskozzanak.⁵³⁰ Ekkor született meg Filó Lajos tollából⁵³¹ az Irányadó, amely Vay bécsi tárgyalásainak leírásán túl kész stratégiát adott, hogy „mit tévő legyen most már az egyház?” Először azt szögezte le, hogy „biztosabban és erősebben állunk most”, mint amikor a szeptember 1-i pátens megjelent. Akkor csak alakulófélben volt a közvélemény, mára már a négy egyházkerület világos és egyenes határozatot hozott, amitől sem a gyülekezetek, sem egyes sze-

⁵²⁸ C/93 Török Pál iratai: Pátens. Irányadó 1860. febr. 11.

⁵²⁹ Gottas 110-111.

⁵³⁰ C/93 Török Pál iratai: Pátens. Török Pál meghívja Vayval történő találkozóra aznap 5 órára a következőket: Nagy Mihály szuperintendens, Blaskovics Pál, Pázmándy Lajos, Sárközy József, László József, Czibor, gróf Pallavicini Roger, gróf Degenfeld Imre, Lónyay Menyhért, Tisza Kálmán, gróf Ráday Gedeon, Sárközy Kázmér, Kandó József, Egressy Sámuel, gróf Teleki Gyula, gróf Teleki Sándor, Patay József, Polgár Mihály, Filó Lajos, Ballagi Mór. Pest, 1860. febr. 11. „Az evangelicusok tudják” – Török feljegyzése a lapon.; A meghívót közli Kiss Áron 160.

⁵³¹ Filó Lajos: Nyilatkozat az „Irányadó” tárgyában. In: Sárospataki Lapok (1883) 818-819.

mélyek nem térhetnek el. A hatóság támadásával szemben a „szolidaritás és kompakt összetartás erejét” kell szegezni. Tehát minden intézkedést „köznévvvel” kell meghozni, hogy egy személyt ne lehessen érte felelősségre vonni. A lelkészt a presbitérium, az esperest az egyházmegyei gyűlés, a szuperintendenst az egyházkerületi gyűlés és a seniorum collegium fedezze. A januári miniszteri rendelet kihirdetését a Tájékoztatóban előadott okokra alapozva egy lelkész se hirdesse ki. Fontos, hogy minél több ember részvételével és jelenlétében tartassanak meg a gyűlések s az egyházkerületek egymással szoros kapcsolatban álljanak.

A pesti központ működését, az innen terjedő iratokat, a Bécsben tárgyaló, majd Magyarországon több helyen megforduló Vay kapcsolatait fokozott éberséggel figyelte a hatóság. Így arról is értesült, hogy Vay Miklós még Bécsből levelet írt a kömlődi birtokos Sárközy Józsefnek (Sárközy felesége váratlan halála miatt nem mehetett Bécsbe dunántúli küldöttként).⁵³² Ebben Vay állítólag arról írt, hogy az uralkodó biztosította arról, a protestánsügyben kiadott rendelkezések, amennyiben ez lehetséges, visszavételnek. Továbbá Vay hamarosan konferenciát tart Pesten, melyre már több lelkészi, világi protestáns vezető meghívást kapott.⁵³³ Ismerve a bécsi tárgyalásokon elhangzottakat, valószínűleg ezt tartalmazhatta a levél, bár az nyilvánvaló túlzás, hogy az uralkodó a pátens visszavételére tett utalást. A ferdítés a többszörösen közvetett információknak köszönhető, hogy a levélről először egy bizonyos Csajághy Károly értesült – ő olvasta vagy hallott róla? –, utána Csajághy bizalmasan elmondta a tatai szolgabírónak, aki ezt a hírt továbbította, míg végül a budai helytartósági osztályon kötött ki. Az említett pesti konferencia a február 11-i volt, amelyen valóban részt vett Sárközy Nagy Mihály szuperintendenssel, Pázmándy Lajossal, László Józseffel a dunántúli egyházkerületből.⁵³⁴ A megfigyelésnek köszönhetően arról is tudomása volt a kormány szerveknek, hogy a pesti értekezletből valamilyen irat, „Circular” terjedt el, mely körülbelül ezt tartalmazta: a miniszterekkel

---

⁵³² Tóth Endre 612.

⁵³³ MOL D 118 216. cs. III. kútfő 817/1860 A tatai szolgabíróságtól 1860. febr. 6.

⁵³⁴ Tóth Endre 627.

folytatott tárgyalások meghiúsultak és nincs további lehetőség a meg-
egyezésre, a lelkészek tagadják meg a januári miniszteri rendelet ki-
hirdetését.⁵³⁵ A pesti rendőrfőnök utasítást kapott, hogy szerezzen egy
példányt a körözvényből, melynek sokszorosításában a pesti protestáns
teológia diákjai vettek részt. Azonban sem a hatósági megfigyelés, sem
más erőszakosabb eszközök nem érthették el a küldöttségi napló, a Tájé-
kozás és az Irányadó országos elterjedését.

A KORMÁNY MEGVÁLTOZOTT STRATÉGIÁJA

Még a januári bécsi deputáció előtt elhatározta a kormány, hogy új
stratégiát választ a protestáns pátens elfogadtatásához. A számok a mi-
nisztérium kudarcáról beszéltek: 1859 végére a magyarországi protestán-
sok közül 42000 még nem nyilatkozott a pátens elfogadásáról, 163000
elfogadta, 2.844000 elutasította.⁵³⁶ Mivel az egyházkerületi gyűléseken
nem sikerült a pátenspártiaknak tért nyerni, hanem éppen az ellenzék
erősödött meg, viszont alsóbb szinteken megindult a koordináció, ezt az
utóbbi utat vélte a kultuszminisztérium célravezetőnek.⁵³⁷ A január 10-i
miniszteri rendelet⁵³⁸ az egyházközségeknek tette kötelezővé a pátens il-
letve miniszteri utasítás szerinti átszervezést március 31-i határidővel.
Majd a szervezett egyházközségek április 15-ig megalakítanak szerve-
zett egyházmegyéiket.⁵³⁹ Ezzel a rendelettel akarta Thun elérni, hogy

⁵³⁵ MOL D 118 216. cs. III. kútfő 1486/1860 A központi kormányzóság utasítá-
sa Protmann rendőrigazgatónak. 1860. márc. 13.

⁵³⁶ Rogge III. 29. Rogge hárommillióra teszi a magyarországi protestánsok
számát; Habsburgermonarchie IV. Die Konfessionen 503. 1845/1846-ban
kb. 2.500.000 protestáns, ebből 1.600.000 református, 830.000 evangélikus
(180.000 magyar, 200.000 német, 450.000 szlovák); a Függelék IV-ben az
1859-es névtárak alapján 1.500.000 a magyarországi négy református egy-
házkerület lélekszáma, ha hozzáadjuk a határőrvidék kb. 30.000 reformátu-
sát, akkor sem éri el az általánosan elfogadott 1.600.000 lélekszámot.,

⁵³⁷ Berzeviczy III. 37.

⁵³⁸ Révész munkái 232-237.

⁵³⁹ Gottas 102-103., Csohány 135-137.

egyértelművé tegye, a kormány ragaszkodik a szeptemberi pátens és miniszteri utasítás végrehajtásához. Ugyanakkor ezzel az intézkedéssel a kerületi gyűléseken szerveződött ellenzékét szétverheti és a kormány mellett állókat megerősítheti.⁵⁴⁰

Először arról kellett gondoskodni, hogy minden egyházközséghez eljusson a miniszteri rendelet. Az esperesek megkapták az egyházmegyéjükben szétesztásra szánt példányokat azzal a felszólítással, hogy intézkedésükről tegyenek jelentést. Mivel a minisztérium előre sejtette, hogy az esperesek többsége nem fogja szétküldeni a rendeletet az egyházközségeknek, az eljuttatás más módjáról is gondoskodott. A szolgabírói hivatalok útján minden egyes lelkészhez külön eljuttatta, vagy próbálta eljuttatni. A lelkészek jelentős része ugyanis nem volt hajlandó átvenni a világi hatóság által kézbesített iratot. Pedig a hivatalnokok „bámulatos ügyességet” fejtettek ki a kézbesítés és az elismervény megszerzése terén. Sokszor vasárnapi istentisztelet előtt, már a beharangozás után a templomajtóban adták át a rendeletet a lelkésznek azzal a meghagyással, hogy azt olvassa fel a templomban.⁵⁴¹ Az elismervények kikényszerítésének ügye egészen a Bécsig eljutott. Vay február eleji bécsi tárgyalása alatt kapott erről értesítést,⁵⁴² amit nyomban a miniszterek elé terjesztett, hogy lássák, amíg itt fenn a megegyezésről tárgyalnak, mi történik Magyarországon. Thun miniszter ezután felvilágosítást kért a budai helytartósági osztálytól: igaz, hogy a január 10-i rendelet vételéről a politikai hatóságok olyan elismervényt kértek a kecskeméti lelkésztől és más református papoktól,

---

⁵⁴⁰ Gotta 103, Csohány 137.

⁵⁴¹ Az abaúji egyházmegyében történekről ld. Függelék II.

⁵⁴² RL C/93 Török Pál iratai: Pátens. Levélmásolat. Pest, 1860. febr. 7. Aláírók: Ráday Gedeon, Sárközy Kázmér, Teleki Gyula, Blaskovics, Török Pál, Ballagi Mór, Polgár Mihály, Filó Lajos. „Sőt azon eseten kívül (Kecskemét), amit Nagyméltóságod még Pesten létekor hallani méltóztatott, már a fentebb említett s a Budapest lapban hivatalosan megjelent febr. 5-diki rendelet kiadása előtt olyan újabbak is fordultak elő, hogy a világi hatóság midőn a kérdéses rendeletet a lelkésznek kihirdetés végett kézbesíté, oly térítvény aláírását kívánta, mintha a lelkész a rendeletet az esperestől kapta volna meg. Az ily eljárásnak elnevezésére a civilisált világ szótárában alig lehet méltó kifejezést találni.”

hogyan azt az egyházi felsőségtől kapták? A miniszter ezt lehetetlennek tartotta: egy hivatalnok nem követel a valóságnak nem megfelelő tartalmú elismervényt. Felkérte a helytartósági osztály alelnökét, hogy kérdezze ki Török Pált az ügyről, majd tegye meg jelentését.⁵⁴³ Cseh helytartósági alelnök megszerezte a kívánt információt. Szerinte félreértés vezetett e kellemetlen esethez, mely a miniszter tudomására jutott. Igen, a miniszteri rendeletet a lelkészeknek elismervény mellett adták át. Azonban csak a német nyelvben járatlanok gondolhatták azt, hogy az elismervény szövegében az szerepel: a rendeletet egyházi úton kapta. Tévesen értelmezték a következő szavakat: „Duplikat des im kirchlichen Wege zugesendetem Exemplars”, vagyis az egyházi úton elküldöttnek másolatát adja át a hivatalnok.⁵⁴⁴ A lelkészek tiltakozása azonban nem csupán ilyen „félreformdításon” alapult. A kecskeméti református lelkésztől olyan elismervényt követelt a polgármester, mely kimondta, hogy az eredetit már megkapta az esperestől, ami nyilvánvalóan valótlan állítás lett volna:

„Vevény, melyben én alulírt elismerem, hogy Kecskemét város polgármesterétől a magas miniszteri 1860. január 10-én kelt rendeletnek másolatát (duplikát) az evangelica községnek szervezete iránt, – melynek eredetije ide az előljáró senioratus útján azon célból érkezett meg, hogy azt vétel után következő két vasárnapon kihirdessem – egy példányban magyar nyelven szerkesztve, mai napon megkaptam légyen.”⁵⁴⁵

Az átvétel megtagadása, a kihirdetés elmaradása miatt büntetés fenyegette a lelkészeket. A kassai helytartósági osztálytól Apostol Pál szuperintendenshez (természetesen sárospatakinak és nem tiszáninneninek tekintve) érkezett leirat arra figyelmeztetett, hogy „aki a kibocsátott törvények s rendeletek iránti engedelmetlenségre, ellenszegülésre s ellenállásra felszólít, felbuzdít, vagy arra rábírní igyekszik, büntető törvényszék eleibe fog állíttatni.”⁵⁴⁶ Azok a lelkészek azonban, akik espe-

⁵⁴³ MOL D 118 216. cs. III. kútfő 893/1860. Thun leirata Bécs, 1860. febr. 9.

⁵⁴⁴ MOL D 118 216. cs. III. kútfő 893/1860

⁵⁴⁵ U.o. 893/1860-hoz csatolva 1084/1860

⁵⁴⁶ TIREL I, C/LXXXI. 39.644/6 Kassai helytartósági osztálytól Apostol Pálhoz. Kassa, 1860. jan. 20.

reseiktől megfelelő utasítást kapták, illetve eljutott már hozzájuk a bécsi küldöttség naplója és a hozzátartozó Tájékoztató, ellenálltak a hatósági zaklatásnak. Mivel február elején a bécsi tárgyalások esetleg azt a hiedelmet kelthették fel az egyházi vezetőkben, hogy mégsem kötelező a protestáns pátens végrehajtása, a kultuszminiszter február 5-i rendelete ismét kimondta: a pátens érvényben van, a szervezés gyorsítása éppen a kormánnyal folyó tárgyalásokat segíti elő.⁵⁴⁷ A bécsi küldöttség tagjai, akik egyházkerületeikbe elvitték Vay bécsi tárgyalásainak hírért és bíztak annak eredményében, nem tudták mire vélni az újabb rendeletet. Balogh Péter Debrecenből várta a mielőbbi híradást, „valamit tudni a centrumból”: lesz-e Pesten tanácskozás, mikor érkezik oda Vay vissza.⁵⁴⁸ Miután nyilvánvalóvá vált, hogy a kormányzattal semmilyen megegyezésre nincs kilátás, akkor született Pesten a már említett Irányadó, mely a további kintartásra buzdított. Ahová ez eljutott, Balogh Péter is magával vitte az újabb pesti konferenciából, hatása nem maradt el: „Debrecen ingadozatlanul áll és marad, mint a Sion hegye.”⁵⁴⁹ Hamarosan a hatóságoknak is tudomására jutott, hogy valamilyen belső egyházi utasításoknak engedelmessé a lelkészek nemcsak a miniszteri rendelet kihirdetését, de átvételét is megtagadják. Azzal védekeztek, hogy nekik az egyházi hatóság tiltotta meg bármilyen rendeletnek, mely nem egyházi előljáróiktól érkezett, az átvételét és teljesítését. Jogosan tarthatott attól Hegedűs László esperes, hogy az egyházi vezetők ellen eljárás indul, amiért ilyen értelmű utasítást adtak ki: „igen könnyen fonhatnak kötelet a fők nyakába”.⁵⁵⁰ A központi helytartóság arra hivatkozva, hogy „az egyházközösségek és egyházkerületek valamint az állami szervek közötti kapcsolat hosszabb időre történő megszakadása az állam érdekeit érzékenyen érinti és törvényteleniséget idézne elő”, elrendelte ennek az egyházi

⁵⁴⁷ Csohány 141.

⁵⁴⁸ RL C/93 Török Pál levelezése. 1818. sz. Balogh Péter levele Török Pálhoz. Debrecen, 1860. febr. 8.

⁵⁴⁹ U.o. 1819. sz. Balogh Péter levele Török Pálhoz. Debrecen, 1860. febr. 22.

⁵⁵⁰ TIREL Családi irattárak és személyi letétek: Hegedűs László levelezése. Hegedűs László levele Révész Imréhez. Sárospatak, 1860. febr. 27.

úton terjedő utasításnak „feltűnésmentes” megszerzését.⁵⁵¹ Az egyházi levelek postán továbbítása egyre bizonytalanabb lett, a szuperintendensek, esperesek leveleiben visszatérő mondattá vált az erre történő utalás. A körlevelek továbbításának hagyományos útján, azok mellékleteként terjedt a Tájékozás, Irányadó, szuperintendensi pásztorlevél. Az esperes két-három irányban útnak indította a körlevél egy-egy példányát és egyik egyházközség küldönc útján továbbította szomszédjának, gondosan rávezetve az érkezés-elküldés dátumát. A szolgabírói hivatalok szemmel tartották ezt a levélforgalmat és sikerült a körlevelekből néhányat begyűjteni, melyeket gondosan továbbítottak felettes hatóságuknak. Így Miskolczi Szígyártó István esperes körleveleiből is jutott a kecskeméti traktus eklézsiáin túl a budai helytartósági osztálynak. A körlevél jellemző része szól a mellékletekről, melyek irányadóul szolgálnak, – ezek valószínűleg a bécsi küldöttség naplója és a Tájékozás voltak – és a hírek lassú terjedéséről (az aláhúzások a hatóságtól származnak):

„Már ez előtt egy pár nappal Pánd és Jászberény felé bocsátottam ugvan ki egy pár körlevelet, három rendbeli mellékletekkel, melyekből tájékozhatni foghatják magukat tiszt. lelkész társaim az iránt: hogy a jelen válságos időkben mihez tartsák magukat. Minekutána azonban az olta is bővebb tudomására jöttem annak, hogy némely túlbuzgó hivatalnokok – kik magánál a kormányznál is kormányjabbak akarnak lenni. a dolgot túlfeszítik, s csaknem végletekig erőltetik, nem átalva hamis ráfogásokkal is élni: tartva attól, hogy említett körleveleim csiga járású rendszerünknel fogva – későn érkeznek: íme a távolabb eső helyekre újabb körlevelet bocsátok.”⁵⁵²

A lelkészek zaklatásának a szóbeli fenyegetéstől, állandó vegzálástól, pénzbüntetéstől egészen a katonai beszállásoltatás extrém esetéig⁵⁵³

⁵⁵¹ MOL D 118 216. cs. III. kútfő 1293/1860 Albrecht főherceg nevében gróf Haller Cseh Eduárd helytartósági alelnökhöz. Buda, 1860. márc. 5.

⁵⁵² MOL D 118 216. cs. III. kútfő 1629/1860 és RL A/5 Kecskeméti egyházmegye iratai 1860. Miskolczi Szígyártó István esperes körlevele. Szentmártonkátá, 1860. febr. 16.

⁵⁵³ Tóth Endre 626. Kiss Gábor losonci lelkész többszöri felszólításra sem olvasta fel a miniszteri rendeletet, amiért a parochiára dzsidásokat szállásoltak be.

több példájával találkozhatunk országszerte. A dunamelléki egyházkerületben különösen a vértessaljai traktus lelkészei érezték meg, hogy a Fejér megyei előljáró, Zichy szigorúan ragaszkodott a felsőbb utasítások végrehajtásához. A kihirdetésnek nem engedelmeskedő evangélikus és református lelkészek a szolgabíróhoz idéztettek egy 1854-es helytartósági rendelet alapján, mely kimondta, hogy a politikai hatóság rendelkezését figyelembe venni vonakodó hivatalnokok ellen eljárás indítandó. A lelkészek viszont, akik nem érezték magukat állami hivatalnoknak, az 1852. július 17-i 1235. számú szintén helytartósági rendeletet hozták fel mehetségükre: „a kormánynak minden intézvénye, melyet közzé kell tenni, mindig az illető egyházi felsőséghez fog érkezni, az határoz a kihirdetés módjáról.”⁵⁵⁴ A felelősségre vonást azonban nem kerülhették el, sőt a kápolnásnyéki lelkészt pénzbüntetésre ítélték.⁵⁵⁵ A szolgabírók aktivitása az ország más részein sem hagyott alább, amint az abaúji egyházmegegyében feljegyezték.⁵⁵⁶ Idézést kaptak az abaújvári, léhberenesi, rásonyi, aszalói lelkészek. A hivatali buzgóság még a dunamelléki egyházkerület által indított gyűjtést is gyanúsnak találta, pedig az a pesti teológia számára a péceli Ráday-könyvtár megvételét célozta.⁵⁵⁷

A lelkészek megfélemlítésén túl a hatóság más eszközt is alkalmazott célja elérésében, a nép félrevezetését. Megfelelő úton – szolgabírói hivatalok – el lehetett terjeszteni, hogy a protestáns pátenssel a kegyes uralkodó a nép terhein akart könnyíteni. A nép pedig kellő felvilágosítás híján hajlik a csábításra, mondotta Édes Albert alsóborsodi esperes:

---

⁵⁵⁴ RL A/1. b Elenchusból kimaradt iratok 1860. 106 Tizenhárom református és evangélikus lelkész levele a szolgabíróhoz megidéztetésük miatt. Bicske, 1860. márc. 30., 1860. 35. Kerek György velencei lelkész levele Maller Ferenc helyettes szuperintendenshez. Velence, 1860. febr.; C/93 Török Pál iratai: Pátens. Maller Ferenc levelei Ráday Gedeonhoz Gál Lajos abai és Rác János kápolnásnyéki lelkész szolgabírói felelősségrevonásáról, utóbbi 15 forint pénzbüntetéséről. Csákvár, 1860. márc. 4. és 13.

⁵⁵⁵ RL A/1. b Elenchusból kimaradt iratok 1860. 85. Rác János kápolnásnyéki lelkész levele. Kápolnásnyék, 1860. márc. 15., illetve MOL D 118 216. cs. III. kűtfő 1388/1860

⁵⁵⁶ Függelék II.

⁵⁵⁷ Függelék II.

„éppen az alsó rétegek felé nyújtatik ki az a pászma,⁵⁵⁸ melynek szövédékeivel fölülről lefelé, törbe még eddig nem juttathatánk; az egyházak, a népek vétetnek kísérlet alá, s itt aligha jól irányzott hálövetést nem tesznek; mert a köznép folyvást azon hiszemben van, hogy az úrbéri felszabadulást is nem az ország törvénye, hanem cs. kegyelem adta. Még értelmesebb hallgatóimat is munkába került meggyőzőnm.”⁵⁵⁹

Az álhírek közé tartozott az a móri szolgabírótság által terjesztett híresztelés, mely szerint öfelsége a népen akar könnyíteni a papok ellenében. A papok, tanítók földjeit a helybeli kálvinista lakosok kapják meg. Ezentúl nem kell munkálni a papi földet, de még kapnak is egy darabot, ha az új forma szerint szervezik magukat.⁵⁶⁰ A zámolyi, pap és előljáróság elleni izgatás kivizsgálására Nagy Zsigmond vértessaljai esperes bizottmányt küldött ki.⁵⁶¹ Ugyanígy Boldizsár Imre alsóbaranya-bácsi alesperes küldöttséget nevezett ki, hogy kipuhatojja és lehetőleg megtérítse Pirost, Újvidéket, Verbászt, mert ezek „a Lutheránusok fészkéhez közel lakván” magukat megszervezték.⁵⁶² (A délvidéki evangélikusok már megalakították a maguk újverbászi pátentális egyházkerületét.) Az ilyen küldöttségek igyekeztek a békés kiegyenlítőds útján eredményt elérni, hogy a népet maguk mellé állítsák. Például amikor a karancsiak (alsóbaranyai traktus) ötöd éves káplánjukat választották papjuknak, az egyházmegye vezetése elfogadta a választást, hogy „ezáltal is a népet magunkhoz karolhassuk, elvünknek megnyerhessük.”⁵⁶³ (A dunamelléki egyházkerületben ugyanis – egyes kivételektől eltekintve – élt a budai

⁵⁵⁸ fonal-köteg v. fonal-tincs. Magyar Tájszótár. Szerk. Szinnyei József. Budapest, 1897-1901. II. k. 92.

⁵⁵⁹ TIREL 1. C/LXXXI. 39.666/28 Édes Albert alsóborsodi esperes levele Apostol Pálhoz. Tiszatarján, 1860. febr. 4.

⁵⁶⁰ RL C/93 Török Pál iratai: Pátens. Farkas József szuperintendensi titkár levele Török Pálhoz. Csákvár, 1860. ápr. 15. Beszámol a Zámolyon, apja ott lelkész, terjedő hírről.

⁵⁶¹ U.o. Nagy Zsigmond vértessaljai esperes levele Maller Ferenchez. Bicske, 1860. ápr. 17.

⁵⁶² U.o. Boldizsár Imre levele Maller Ferenchez. Sepse, 1860. ápr. 15.

⁵⁶³ U.o. Boldizsár Imre levele Maller Ferenchez. Sepse, 1860. ápr. 15.

kánonok 71. statutuma, mely szerint káplán és interimális lelkész három évig nem választható meg ott, ahol szolgál.) Újvidéken a kerületi főnök azzal akarta elérni az egyházközség megszervezését, hogy továbbra is ragaszkodott a pátenst elfogadó Fodor István prédikátorhoz, akit az egyházkerület törvénytelen tettei miatt mozdított el hivatalából.⁵⁶⁴ Maga a kerületi főnök sem tartotta lelkészhez illőnek Fodor korábbi viselkedését, de a koordináció elfogadása miatt eltekintett előző tetteitől. A helyettesül kiküldött káplánt azon a címen, hogy nem a pátenst szerinti szervezett egyházkerület és egyházmegye küldte, megakadályozta a hivatal átvételében, pedig az egyházi előjárók örültek volna, ha megszabadulhatnak Fodortól.⁵⁶⁵ (Fodor csak a protestáns pátenst visszavonása után hagyta el Újvidéket és foglalhatta el helyét immár nem a helyettesítő káplán, hanem az új lelkész.)⁵⁶⁶ Újsóvéén a lelkész hiába ragaszkodott eddigi egyházi előjáróihoz, a szolgabíró „hallgatói előtt leszamarazta, leostobázta”, mert nem akarta a pátenst elfogadni. A szolgabíró a helység bírójával összehívatta a reformátusokat és azok, nem törődve papjukkal, a szervezés mellett döntöttek.⁵⁶⁷ Az országnak e déli pontjától távol eső ungi nagygejőci egyházközségben szintén a szolgabíró bírta rá a tagosítástól féltő lakosokat – kedvezményeket ígérve nekik –, hogy a lelkészszel, gondnokkal nem törődve tegyenek nyilatkozatot a pátenst mellett.⁵⁶⁸

⁵⁶⁴ RL A/1. b Elenchusból kimaradt iratok 1860. 162. Boldizsár Imre alesperes levele Maller Ferenchez. Sepse, 1860. máj. 22.

⁵⁶⁵ RL A/1. b Elenchusból kimaradt iratok 1860. 158. Sebestyén Pál káplán levele Boldizsár Imre alespereshez. Kölked, 1860. máj. 21.

⁵⁶⁶ RL A/1. b Elenchusból kimaradt iratok 1860. 171. Mányoki Imre levele. Mohács, 1860. jún. 17.

⁵⁶⁷ RL A/1. b Elenchusból kimaradt iratok 1860. 160. Kiss Adolf újsóvéi lelkész levele Boldizsár Imréhez. Újsóvé, 1860. máj. 11.

⁵⁶⁸ Függelék I: ungi egyházmegye „19-dik adat”, és Révész 207.

Az országban elszórtan előforduló, helyi esetek mellett azonban a református egyházközségek döntő többsége ellenállt, ha nem is a kihirdetésnek, de a szervezésnek mindenképp.⁵⁶⁹

Sok helyütt éppen a presbitérium volt az, mely sziklaszilárdan kitartott. A szepsi egyházban a lelkész kihirdette a miniszteri rendeletet, de a presbitérium rögtön ellene mondott. Péderen a lelkész ellen elbocsátó határozatot hozott, ami végül a lelkész öngyilkosságához vezetett.⁵⁷⁰ A dunántúli egyházkerületben – ahol pedig erősebben szorongatta a hatóság az eklézsiákat – a jókai presbitérium a lelkésztől, aki hajlott a koordinációra, még pátenst is elvette.⁵⁷¹ Az Alföldön a Jász-Kun Főkapitányság területén (Jászberény, Jászkisér, Karczag, Kisújszállás, Túrkeve, Kunhegyes, Madaras, Halas, Kunszentmiklós, Szabadszállás, Fülöpszállás, Lacháza) a lelkészek, ha át is vették a miniszteri rendeletet sehol sem hirdették ki egyenesen Balogh és Maller helyettes szuperintendensek tiltására hivatkozva.⁵⁷² Kunszentmiklóson, Fülöpszálláson maga a presbitérium tiltotta meg a lelkésznek, hogy közhírré tegye a rendeletet, az utóbbi helyen elbocsátással fenyegetve, ha mégis megteszi.

Az ellenállás február, március folyamán tovább fokozódott, s közben úgy tűnt a kormány, Thun „fanatikus makacssága” ebből mit sem vesz észre. Révész Imre csodálkozva tette fel a kérdést, hát senki nincs, aki a valós helyzetről felvilágosítsa a kormányt:

⁵⁶⁹ A református egyházban egyedül az őrségi egyházmegyében történt meg, hogy a 12 anyaegyházból 11 pátenst szerint szerveződött. A nyugati határszélén, a soproni helytartósági osztály közelségében fekvő esperesség márciusban megszervezte magát, de a májusi közgyűlésre már visszakozott. Tóth Endre 634-635., 641 sköv.; A dunamelléki egyházkerületben a Török Pál által készített feljegyzés alapján – hét egyházmegye, a pesti nincs közte – 48 helyen olvasták fel a miniszteri rendeletet, 7 helyen kezdtek hozzá a szervezéshez a hatóság pártolásával vagy kényszerítésével. RL C/93 Török Pál iratai: Pátens.

⁵⁷⁰ Függelék II. abaúji egyházmegye

⁵⁷¹ Tóth Endre 621

⁵⁷² MOL D 118 216. cs. III. kútfő 1222/1860 Jankovich György főkapitány jelentése. Jászberény, 1860. febr. 28.

„Ha a kormány tovább is erőszakolni fogja a dolgot: iszonyú skandalumok lehetnek, s csudálom, hogy emberei közül senki nincs, aki legalább ezt mondaná neki: állj meg egy kissé, ne rohanj vakon, mint a kergetett nyúl.”⁵⁷³

Ha elszórtan is, de voltak olyan hivatalnokok, akik tisztában voltak az ellenállás mértékével. A kiskunsági kapitány szerint – halasi, kunszentmiklósi, fülöpszállási stb. tapasztalataira alapozva – reménytelen az egyházi szervezés elkezdésében bízni, bármit tegyenek a hivatalnokok: „Egyébiránt azt tapasztalom, hogy ha bár akármely államhivatalnok, minden tőle kitelhető ékesszólási és a keblekre legügyesebb tapintattal vezérelhető hatási tehetségét elővenné, se eszközölhetne arra nézve semmit.” A hivatalnok, aki első kézből szerzett tapasztalatokat, már február végén biztos volt a pátens bevezetésének kudarcában, hacsak nem nyúl-nak erőszakos eszközökhöz:

„Jóllehet kevés a reménységem, mert azt is látom, hogy a népnél honnan az egyházi tanács (prebyterium) is folyik [sic!], még erősebb a vallása jövődő fenntarthatása irányábani féltékenység. Honnan kiindulva azt hiszem, ha ugyan már mindent tisztán – igazán – bátran és szabadon kimondhatok, hogy alulról, vagyis a népnél, és községeknél kezdve, állhatatos és erős ellenszegülés nélkül, csakugyan kivihetetlen lesz minden koordináció.”⁵⁷⁴

Főnökének viszont az volt a véleménye, hogy a protestánsok közötti „izgalom lassan kihül, a passzív rezisztencia energiája alábbhagy és kedvező eredménnyel lehetne számolni, ha felsőbb egyházi hatóságoknak nem lenne olyan erős befolyása az alsópapságra.” Szerinte az „elfogulatlan protestánsok” nyíltan kimutatják hálájukat. Sokakat azonban az „autonómia megfoghatatlan féltése elfogulttá, sőt bizonyos mértékben fanatikussá tesz és ezt a politikai rossz talentumok [Maletalenten] kihasználják.”⁵⁷⁵ A felsőbb hatóságok ezt a véleményt tették magukévá,

⁵⁷³ Révész Imre levele Hegedűs Lászlóhoz. Debrecen, 1860. márc. 29. Idézi Révész élete 88.

⁵⁷⁴ MOL D 118 216. cs. III. kútfő 1222/1860 Kiskun kerületi kapitány jelentése. Kunszentmiklós, 1860. febr. 20.

⁵⁷⁵ U.o. Jankovich György jász-kun főkapitány idézett jelentése

nem az alacsonyabb rangú hivatalnokét. Thun éppen az ilyen hivatalnokok miatt tett panaszt a belügyminiszternél: „egyres hivatali közegek az ellenállással szemben lanyha magatartást mutatnak.”⁵⁷⁶ A pátensharc következő, utolsó hónapjait az „erős kéz” politikájának gyakorlati megvalósítása jellemezte: le kell csapni a főkre, meg kell akadályozni a gyűléstartást és akkor a magukra maradt lelkészek elesnek.

A FELOSZLATOTT SENIORUM COLLEGIUM

A dunamelléki református egyházkerületet hivatalosan Maller Ferenc helyettes szuperintendens a seniorum collegiummal közösen vezette. Maller azonban Csákváron lévén, a seniorum collegium sem ülhetvén össze minden sürgős ügyben, bizottságot neveztek ki a pesti tagokból, hogy az minden fontos ügyről azonnal értesítse a vidékieket. Ez a bizottság küldte szét a január 10-i miniszteri rendelettel kapcsolatos felvilágosítást, beszámolt a bécsi küldöttség pesti tanácskozmányáról és Vay bécsi tárgyalásairól.⁵⁷⁷ Míg a bizottmány sűrűn ülésezett, a seniorum collegium teljes ülésére ritkán került sor. A szolgabíróságoknak a januári miniszteri rendelet kihirdetésére irányuló, egyre intenzívebbé váló zaklatása miatt határozott úgy a dunamelléki szuperintendencia, hogy február 27-én összeül a seniorum collegium.⁵⁷⁸ A hatóságok már előzetesen tudomást szereztek arról, hogy gyűlés készül, méghozzá a miniszteri rendeletről, ahogyan Bonyhádi István Pest-Solt megyei főnök ezt jelentette.⁵⁷⁹ Február 27-én mintegy ötven, többségében lelkészi résztvevő jelenlétében kezdődött meg a tanácskozás a pesti reformá-

⁵⁷⁶ Berzeviczy III. 47.

⁵⁷⁷ RL C/93 Török Pál iratai: Pátens. Seniorum collegium bizottmányának levele. 1860. febr. 8.

⁵⁷⁸ RL C/93 Török Pál iratai: Pátens. Maller Ferenc levele Ráday Gedeonhoz. Csákvár, 1860. febr. 25. összehívta a teljes seniorum collegiumot, de öregsege miatt személyesen nem vehet rajta részt.

⁵⁷⁹ MOL D 118 216. cs. III. kútfő 1125/1860 Bonyhádi István, Pest-Solt megyei főnök jelentése. Kecskemét, 1860. febr. 24.

tus iskola tanácstermében. Az itt elhangzottakat, a felszólalók személyét Protmann rendőrfőnök kimerítő jelentéséből ismerhetjük meg.⁵⁸⁰ A rendőrfőnök először azt derítette ki, hogy nem egyházmegyei gyűlésről (Senioral Convent), hanem esperesi értekezletről (Senioral Conferenz) volt szó, melyben vallási ügyek megtárgyalására több esperes, lelkész és világi gyűlt össze Maller Ferenc helyettes szuperintendens meghívására. A „feltűnésmentes megfigyelés” eredményeként megtudta az értekezlet tárgyát. Eszerint több, vidékről érkezett levelet felolvastak, melyek a politikai hatóságok azon, állítólag erőszakos eljárásáról szóltak, mellyel a január 10-i miniszteri rendelet kihirdetését kényszerítik. A konferencia elhatározta, hogy panaszt tesz a helytartóságnál mind az ilyen eljárások, mind pedig a politikai hatóságoknak egyházi ügyekbe való beavatkozása miatt. Az értekezleten Ballagi Mór is beszédet tartott, melyben ki mondta, hogy a kormány a nép felizgatásának „aljas útjára” lépett, és már nincs lehetőség a kormánnyal való kiegyenlítődéssre. A „demonstráló erkölcsi erő” további fenntartása érdekében megfelelő utasításokkal kell ellátni az esperességeket: A presbitériumok ne lépjenek kapcsolatba a politikai hatóságokkal, ne fogadjanak el tőlük rendszabályokat, sem rábeszélés, sem fenyegetés által ne engedjék a rendeletek szószéki kihirdetését, egyedül egyházi hatóságaiknak engedelmesskedjenek. Ballagin kívül még hozzászóló volt Nyáry Pál, Ráday Gedeon, Sárközy Kázmér, Egressy Sámuel, Teleki Gyula, Dobos János, Fodor Pál, Enzsel Sándor, mind hasonló szellemben. Protmann nem lépett fel a konferencia megtartása ellen, mivel ez nem egyházmegyei gyűlés volt, melyet tilt a januári miniszteri rendelet és különben is a protestáns gyűlésekkel szemben fokozott óvatossággal és mérséklettel eljárni. Azonban a február 27-i ülés, melyet másnap folytatni kívántak, nyilvánvalóvá tette, hogy ugyanilyen beszédek fognak elhangzani és nem vallási ügyek megbeszéléséről, hanem a kormány protestánsügyi rendeleteivel szembeni politikai ellenállás megszervezéséről volt szó. Ezért Protmann utasítást várt, hogy a következő napon is maradjon a „feltűnésmentes megfigyelés”,

---

⁵⁸⁰ MOL D 118 216. cs. III. kútfő 1174/1860 Protmann 1860. febr. 27-i jelentése. Lásd még Csohány 143 és 191-192. 71. jegyzet. Csohány a jelentésnek a HHStA Informationsbüroban található példányát használta.

vagy egyéb eljárásra van szükség. A budai helytartósági osztály számára világossá tette a résztvevők nagy száma, hogy – szerinte – nem csupán esperesi konferenciáról volt szó. Az értekezletnek a rendőri jelentésből is világosan kitűnő tendenciájából, melyet a jelenlévők személye még inkább kétségbevonhatatlanná tett, azt a következtetést vont le, hogy itt politikai szervezkedés történik, ezért elrendelte a rendőri beavatkozást. Protmann rendőrfőnök utasítást kapott a gyűlés feloszlatására és a bírósági eljárás számára az előző napi jegyzőkönyv, más feljegyzések, esetleg elkészült felirat lefoglalására. A február 28-i ülés az előző napi jegyzőkönyv hitelesítésével kezdődött, amikor megjelent egy rendőrtiszt és a törvény nevében szétoszlásra szólította fel az összegyűlteket. Erre a gyűlés küldöttei először Protmann rendőrfőnökhöz, majd a helytartósági osztály alelnökéhez, Cseh Eduárdhoz járultak, hogy a parancs visszavonását kérik, de hasztalan. Mivel a rendőrség ellenállás esetén fegyveres beavatkozást helyezett kilátásba, a konferencia tagjai, „bajonetok ellenében harcolni” nem tudván, szétoszlottak.⁵⁸¹

Egyházkerületi, egyházmegyei gyűlés elleni hatósági fellépésre már volt példa az országban, de a seniorum collegium ülésének megzavarására még nem. A korábbi sérelmekhez, a januári miniszteri rendelet kihirdetésének hatósági erőszakolásához újabb járult. Maller Ferenc helyettes szuperintendens feliratban tiltakozott a budai helytartósági osztálynál a politikai hatóságoknak egyházi ügyekbe történő erőszakos beavatkozása miatt.⁵⁸² A helyettes szuperintendens „a vallásüldözéssel határos háborúgatásoknak megdöbbentő példáiról” számolt be. Először a január 10-i miniszteri rendelet kihirdetésével kapcsolatos hatósági túlkapásokat sorolta fel, az elismervények ügyét, sőt már a pénzbírságokat. Majd rátért a seniorum collegium ülésének feloszlatására és a hivatalos iratok lefoglalására, mely az egyháznak törvényben biztosított jogainak – köztük a szabad gyűlésezésnek – megsértését jelentette. Maller szerint ez nyilvánvalóan hatósági túlkapás a protestánsok gyűléseivel szembeni „sötét bi-

⁵⁸¹ RL A/5 Kecskeméti egyházmegye iratai 1860. 2. Miskolczi Szigyártó István esperes körlevele. Szentmártonkáta, 1860. márc. 6.

⁵⁸² RL A/5 Kecskeméti egyházmegye iratai 1860 12. Maller Ferens beadványa a budai helytartósági osztályhoz. Csákvár, 1860. márc. 20.

zalmatlanság” eredménye, hiszen az uralkodó törvényes állásuk alapját, az 1791:26. törvényt most erősítette meg (mármint a pátensben). Maller tulajdonképpen kötelességét teljesítette, amikor az alsóbb világi hatóságoknak, talán hivatali túlbuzgóságból származó, eljárását leplezetlenül feltárta, mivel ezek az uralkodó akarata iránti engedelmességet is sérti.

A helytartósági osztály azonban nem tartotta a gyűlés rendőri feloszlását hatósági túlkapásnak, hiszen ő rendelte el, és tovább folytatódtak a résztvevők elleni eljárások. A kihallgatásokon elhangzott kérdéseket ismét Miskolczi esperes feljegyzéséből ismerhetjük meg.⁵⁸³ Azonkívül, hogy a gyűlésre Maller Ferenc helyettes szuperintendens a dunamelléki egyházkerület nyolc egyházmegyéjét hívta össze és tárgya a januári miniszteri rendelet kihirdetése volt, a hatóságot különösen érdekelte, hogyan zajlott le az ülés. Hol vannak a vidéki levelet, melyeket ott felolvastak? Mi indította Nyáry Pált, hogy közigazgatási hatóságok eljárása elleni panasztételt indítványozza? Ballagi Mór nyilatkozata után, melyben elhangzott, hogy a kormány „aljas felingerlési útra” lépett, többen, köztük Miskolczi is arról szólt: nincs lehetőség a kormánnyal kiengesztelődésre és más módokról kell gondoskodni. A protestánsügy „különben is ingerült jelen állapotában”, mi ösztönözte Miskolczit a további engedetlenségre buzdító nyilatkozat tételére? Az előző évi december 12-i gyűlésen való részvétel miatt már eljárás alatt álló esperes mit tud mentségére felhozni, amiért a miniszteri rendelet elleni ellenszegülésre buzdított és ezzel közcsendháborítást követett el? Miskolczi szerint nem ők követték el az engedetlenséget, a közcsendháborítást, amikor arra utasították a lelkészeket és gyülekezeteket, hogy csak egyházi előljáróiktól fogadjanak el utasításokat. A törvény mondja ki, hogy a protestánsok egyházi ügyekben csak egyházi hatóságaiktól függnek, ők tehát a törvény betartására hívták fel az egyházközsegeket. Az engedetlenség éppen a törvény elleni fellépésben mutatkozott meg, aki a vallás és egyház megszilárdításáról tanácskozó egyházi gyűlést megzavarta, az követett el csendháborítást! Az esperes a többi felszólalóról nem nyilatkozott – „mivel egész télen át tartó erős köhögése miatt többször kénytelen volt a zöld asztaltól félrevonulni” –,

---

⁵⁸³ RL A/5 Kecskeméti egyházmegye iratai 1860 24.a Miskolczi Szígyártó István feljegyzése kihallgatásáról a nagykáta szolgabíróság előtt 1860. ápr. 27.

de Ballagiról, akinek beszéde már jól ismert volt, mentő módon szólt. Szerinte Ballagi a konferencián egyáltalán nem volt ingerült, sőt higgadtabb, mint általában lenni szokott. Ballagi nyilatkozott legkíméletesebben azokról a lelkészekről, akik nem kapva felsőbb egyházi utasítást engedtek a hatósági erőszaknak és kihirdették a január 10-i rendeletet.

A decemberi, majd a februári gyűlési résztvevők csak a protestáns pápens májusi visszavonásának köszönhették, hogy az ellenük lefolytatott vizsgálatokat nem követte per és elmarasztaló ítélet.

ÚJABB TÁMADÁSOK AZ EGYHÁZI GYŰLÉSEK ELLEN

A feloszlatott pesti értekezlet után, mely nem tiltott egyházmegyei vagy egyházkerületi gyűlés volt, hanem a seniorum collegium ülése, a többi kerületben is történtek hasonló atrocitások.

A tiszántúli szuperintendencia háborítatlanul megtarthatta március 1-i értekezletét,⁵⁸⁴ melynek határozata alapján a helyettes szuperintendens pásztorlevelet bocsátott ki az egyházkerület gyülekezeteinek.⁵⁸⁵ A „pastorale” további kintartásra buzdította az egyházközségeket lelkészeikkel együtt. Azokhoz szólt, akik „a magyarországi helvét hitvallású egyház kebelén, a zsinat-presbyteri egyházalkotmányban élnek, s ehhez kötik magukat szent esküvel, midőn azt fogadták, a nagy Isten nevében, hogy ők magukat mindenekben a presbyteriális igazgatásmódhoz alkalmazzák.”⁵⁸⁶ A helyettes szuperintendens nem akarta – saját szavai szerint – még csak a gyanúját sem felkelteni, hogy a hatósági parancs iránti engedetlenségre kíván csábítani, ő csak azokhoz szólt, akik szilárdan és rendületlenül álltak a törvényes téren. Szavát meghallották a gyülekezetek, pásztorlevele nemcsak a Tiszántúlon, hanem a többi egyházkerületben is elterjedt.⁵⁸⁷

⁵⁸⁴ Barcsa III. 58.

⁵⁸⁵ TIREL 1. C/LXXXI. 39.690/52. Tiszántúli egyházkerületi seniorum collegium tárgyai. Debrecen, 1860. márc. 1.

⁵⁸⁶ TIREL 1. C/LXXXI. 39.689/51. Balogh Péter pásztorlevele 1860. márc. 1.

⁵⁸⁷ RL C/93 Török Pál iratai: Pátens.

Dunántúlon, ahol nem egy többen éltek a reformátusok, mint a Tiszántúlon, erősebb felügyelet alatt álltak. A Tatán tartott seniorum collegiumi ülés éppoly szem előtt volt, mint a pesti februárban. Nagy Mihály március 6-ra hívta össze az egyházkerület espereseit és gondnokait, hogy megbeszéljék a bécsi küldöttség útjának eredményét és a január 10-i miniszteri rendelet kihirdetésével kapcsolatos magatartást.⁵⁸⁸ A gyűlésről előre értesült a hatóság és megtette a megfelelő intézkedéseket. Erről Rédey Sándor Esztergom megyei biztos számolt be jelentésében, illetve a hozzá mellékelt eljárási jegyzőkönyvben.⁵⁸⁹ Tóth Endre a seniorum collegium jegyzetei alapján egyházi szemszögből ismertette az értekezleten elhangzottakat, a biztos jelentése viszont az összejövétel eddig ismeretlen mozzanataira hívja fel a figyelmet. Az hivatalos eljárásról vezetett jegyzőkönyv a következőkről számolt be: A tatai szolgabíróság március 6-án hajnali háromkor értesítette staféta útján az Esztergom megyei hatóságot az aznap megtartandó református gyűlésről. A megye Rédey biztost küldte ki Tatára, hogy informálódjon és szükség esetén közbelépjen. Rédey fél tizenegykor megérkezvén, maga mellé véve a szolgabíró, azonnal a helybeli lelkészhez sietett. A paróchia két nagyobb fogadószobájában mintegy 20-25 személyt – lelkészt, világit vegyesen és egy „asszonyszemélyt” – talált. A jelenlévők részben ültek, részben csoportokban állodgáltak, mindannyian égő szivarokkal, mint ha csak beszélgetnének. Rédey a két, külseje után ítélve legjelentősebb személyiséghez fordult és bemutatta magát mint Esztergom megye kiküldött biztosát. A két megszólított Nagy Mihály szuperintendens volt Komáromból és Sárközy József főgondnok Kömlődről. (Sárközy nem volt egyházkerületi főgondnok, ez a biztos tévedése.) Nagy Mihály az összejövétel célját abban jelölte meg, hogy a jelenlévők a reformátusok bécsi deputációjáról hallgatnak meg beszámolót s mivel ez nem hivatalos egyházi gyűlés, így elnökség sincs. Ezután bemutatta a jelenlévőket, nagyobb részt espereseket és gondnokokat. A biztos ebből az a következtetést vont le, hogy bizony egyházi gyűlésről van szó, méghozzá a pápens által megszüntetett korábbi egyházkerületéről. Sárközy József en-

---

⁵⁸⁸ Tóth Endre 626-628.

⁵⁸⁹ MOL D 118. 216. cs. III. kútfő 1381/1860.

nek ellene mondott, hiszen a gyűléseken szokásos formaságok, pl. jegyzőkönyvvezetés, hiányoznak. Nagy Mihály pedig még azt fűzte hozzá, hogy ez a magán jellegű összejövetel különben is véget ért, gyors ebéd után mindenki hazautazik. Ebbe a biztos belenyugodott és elhagyta a paróchiát, hogy a szolgabírói hivatalban elkészítse a jegyzőkönyvet.⁵⁹⁰ A jegyzőkönyvhöz kapcsolódó jelentésben a biztos már nem csupán a tények rögzítésére törekedett, hanem összegezte a helyi hatóságtól begyűjtött információkat, levont bizonyos következtetéseket és utasítást kért az eljövendőkre nézve.⁵⁹¹ A tatai csendőrörs-parancsnoktól értesült arról, hogy a tervezett gyűlés résztvevői nagyrészt már az előző napon megérkeztek Tatára. Még aznap este tanácskozást tartottak a helybéli lelkésznél éjjel egy óráig. Ezt a megbeszélést folytatták másnap reggel nyolckor az újonnan megérkezettekkel egészen délig. A biztos szerint a résztvevők szándékosan mellőzték az egyházi gyűlések formáit, „az égő szivarokkal” akarták leplezni, magán összejövetelnek feltüntetni a gyűlést. Véleménye szerint egyértelmű, hogy törvénytelen egyházkerületi gyűlésről volt szó, melyet a „komáromi” szuperintendens által hívott össze. Erről a tényről már az összejövetelen megjelenve meggyőződött, és éppen ezért utasította a csendőrörs-parancsnokot, hogy „feltűnés nélkül, de pontosan” figyeltesse a helyet, s ha mégis folytatódik az ülés, lépjen közbe. A biztos az óránként kapott jelentésből meggyőződhetett, hogy a gyűlés hamarosan feloszlott és minden „idegen” még aznap délután elhagyta Tatát. Az elkövetkezendőkre nézve, mivel bizonyos volt abban, hogy a protestánsok ezután is fognak ilyen törvényellenes gyűléseket tartani, pontos útmutatást kért felettesétől. A dunántúli seniorum collegium döntő fontosságú volt abban, hogy a hírek továbbításában kissé hátramaradt dunántúli egyházkerületben elterjedjen a Tájékoztató, a Pesti punctatio, az Irányadó, és ezzel elősegítse az egyházközségek egységes magatartását.⁵⁹² A szuperintendencia „szerencséje”, hogy a biztos Esztergomból csak az érdemi tárgyalás végére tudott odaérni és így nem került sor a feloszlásra, mint a pesti konferencia esetében. Ami a

⁵⁹⁰ U.o. Protocoll Tata, 1860. márc. 6.

⁵⁹¹ U.o. Rédey jelentése Esztergom, márc. 8.

⁵⁹² Tóth Endre 628.

külsőségeket illeti, „az égő szivarokat”, hogy ez a hatóság félrevezetését szolgálta, vagy a kötetlen körben történő megbeszélés velejárója volt, ma már nehéz lenne teljes biztonsággal eldönteni.

A tiszáninneni egyházkerület sem maradt le a többiek mögött konferenciartásban. Apostol Pál – Balogh Péter helyettes szuperintendens-től személyesen értesülve a debreceni hasonló összejövetelről – szintén szükségesnek vélte, hogy az egységes eljárás érdekében március 13-án összeüljön a seniorum collegium.⁵⁹³ Apostol Pál korábban már tartott kisebb tanácskozmányt február végén, amelyen a két borsodi esperes és gondnokok, valamint a miskolci egyház „értelmesebb férfiai” közül néhányan vettek részt. Itt határozták el, hogy mit tegyenek a januári miniszteri rendeletnek Apostolhoz küldött példányaival. Megvárják a szervezés határidejének lejártát vagy már most tegyen a szuperintendens jelentést a ki nem osztásról és a szervezés megkezdésének elmaradásáról? Végül Apostol az előbbi mellett döntött és útnak indította „meglehet, sorsa felett is határozó nyilatkozatát.” Tartott tőle, hogy válaszának egyenes következménye lesz hivatalból történő „elkergettetése” vagy amint egyik jelenlévő, Pálóczy gondnok kifejezte: „jubiláltatni fog a magas kormány által.”⁵⁹⁴ Valóban sorsáról határozott az idős szuperintendens, amikor nem törődve a fenyegető büntetéssel szilárdan kitartott a miniszteri rendelet szétoztásának és kihirdetésének megtagadása mellett. Az utóbbi években a lemondás gondolatát fontolgató, de a kötelességét teljesítve mégis maradó Apostol Pál a meghirdetett seniorum collegium napján hunyt el:

„Különös, Apostol Pál super[intendens] úr éppen azon reggel hunyta a halál álmára szemeit, amidőn a tanácskozmányt meg kell vala tartania. Befeleit a helytartóságnak Kassára és ezen levelét még maga expedialta, felelt a magas minisztériumnak is, de ezt csak elkészítette, megcímezte és lepecsételte, de már el nem küldheté, két óra múlva ezen munka bevégezése után éppen ebédnél fej-

⁵⁹³ TIREL Családi irattárak és személyi letétek: Hegedüs László levelezése. Apostol Pál szuperintendens és Tolcsvai Nagy Gedeon korelnök segédgondnok meghívója a seniorum collegium ülésébe. Miskolc, 1860. márc. 5.

⁵⁹⁴ TIREL Családi irattárak és személyi letétek: Hegedüs László levelezése. Apostol Pál levele Hegedüs Lászlóhoz. Miskolc, márc. 5.

szélütést kapott. A levelet már mi indítottuk útra. Amint a fragmentum mutatja, határozott, bátor felelet volt s méltó egy hív főpásztorhoz.”⁵⁹⁵

A szuperintendenst ért váratlan agyvérzést és bármely pillanatban bekövetkezhető halálát a borsodi megyefőnök azonnal megtáviratozta Budára, hogy minél előbb felhívja a kormányzati szervek figyelmét az egyházkerület vezetésében hamarosan bekövetkező változásra.⁵⁹⁶ A seniorum collegium azonban március 14-én megtartotta ülését és rendelkezett a megüresedett tisztség betöltéséről.⁵⁹⁷ A törvényes gyakorlat szerint a hivatalban legidősebb esperes, Szakál László a felsőborsodi egyházmegyéből vette át a helyettes szuperintendensi hivatalt. Egyúttal gondoskodtak arról, hogy a májusban tartandó egyházkerületi gyűlésre már beérkezzenek a szuperintendenst és főgondnokot választó szavazatok. A szuperintendensi hivatalban bekövetkezett változást Tolcsvai Nagy Gedeon alsóborsodi gondnok, az egyházkerület világi vezetője jelentette be a hatóságnak, természetesen mind az elhunyt Apostolt, mind az újonnan megválasztott Szakál Lászlót a tiszáninneri szuperintendencia vezetőjének nevezve.⁵⁹⁸ A kormányzóság pedig természetesen nem ismerte el Szakál Lászlót, bár személye ellen máskülönben nem volt kifogás, a nem létező egyházkerület helyettes szuperintendensének.⁵⁹⁹

⁵⁹⁵ RL C/93 Török Pál levelezése. 1841. Hegedüs László levele Török Pálhoz. Sárospatak, 1860 márc. 18.

⁵⁹⁶ MOL D 118 216. cs. III. kútfő 1458/1860. Borsodi megyefőnök távirata a budai helytartósági osztálynak 1860. márc. 13. 11 óra 30 perc (érkezett 12 óra 10 perckor): „Superintendent Apostol ist heute Nachts vom Nervenschlag geröhrt, die Ärzte zweifeln an seinen Aufkommen, jeden Augenblick erwartet man seinen Tod. Auf diese Eventualität, glaube ich aufmerksam machen zu müssen. Im Falle seines Absterbens werde ich sogleich telegrafiren.“; A következő távirat már Apostol Pál haláláról értesített 1471/1860

⁵⁹⁷ TIREL 1. C/LXXXI. 39.704/66 „Vének Tanácskozmányának jegyzőkönyve. Miskolc, 1860. márc. 14.

⁵⁹⁸ MOL D 118 216. cs. III. tétel 1587/1860

⁵⁹⁹ MOL D 118 216. cs. III. tétel 1587/1860-hoz csatolva 2572/1860 Benedek kormányzótól Buda, 1860. máj. 4.

Az egyházi gyűlések elleni hatósági fellépések leginkább az egyházmegyei üléseket zavarták meg, amelyeken kimondottan fizikai erőszak alkalmazására is sor került. Még a pesti seniorum collegium felosztatása előtt országszerte több egyházmegyét megzavartak gyűlése megtartásában. A Dunántúlon Bali Mihály mezőföldi esperes február 24-re Fehérvárra hívta össze traktusát.⁶⁰⁰ Bár az esperes két tiltó rendeletet kapott a megyei hatóságtól, mégis remélte, hogy a korábbi veszprémi és tatai gyűlések⁶⁰¹ nyomán a mezőföldi egyházmegye is összegyűlhet Fehérváron. Itt azonban az erőskezű Zichy volt a megyefőnök, aki több levélben hívta fel a budai helytartósági osztály figyelmét Bali engedetlenségére és kért utasítást a megfelelő eljárásra. Pontosan arról kért útmutatást, alkalmazzon-e kényszerrendszabályokat a betiltott gyűléssel szemben. A január 25-i rendelet ugyanis azt mondta ki, hogy a templomban ne nyúljanak karhatalmi eszközökhöz. Tehát mit tegyen, ha a kérdéses gyűlést, ahogy általában lenni szokott, a lelkészlakban vagy az iskolaépületben tartják: egyszerű felszólítást alkalmazzon, vagy ha ennek nem engedelmessé válnak, erővel is akadályozza meg az ülést?⁶⁰² Albrecht főhercegnek a gyűlést tiltó bécsi távirata időben érkezett ahhoz, hogy Zichy megtegye a megfelelő előkészületeket.⁶⁰³ Február 23-án az egyházmegye gyűlése a szokásos templomi istentisztelettel kezdődött, ám annak végeztével hiába akartak a paróchiára visszatérni az összegyűltek, a zsandárok körülzárták a paplakot.⁶⁰⁴ Mászt nem tehetvén, a templomban kezdtek hozzá a tanácskozáshoz (a későn érkezők a szomszéd ház kerítésének szétszedésével jutottak be a templom udvari bejáratán), de még itt is szétoszlásra szólította fel őket a biztos. A felszólításnak nem tettek eleget, s míg bírták a hideget, egészen délig tanácskoztak.

⁶⁰⁰ Tóth Endre 623-625.

⁶⁰¹ Tatai egyházmegye 1860. január 19., veszprémi egyházmegye január 24-25., ezek a gyűlések azonban még a január 10-i rendelet kiküldése előtt voltak. Tóth Endre 616., 620.

⁶⁰² MOL D 118 216. cs. III. kútfő Zichy levele Fehérvár, 1860. febr. 17.

⁶⁰³ MOL D 118 216. cs. III. kútfő 975/1860

⁶⁰⁴ Tóth Endre 624.

A hideg miatt rövidebb ideig tartott a mezőföldi egyházmegye templomban tartott gyűlése, és éppen ez a hideg volt a felsőzempléni traktus gyűlésének legfőbb támogatója. Laky András esperes előre bejelentette a hatóságnak a februári időpontot, amire megkapta a tiltó rendelkezést.⁶⁰⁵ Ennek ellenére az esperes nem hívta vissza a gyűlést, inkább felszólította az egyházközségeket, hogy tartsanak presbitériumi ülést és ott döntenek a gyűléstartás felől. Február 14-én a „kegyetlen fergeteg dacára” megjelentek az egyházközségek képviselői Málcán és egyenlő akarattal a megtartás mellett nyilatkoztak. A zord idő akadályozta meg a gyűlés felosztatását, mert a nagymihályi főszolgabíró a csendőrhadnaggyal és több csendőrrel, csak az ülés befejezése után érkezett meg. Felosztatni már nem tudták a gyűlést, de az esperes nem kerülhette el utólag a szolgabírói kihallgatást és természetesen a jegyzőkönyvet is bekérték.

Az egyházi gyűlések elleni fellépésekben különösen a pozsonyi és a kassai helytartósági osztály alá tartozó hivatalnokok tűntek ki. A barsi, az abaúji, a tornai egyházmegyeék gyűlését szó szerint karhatalmi eszközök bevetésével akadályozta meg a hatóság. Máriássy Ádám Abaúj-Torna megyei főnök ötszáz katonával érkezett Göncre, hogy az abaúji egyházmegye március 28-ra meghirdetett gyűlését megakadályozza.⁶⁰⁶ A katonák házról-házra jártak és minden papot kiűztek a városból, a város határain felállított őrszemek pedig senkit be nem engedtek, a Kassáról érkező Ferenczy esperest Bárczay Albert gondnokkal együtt visszafordították. Máriássy ezt a bevált stratégiát alkalmazta a tornai traktus gyűlésével szemben is: előzetesen megszállni a helységet és az összegyülekezést meggátolni. A tornai reformátusok szádélói gyűlésének története annak köszönhető részletes leírását, hogy az 1860. májusi egyházkerületi közgyűlés – nem tudva, milyen okon maradt el az egyházmegyei ülés – megintette Lovass Sámuel esperest és Lovász Miklós gondnokot.⁶⁰⁷

---

⁶⁰⁵ TIREL 1. C/LXXXIII. 40.808/196 „A felsőzempléni helv. hitv. egyházmegye 1860. febr. hó 14-én Málcán tartott képviseleti közgyűlésének körülményes leírása.” Magyarizsép, 1860. ápr. 25.

⁶⁰⁶ Függelék II.

⁶⁰⁷ TIREL 1. C/LXXXII. 39.881/243. A tornai egyházmegye 1860. szept. 24-i görgői közgyűlésének jegyzőkönyvi kivonata 2. sz.

Az egyházmegye, hogy a „netalán némi méltatlan előítéleteknek” elejét vegye, „mintha a pátenzshezi vonzalom vagy valamely gyáva féltékenység” halasztotta volna, elkészítette a gyűlés hiteles történetét.⁶⁰⁸ Április 12-én éppen a reggel hat órai istentiszteletet tartották a szádélói templomban, amikor Máriássy Ádám megyei főnök egy egész századdal megjelent. A katonaság részben a faluba vezető utakat szállta meg, hogy senki ne jöhessen be, részben a templom ajtaját állta el – „Megjegyzendő: hogy ezen templom ajtajában őrtálló katonák közül egy isteni tisztelet alatt a templomban is megjelent. Kémszemekkel tekintve szét, megtudandó, vajjon az isteni tisztelet színe alatt nem történik-e ott valami gyűlésezés?” Amikor elérkezett a gyűlés megnyitásának ideje, nyolc óra, Máriássy megjelent a paplakban és az ott lévő, már előző nap megérkezett lelkészeknek bejelentette a gyűlés megtiltását. Ha nem engedelmeskednek a felszólításnak, az esperest és a jegyzőt azonnal elhurcolja. Szavának nyomatékot adtak a paróchia kapujában megjelent katonák. Az esperes, mivel a csak lelki fegyverekkel bíró gyűlés nem harcolhatott a „szuronyos löfegyverekkel ellátott” katonasággal, kénytelen volt a felszólításnak engedelmeskedni és ezt kinyilvánította a megyei főnöknek is. Máriássy azonban, hogy teljesen biztos legyen küldetése eredményességében, mindaddig Szádélón maradt, amíg minden egyes lelkészi, világi küldött el nem távozott. Az Abaúj-Torna megyei főnök még csak fenyegette az esperest az elhurcolással, a barsi viszont meg is tette ezt. A barsi egyházmegye március 14-i, szódói összejövételéről Nagy János esperest csendőrök vitték Aranyosmarótra, mivel nem volt hajlandó olyan nyilatkozatot tenni, hogy ezután nem hív össze „törvénytelen” gyűlést.⁶⁰⁹

Az egyházi gyűlések elleni karhatalmi fellépések azonban már annak a hatalomnak voltak utolsó próbálkozásai, amely nem akarta bevallani magának, hogy kudarcot vallott.

⁶⁰⁸ TIREL 1. C/LXXXII. 39.882/244. A tornai egyházmegye 1860. szept. 24-i görögői közgyűlésének jegyzőkönyvi kivonata 1. sz.

⁶⁰⁹ Tóth Endre 632.

1860. március végére a kormány előtt is világossá vált, hogy valamilyen módon ki kell jutnia a csapdából, amelybe a protestáns pátens kiadása miatt jutott. Magyarország a forradalom küszöbén állt és az országos elégedetlenségi hullámból legalább a vallási háttérű ellenállást ki kellett kapcsolni. A Magyarországgal szemben folytatott kormányzati politika megváltozásának első lépését Albrecht főherceg március végi felmentése és Benedek Lajos tábornagy kinevezése jelentette. Az új kormányzó – maga is protestáns, soproni evangélikus családból származott – protestáns egyházi tekintetben beváltotta a hozzá fűzött reményeket, fontos szerepet játszott a protestáns pátens visszavonásában.

Miután a protestáns pátens szerinti egyházközségi koordináció határideje március 31-én lejárt, ám eredményt nem tudott felmutatni, a minisztertanácsban dönteni kellett a további lépésekről. Az április 2-i minisztertanácsi ülésen Thun még mindig bízott a sikerben, és Benedek ellenvetését, aki már hallott a pátenssel szembeni protestáns aggályokról, félresöpörte.⁶¹⁰ Benedek későbbi bejegyzése a jegyzőkönyvbe (április 10.) azt árulja el, hogy Thun információi ellenére továbbra is fenntartásai voltak. Szerinte „mégiscsak valami elnézés történhetett vagy a pátens megfogalmazásában vagy a bevezetésében, ha a császárnak ez a nagy kegyelmi aktuusa ilyen ellenállásba ütközik.” („Wenn des Kaisers großer Gnadeakt auf solchen Widerstand stoße, muß in der Abfassung oder Einbegleitung doch irgendein Vesehen unterlassen sein.”) Az április 2-i minisztertanácsi jegyzőkönyv alapján úgy tűnik, hogy a kormány még számított a protestánsokkal történő megegyezésre. Bizonyos megegyezési javaslatról szól, melyet Vay Miklós továbbított a reformátusoknak, ám még nem érkezett hír tárgyalásai eredményéről.⁶¹¹ Addig is, míg újabb lépések történének a megegyezés irányában, Benedek parancsba kapta, hogy a törvénytelen egyházi gyűlések ellen – szükség esetén fegyveres erővel – fel kell lépni.

⁶¹⁰ Csohány 144-145., jegyzőkönyv szövegét közli 193-194.

⁶¹¹ Csohány 144-145. Sajnos, Vay tárgyalásairól, miben állt a megegyezési javaslat, közelebbi nem lehet tudni.

A zsúfolásig tele templomokban tartott egyházkerületi gyűléseket azonban már nem lehetett egyszerű hatósági felszólítással szétosztatni, a több ezres közönség ellen pedig óriási kockázatot jelentett a katonai erő bevetése. Még a szuperintendenciák tavaszi közgyűlései előtt került sor április 13-án Pápán a népiskolai választmány egyetemes konferenciájára.⁶¹² Bár ennek tárgya kimondottan iskolai volt, miként az ősszel Sárospatakon tartott ülésnek is, kedvező alkalmat jelentett a négy egyházkerület képviselőinek, hogy a pátens szerinti szervezés határidejének lejárta után megállapodjanak a következő lépésről. Tisza Kálmán indítványaként ú.n. „tájékoztató pontokat” fogadott el a konferencia, mely a szuperintendenciák összehangolt működését segítette elő.⁶¹³ A hat pontból álló „tájékoztató pontok” szerint, mivel a kormány utóbbi intézkedéseivel a protestáns egyházakat kizárta a „fennálló testületek sorából”, többé nem kell tiszteletben tartani az 1854-es miniszteri rendeletet, hanem vissza kell térni az 1848 előtti törvényes állapotba. Ennek első lépéseként minden egyházkerületben be kell tölteni a szuperintendensi és főgondnoki széket és minden előzetes bejelentés nélkül megtartani a közgyűlést. Ha a gyűléseket fegyveres erőszak akadályozná meg, máshol kell azokat folytatni. Az egyházi eljárások – tudva, hogy „a kormánynak mily hatalmas eszközök állnak rendelkezésre az egyházi hivatalnokok és hívek eltántorítására” – gondoskodjanak a lelkészek és egyháztagok kellő felvilágosításáról. Minden lelkész, aki az egyházához való hűsége miatt üldöztetést szenved, biztos lehet abban, hogy helyét nem töltik be, családja nem jut nyomorba. Az egyházkerületek együttműködő küldöttségeket neveznek ki, akik közbenjárnak az uralkodónál az egyház érdekében.

---

⁶¹² Tóth Endre 636-637.

⁶¹³ U.o. Tóth Endre részletesen ismerteti ezeket a „tájékoztató pontokat”, mivel más, a pátenssel foglalkozó munkák nemcsak, hogy nem közlik, de meg sem említik. Pedig, ha párhuzamba állítjuk az őszi sárospataki népiskolai értekezlettel és az ott kiadott Utasításokkal, a pápai értekezlet és a „tájékoztató pontok” éppoly fontos szerepet játszottak az elkövetkezendő kerületi gyűlések előkészítésében.

A pápai konferencia után elsőként a tiszántúli egyházkerület nyitotta meg a gyűlésezők sorát április 20-i, a debreceni Kistemplomban tartott közgyűlésével.⁶¹⁴ A biztos szétoszlásra való felszólításával nem törődve, mintegy öt-hat ezer főnyi közönség jelenlétében folytatták le a tiszántúliak az ülést. A szuperintendencia határozatai a pápai „tájékoztató pontokban” kifejtett elveket követték: tiltakozni a kormány törvénytelen rendeletei ellen és visszatérni a törvényes állapothoz. Tehát választással betölteni az üres szuperintendensi és főgondnoki széket, a gyűléseket előzetes bejelentés nélkül tartani s „általában az egyházközségeket és iskolákat a legközelebbi évtized sérelmes kötelékei alól feloldani.”⁶¹⁵ Egyúttal a nép felvilágosítását határozták el a tiszántúliak, hogy téves az az elterjedt-elterjedhető hír, miszerint az egyházkerületeknek ígért államszegély⁶¹⁶ elfogadása az egyházi adó megszüntét jelenti. A kormány nem szünteti meg az egyházi adót és nem fizeti a lelkészt a pátens elfogadása esetén. A debreceni gyűlés egyértelmű állásfoglalása ellenére a kormány nem tartotta lehetetlennek a megegyezést, s hogy komolyan gondolja a pátensben foglaltakat, április 22-én újabb rendeletet adott ki, mellyel felállította a vallás- és közoktatásügyi minisztériumban a protestáns egyházi és iskolai osztályt.⁶¹⁷ Ígérek vagy fenyegetések azonban nem akadályozhatták meg a másik három református egyházkerület májusi gyűléseit.

A következő egyházkerületi közgyűlésre a Tiszáninnen került sor. 1860. május 1-3. között Miskolcon gyűltek össze az egyházkerület képviselői.⁶¹⁸ Az ülés kezdetén Szakál László helyettes szuperintendens és Nagy Gedeon hivatalában legidősebb egyházmegyei gondnok elnökölték. Az ülésen megjelenő biztos örömét fejezte ki, hogy „a protestáns

⁶¹⁴ Barcsa III. 62-64.

⁶¹⁵ Barcsa III. 64.

⁶¹⁶ 1860. márciusban a minisztérium, hogy elősegítse a pátens elfogadását, értesítette az egyházkerületeket, hogy mekkora összeg jár nekik a pátensben ígért állami támogatásból. Gottas 111-112.

⁶¹⁷ Az újonnan felállított minisztériumi osztályra Andreas Zimmermann, Johann Mikulás és Báthori Gábor kinevezése. Gottas 112., Csóhány 146.

⁶¹⁸ A tiszáninnen református egyházkerület nyomtatott közgyűlési jegyzőkönyve Miskolc, 1860. máj. 1-3.

egyháznak ennyi jeles férfiúját látja itt egybegyűlni és bízik a protes-
tánsügy békés kiegyenlítődéseben”, de míg ez meg nem történik, addig a
január 10-i miniszteri rendelet van érvényben, tehát az elnökség oszlassa
fel a gyűlést. A felszólításnak nem tettek eleget a tiszáninneri reformátu-
sok sem, de megígérték, hogy a névsort a jegyzőkönyvvel együtt felter-
jesztik, s ezen megnyugodva a biztos elhagyta az ülést. Ezután került sor
a beérkezett szavazatok alapján a szuperintendensi és főgondnoki szék
betöltésére. A szuperintendensi szavazást a márciusi seniorum collegium
rendelte el közvetlenül Apostol Pál halála után. Az eredmény: 357 voks-
ból 338 esett Zsarnay Lajos sárospataki igazgató-tanárra, egyházkerületi
főjegyzőre. A főgondnoki tisztség betöltését még az 1859. őszi gyűlés
határozta el, hogy ezzel is jelezzék, ezentúl „tettleg” visszatérnek auto-
nómiájukhoz. 356 szavazatból 308-at kapott báró Vay Miklós. Az újon-
nan megválasztott Zsarnay Lajos szuperintendens és Vay Miklós főgond-
nok átvette az elnökséget. A tiszáninneriek – miként az Debrecenben
is történt – egyházkerületi bizottmányt neveztek ki, hogy az a pápens
visszavonása érdekében folytasson tárgyalásokat. Tagok: Zsarnay Lajos
szuperintendens, Édes Albert, Hegedűs László esperesek, báró Vay Mik-
lós, Bernáth Zsigmond, Nagy Gedeon. Póttagok: Szentpétery Sámuel,
Kun Bertalan, Tompa Mihály lelkészek, Ragályi Károly, Fáy Gusztáv,
Kandó Kálmán világiak.

A dunamelléki egyházkerület közgyűlésére május 7-én Pesten került
sor.⁶¹⁹ A debrecenihez, miskolcihoz hasonlóan ezt sem jelentették be elő-
re s biztos jelenléte nélkül tartották meg. A közgyűlés elrendelte a sza-
vazást az üresedésben álló főgondnoki és szuperintendensi tisztségre.
A szavazatokat június 15-ig kellett beküldeni, hogy azokat július 2-án Pes-
ten felbontván, közvetlenül utána meg lehessen tartani a beiktató gyűlést.
A dunamellékiek szintén kinevezték az egyházkerület bizottságát, hogy
az az uralkodóval folytasson tárgyalásokat. Tagjai: Maller Ferenc helyet-
tes szuperintendens, gróf Ráday Gedeon, Sárközy Kázmér, Nyáry Pál, va-
lamint Ötvös Sándor és Török Pál esperesek. Póttagok: Szilassy György,
Csépan Antal, gróf Teleki Gyula, Filó Lajos, Ballagi Mór, Dobos János.

⁶¹⁹ RL A/1. a 8. k. egyházkerületi közgyűlési jegyzőkönyv Pest, 1860. máj.
7-10.

A dunántúli egyházkerület, mivel az a hír terjedt, hogy feloszlatásra kerül sor, jobbnak látta a több hivatalnak helyt adó Komárom helyett Csepren meghirdetni a gyűlést.⁶²⁰ Így sem kerülhették el, hogy Savoly Lajos kocsi szolgabíró ne szólítsa fel szétoszlásra az összegyűlteket, a felszólításnak azonban nem tettek eleget s a szolgabíró távozta után zavartalanul megtarthatták az ülést.⁶²¹ Kinevezték a szuperintendencia állandó bizottmányát, hogy az – miként a többi egyházkerületé – azon munkálkodjon, hogy az egyház „törvényes szabadsága minél előbb s minél biztosabban helyreállíttassék”. Tagjai: Nagy Mihály szuperintendens, Bali Mihály, Széki Béla esperesek, Sárközy József tatai, Madarassy Mór komáromi, Blaskovics Pál drégelypalánki gondnokok. Póttagok: Antal József, Vecsei Nagy Péter, László József lelkészek, Halász Lázár, Papp Ferenc, Konkoly Thege Elek világiak. Itt Csepren rendelték el a hat éve üresen álló főgondnoki székre történő szavazást is.

A négy egyházkerületi közgyűlés egyaránt kinevezte a maga hattagú bizottságát, hogy azok közösen munkálkodva, egyházuk érdekében közben járjanak az uralkodónál. A bizottságok hatáskörének meghatározásakor mindegyik szuperintendencia kikötötte, hogy az általuk hozott javaslatok, intézkedések csak az egyházkerületek jóváhagyásával léphetnek érvénybe. Jóllehet ezeknek a bizottságoknak a tényleges működésére a protestáns pátens rövidesen bekövetkező felfüggesztése miatt nem került sor, voltak bizonyos tárgyalások a kormány és protestáns vezető személyiségek között. A már említett április 2-i minisztertanácsi ülés kimondottan Vay Miklós közvetítő szerepétől várta a megegyezés lehetőségét. Sajnos, Vay tárgyalásainak konkrét tartalmáról, mit ígért a kormány, milyen feltételeket továbbított Vay a reformátusok felé, illetve vissza Bécsbe, csak feltevéseink lehetnek. Gottas már a február elején történt Vay-Prónay tárgyalások alkalmával azt jegyzi meg, hogy Vay nem akart olyan szerepet, vagyis olyan kiegyezési javaslat továbbítását, vállalni, mellyel odahaza hitfelei között bizonyosan kudarcot vallana.⁶²² Vay Magyarországon több

⁶²⁰ Tóth Endre 638-640.

⁶²¹ Dunántúli református egyházkerület nyomtatott közgyűlési jegyzőkönyve Csep, 1860. máj. 10-12.

⁶²² Gottas 111. „er werde nichts unternehmen, womit er Fiasco machen würde”

helyen, több alkalommal tartott megbeszéléseinek egyike volt az a március elsejei, miskolci összejövetel is, melyről Havas borsodi megyefőnök részletesen beszámolt.⁶²³ Hogy ez a tárgyalás összefüggött Vay bécsi megbízatásával, bizonyítja a beérkezett jelentéshez fűzött helytartósági megjegyzés: Az összejövetel nem nyilvános jellegű volt, nem tekinthető sem egyházkerületi, sem egyházmegyei gyűlésnek, a borsodi jelentéshez hasonló tartalmú tudósítás már érkezett róla a helytartósághoz. A borsodi megyefőnök ismeretei közvetlenül Vay Miklós személyes beszámolóján alapultak, így – ha áttételesen is, de meglehetősen megbízhatónak tartjuk a forrást.⁶²⁴ Eszerint Vay azon fáradozott, hogy a szuperintendencia legbefolyásosabb személyeit⁶²⁵ meggyőzze, jóllehet a pátens és különösen az azóta közzétett miniszteri rendeletek nem egyeznek a protestánsok nézetével és kánonaival, a protestáns egyházak tiszteletből és hűségből, de saját érdekükben is, kötelesek az uralkodó által készített pátens tiszteletben tartani és ennek alapján érvényesíteni további kívánságaikat. Ha ezt az álláspontot mint alapelvet elfogadják, akkor lehetne tanácskozni ennek gyakorlati kivitelezéséről. – Valószínűleg, mint Gottasnál is szerepel, ez az ajánlat élt a kormány részéről, a pátens, mint törvényt tiszteletben kell tartaniuk a protestánsoknak, minden tárgyalási javaslat csak erre épülhet.⁶²⁶ A miskolci összejövetel azért érdemel figyelmet, mert arról is tudomást szerezhetünk, hogy Vay milyen formában képzelte el a kormánnyal történő tárgyalásokat. Az egyházkerületeknek teljes felhatalmazással bíró bizottságokat kellene kinevezniük, hogy azok küldöik nevében a minisztériummal tárgyaljanak a módosításokról és megszerezzék az uralkodói jóváhagyást. A januári bécsi küldöttség erre a célra nem felelt meg. Egyrészt Bécsben nem ismerték el, mint a protestánsok legitim képviselőjét, másrészt viszont nem volt felhatalmásuk „esetleges megkötések elfogadására”. (A januári küldöttség megbízatása csak arra

⁶²³ MOL D 118 216. cs. III. kútfő 1286/1860

⁶²⁴ U.o. Havas Borsod megyei főnök jelentése Miskolc, 1860. márc. 2.

⁶²⁵ A jelentés a résztvevők között név szerint említi Apostol Pál szuperintendenst, Nagy Gedeont, Pálóczy Lászlót, Bárczay Lászlót, Soltész-Nagy Jánost.

⁶²⁶ Gottas 111.

szólt, hogy az uralkodótól a pátens felfüggesztését kérje.) Abból a célból, hogy most legitim, teljes felhatalmazással bíró küldöttség alakulhasson, szükséges lenne az egyházmegyei és egyházkerületi gyűléseket korábbi formájukban megtartani és ezek delegálnák a bizottsági tagokat. Mivel a január 10-i és február 5-i rendeletek tiltották ezt, folyamodni kellene az akadálytalan gyűléstartás engedélyezéséért. Ez a megegyezési javaslat: a pátensnek, mint alapnak elfogadása, engedélyezett gyűlésekből teljes felhatalmazással bíró küldöttség kinevezése – ha valóban erre szólt Vay megbízatása – református oldalról csak részben nyert elfogadást. A pápai „tájékoztató pontok” és az azokat megvalósító egyházkerületi gyűlések kinevezték a hat-hat tagú bizottságokat, de mindegyik szuperintendencia kihangsúlyozta, hogy csak javaslatként fogadja el az általuk elébe terjesztetteket, nagyon vigyáztak arra, nehogy a „fejük fölött”, tudomásuk nélkül történjen a kormánnyal megegyezés. A bizottságok célja inkább az lett volna, hogy „az uralkodó jószándékát az egyház számára megszerez- zék s öt meggyőző tanácsosainak helytelen eljárásáról.”⁶²⁷ A gyűlések előzetes engedélyeztetése sem történt meg, pedig ez, a pátens elvi elfogadása mellett, fontos része lett volna a Vay által közvetített megegyezé- si javaslatnak, tudhatjuk meg Szögyény-Marich Lászlónak Vayhoz írott leveléből: „arra nem állhat reá [Thun], hogy a districualis Conventek a régi alakbani megtartása, eleve kért engedelem nélkül, elnézessék; mi iránt Néked intés volt adva.”⁶²⁸

Az események azonban félresöpörtek minden más megegyezési javaslatot, mint a protestáns pátens visszavonását. Az előzetesen nem engedélyeztetett, hivatalos felszólítás ellenére megtartott szuperintendencionális konventek már nemcsak egyházi gyűlések voltak, hanem a kormány el- leni demonstráció alkalmi. Bár a kibővített birodalmi tanács tagjainak kinevezése, az öt helytartósági osztály ígért egyesítése a magyarországi

⁶²⁷ Tóth Endre 637. „tájékoztató pontok” 6. pont

⁶²⁸ Emléklapok 486-489. Szögyény-Marich László levele Vay Miklóshoz. Bécs, 1860. ápr. 19.

közhangulat lecsendesítését célozták,⁶²⁹ Benedek kormányzó lehetetlennek tartotta Magyarországon az engedelmesség helyreállítását, amíg az ellenállásnak vallási színezetet adó protestánskérdés elintézetlen. Benedek tábornaszernagy kormányzói kinevezése után csak április 23-án érkezett meg Budára, de szinte két hét alatt átlátta, hogy a protestánsügy egyedül a kormány visszakozásával zárható le. Informálódott a protestáns egyházi helyzetről, lelkészi, világi tisztségviselőket egyaránt meghallgatott.⁶³⁰ Pesten evangélikus és református egyházi részről Székács és Török pesti lelkészek voltak azok, akik részletes felvilágosítást adhattak Benedek kormányzónak a protestáns pátens kiadása után kialakult ellenállásról.⁶³¹

A protestáns pátens megfelelő formában történő visszavonásáról tulajdonképpen már a május 11-i minisztertanácsi ülésen megszületett a döntés.⁶³² Teljes visszavonásról nem lehetett szó, mivel a már koordinált, szinte kizárólag evangélikus egyházközségeket, egyházmegyéket Thun nem akarta cserbenhagyni – és még reménykedett abban, hogy később csak sikerül a reformátusokat is megnyerni. Köztes megoldásként a pátens felfüggesztése kínálkozott. Az uralkodó – tekintve „protestáns alattvalói alaptalan aggodalmait” – 1860. május 15-i rendeletével megengedte, hogy a pátens szerint még nem szervezett egyházközségek, egyházmegyék és egyházkerületek szabadon tarthatnak gyűléseket, választhatnak szuperintendenst, főgondnokot. A már átszervezett egyházközségek, egyházmegyék, a pozsonyi és újverbászi evangélikus egyházkerületek továbbra is működhetnek az új keretek között. (1861-ben, illetve 1867-

⁶²⁹ Berzeviczy III. 64-65., 68-70., Szabad György: Forradalom és kiegyezés válszútján (1860-61). Budapest, 1967. 28.

⁶³⁰ Friedjung, Heinrich: Benedeks nachgelassene Papiere. Dresden, 1904. 271. Benedek tájékoztatta magát a protestáns egyházi küzdelmek felől, mert, mint kijelentette, a császár őt mindig azzal szekírozta, ha Bécsbe megy, pedig ő ezzel a tárggyal egész életében soha nem gondolt.

⁶³¹ Kiss 162-170.; Székács visszaemlékezései 220. sköv. Székács arról ír, hogy ő csak aug. 12-én járt először Benedek kormányzónál, tehát jóval a protestáns pátens felfüggesztése után és a kormányzó püspökké választásának körülményeiről érdeklődött tőle.

⁶³² Csohány 147., közli a minisztertanácsi jegyzőkönyv részletét 194-196.

ben tértek vissza régi szuperintendenciájukba.) Továbbá az uralkodó a pátens elleni tiltakozás miatt büntetésben részesülteknek amnesztiát adott és megszüntetett minden folyamatban lévő vizsgálatot, bírói eljárást.⁶³³ A pátensnek ilyen formában történt „visszavonásával” többé-kevésbé sikerült a kormánynak a protestáns-ügyet lezárnia, ám az országos ellenállás visszaszorításban ez már nem játszott jelentős szerepet, sőt a kormány kudarcának burkolt beismerését jelentette: „Míg azonban 1859 őszén a pátens kibocsátása erős lendületet adott az abszolutizmusellenes mozgalom kibontakozásának, 1860 késő tavaszán visszavonása már nem járult hozzá gyengüléséhez.”⁶³⁴

A református egyházban fennakadás nélkül tértek vissza a szuperintendenciák az 1848 előtti gyakorlathoz és első teendőként betöltötték az üresen álló egyházkerületi, egyházmegyei tisztségeket. A tiszáninneniek még a pátens visszavonása előtt megválasztották szuperintendensüket és főgondnokukat, a többi kerületben a nyár-ősz folyamán került erre sor. A dunamelléki egyházkerület májusi gyűléséből rendelte el a szavazást, melynek eredményeként a július 2-án tette le hivatali esküjét gróf Ráday Gedeon főgondnok és Török Pál szuperintendens.⁶³⁵ A dunántúli egyházkerület gróf Teleki Gyulát választotta meg főgondnokának.⁶³⁶ A tiszántúli reformátusok új szuperintendense az évek óta helyettes szuperintendensként működő Balogh Péter, nagyszalontai esperes lett, a főgondnok gróf Degenfeld Imre.⁶³⁷ A szuperintendens-választások eredményét az egyházkerületek tudomásvétel végett a kormánynak is bejelentették, s ez ismét alkalmat szolgáltatott Thunnak, hogy a minisztertanácsban kifejtse véleményét, a protestáns pátens visszavonása csak ideiglenesen történt.⁶³⁸ A szeptember 1-i minisztertanácsi ülés tárgya a megválasztott

⁶³³ Berzeviczy III. 73-74.

⁶³⁴ Szabad 32.

⁶³⁵ RL A/1.a 8. egyházkerületi közgyűlési jegyzőkönyv Pest, 1860. júl. 2. Ráday a 243 szavazatból 224-t kapott, Török 161-t

⁶³⁶ A dunántúli református egyházkerület nyomtatott jegyzőkönyve Komárom, 1860. szept. 19-22.

⁶³⁷ Barcsa III. 65.

⁶³⁸ Minisztertanácsi jegyzőkönyv 1860. szept. 1. KZ.2983--582.

szuperintendensek uralkodói megerősítése volt: az evangélikus Haubner Máté, 1848-ig dunántúli és most ismét hivatalba helyezett (nem újra-választott) szuperintendens, valamint az evangélikus Székács József bányakerületi, a református Zsarnay Lajos tiszáninneri és Török Pál dunamelléki szuperintendens.⁶³⁹ Thun szerette volna elérni, hogy az uralkodói jóváhagyás csak „ideiglenesen” történjen meg és kimondottan szerepeljen benne, hogy a jelenlegi helyzet csak „provizórium” az 1859. szeptember 1-i pátens végrehajtásáig. A miniszter csak kényszerűségből fogadta volna el Zsarnay Lajost szuperintendensnek. Egyrészt megválasztására még a pátens visszavonása előtt került sor, tulajdonképpen törvényellenesen. Másrészt Zsarnayt különösen kormányellenes érzelműnek tekintette.⁶⁴⁰ Sajnos a szavazás újra elrendelését sem tarthatta a miniszter megoldásnak, mert az ismét Zsarnay javára ütne ki. Török Pállal szemben nem voltak Thunnak ilyen kifogásai. Megemlítette, hogy Török a 241 szavazatból 161-t nyert el, éppen a legnépesebb eklézsiák voksoltak ellene. Bár elismerte Törökről, hogy a kormánnyal szembeni magatartása az utóbbi időben „ellenséges fordulatot” vett, mégsem tett kifogást megválasztása ellen. Thun figyelme inkább az evangélikus egyház felé irányult, hiszen itt létezett a pozsonyi és újverbászi, pátent elfogadó szuperintendencia, ezek kellő védelméről, nehogy visszatérjenek régi kereteik közé, próbált gondoskodni. A vallás- és közoktatásügyi miniszter véleménye azonban főleg Benedek tábornagy részéről talált elutasítást. A kormányzó nem tartotta jónak, hogy kihangsúlyozzák a választások jóváhagyásánál az ideiglenességet, mert ebben Magyarországon „mindenféle hátsó szándékot” keresnének és csak kormányellenes agitációhoz vezetne. Az evangélikus egyházon belüli koordinált egy-

---

⁶³⁹ Gottas szintén ismerteti a szuperintendes-választásokat a minisztertanácsi jegyzőkönyv alapján 137-141.

⁶⁴⁰ Zsarnay Lajos ellen vizsgálat indult húsvéti levele miatt, melyet mint igazgatótanár a sárospataki legátusokkal 1860 húsvétján az egyházközségeknek kiküldött. Ebben szerepelt „Krisztus elítéltetéséről néhány szó, melyek a paragrafusokat és azok nagymestereit elítélik”. Zsarnay Lajos szuperintendens emlékezete. Sárospatak, 1866. 45-46.; Misák Marianna: Zsarnay Lajos rövid életrajza. In: Egyháztörténeti Szemle 14. évf. (2013) 4. sz. 38-50.

házközségek ügyében is óvatosságra intette Benedek a kormányt. Mivel megszünt Magyarország külön helytartósági osztályokra való felosztása, tulajdonképpen megszünt az az indok is, ami az új egyházkerületeket létrehozta. Legjobb lenne az összes koordinált evangélikus egyházközséget egy szuperintendenciába, a pozsonyiba egyesíteni. Különben is a koordinált eklézsiák száma lecsökkent tizenhétre s ilyen körülmények között nem tűnik a pozsonyi egyházkerület életképesnek. A kormány ebben a kérdésben semmiképp ne alkalmazzon kényszert, mert ezzel csak ingerültséget okozna, ne avatkozzon be, sem a koordináltak mellett, sem ellenük ne lépjen fel. A protestáns pátens „felemás” visszavonása, mely nyitva hagyta a koordinált egyházközségek helyzetét, az evangélikus egyházban okozott nehézségeket és vált a későbbi ellentétek magjává.⁶⁴¹

A négy református egyházkerület 1860. szeptember 25-26-án Debrecenben tartotta generális konferenciáját Nagy Mihály és Vay Miklós elnöklete alatt. A pátensharc lezárultával – legalábbis a református egyházban – azonkívül, hogy végre visszatérhettek az 1848 előtti egyházi gyakorlathoz, újra szabadon tarthatták közgyűléseiket, választással tölthették be az egyházi tisztségeket, arról is döntenie kellett, hogyan tovább. A nemzeti ünneplésen kívül – ennek nagy alkalmi voltak az új szuperintendensek, főgondnokok beiktatásai, a sárospataki főiskola háromszáz éves fennállásának ünnepe – le kellett vonni az elmúlt év, évtized tanulságait is. A pátens elleni küzdelem megmutatta, hogy mennyire fontos, ne csak a szuperintendenciák szintjén ragaszkodjanak a protestáns egyházi autonómiához, de az egyházközségeket se lehessen csábítással, vagy fenyegetéssel saját egyházi vezetésük ellen fordítani. A január 10-i miniszteri rendelet kihirdetésének megtagadásakor biztos támaszt jelentett a lelkésznek, ha nem egymaga, hanem a presbitérium támogatásával mondott nemet. Több eklézsiában maga a presbitérium

⁶⁴¹ Gotta 132-142., 155-161. Részletesen ír az evangélikus egyházon belüli mozgalomról, mely a koordinált egyházközségeknek, egyházmegyéknek korábbi szuperintendenciájukba való „visszatérítését” célozta.; Ugyanerről Székács visszaemlékezései 229. sköv. Székács és Kuzmány, az autonómista és a patentista szuperintendens közötti viszonyról.; Szarka László: A szlovákok története. Budapest, 1993. 107.

volt az, amely nem engedte a lelkészeknek a kormányrendeleteket elfogadni, vagy éppen kihirdetni. A szeptemberi generális konvent ennek jelentőségét felismerve rendelte el, hogy minden eklézsiában rendezni kell a presbitériumot, minél szélesebb alpra fektetve a választást: minden önálló, az egyház terheit viselő egyháztag jogosult a választásra, a gondnoki tisztséget évenkénti választással kell betölteni.⁶⁴² A konventi javaslat – a presbitériumok szervezése – abból a tapasztalatból eredt, hogy egyes egyházközségekben a pátensharc alatt kellett a hiányzó presbitériumot megszervezni. Nemes Ferenc csurgói tanár éppen erről a szervező munkáról számolt be Hegedüs Lászlónak Sárospatakra még 1860 februárjában.⁶⁴³ A felsősomogyi egyházmegyét, melyhez a csurgói algimnázium is tartozott, a legnagyobb rendetlenségben találta a pátens, szabálytalan jegyzőkönyvvezetés, eklézsiái botrányok, díjlevél-csonkítások stb. „A presbitériumnak se híre, se hamva nem volt itt. A bíró, a falu kovácsa, máshitű uradalmi tisztek választák itt még a legközelebbi időben is a papot. Sőt volt rá példa, hogy a választandó pap alkura lépett az egyházzal az egyházi törvények ellenére, elengedvén az ősi khartának [lelkészi díjlevél] egyik vagy másik pontja teljesítését. És ezek nem régiségek, hanem a forradalom utáni szerencsétlen születmények.”⁶⁴⁴ A protestáns pátens felrázta az egyházmegyét, illetve az új esperesnek, Kacsóh Lajosnak is nagy szerepe volt abban, hogy „most rakják nyakra-főre a presbitereket”. Mint új kezdeményezésről számolt be Nemes Ferenc, hogy a felsősomogyi lelkészek „papi kört” alakítottak, mely évente háromszor más-más helyen összeül az egyházi kérdések megtárgyalására. A protestáns pátens pozitív hatásának tekinthetjük azt is, hogy szintén a felsősomogyi egyházmegyében Hegedüs József világi tanácsbíró, a nagykanizsai uradalom főügyvéde kinyomtatta az 1791. évi 26. törvényt és elhatározta, hogy elküldi minden magyarországi helvét

---

⁶⁴² Tiszáninneni református egyházkerület nyomtatott jegyzőkönyve Sátoralja-újhely, 1860. okt. 10-12. 3. pont beszámoló a négy egyházkerület szeptemberi, debreceni konventjéről

⁶⁴³ TIREL Családi irattárak és személyi letétek, Hegedüs László levelezése. Nemes Ferenc levele Hegedüs Lászlóhoz. Csurgó, 1860. febr. 20.

⁶⁴⁴ U.o.

hitvallású lelkésznek „egyházi életünk jogérvénnyel bíró biztosítékát”.⁶⁴⁵ Senki ne mondhasa, hogy a reformátusok csak hivatkoznak a törvényre, de maguk sem tudják, mi áll benne.

Az egyházi autonómia visszanyerésén túl a másik nagy célkitűzés, a zsinat megvalósítására még hosszú évekig nem kerülhetett sor. Először az „ország ügyét” kellett rendezni, s csak utána jöhetett szóba a zsinat, melyet uralkodói jóváhagyással lehetett összehívni. Jóval a kiegyezés után a reformátusok 1881-es debreceni, az evangélikusok 1891-es budapesti zsinata már egészen más viszonyok közepette alkotta meg egyházi törvényeit.

⁶⁴⁵ RL A/1. b 1860 Elenchusból kimaradt iratok 167. Kacsóh Lajos belsősomogyi esperes levele Maller Ferenchez. Kisbajom, 1860. máj. 20.

A dunamelléki református egyházkerület püspöki irattárában az 1850-es évek gazdag, változatos tartalmú anyagát rendeztem, amikor megfogalmazódott az a gondolat, hogy ez a forrásanyag – különösen az 1859-t megelőző évek – egy dolgozat témájául szolgálhat. A szakirodalom – a bevezetésben említett néhány kivételtől eltekintve – jórészt csak a korszak végpontjára és egyben az egyházi autonómia visszanyeréséért folytatott küzdelem betetőzésére, a pátensharcra összpontosít. Az 1880-1890-es években az egyházi folyóiratokban megjelent publikációk, visszaemlékezések – melyeket az egyházpolitikai törvények meghozatala tett aktuálissá – szintén a „dicső küzdelemre” tekintettek vissza. Pedig az azt megelőző évtized éppoly fontos, tanulságokban gazdag volt, inett és óvott a túlzott lelkesedéstől Zsoldos Benő: „Nagyon természetes az, ha ezen utolsó időszaknak a küzdelmet fényes sikerrel koronázó eredményein legeltetjük szemünket legörömbestebb. Szükséges azonban már valahára azokra a sötét napokra is pillantást vetnünk, amelyek ezt az időszakot megelőzték.”⁶⁴⁶ Dolgozatomban megpróbáltam az 1859-et megelőző évek egyházi „belviszonyait” legalább annyira megvilágítani, hogy megérthessük: a pátens elleni heves tiltakozás nem csupán külső, politikai ráhatás következménye volt. 1858-59-re a református egyház eljutott arra a pontra, hogy tovább nem vár, hanem „visszaveszi” autonómiáját. A pátensharc mellett igyekeztem az 1850-es éveknek – az 1851-es dunamelléki felségfolyamodványon kívül – kevésbé ismert egyházi tiltakozó akcióira összpontosítani. Igaz, a korszak egyházi életéről találó jellemzés a Baksaytól már idézett sorok: „Ott [az egyházban] még tenyészet, mozgás, élet, ha cselekvés nem is.” A passzivitás ereje volt az, amelyen minden külső, kényszerítő erőszak megtört. Ez a passzivitás azonban nemcsak védelmet jelentett a külvilág felé, de egyúttal a belső egyházi életre pusztító hatással volt.

Ez az egyházi passzivitás nem volt azonos a Deák-féle passzív rezisztenciával. A protestáns egyházak az önkényuralom alatt sem enged-

---

⁶⁴⁶ Zsoldos 167.

hették meg maguknak azt a passzív rezisztenciát, mellyel a vármegyei és országos politizálásból kiszorult birtokos nemesség visszavonult a magánéletbe. Ugyan miképp lett volna lehetséges a passzív rezisztencia az egyházban, melynek minden körülmények között működnie kell? Olyan feladatokat látott el a korban – anyakönyvezés, oktatás –, amelyeket nem nélkülözhetett a polgári állam. Születés, házasság, de a gyermekek iskoláztatása is egyaránt elképzelhetetlen volt egyházi közreműködés nélkül. Éppen ezért óhajtotta a központi kormányzat szoros ellenőrzése alatt tartani a protestáns egyházak tevékenységét. A katolikus egyházzal sokban más volt a helyzet, a dinasztiahű főpapság biztos támaszt jelentett az uralkodónak. A magyarországi protestánsokat azonban, egybemosva a korábbi függetlenségi mozgalmakat, melyekben a többi sérelem mellett a vallási sérelmek orvoslásának igénye is jelentkezett, az elégedetlenség, sőt forradalmiság forrásának tartotta Bécs. Már az egyházak választáson alapuló szerkezetét is az ellenzékiesség magvának tekintette, a népes egyházi gyűléseket pedig egyenesen a politikai propaganda eszközeinek. Nem csoda, hogy első rendelkezésével az önkényuralom a választásokat és a gyűléseket tiltotta be. A század második felében a polgári fejlődés mindenféleképp kikényszerítette az oktatás egységessé válását – ellenőrizve, mit tanítanak az állampolgárok következő nemzedékének –, a korszerű, egységes anyakönyvezést a lakosság pontos nyilvántartására (általános hadkötelezettség). A XIX. század végére már minderről törvények születtek. Az 1850-es években azonban az önkényuralom erővel vezette be modernizációs intézkedéseit saját elnyomó céljai érdekében. A protestáns pátens sem azért volt elfogadhatatlan, mintha csak hátrányos újításokat hozott volna a egyház életébe. „Ha nem a civilizátor szerepében ezúttal is tetszelgő abszolutista kormányzat áll a rendelet mögött, annak számos mozzanata javára és hasznára vált volna a hazai protestáns egyházaknak, polgáriasodásukat segíti elő.”⁶⁴⁷ A protestáns egyházak, jól

⁶⁴⁷ Kósa László: Katolikus és protestáns magatartásformák az abszolutizmus idején. In: Forradalom után – kiegyezés előtt. A magyar polgáriasodás az abszolutizmus korában. Szerk. és bevezető tanulmányt írta Németh G. Béla. Bp. 1988. 351.

A dunamelléki református egyházkerület püspöki irattárában az 1850-es évek gazdag, változatos tartalmú anyagát rendeztem, amikor megfogalmazódott az a gondolat, hogy ez a forrásanyag – különösen az 1859-t megelőző évek – egy dolgozat témájául szolgálhat. A szakirodalom – a bevezetésben említett néhány kivételtől eltekintve – jórészt csak a korszak végpontjára és egyben az egyházi autonómia visszanyeréséért folytatott küzdelem betetőzésére, a pátensharcra összpontosít. Az 1880-1890-es években az egyházi folyóiratokban megjelent publikációk, visszaemlékezések – melyeket az egyházpolitikai törvények meghozatala tett aktuálissá – szintén a „dicső küzdelemre” tekintettek vissza. Pedig az azt megelőző évtized éppoly fontos, tanulságokban gazdag volt, inett és óvott a túlzott lelkesedéstől Zsoldos Benő: „Nagyon természetes az, ha ezen utolsó időszaknak a küzdelmet fényes sikerrel koronázó eredményein legeltetjük szemeinket legörömbösebb. Szükséges azonban már valahára azokra a sötét napokra is pillantást vetnünk, amelyek ezt az időszakot megelőzték.”⁶⁴⁶ Dolgozatomban megpróbáltam az 1859-et megelőző évek egyházi „belviszonyait” legalább annyira megvilágítani, hogy megérthessük: a pátens elleni heves tiltakozás nem csupán külső, politikai ráhatás következménye volt. 1858-59-re a református egyház eljutott arra a pontra, hogy tovább nem vár, hanem „visszaveszi” autonómiáját. A pátensharc mellett igyekeztem az 1850-es éveknek – az 1851-es dunamelléki felségfolyamodványon kívül – kevésbé ismert egyházi tiltakozó akcióira összpontosítani. Igaz, a korszak egyházi életéről találó jellemzés a Baksaytól már idézett sorok: „Ott [az egyházban] még tenyészet, mozgás, élet, ha cselekvés nem is.” A passzivitás ereje volt az, amelyen minden külső, kényszerítő erőszak megtört. Ez a passzivitás azonban nemcsak védelmet jelentett a külvilág felé, de egyúttal a belső egyházi életre pusztító hatással volt.

Ez az egyházi passzivitás nem volt azonos a Deák-féle passzív rezisztenciával. A protestáns egyházak az önkényuralom alatt sem enged-

---

⁶⁴⁶ Zsoldos 167.

hették meg maguknak azt a passzív rezisztenciát, mellyel a vármegyei és országos politikálásból kiszorult birtokos nemesség visszavonult a magánéletbe. Ugyan miképp lett volna lehetséges a passzív rezisztencia az egyházban, melynek minden körülmények között működnie kell? Olyan feladatokat látott el a korban – anyakönyvezés, oktatás –, amelyeket nem nélkülözhetett a polgári állam. Születés, házasság, de a gyermekek iskoláztatása is egyaránt elképzelhetetlen volt egyházi közreműködés nélkül. Éppen ezért óhajtotta a központi kormányzat szoros ellenőrzése alatt tartani a protestáns egyházak tevékenységét. A katolikus egyházzal sokban más volt a helyzet, a dinasztiahű főpapság biztos támaszt jelentett az uralkodónak. A magyarországi protestánsokat azonban, egybemosva a korábbi függetlenségi mozgalmakat, melyekben a többi sérelem mellett a vallási sérelmek orvoslásának igénye is jelentkezett, az elégedetlenség, sőt forradalmiság forrásának tartotta Bécs. Már az egyházak választáson alapuló szervezetét is az ellenzékiség magvának tekintette, a népes egyházi gyűléseket pedig egyenesen a politikai propaganda eszközeinek. Nem csoda, hogy első rendelkezésével az önkényuralom a választásokat és a gyűléseket tiltotta be. A század második felében a polgári fejlődés mindenféleképp kikényszerítette az oktatás egységessé válását – ellenőrizve, mit tanítanak az állampolgárok következő nemzedékének –, a korszerű, egységes anyakönyvezést a lakosság pontos nyilvántartására (általános hadkötelezettség). A XIX. század végére már minderről törvények születtek. Az 1850-es években azonban az önkényuralom erővel vezette be modernizációs intézkedéseit saját elnyomó céljai érdekében. A protestáns pártens sem azért volt elfogadhatatlan, mintha csak hátrányos újításokat hozott volna a egyház életébe. „Ha nem a civilizátor szerepében ezúttal is tetszelgő abszolutista kormányzat áll a rendelet mögött, annak számos mozzanata javára és hasznára vált volna a hazai protestáns egyházaknak, polgárisodásukat segíti elő.”⁶⁴⁷ A protestáns egyházak, jól

⁶⁴⁷ Kósa László: Katolikus és protestáns magatartásformák az abszolutizmus idején. In: Forradalom után – kiegyezés előtt. A magyar polgárisodás az abszolutizmus korában. Szerk. és bevezető tanulmányt írta Németh G. Béla. Bp. 1988. 351.

ismerve saját rendezetlenségüket, már 1848-ban készültek arra, hogy önmaguk igazítsák korszerűre egyházi szervezetüket. Az önkényuralom korszaka éppen ezt a szerves fejlődést akasztotta meg. A református egyház a túlélésre rendezkedett be: amit feltétlenül kényszeritének, azt megteszük (iskolák átalakítása), de semmi többet. A pátensharc abból a szempontból pozitív hatással volt a reformátusokra, hogy kimozdította őket a kényszerű, lassan életformává vált tétlenségből. Tisztázniuk kellett álláspontjukat: elutasítjuk a pátenst, ragaszkodunk autonómiánkhoz. Ám mit takar ez az egyházi autonómia? Rendezniük kellett az elmúlt évtizedben megritkult lelkeszi-világi tisztségviselők sorait. Nagyobb figyelmet kellett szentelniük az egyház alapegységére, az egyházközségre és presbitériumára. Az egyházi és hozzátartozó iskolai autonómiát visszanyerve pedig el kellett készíteniük saját tanügyi szervezetüket. Mindez az egyház megújódását célozta, s hogy nem tetőzhette be ezt a folyamatot a régóta tervezett zsinat, ekkor nem a protestánsokon múltott.

*Mária Dorottya (1797–1855) württembergi hercegnő,
József nádor felesége, a magyarországi protestánsok pártfogója*

*Apostol Pál (1787–1860) a tiszáninneni református egyházkerület
szuperintendense 1848–1860*

*Nagy Mihály (1788–1878) a dunántúli református egyházkerület
szuperintendense 1845-1874*

*Apostol Pál (1787–1860) a tiszáninneni református egyházkerület
szuperintendense 1848–1860*

*Nagy Mihály (1788–1878) a dunántúli református egyházkerület
szuperintendense 1845-1874*

*Polgár Mihály (1782–1854) a dunamelléki református egyházkerület
szuperintendense 1846–1854*

*Szoboszlai Pap István (1786–1855) a tiszántúli református egyházkerület
szuperintendense 1841–1855*

*Török Pál (1808-1883) a dunamelléki református egyházkerület
szuperintendense 1860-1883*

*Báró Vay Miklós (1802–1894) tiszántúli református főgondnok 1840–1849,
tiszáninneni református főgondnok 1860–1894*

2-31805

Reklami tétel

EGYHÁZI
ÖRÖMÜNNEP

mely
GÖMÖRI ESPERES
 és
RIMASZOMBATI REFORMÁTUS PAP

Nagyttiszteletű
TERHES SÁMUEL ÚR
FÉLSZÁZADOS PAPSÁGÁNAK
EMLÉKÉRE

a rimaszombati reformált egyház által
1859. é. April 28-án
tartatott meg.

RIMASZOMBAT, 1859.
a reformált egyház tulajdona.

ára 30 kr. újp.

László Pál

*Terhes Sámuel rimaszombati református lelkész,
gömöri esperes tiszteletére kinyomatott ünnepi beszéd
a rimaszombati nyomdából 1859*

FÜGGELÉK I-V.

A tiszáninneni református egyházkerület 1861. április 30-i miskolci gyűlése rendelte el,⁶⁴⁸ hogy az egyes egyházmegyékben gyűjtsék össze az elmúlt évtized egyházi sérelmeit. Az sárospataki egyházkerületi levéltárban az ungi, az abaúji és a gömöri egyházmegyétől találtam részletes beszámolót a korszakról, melyeket itt közlök a Függelékben. A felsőzempléni traktus már az egyházkerületi határozatot megelőzően elkészítette az 1860. februári gyűlésének történetét (TIREL 1. C/LXXXIII. 40.808/196. „A felsőzempléni helv. hitv. egyházmegye 1860. febr. hó 14-én Málcán tartott képviselési gyűlésének körülményes leírása” Laky András felsőzempléni esperes Magyarizsép, 1860. ápr. 25.). Ehhez hasonló a tornai egyházmegye közgyűlési jegyzőkönyvének kivonata, mely az 1860. április szádélői gyűlés meghíúsításának hiteles leírását tartalmazza (TIREL 1. C/LXXXII. 39.881/243 és 39.882/244 a

---

⁶⁴⁸ Tiszáninneni református egyházkerület nyomtatott közgyűlési jegyzőkönyve Miskolc, 1861. máj. 1-3. VII. pont „Méltóságos kiscsoltói Ragályi Károly főispán és főiskolai algondnok úr indítványozá: miszerint a legközelebb lefolyt nehéz idők gyászos eseményei, mint nemzetünkre, úgy egyetemes egyházunkra nézve, oly tanulsággal gazdagok lévén, hogy azok után a múlt emlékeit kegyelettel felkeresni szerető maradék, ott, hol egy részről az elnyomás vaskezét, más részről a meghajolni nem tudó bátorság diadalát látja; jövőjét illetőleg, csak hason nemes tettek melegegdedhet fel; óhajtandó lenne, hogy egy történelmi irat szerkesztetnék, mely ezen idők vizsályos eseményeit, egyházunkat illetőleg, hű képbén adná át és örökítené meg.

A hazaszeretet s vallásos buzgalomtól áthatott kebelből eredett indítvány egyhangúlag elfogadtatván, határozatott: hogy minden e nehéz idők eseményeire vonatkozó, s úgy egyháztestületeket, mint iskolákat és egyeseket érdeklő adatok összeszerzése, az illető espresi s főjegyzői hivatalok és főiskolai igazgatóságok által eszközöltessék, hogy azok hova hamarább az egyházkerületi kormányzéknek beadatván, e történelmi irat szerkesztése iránt a kellő intézkedések megtétehesenek.”

tornai egyházmegye 1860. szept. 24. görgői gyűlésének jegyzőkönyvi kivonata, 1. és 2. pont).

Az ungi traktus összeírását Németh Imre egyházmegyei jegyző, aki azt 1862-ben elkészítette, a Sárospataki Lapok 1883/41. számában (751-754.) közölte, az eredeti szöveghez, attól nem mindig világosan elkülöníthető magyarázatokat hozzáfűzve. Az itt következő Függelékben a szövegeket betűhíven közlöm.

A lefolyt nehéz idők gyászos eseményeire vonatkozó adatok az ungi egyházmegyéből

Az ungi helvét hitvallású egyházmegye a főtiszteletű egyházkerület 1861. évben Miskolcon tartott gyűlése VII. sz. alatti határozatának a Csomonyán szept. 17-én tartott egyházmegyei gyűlés határozata szerint úgy vélt legjobban eleget tehetni, hogy a lefolyt nehéz idők gyászos eseményeire vonatkozó adatok összeszerzését választmányra bízta. – E választmány tagjai: nagytiszteletű Szabó András esperes, tekintetes Kovács Károly, Olcsvay Gábor világi ülnökök, tiszteletes Makay Dániel ungvári, Németh Imre béési lelkészek f. évi január 9-k napján Ungvárt összeülvén, működésök eredményét a Nyárádban f. évi febr. 11-én tartott egyházmegyei gyűlés elé terjeszték; – s ezen gyűlés határozata értelmében ismét összeültek április 23-án Szürtében, s az itt összeírt adatok következőkben terjesztetnek elő:

1-ő adat. Az Ungvárt 1850. febr. 14-én tartott e.megyei gyűlésen Nehrebeczky Sándor egy cs. kir. katona kíséretében mint országejedelmi biztos megjelent s helyet foglalt.

2-k adat. A fenti gyűlésen az egyházmegyei ülnökökre begyűlt szavazatok felbontatván, az elválasztott világi ülnökök közt ott volt az 1848-ki hazafiúi dolgok miatt fogságot szenvedett tekintetes Kovács Károly úr is, kinek elválasztását nevezett biztos megsemmisíté; hanem később újjólag elválasztatott.

3-k adat. 1850. febr. 14-én Ungvárt tartott egyházmegyei gyűlés jegyzőkönyvének I. 2. sz. alatt

„112. Zempén megye elnökének. Dudás Lajos rászkai ref. lelkész a fegyveres lázadás előmozdítása miatt a helybeli cs. kir. haditörvényszék által papi hivatala elvesztésén kívül két évi várfogságra ítéltetvén, – Nagyságodat hivatalosan megkeresem, miszerint az érintett lelkészi állomás betöltése iránt célszerűen rendelkezni szíveskedjék. Kassán január 5-én Gr. Szirmay Sándor cs. kir. főispán. Az eredetivel egyezik – Lehotzky elnök.

Másolat. T. Szolgabíró Úr! A cs. kir. főispán úr önagyságának f. évi jan. 5-én 112. sz. alatt kelt rendeletét szolgabíró úrnak hiteles másolatban avégett küldöm meg, miszerint Dudás Lajos ráskai ref. lelkész a fegyveres lázadás előmozdítása miatt a kassai cs. kir. haditörvényszék által papi hivatala elvesztésén kívül két évi várfogságra ítéltetvén, ezt az illető hely. hitvallást követő tractusnak tisztelendő főesperestjével közölvén, azon ref. tisztelendő főesperes urat az érintett lelkészi állomás maga újtáni betöltése iránt célszerű intézkedések tételére fölhívná s illetőleg utasítani ne terheltelessék. Sátoraljaúj hely jan. 16. 1850. Lehotzky László elnök”

(Tiszt. Dudás Lajos úr a munkácsi várban lett szenvedése után a kassai /felsözemplén/ egyházba hivatott lelkésznek s jelenleg is ott folytatja sz. hivatalát.)⁶⁴⁹

4-k adat. 1852. febr. 13-án Cseppelyben tartott e. megyei gyűlés jegyzőkönyvében vannak a Haynau-féle rendeletek s azok között a segédgondnokok hivataloskodásának betiltása; mire nézve méltóságos Pálóci Horváth Simon ungi segédgondnok felemelt ünnepélyes hangon így felelt: „Az egyházmegye közbizodalma tette alám ezen széket s csak az veheti ki alólám; más hatalom csak szuronnal vethet ki.”

5-k adat. 1851. febr. 17-én kelt kassai cs. kir. kerület iskolafelügyelője⁶⁵⁰ intézkedésének d alatti pontja rendeli, hogy a cs. kir. iskolafelügyelőnek a tanodák látogatása végetti utazásakor az egyházak iskolafelügyelői segédkezet nyújtsanak. Ezen rendeletre vonatkozólag az ungvári egyház jegyzőkönyvileg ellentmondott, de az egész egyházmegyében is egyetlen egyház sem volt, mely segédkezet gyújtott volna.

---

⁶⁴⁹ Ráska a felsözempléni egyházmegyébe tartozott, miként Kaszú is. Ez az eset tulajdonképpen nem az ungi, hanem a felsözempléni traktust érintette.

⁶⁵⁰ Thun-féle közoktatásügyi reform végrehajtása érdekében Geringer már 1849-ben iskolafelügyelőket állított néhány kerületi főbiztos mellé. 1850-ben az egyes katonai kerületekben létrehozták a kerületi tanhatóságokat. Ezek hatásköre kiterjedt a kerület minden iskolájára, kivéve az egyetemet. A tanintézetek állami ellenőrzése és tudományos-pedagógiai irányítása tartozott hatáskörükbe. A kerületi tanügyi hatóságok feladatát 1854-ben a helytartósági osztályok tanügyi ügyosztályai vették át. Sashegyi Oszkár: Az abszolutizmus kori levéltár. Repertórium I. k. Budapest, 1984. 162.

6-k adat. Szűrtében alattomos kormányi intézkedés következtében a palágyi Lájko nevű orosz pap megkísérté a szürtei ref. iskolát – hol tisztán magyar ajkúak a lakosok – ruthenizálni.

7-k adat. Az 1852-55 közti időszakban a papok és tanítók lakában katonák quártélyoztattak, amikor a kormány a lelkészi hivatalos kiadványokat ingyen követelte. Ugyanezen időben az Ungvárt szállásoló katonák részére házibúrórok s ágyak erőszakoltattak a vidéki papoktól s tanítóktól.

8-k adat. 1853. Tarnócon tartott gyűlés jegyzőkönyvének 27. sz. alatti gr. de la Motte féle német rendeletben megtiltatnak a protestánsok superintendenseiket „püspök” címmel illetni.

9-k adat. 1854. Palágyban tartott gyűlés jegyzőkönyvének 14. – 342. sz. alatt a prot. iskolába járó pápista gyermekek üldözőbe vétetnek, és templomainkból, mint rájok nézve veszedelmes helyből, egyáltalában kiltatnak.

10-k adat. 1854-ben az ungvári ref. iskolába Tomasek cs. kir. iskola-felügyelő⁶⁵¹ az egyház tiltakozása ellenére belopta magát, és ott a tanítót zaklatta, hogy a kormány által kiadott könyveket vegye által és a német nyelvet tanítsa; de a tanító Gönczy Lajos mindezeket egyszerűen viszszautasította.

11-k adat. 1855. Nagydobronyban tartott gyűlés jegyzőkönyvének 16. – 390. sz. alatt a haláleseteket nem havonként, mint eddig, hanem egyenként azonnal köteleztettek a lelkészek bejelenteni.

12-k adat. 1855-ben Tomasek rendelé, hogy a helybeli iskolafelügyelők neve terjesztessék fel, kik decretummal fognak ellátatni. Az ungvári egyház ennek jegyzőkönyvileg ellentmondott.

13-k adat. A szürtei egyházba Szabó Kristóf r. catholicus viceesperes bemenvén a szolgabíróval, összegyűjtötték a református híveket és a tanítói fizetés javítását szorgalmazták, a helybeli ref. pap mellőzésével.

---

⁶⁵¹ Tomasek Pál löcsei tanárt 1850. márc. 25-én nevezte ki Thun a kassai kerületi tanügyi hatósághoz a protestáns iskolák felügyeletére. Tomasek és a reformátusok közötti nézetkülönbségről több cikk szól a Sárospataki Füzetekben 1858.

14-k adat. 1856. jún. 2-án a kaposi, cseppelyi és szürtei egyházak panaszképp terjesztik az esperesi hivatal elé, hogy a református lakosok a pápista ünnepek megtartására zsandárral és fogsággal kényszerítettnek.

15-k adat. 1856. szept. 2-án az Entwurf megjelenése után Kisdobronyban tartott egyházmegyei gyűlés; megjelent ezen gyűlésen méltóságos Bernáth Zsigmond – még akkor nem segédgondnok, nem is ülnök – ki vallásos lélekkel s magasztos szavakkal indítványozá, miszerint az Entwurf irányába tömegesen kell nyilatkozni, mely indítványt a segédgondnok néhai méltóságos Horváth Simon oldalánál egyetlen megjelent világi ülnök, tekintetes Kovács Károly úr és több egyháziak hön pártolván, határozattá lón az Ungvárra október 29-re hirdetendő képvisleti gyűlés, ahonnan és amikor az Entwurfra népképviselőt alapján tett feleletünk beadott a főtiszteltü egyházkerületi gyűlésre.

16-k adat. Tomasek járván az ungi egyházmegyében 1858. május 13-án megjelent Ungváron azon nyilatkozattal, hogy miután az ő iskolainspektorságát másutt már elismerték, reményli s követeli, hogy Ungváron is így cselekedjenek sat. – de Ungvárt elutasítatván, az esperesnek írta: „Egyházmegyéjében némely lelkészek az engedetlenség magvát hintegetik, magok nyakas viseletűek, elmagyarazzák a Felsőg főfelügyeleti jogát”. Felhívja, hogy „az engedetlen lelkészeket utasítsa a parancsokhozi alkalmazkodásra, és öntsön a megyéjébe jobb szellemet.” Ezen levélre így válaszolt néhai nagytiszteletü Pazar József esperes: „Egyházmegyémbe az 1790. 26. t.c. ellen vétő lelkészeket nem tudok, a panasz ki ellen, hogy emeltetett, – miután a tanácsos úr senkit nem nevez – nem értem s hajlandó vagyok hinni, hogy tévedés, vagy félreértése a törvénynek, továbbra ily levelektől magamat megkíméltetni kérem.”

17-k adat. 1859. november 8-án Salamonban tartott gyűlésben tárgyalattott a Nyíltparancs s a nov. 14-én Miskolcon tartandó egyházkerületi gyűlésre következő határozat mellett küldettek képviselők:

„A kitűzött időben és helyen tartandó e. kerületi gyűlésre az ungi egyházmegye rendes képviselőiül az egyháziak közül: Nagytiszteletü Pazar József esperes és Szabó András főjegyző – a világiak közül Nagyságos Bernáth Zsigmond és tekintetes. Kandó Kálmán egyházmegyei ülnök urakat; rendkívüliekül az egyháziak közül tisztelendő Gönczy János egyházmegyei ülnök, Németh Imre aljegyző és Makay

Dániel ungvári lelkész, a világiak közül tekintetes P. Horváth Miklós, Kovács Károly, Olcsvay Gábor egyházmegyei ülnök s Gálócsy Gusztáv és Gálócsy Albert urakat azon utasítással küldi nyilatkozni, – hogy miután, valamint az 1856-k évben kiadott egyházi törvényjavaslat, úgyszintén az e f. év szeptemb. 1-én kelt cs. kir. Nyíltparancs s szept. 2-án kibocsátott miniszteri ideiglenes rendelet által, evangyeliomi öngazdásunknak az 1608-dik évi bécsi és az 1647-dik évi linczi békekötések alapján nyugvó 1791-dik évi országos törvény 26. t.cikkelyében örökre megállapított, és sem ő cs. kir. apostoli Felsége, sem pedig miniszterei s felső törvényhatóságai önkényes rendeleteik által nálunk nélkül meg nem változtatható vallási szervezetünk jogainak megsemmisítésére irányoztatik – ezen evangyéliomi egyházunk további fennmaradhatását, s lenni vagy nem lenni nagy kérdését tárgyazó ügyben, a közgyűlés napját megelőző nap estéjén összegyűlendő értekezlet megtartása mellett, a tanácskozás közönséges és nyílt helyen, a legnagyobb nyilvánossággal tartassék, és ha az ellentállásra találna, míg csak fegyveres erővel nem kényszerítetik, el ne oszolja mindaddig, míg e tárgyban ő cs. kir. apostoli Felsége magas trónja elébe a legmélyebb jobbágyi hódolat mellett egy alázatos felírás és esdő kérelem nem készítettik az iránt, hogy az ő cs. kir. Felsége által f. évi szept. 1-én kiadott Nyíltparancs, s szept. 2-án kibocsátott miniszteri ideiglenes rendelet végrehajtása felfüggesztetvén, evangyéliomi egyházunkat az 1848 előtti állapotra visszahelyezni, s a protestáns egyház mind egyházi, mind világi tagjai által óhajtvá várt – különösen pedig az 1856-k évben leküldött egyházi törvényjavaslat után jobbágyi hódolattal is kért – zsinattarthatási engedélyt kiadni kegyesen méltóztassék. Nyíltan kijelentetvén egyszersmind az is, hogy ha ő Felsége az összes protestánsoknak ezen alázatos s egyszersmind jogos kérelmét nem méltányolván a zsinat tarthatást meg nem engedné, későbbek az eddig általok jogilag gyakorlott egyházi ideiglenes ügyeiket – ő Felségének az 1791-k évi országos törvény 26. cikkelye alkottatásától 1848-ik évig gyakorlott főfelügyeleti jogát elismerve s tiszteletben tartva – magok rendezni; mintsem elődeik sok áldozatokkal s véres küzdelmekkel szerzett, s általuk eddig híven megőrzött lelkiismeretbeli szabadságát megsemmisíttetni engedni.”

18-dik adat. 1860. febr. 23-án Szűrtében tartott gyűlés jegyőkönyvének 7. sz. alatt: „Nagytiszteletű esperes úr az e. megyei gyűlés elé terjesztette a kassai cs. kir. Helytartósági osztálytól 1154/249 sz. alatt hivatalához küldött vallás- és közoktatásügyi miniszteri rendeletet, melyben felkéretik, hogy a folyó év január 10-én kelt magas rendelet kellő számokban megküldött példányait minden késedelem nélkül az alárendelt lelkészurak közt szétosztani az azon miniszteri rendelet zárpontjában foglalt meghagyásnak megfelelő kihirdetés végett el ne mulassza sat.”

Határozat:

„Nagytiszteletű esperes úr, ki az egyházi és polgári, isteni és emberi törvények iránt legszentebb hívséggel kíván viseltetni, megadván Istennek, ami Istené – Császárnak, ami a Császáré, – e rendeletet nem teljesítheti; és hogy nem is teljesítette, azt e. megyei gyűlésünk hálás elismeréssel helyesli, sajátjává teszi, – azon egyenes meghagyással, hogy ennek utána is semmiféle ily nemű, ily úton jött parancsot ne teljesítsen, mert annak teljesítése által nyilván azon szent eskü ellen cselekednék, melyet a fennálló egyházi és polgári törvények szerint hivatala felvállalása alkalmával Isten és emberek előtt tett: miszerint minden vallásra tartozó dolgokban egyedül csak egyházi felsőségének engedelmeskedik, a bécsi s linzi békekötéseken nyugvó 1791. 26. tc. 4. §-a szent vértje alatt csak az egyházi felsőség útján érkezett parancsokat teljesíti. – És így, valamint az előterjesztett, úgy más hasonnemű prot. egyházunk vallásos ügyeit érdeklő magas rendeleteket, mindaddig, míg hozzánk a fennálló szentesített egyházi törvények útján nem érkeznek, esperesi hivatalunkra, egyházmegyénkire, egyházainkra és egyes híveinkre nézve érvényteleneknek nyilvánítjuk egész tisztelettel együttesen (in solidum).⁶⁵² És ezen nem a maga útján érkezett rendeletet ezen határozat kíséretében nagytiszteletű esperes úr a maga útján küldje a főtiszteletű egyházkerületi kormányzókhoz, hogy a cs. kir. osztályhatóság törvény útján értesíttessék.”

8. sz. alatt „Értesülvén az ungi egyházmegyei gyűlés, miszerint az ismeretes január 10-i magas miniszteri rendelet szolgabírói hivatalok által küldetett meg ez egyházmegyebeli lelkészeknek, szószerből leendő kihirdetés végett”

---

⁶⁵² in solidum = egyetemlegesen

Határozat:

„Egyházmegyei gyűlésünk meg van ugyan győződve teljesen, hogy az egyház lelkészei s elöljárói, mint az egyháznak esküvel kötelezett hivatalnokai tudni fogják azt, hogy ők vallásra tartozó dolgokban csak az egyházi felsőségtől függenek, s ezen prot. szabadságot teljesen biztosítja az 1608, 1647 békekötéseken alapult 1791. 26. tc., melyet cs. ő Felsege is kötelező erejűnek ismer. – És így ama szolgabírói hivatal útján küldött rendeletnek kihirdetését bármely prot. lelkész hite, lelkiismerete ellenére törvénytelenül teljesítené. – Mivel tehát nem hirdetheti ki a lelkész nevezett miniszteri rendeletet, hivatassék egybe az egyház közönsége, hogy a dolog mibenlétét az egész megértvén, az ügyet együttesen magáévá tevén, szerkesztessék az ügyről jegyzőkönyv, melynek értelmében nevezett rendelet – mint nem a maga törvényes útján érkezett – az illető szolgabírói hivatalhoz egész illedelemmel küldessék vissza a jegyzőkönyv kíséretében; és ezen eljárásról az egyházak n.t. esperes urat értesíteni köteleztetnek.”

19-dik adat. A fenti határozatot az ungi egyházmegyének minden egyháza s az egyházak minden tagja magáévá tette, kivéve a nagygeőci egyházat, hova Tomasek Alth József kaposi cs. kir. szolgabíróval bemenvén, azzal bízatták meg a folyamatban levő tagosítástól féltő nagygeőci lakosokat, – a lelkész és gondnok mellőzésével – hogy ha a nyíltparancsnak s miniszteri rendeletnek hódolnak, a tagosításra nézve minden kívánatos kedvezményekben részesülendnek; – így a nagygeőci egyháznak félrevezetett, együgyű szegény egy része elfogadta, vagyis a maga törvényes útján lett ellentmondó nyilatkozatot – lelkészt, gondnokot mellőzve – a kaposi szolgabírói hivatal előtt visszavonta. Mint biztosan tudatik, örjült [sic!] visszavonó nyilatkozatukat a császárnak is megküldték.⁶⁵³

20-dik adat. A sűrtei gyűlés után márc. 3-án a jegyzőkönyv a jegyzői hivataltól erőszakosan elvitetett s elvitetett Homietko Sándor kaposi szolgabírói segéd és zsandárok által. Annakutána a kassai Landesgerichttől⁶⁵⁴ 1527. büntetési szám alatt az ungvári cs. törvényszékhez érkezett rendelet szavai szerint: „laut Aussagen des Balthasar Lábas und Joseph Sza-

⁶⁵³ A nagygeőci (nagygejőci) esetet Révész is tárgyalja 207.

⁶⁵⁴ Kassai törvényszék

bó”⁶⁵⁵ id. Pazar József esperesünk, mind közcsendhaborító ellen törvényszéki nyomozás tartatott, következő kérdőpontok körül:

1. pont: Ki hívta össze a szürthei gyűlést?

2. pont: Micsoda szavakkal tette Pazar József esperes az asztalra a miniszteri rendeletet, mik Kassáról hozzá küldettek?

3. pont: Beszélje el a gyűlés egész menetét!

4. pont: Ki szólott először a gyűlés megnyitásával és mit?

6. pont: Miért nem fogadja el a nyíltparancsot?

Kihallgattattak 21-k márciusban: Makay Dániel ungvári lelkész, tekintetes Héthy Antal, Kovács Károly, Olcsváry Gábor, Deák Lőrinc urak, tisztelendő Kádots András, Szabó András, Németh Imre, Csúry György, Szikszai Szabó Sámuel, Literáty Sandor lelkészek és Kovács István iskolatanító. – Ugyan e tárgyban a Bereg megyei törvényszéken Kaszonyban egy márc. 30-i rendelet következtében kihallgattattak: Id. Szabó József, Gönczy János, Makay Endre, Pazar István és Fejes Sámuel lelkészek – e két utóbbi, mint Pazar József fia és veje felmentettek.⁶⁵⁶

Ezek iránt beszűnető rendelet jött az Ung megyei törvényszékhez május 22-én 2704. sz. alatt.

A szürtei gyűlés jegyzőkönyve is visszaadatott.

20-dik adat. Lábás Boldizsár kaposi helvét hitvallású lelkész, róm. cath. Tasnády Székely Antalnak prot. Rázsonyi Pap Luizától született Etelka leányát megkeresztelvén 1860. febr. 10-én, mi miatt a kaposi plebanus Szepesi Maximilián 28. februárról, ezen úgynevezett mérenynek megbüntetésére felhívta a kerületi esperes Szabó Kristófot. – Szabó Kristóf 1860. márc. 10-ről következő szavakkal: „quam iniquo ausu ex quam caeco impetu praesumant ministri protestantici contra sensum et manifestas constitutiones legis in jura et functiones parochorum catholicorum involare, id quemadmodum huiusque plura

---

⁶⁵⁵ Lábás Boldizsár és Szabó József kijelentése alapján

⁶⁵⁶ Pazar József esperes eszenyi, Kádas András kistráti, Szabó András csicseri, Németh Imre béési, Csúry György bátfai, Sz. Szabó Sámuel szürtei, Literáty Sándor minaji, id. Szabó József szalókai, Gönczy János nagydobronyi, Makay Endre tarnóci, Pazar István ágtelki lelkész, Fejes Sámuel eszenyi segédlelkész. (1858-as tiszáninneri névtár alapján)

docuere exempla etc. – cum itaque plura exempla doceant ministros protestanticos ad stabilitum ob ecclesia et excelso regimine ordinem pleno obsequio recolendum et retinendum non legis reverentia moveri sed saltem metu et formidine poenae etc.”⁶⁵⁷ kereste meg a megyés püspököt Háás Mihályt.⁶⁵⁸ – Ez pedig 1011. sz. alatt 30. márc. 1860. Lásab Boldizsárnak, mint vallásháborítónak megbüntetésére egy német levélben felhívta a Statthaltereit. – Mely dologbani eljárásnak csak a hivatalok megszűnése vetett véget.

Kelt Szűrtében ápr. 23. 1862.

Kiadta Németh Imre főjegyző

---

⁶⁵⁷ „a protestáns lelkészek mind jogtalan merészségből, mind rejtett kívánságból a törvény világos rendelkezései ellenére meg merészelik támadni a katolikus parochusok jogait és funkcióit, amint ezt több példa is mutatja etc. – ennél fogva több példa arra tanít, hogy az egyház és a magas kormány indítja a protestáns lelkészeket a szilárd rend teljes engedelmességgel történő helyreállítására és megtartására nem a törvény iránti tiszteletből, de legalább félelemből és a büntetéstől tartva”

⁶⁵⁸ Hass (Haas) Mihály r. katolikus lelkész, 1853-1858 között Pest kerületi iskolai tanácsos, 1858-1866 szatmári püspök

A lefoly 12 gyászos évekre vonatkozó történelmi adatok az Abaúji Egyházmegyéből

Fájdalom borítja a haza sorsa felett komolyan gondolkozó honfi keble érzetét, ha félrevonva a leviharzott 12 évet takaró függönyt tekinti az eseményeket, melyek vésszel ijesztve, vérnyomokat hagyva húzódtak el elgázolt hazánk, letiport nemzetünk s protestáns szent vallásunk felett.

Világosnál elsötétült a magyar haza napja, dicsőségtől ragyogó zászlaját örömujjongva tépték szét az északi óriás és osztrák kétfejű sas zsoldosai, a haza legjobb fiai száműzöttként idegen tájakra bújdosának s az alkotmányos szép magyar hazára a rút absolutizmus vak éje bontá rémes fátyolát. – És még ezzel sem elégedék meg a győzelemittas zsarnok hatalom, hanem jól tudván azt, hogy a protestantizmus legtenyésztőbb melegágya az alkotmányos szabadságnak, féktelen dühében rabbilincseibe akará kényszeríteni még a szellemet, a vallást, a protestáns egyház függetlenségét is.

Hol közös a veszély, közös ott az érzés. Így a protestáns egyház autonómiájának lerombolására irányzott rendszeres csapások súlyát az abaúji egyházmegye kebelében létező egyházak is nagyon érzékenyen tapasztalák, – s arról akarunk itt néhány sorban megemlékezni.

A budai várban székelő vérszomjas hyéna, a kegyetlen vandalizmussal feldúlt Magyarország részére kinevezett katonai parancsnok, báró Haynau tábornoszernagy 1850. évben kiadta ama rendeletet, mely szerint egyházi gyűléseink betiltatnak, később csak a cs. k. katonai parancsnokságtól kinevezett cs. biztos jelenlétében tartathattak. Szabad szavazás által esni szokott választásaink meg nem engedettek. Egyházi s iskolai anyagi alapítványaink kezelése tőlünk elvétellett, s azok kezelése iránti véleménynek a cs. k. katonai kerületi parancsnokság útján felterjesztése megparancsoltatott. Mely rendelet következtében egyházmegyei gyűlés nem tartathatván, akkori esperesünk nagytiszteletű Futó Sámuel úr egy 1850. ápr. 14-én kelt körlevelében az egyházak kihallgatása nélkül volt kénytelen az ürességben lévő egyházi hivatalokat betölteni, lelkészetet, iskolatanítókat ide vagy oda rendelni. – 1850-ben a 3-ik hadkerület

polgári osztálya ápr. 5. 1299 sz. alatti rendelete megengedte egyházme-
gyénknek a közgyűlés szabad tartását Kádas Károly gönci járásbeli szol-
gabíró, mint cs. biztos jelenlétében. – Ugyanezen évben báró Geringer
polgári biztos öméltósága azzal gyanúsította lelkészeinket, hogy az
anyakönyvi beírásokat nem helyesen vezetik, szintén ezen év dec. 15-
ről 23.813 sz. alatti leiratában pedig azzal vádolt, hogy az acatholikus⁶⁵⁹
völégényt, ki már leendő gyermekeinek cath. vallásbani neveltetéséről
reversalist adott, ígéretének visszavételére kényszerítjük, ellen esetben
megtagadván tőle a háromszori kihirdetésről bizonyítványt.

Mínthogy az absolutizmusnak természetében fekszik mindenhova
nyújtani polyp karjait, nem hagyta érintetlenül még eddig egyházi fel-
ügyeletünk alatt álló népiskoláinkat sem. 1851. a cs. k. vallásügyi mi-
niszternek az általános népnevelést tárgyazo utasítását a cs. k. kassai
kerületi iskolai főfelügyelőség megküldte nekünk német nvelven – de
melyet az esperesi hivatal magyarra áttéve közlött – s megparancsolta-
tott, hogy azt a jegyzőkönyvbe szóról szóra beírjuk. A vallás- és közok-
tatási minisztérium ezen évi jan. 8. 328/40. sz. alatt kelt kibocsátványa
folytán a kassai cs. k. katonai kerületi kormánynak Kapy úr aláírásá-
val f. évi febr. 7-ről 779. sz. alatt kiadott intézményében a helybeli és
köriskolalátogatók időszakonkénti tudósításait egyenesen a cs. k. kas-
sai katonai kerületi tanodai hatósághoz beadni, s utasításait attól várni
köteleztettek. – Annyira ment e tekintetben a kormány atyáskodása, hogy
utóvégre még geandármok [sic!] is vizitálták iskoláinkat.

Az igazságügyi miniszt. 1851. aug. 7. 7398. sz. alatt kelt rendele-
te nyomán magyarországi cs. k. helytartósági ideiglenes főnök, báró
Geringer oda utasított bennünket, hogy ha az igazságszolgáltatási tiszt-
viselőség által megszólíttatunk, a kereszteleési, esketési, halálozási anya-
könyvi kivonatokat minden díj nélkül adjuk ki, mi a lelkészeiktől sok
időt s jövedelmöknek egy részét rabolta el. – Ugyanezen helytartósági
ideiglenes főnök 1851. aug. 31-én 478. sz. alatt kelt rendeletében köte-
lességünkbe tette minden hirdetmény és kibocsátványt, ami 1848, 1849
években a forradalmi kormánytól hozzánk küldetett, a jegyzőkönyvből
kitörölni, megsemmisíteni.

⁶⁵⁹ acatholikus = nem katolikus

1851. év októberében a kormánytól küldött, még eddig szokatlan s kezdetben sok nehézséggel járó népmozgalmi táblák⁶⁶⁰ kiállítására szorítottánk.

1852. február hava 16-tól az anyakönyveket a kormánytól küldött új modorú rovatos táblák szerint vezetni kötelezteténk.

1853-ban a magyarországi helytartóság jan. 10. 263. sz. alatti leiratában azzal terhel a) hogy oly catholikusokat is befogadunk egyházunk kebelébe, kik bebizonyítani nem tudják a cath. vallás elhagyása iránti szándékukat. b) hogy az úri vacsorához 18 évet be nem töltött catholikusokat is bocsátunk, s cath. kisdedeket megkeresztelünk. c) hogy oly catholikusokat is összeadunk, kiktől a cath. egyház törvényes okokból megtagadta az összeadást, s ezzel a cath. hittéli elszakadásra alkalmat nyújtunk. stb.

1854. Legfelsőbb rendelettel iskoláinkból minden olyan tankönyvek kitiltattak, melyekben az 1848, 1849-ki eseményekre vonatkozó célzások találtak.

1854. ápr. 4-i legfelsőbb határozat által a báró Haynau-féle egyházi ügyeinkre vonatkozó rendelet hatályon kívül tévetett ugyan, azonban a jún. 21. legfelsőbb határozat által egyházügyeink rendezése ismét – rólunk nélkülünk – onnan felülről oktroyáltatott az elébbenihez hason szellemben.⁶⁶¹

1856. szept. 15. az ismeretes egyházi szervezet terve a cs. k. vallás- és oktatási minisztériumnak egyházainknak megküldetett – német nyelven. Nevezetes, hogy bár ezt az egyházak többsége egyenesen visszavetette, mégis az egyházmegyei közgyűlésen különösen dr. Ferenczy József esperes és tekintetes tudós Jakabfalvi András mint egyházmegyei ülnök élénk sürgetésére tanácskozás és tárgyalás alá vétetett.

1859. év elején a magas kormány a belépő, vagy egy helyről más helyre áttett lelkészekről és iskolatanítóktól önéletleírást kívánt.

---

⁶⁶⁰ népmozgalmi tabella, tábla = a népesség változásáról, születés-halálozás, a lelkész által készített éves kimutatás

⁶⁶¹ A vallás- és közoktatásügyi minisztérium július 3-i – Albrecht főherceg által július 11-én közzétett – rendeletéről van szó.

Mіндеzen protestáns egyházunk autonómiája ellen intézett kisebb vagy nagyobb csatározások csak előhírmői valának egy végeredményében komolyabb, döntő csatának. 1859. szept. 1-én ugyanis megjelent a császári nyílparancs, s mint villámot az eget, földet megrázkódtató mennydörgés, követé azt a szept. 2-án kiadott miniszteri törvényterv, mely egyházunkat – habár mint mondá, csak ideiglenesen is – szervezni célozta. Megküldetett az egyházainkhoz ugyanazon év okt. 12-én az esperesi hivatal által s csakhamar polgári úton is, mégpedig német nyelven!! – *Conticuere omnes, intentique ora tenebant.*⁶⁶² – Mit csináljunk, mihez fogjunk? elhatározni nem tudánk. Azonban Isten nem hagyá el az ő népét. Dicséretökre legyen megjegyezve egyházaink presbiteriumainak s ébren örökdő lelkészeinek, a szervezet ellen mindnyájan komoly óvást vezettek jegyzőkönyveikbe s azt határozottan visszautasíták.

Pár havi időre szünetelni látszott a vallásügy, és valóban csakis szünetelt. Mint a *Boa consrictor*-anakonda körülgyűrűzi hideg testét szerencsétlen prédáján s azt addig szorítja, míg csontját összetörvén tehetetlen állapotba nem helyezi – úgy akart zaklatott protestáns egyházunkkal tenni a cs. k. vallásügyi miniszter 1860. jan. 10-án kiadott rendeletével, mely polgári úton küldetvén meg – a presbiteriumok mellőztetésével – egyenesen a lelkészekhez, annak a hívek előtti felolvasása az 1859. szept. 1-i nyílparancs s a szept. 2-i miniszteri törvényterv foganatosítása tekintetéből kemény pénz és fogsági büntetés terhe alatt parancsoltatott. A rendelet kézbesítésére alkalmasabb egyéneket, mint a kerületi jegyzők voltak, alig lehetett volna találni. Bámulatos ügyességet fejtettek ezek ki a miniszteri rendelet kézhez juttatásában, s finom ravaszsgot az elismervény kieszközlésében. Több lelkészeknek éppen vasárnap reggeli harangozásokor, vagy éppen a templomajtóban nyújtották át, azon mondat kíséretében, hogy azt azonnal olvassák fel híveik előtt a templomban – úgyhogy idejük sem lehetett a gondolkozásra. Egyetlen egyház találaték egyházmegyénkben, hová ezen miniszteri rendelet meg nem küldetett, s ez Szeszta. Ez már valóban nagy csuda! – Voltak és pedig számosan lelkészek, kik a rendeletet sem fogadták el, térítvevényt sem adtak. Az ilyenek közül némelyek, mint Kiss Lajos abaújházi lelkész, mislyei

⁶⁶² Mindnyájan elhallgattak és ámulva figyeltek... Vergilius

szolgabíró Schulz József – Szuhai Sándor léhberencsi, Kertész József rásonyi, Körösi János aszalói lelkészek és többek a szikszai szolgabíró Székely elébe idéztettek, rábeszélés és ijesztgetés által a pápens számára s a rendelet kihirdetésére megnyerni céloztattak, s miután állhatatosságukon minden fortély éle megtompult, törvényesen kihallgattattak és valomásaiuk jegyzőkönyvbe vezettettek. Minő tevékenységet fejtettek ki a szolgabírák, az érdemben megmérhető abból, hogy a szépsi járáshivatal vezetője Fábriczky Valér úr még a Ráday könyvtár megvételére gyűjtött pénzt⁶⁶³ is zár alá vette Szepsiben, Szászfán s egyebütt, – noha az a zártétel után való nap már az esperes kezeibe ment. Látván fáradságos tevékenységük sikertelen voltát a szolgabírák, kiadott rendeleteikben felelet és büntetés terhe alatt köteleztek minden lelkészt okadatolt jelentést tenni arról, felolvasták-e a miniszteri rendeletet? minő körülmények közt és minő sikerrel? Kijelentették egyszersmind, hogy mely egyházak 1860. évi márc. végéig a cs. k. nyíltparancs és miniszteri törvényterv szerint nem szervezik magukat, azok a polgári kormány oltalma és segélyezése alól kirekesztetnek. – Hasztalan volt minden erőlködés és fenyegetés. A lelkészek szívökre és az evangéliumra tévén kezeiket, hivatkoztak az 1791. 26. tc. szentségére, – a nyomás alatt autonómiánk ércfalává vált presbiteriumok pedig kijelenték, miszerint őseik vére árán szerzett valóságos szabadságukat csak önvérük árán engedik maguktól elraboltatni. – S ha voltak, kik a hatalomszó előtt meghajolva kihirdették a rendeletet, talán annak lehet tulajdonítani, hogy egyházmegyénk esperese a Miskolcon 1859. nov. 15-én tartatott egyházkerületi ülés 4. sz. alatt kelt határozatát 1860. évi február hava 6-án sietett a kormánya alatti lelkészekkel közleni. A szépsi egyházban kihirdette Márkus László, de ezen tény ellen rögtön tiltakozott a presbiterium. Nemes András péderi lelkész ellen pedig annyira fellázadtak hallgatói, hogy az egyházbóli eltávolítását elhatározták, s ez lett oka ama gyászos eseménynek, miszerint nevezett lelkész úr lőpor és golyóval vetett véget életének.

---

⁶⁶³ A dunamelléki református egyházkerület az újonnan indult pesti teológia részére vásárolta meg a Ráday-család péceli könyvtárát 1862-ben. A megvétel céljából indult 1860-ban az engedélyezett országos gyűjtés.

Még itt nem ér véget a szenvedés. Nehéz napok után még nehezebbek következtek. Az önhietségben elvakult hatalom bérszolgái már nem borzadtak vérengző fegyvert emelni legszentebb jogaink ellen, s azt gondoltuk, hogy a Karaffák rémkorát értük el. 1860. márc. 28., 29. napjaira egyházmegyei gyűlést hirdetett az esperesi körlevél Göncre. – Már jó előre szállongott a hír, hogy a megyei főnök Máriássy Ádám önagsága a gyűlést nem fogja megengedni. Hittük is, nem is. De íme márc. 27-én délelőtti 9 óra tájban megérkezék Göncre a főnök Jamniczki Lipót szántai szolgabíró kíséretében. De megérkezett utánuk temérdek szekereken 500 szuronyos is. A katonák nem szállásoltattak be, mint máskor, hanem a csizmadia és varga színekbe szorítottak össze. Ez még rejtélyesebbé tette jövetelök okát. Vilmányban és Göncruszkan el volt helyezve minden pillanatban harcász egy század dzsidás uhlánus. – Vajon mi léssen ebből?! Az egyházlátogatási írnokok s az általuk begyűjtött segélypénztöli számadás megvizsgálására kinevezett bizottság összeült márc. 27-én reggel az iskolában mintegy 9 tagból állva. Az iskola nem lévén alkalmas hely ilyen munkálatra, tekintetes Szathmáry Miklós, később tiszteletes Futó Dániel egyházmegyei tanácsbíró urak elmentek a paplakba megtudandók, ha vajon nem nyithatnák-e ki a városház termét számukra? A városházától ily üzenetet vettek a már ott lévő főnöktől: várjanak egy kicsit, magam elmegyek a parochiára. El is jött, s a jelenvoltakhoz komoly hangon így szólott: hát mit akarnak magok? gyűlést tartani? jobb, ha haza mennek, mert azt semmi szín alatt meg nem engedem – parancsolatom van azt, ha kell, fegyveres erővel szétoszlatni. – Erre kiadta a parancsolatot, hogy a városból minden lelkészt hajtsanak ki, s egyet is be nem eresszenek. – A csendörök házról házra járván kemény büntetés terhe alatt tilták meg a prot. polgároknak kivált lelkész vendéget befogadni, a lelkészeket bezárással fenyegették, ha el nem távoznak. Majoros nevű csendörnek azon mondása: „még ma kálvinista papvért iszom” hamar befutotta a várost. A protestánsok sírtak, az értelmetlen catholikusok nevettek. Jól esett nekik ilyenét meggyaláztatásunk. Déli 12 óra előtt a városba vezető minden utakat katonasággal rakták meg. A csendörök szüntelenül jártak körül egy polgár kíséretében, s ha egy lelkészt, vagy valami egyházi küldöttet találtak, arra is alig adtak időt, – bármi távolról jött – hogy falatozzék vagy lovait megettesse, pár óra alatt a várost el-

hagyni parancsoltatott. A számvevőszék többször lőn megzavarva. Még ez mind hagyján! Hanem az eddigi zaklatás délutáni 3 óra tájban oly erővel újított meg, hogy többé már nem lehetett kiállni. A csendőrök senkinek nem hagytak nyugtot, kíméletlenül kiutasították még a testvér papot is gönci lakos testvére házából. – Maga Jamniczki Lipót szántai cs. k. szolgabíró úr oly élményt talált ezen üldözésben, hogy nem szégyenlett udvarról udvarra járni. Tisztelendő Hadházi Mihály szinai lelkész és tekintetes Paizsos János urak lovait hivatalos szemei láttára parancsolta befogatni s katonákkal kísértette ki őket. A vilmányi lelkészt ötszöri komoly felszólítás után két csendőr kísérte ki gyalog a városból sat. sat. ... Alkonyat felé érkezett a segédgondnok tekintetes Bárczay Albert úr és az esperes a városhoz. Hasztalan volt minden előterjesztésök, „hogy nékik be kell menni” – az ott örködő katonáktól be nem bocsáttattak, gorombául visszautasítottak, sőt míg szekerek megfordult is, vagy 24 szuronyos fogta őket körül. Az ekként szétűzött gyűlésnek egy töredéke Zsujtára, másik Vilmányba húzódott, a közbejött esőben átázva, nagy részben gyalog, fáradtan. – Másnap márc. 28. reggel megketőztettek az őrcsapatok, a Hernádnémetiből Gönc felé vezető út úgynevezett köves partja rakva volt katonával, s még a helybeli lakosoknak is igazolni kellett magukat, ha haza akartak jutni. – Íme ily hőstettet követett el a szuronyos hatalom az evangéliom egyszerű, fegyvertelen szolgálai ellen. – Elmondhattuk, hogy ő jött mireánk fegyverrel, dárdával és paizzsal, mi pedig megállottunk előtte a seregnek urának Istenének nevével.

Jegyzés. Máriássy Ádám megyei főnök a Gönc felett emelkedő hegytől Borsóhegyi herceg, Jamniczki Lipót pedig gönci báró címet nyertek a tettüket ostorozó közvéleménytől.

Nagyon fáj a gönci fegyveres szétveretés minden lelkes vallás- és egyházbarátoknak, s komolyan gondolkoztunk a módról: a gyűlést bármi áron bárhol megtartani, s ebben különösen tekintetes Szathmáry Miklós és Teleky Péter közbirtokos uraké a dicsőség koszorúja. Ők mentek tanácskozni tekintetes Bárczay Albert segédgondnok úrhoz Bárcára. Szerencsétlenségre nem volt otthon. Mindamellet rendelkeztek s helybeli lelkész tisztelendő Bernáth József úrral fogalmaztattak egy körlevelet, hogy a hazaérkező segédgondnok úr azonnal aláírhassa s elindíthassa. Úgy lett. 1860. ápr. 14-re kitűzetett a gyűlés Novajba. A fenntisztelt urak

saját cselédeikkel hordatták egyházzól egyházra a körlevelet egész csendességben, s bár az időköz nagyon rövid is volt a gyűlésig, ápr. 14-én reggeli 7 órára oly nagy számban sereglettek össze a lelkészek és hívek, hogy 400-on bizonyosan felül voltak. Megkezdett mindjárt akkor a gyűlés a templomban isteni tisztelettel. – Az esperes – ki egyelőre semmit nem tudott a gyűlésről s szökve jött ki Kassáról, mert szüntelen figyelem alatt tartatott – előadta a helyzet komolyságát, amelynek súlya alatt nyögünk. Ezután járasonként biztosok nevezettek ki, kik a sürgetősb ügyeket végezzék, követek nevezettek ki a következő egyházkerületi gyűlésre, tétettek még egyéb szükséges intézkedések is, s azután a gyűlés könyörgéssel bezáratott. A buzgóságot, mellyel a 75-k dicséret 3-ik, 4-ik verse elénekeltetett, leírni nem lehet. Az ének elhangzása után egész csendben ismét haza oszlánk. – Szerencsénk is, mert nem hiányzottak feljelentők. – Így jelenté ezen gyűlésünk idejét és helyét dobszai jegyző Szlávi József Jamniczki Lipót szolgabírónak, ez pedig a megyei főnöknek. S hogy innen is szét ne űzeténk, csak annak köszönhetjük, hogy a főnök honn nem léte miatt későn vette a tudósítást, s mire a gyűlés napján 10 órakor Kassáról indulni parancsoltattak a katonák, már mi nem valánk Novajban.

Ennyi és ily nagy bajokkal kellett abaúji szegény egyházmegyénknek megküzdeni. – Vegyük még ezekhez, hogy egyházi szószékeink politikai hivatalnokok közlönyeivé aljasíttatni céloztattak, onnan kelletrvén az új kölcsönbeni⁶⁶⁴ részvétet tanácsolni, a földadó elleni reclamatiot, újoncozást s a kormánynak többféle rendeleteit kihirdetni; továbbá, hogy a lelkészek közmunka tételre, töltéscsinálásra hajtattak, a használatukban lévő földek s egyházi fekvő vagyonok csaknem elviselhetetlen adó alá vettek s a be nem fizetett adóért katonatartással sarcoltattak, s előttünk lesz a lefolyt 12 gyászos évnek csak igen halvány vonásokkal rajzolt képe.

Légyen örök hála az egy fő Gondviselőnek, ki a maga evangyéliomi egyházának dicsőségét nem engedi földi szennyes érdekek miatt bármi erőszak által is meghomályosíttatni vagy rontatni, hanem nagy kegyesen meghallgatván hű népének esedezéseit, úgy igazgatta a fejedelem szí-

⁶⁶⁴ az 1854-es „nemzeti kölcsön”

vét, hogy az az 1860. máj. 15-én kiadott rendeletével visszahelyeztetvén minket öntörvényhozási jogainkba, az igazságtalan üldözéstől megszabadított.

Jegyzés. A novaji gyűlés eszközléséért tekintetes Teleky Péter úr a kassai törvényszék elébe állítatott s büntetése csak a máj. 15-i rendelet miatt múlt el. Megidéztetett bárcai lelkész tisztelendő Bernáth József úr is, az előbbihez hason ok miatt.

Összeírta Fodor Pál abaúji egyházmegyei főjegyző

Protestáns egyházunkra 1849-1860 évig lefolyt gyászos időszakot illető adatok egybegyűjtve a gömöri helvét hitvallású egyházmegyéből

I. Protestáns önkormányzatunk sértése

Báró Haynau tábornagy a protestáns egyház fő s segédgondnoka-it hivataluktól felfüggesztvén, egyházmegyénk esperese Terhes Sámuel az 1851. ápr. 24. egyházmegyei tanácskozmány felhívására legalázatosabb feliratot szerkesztett a császárhoz autonómiánk érdekében, melynek szerkezete következő:

Felsőges Király és Császár, Legkegyelmesebb Urunk!

Mély bánat lepte meg egész egyházmegyénket, midőn báró Haynau tábornagy öméltóságának rendelete által lelkes fő és alsóbb rendű kormányzóink, tiszta keresztyén keblű gondnokaink, kiket törvényes szokásunk s elvünk szerint a világi rendből is választani tartozunk, vétetlenül, vallásosságot s erkölcséget virágoztató díszes hivatalaik-tól minap elmozdítottak; annyiszor, amennyiszor szükségesnek látjuk, közgyűlés tartásától – hanemha királyi biztos jelenlétében – eltiltattunk; alsó, felső tudományos tanodáink s népiskoláink ügyökben nemcsak szükséges, igazságos főfelvigyázói, de benső elrendezésében mély beavatkozási gyakorlatot is tapasztalunk, és eképpen protestáns jogainktól, melyek több hajdani királyok, császárok s országos rendek kölcsönös megegyezésökkel hozott törvényeken, békekötéseken alapulnak – fájdalom! – megfosztattunk.

Mindeddig némán túrtuk a keserveket, felsőges király és császár, legkegyelmesebb urunk, mert édes remény táplált bennünket, hogy miként a XXX-dik zsoltár szavai szerint Istennek, úgy földi képmásának is, a királynak haragja csak egy pillanatig tart, „estve siralom, reggel öröm”.

Most azonban, miután bánatinkban elfáradtunk, mély tisztelettel s jajszóval hajlunk felsőged királyi székéhez és esdeklünk: dicsőítse meg fejedelmi magas erényeit felszabadításunkban, szüntesse meg e keserű kivételes állapotot, örvendeztessen meg kegyelmességével bennünket, kik más egyházi társulatoknál vétkesebbek nem vagyunk, kik amaz apostoli

üdvös parancsot – „minden lélek a felső hatalmasságoknak engedelmes legyen” – mint eddig, úgy most is tiszteletben tartjuk.

És akik felségednek hosszú, boldog életéért, dicső országlásáért az urak urának, a királyok királyának könyörögni szent kötelességünknek tartván, maradtunk legmélyebb tisztelettel s hódolattal április hó 24-dik napján 1851. leghívebb s legalázatosabb keresztyén alattvalói, Gömör és Kishont helvét hitvallású egyházmegye tagjai s azoknak nevében Terhes Sámuel esperes.

E legalázatosabb feliratnak semmi következménye nem lett. Egyházmegyénk közgyűléseit csupán csak királyi biztosok jelenlétében tarthatta meg, kik egyébiránt gyűlési tanácskozásainkba illetéktelenül be nem avatkoztak.

1852. aug. 4. főnöki rendelet által Kassára parancsoltatott egyházmegyénk előljárósága, hódolatot tenni a körútját tevő császárnak és 1855. júl. 18. Rozsnyóra tisztelegni Albrecht herceg kormányzónak.

1852. nov. 24. eltiltatott superintendusunket püspök névvel címezni.

Tompa Mihály hanvai lelkészársunk „Gólya” című költeményéért – egyházi felsőségnek tett legkisebb jelentés nélkül – Kassára haditörvényszék elibe hurcoltatott, ahonnan 1853. ápr. 11. bocsáttatott szabadon a császár Libényi féle orgyilkos sérelméből lett szerencsés felgyógyulásának örömére.

Konyha József rimaszombati másodlelkész gróf Teleki József requiemén hazafiúi heves érzelmekkel elmondott prédikációját kinyomatván: a pesti országos cs. kir. törvényszék által mint közcsendhárborító 1855. nov. 3. elítéltetett egy évig hat hónapig tartó fogságra, papi hivatala, nemessége elvesztésére, a büntető eljárás költségei megtérítésére s mivel a büntény nyomtatvány által is követtetett el: Budán a nyomda, mely azon egyházi beszédet adta, széjjelromboltatott. Egyházmegyénk e büntetés elengedéséért folyamodott legmagasabb helyre 1856. ápr. 8., s addig a rimaszombati egyház más lelkészt nem választott, míg e folyamodásra a válasz le nem érkezett 1857. ápr. 22. – hanem lejövén a tagadó válasz 1858. márc. 24. töltötte be új lelkészválasztással Konyha József megürült papi székét. Ez a tisztelt férfiú Vácon 3 hónapot fogságban el is töltött, amidőn császári kegyelem útján minden büntetéstől felmentetett, s a lelkészi hivatal folytatása is neki megengedettett, ajánlata a főtisz-

teletű egyházkerület által is, lásd Sárospatak 1860. júl. 9. egyházkerületi gyűlés XXV. sz.

El valánk tiltva katolikus gyermekeket tanítványokul felvenni evangélikus iskoláinkba 1853. jún. 11., ismét 1854. febr. 1. A hivatalba lépett lelkészek s tanítók életrajza felterjesztetni rendeltetett 1859. – de nem küldöttünk fel egyet is.

Nehéz köteleiséget tett a kormány a lelkészek vállaira, midőn 1853. dec. 29. kelt rendeleténél fogva meghagyta, hogy a haláleseteket azonnal jelentsék fel a bíróságnak, e rendelet érvényes volt 1855. jan. 27. napjáig.

Iskoláink nehéz nyomtatást szenvedtek a Schulinspectio⁶⁶⁵ miatt. Tomasek cs. k. iskolafelügyelő körutakat tett néha néha, s megkívánta, hogy valamelyik egyházmegyei kormányzó orgánum által kísértessék útjában. 1859. Ugyanő református iskoláinkról felső helyre igen méltatlanul oly tudósítást terjesztett fel, hogy iskoláink nemhogy protestánsok volnának, de még csak nem is keresztvének 1856. máj. 31-én.

A magas kormány népboldogító rendeleteivel többször untatta egyházmegyénket p.o.: Bölcsődék állíttassanak fel. 1853. jan. 30. Iskolafelügyelők beállítására javasoltatott 1855. máj. 14. 1855. nov. 4. A salzburgi országkormányhoz intézett miniszteri kibocsátvány minden egyháznak megküldetett nyomtatásban oly céllal, hogy az abba foglalt utasítások, mennyire a helyi viszony engedi, léptessenek életbe. 1858. Méhtenyésztes iskolatanítóinknak igen nagyon ajánlatot. 1857. jún. 4. Tagosításkor papok, tanítók földbirtokbeli javadalmazása felől gondoskodva legyen. 1857. jan. 15. A szegény tanulóknak ingyen könyvek ajánlatnak. 1857. ápr. 8. Az iskolakerti gyümölcsös jó karban tartassék 1857. dec. 29. Kérdésbe tette a kormány 1858. jan. 31.: hogy a szegény tanulóknak ingyen megajánlván a kézi könyveket, melyek legyenek ezek a könyvek? és 1859. már az iránt kívánja felterjeszteni a véleményt, hogy a szegény gyermekek számára kiadott könyvek költsége miként fedeztessék? Egyházmegyénk nem kért ingyen könyvet s a kérdésre nem adott véleményző feleletet.

A katolikus ünnepek megtartására erősen kötelezte a kormány híveinket, nevezetesen: Bátka tisztán református lakosai 1859. év úrnapiján

⁶⁶⁵ Schulinspectio = tanfelügyelet

mezőre mentek dolgozni, ezt látva a kerületi jegyző Kubányi Lajos, ki pedig maga lutheránus volt, elébb büntetéssel fenyegette az ünneprontókat, majd a bíró, végre egy keresztül utazó csendőr által a mezei munkásokat hazaűzette, a lelkészt, Nagy Pált, mint aki ekkor szintén dolgozott, a felsőbbek előtt bevádolta, azonban a többszöri idézésnek eredménye az lőn, hogy a bevádolt lelkész törvényeink oltalma alá menekülve mentes maradt a büntetéstől.

A császár születési napja aug. 18. megünnepeltetni parancsoltatott 1852. aug. 18.

Az anyakönyvi kivonatok díj nélkül s német nyelven kiadattatni rendeltettek, „sőt olykor dörgő hangon is parancsoltatott azoknak kiadattatások” mint bejelentetett a radnóti lelkész Pető Dániel által.

Leküldetvén egyházmegyénknek is a mindkét evangélikus hitfeleket illető egyházszervezet alapszabályai, mely 1856. jött ki nyomtatásban, ezen Entwurf számos tagból álló választmánynak adatott ki véleményezés végett az 1856. szept. 17. Szuhafőn tartott gyűlésben, – de nem kellett beterjeszteni a véleményezést, mert csakhamar nyilván elítélte azt a közvélemény. – Az 1859. szept. 1. Nyiltparancs érckebekre talált egyházmegyénkben, ennek syréni hangja meg nem háborította, boanergesi mennydörgése meg nem rettentette egyházainkat, annak életbe léptetését sürgető 1860. jan. 10. rendelet csak kevés egyházakban olvastatott fel, jóllehet a főnöki hivatal márc. 8. és újólág márc. 21. leiratában annak felolvastatását a szószékből erősen sürgette. Nem akarván magát egyházmegyénk a miniszteri rendelet szerint szervezni, megtiltatott a közgyűlések tartásától. Vályba 1860. márc. 27. szokott módon összegyűlvén egyházmegyénk cs. k. szolgabíró Péczely József kelt fel legelső s a gyűléskedést betiltá – de ennek dacára egyházmegyénk leült, tanácskoztott s végzett.

Súlyosan nyomta s nyomja 1858. dec. 10. óta egyházi közönségünket az a kánonainkba ütköző rendelet, mely szerint az I. s II. korosztálybeli, vagyis 22 éven alóli ifjak a házasodástól eltiltatnak, és a szabályos katonák házasodása is szigorúan tilalmaztatik. – A családok közti emiatti elégedetlenséget sajgó szemmel nézván berzétei lelkész Maklári Pap Lajos e szigorú rendeletet ott, hol lehetett, tágítani igyekezett, így p.o. berzétei 21 éves ifjú Bacsó Mártont rudnai lakású Kis Máriával 1859. jan. 26.

házas életre egybeeskette, mely eljárásért a szolgabíró Lovcsányi Pál által megidéztetett, azon év dec. 14-én 25 forintig a szegények pénztára javára el is marasztaltatott, egyszersmind Bacsó Márton 20 forintra büntetett, utóbbi a 20 forintot rögtön befizette, a lelkész pedig az ítéletet föllebezte Kassára. De ott is a szolgabíró ítélete hagyatott helybe, majd a belügyminisztériumhoz, honnan 1861. év őszén lejött ítélet a büntetést 10 forintra enyhítette, de ez időben alkotmányos hivatalnokok tartván a kormányt, a 10 forint befizetése is végképpen elmaradt.

Megkísérlette a magas kormány nemzeti iskoláink felett is kizáró joggal önkényesen intézkedni. Radnótnban a kerületi jegyző az iskola felszerelése jobb karba hozása végett megtette a költségvetést, de szándoka kivitelében az egyháztanács által megelőztetett. – A bátkai iskolába menvén Kubányi Lajos jegyző 1858. évben annak felszerelését illetőleg önkényesen intézkedett, állítólag felső rendeletről. Mesterembert fogadott, az által költségvetést tétetett 102 a. e. [?] forintig s azt az egyházon vagy híveken vala veendő. Végre az egyház erélyes ellenszegülése meghiúsítja a kerületi jegyző igyekezetét. – Uzapanyiton 1859. repedést vettek észre a csendőrök a templomon s bejelentették, s a romladozás helyrehozására költségvetést tenni megjelent egy szolgabíró s mérnök, mit észrevevén az egyház a kijavítást, mely félnapi kőműves munkába került, csakhamar helyrehozta. De bizonyos idő múlva rendelet érkekezett a helyszínére, miszerint a kint volt szolgabíró s mérnök diurniumába⁶⁶⁶ fizessen az egyház 19 forintot s 45 krajcárt váltócédulában,⁶⁶⁷ mit is az egyház gondnoka teljesített.

II. Törvényenkívüli eljárások

Adóztatás. Teherjén mindjárt 1849. évben a rovatos adónak⁶⁶⁸ befizetésére Török Bálint cs. kir. szolgabíró felhívta a lelkészt, Kékedi Jánost s tanítót, Vas Jánost intéssel, hogy fizessenek haladék nélkül s ne várjanak magokra veszedelmet. Kevés idő után lelkész, tanító személyesen be is vitték az adót, de amint jelentették magokat, a szolgabíró felpattant rájuk mint a puszkapor, s oly kedvetlenséggel illette őket, hogy szegyenletökben

⁶⁶⁶ diurnum = napidíj

⁶⁶⁷ váltócédula = papírpénz

⁶⁶⁸ rovatos adó = állami adó

a szemöket sem merték felemelni. Ez a neheztelés tartott 1853. ápr. 12., 13., midőn Teherjén a gömöri nagytiszteletű egyházmegye tavaszi gyűlésén ugyancsak Török Bálint volt királyi biztosul jelen, ki is oly rosszindulattal volt mind a lelkész, mind az előljárók irányában, hogy gyűlést követő napon őket Rimaszombatba beidézette s börtönbe becsukatta.

A főtiszteletű superintendensi hivatal által 1853. jan. 19. köröztetett, mint a magas kormány rendelete, hogy a parochialis s iskolához tartozó egyházi földek után az adót⁶⁶⁹ a tulajdonos egyházak, s nem az azokat jövedelmül használó behivatalnokok tartoznak fizetni, s mégis ennek ellenére, holott legtöbb egyházak békésen fizették is az adót, 1856. dec. 4. a szolgabírói hivatal azt a lelkészek által rendelte befizettetni, hasonlóan az egyenértéki adót⁶⁷⁰ is a behivatalnokokon exequaltatott több helyen, mint p.o. Runyában, Beretkén, Zubogy, Recskén, Hétben sat.

A földadót máig is a behivatalnokokkal fizettetik meg: Harmacon, Alsószuhán, Tornallyán, Hétben, Hubón sat. Egyházmegyénknek mind- eddig nem sikerült a fizetni vonakodó egyházakat engedelmességre kényszeríteni. A közelebbi időben az adót hajtó katonasággal járó biztosok nyíltan izgatták a népet e tárgyban a behivatalnokok ellen, például Radnótban, Alsószuhán s egyebütt. Berzétén az egyenértéki adó súlyos s aránytalan kivetése ellen folyamodott az egyház 1854. Albrecht kormányzóhoz, kérvén annak szabályozottabb kivetését miután a becslő biztosok e sovány pátrián túlcsigázva emelték azt 7 forint 89 krajcárra évenként. A válasz az lön: fizetni kell. Ezen egyház összesen egy teleknyi földet bír, megosztva lelkésszel s tanítóval, ennek adója felül jár 46 forinton évenként s 1856. évtől összes adóban 6 év alatt 495 forintot fizetett, ide értve az államkölcsonbe kieroszakolt mennyiséget is s adó-behajtási büntetést. – Aggtelken a kormány a közelebbi tűz után 2 évre elengedte az adót még a tűzkárt nem vallottaknak is, ellenben az egyháztól az egyenértéki adót szigorúan behajtotta.

---

⁶⁶⁹ földadó = a földterület nagysága és hozama alapján, 1850-ben bevezetett adót a földtulajdonosnak, vagyis az egyházközségnek kellett (volna) fizetnie

⁶⁷⁰ egyenértéki adó, adóegyenérték = jogi személyek, társulatok, egyesületek tulajdonában lévő ingatlanokra külön kivetett adó, mely az örökösödési és ált. vagyónátruházási adó pótlására szolgál

A superintendensi hivatal 1854. júl. 24. nemzeti kölcsön adásra szólítván fel a kormány nevében népünket, a kizsárolásnak ezen módja új teherrel súlytotta az egyházakat, papokat, lelkészeket – talán ez a seb már behegedt, azért nem említették fel monográphiáikban a lelkész urak.

A ragályi egyházat oly 40 hold erdő után fizettette a kormány adóval, mely hacsak a holdban nem, de a földön teljességgel nem létezik sehol, s ezen adó terhétől utolsó időkig nem bírt szám nélküli reclamatio után is menekülni az egyház. Legújabb időben a kormány e nem létező erdő adóját a földesurakra vetette ki aránylagosan, s mégsem volt szabad annak elmaradni.

Bélyeg. Nem mondhatjuk, hogy a kormánytól valaha nem kaptunk valami ajándékot. Kapta mindenik egyház ingyen a bélyegtörvényt,⁶⁷¹ jókora vastag kötetben, sok keserű sóhajtások kísérték azt be egyházaink lomtárába.

A szuhafői lelkészt, Ando Józsefet egy vállalkozó pörben kiadott bizonyítványára tett bélyeg egyik szögletének csak kevéssé felválásáért 5 pengő forintra büntette az eperjesi törvényszék és mégis jó érvényes maradt a bizonyítvány.

Radnóti lelkész Pető Dánieltől anyakönyvi kivonatok után bélyeg-csonkítási cím alatt 10 pengő forint 30 krajcár vétetett meg bíróilag anélkül, hogy megneveztetett volna, mi részben követtetett el a csonkítás.

A pelsőci egyháztanácshoz 1857. évben nov. 20. a cs. k. Helytartóságtól német nyelven valami vádaskodó pelsőci lakos panasza folytán egy rendelet érkezett, melyben egyoldalú ítélet mondatott a pelsőci egyházra ennek kihallgatása, híre, tudta nélkül. A németül nem értő egyháztanács bátorkodott először az ítéletet visszautasítani a rozsnyói szolgabíróshoz. Egyért azért, hogy egyházi ügyben mellőzve látta törvényes egyházi felsőséget, tehát hogy e mulasztás orvosoltassék; más részről azért, hogy a német levelet, ha csakugyan tárgyalnia kellene, fordíttassék át magyarra s így küldje meg, hogy mindenik presbiter megérthesse ezt. Természetes, hogy e kérés indignatioval utasított vissza. Erre az egyháztanács a dolog érdemébe nem bocsátkozván egy részről óvását ünnepélyesen kijelentette rozsnyói cs. k. szolgabíróság előtt ez eljárásért, más részről

---

⁶⁷¹ bélyegtörvény = az 1850-ben császári nyílt paranccsal bevezetett illeték

általtette az ügyet akkori esperes, Terhes Sámuel elibe, aki nagy sérelmet látván abban, hogy a törvényes egyházi felsőség mellőzésével egyházi ügyben polgári úton mondatott ítélet a pelsőci ref. egyházra, legjobb akarral felterjesztette az ügyet az akkori cultuszminisztériumhoz, hanem természetesen bélyegeket nem raggatott sem hivatalos felterjesztésre, sem a mellékletekre. Az eredmény az lett, hogy igazság a pelsőci egyháznak ugyan nem szolgáltatott, hanem Terhes Sámuel úr bélyegcsontítás miatt 2 pengő forintban elmarasztaltatott, s az tőle be is vétetett, melyet a pelsőci egyház megtérített esperes úrnak.

Kutatás, nyomozás. Zsipi lelkész Török János és tanító öreg Szatmári Mihály Gömör vármegyei főnök Szilárdy János elibe idéztettek 1856. máj. 28. Rimaszombatba, s ezen kérdésekre kellett a kassai Helytartóság parancsa folytán felelniök: „Ismerik-e jól Fáy Gusztáv urat?”⁶⁷² Felelet: „igen, ismerjük.” – „Hogy viselte magát a forradalomban?” Felelet: „csendesesen, csupán csak a pörös ügyek elítélése s a határvillongások eligazítása volt ezalatt működése fő tárgya, a forradalomba soha nem láttuk beavatkozni.” – A kormányzati formák közül, megtudnák-e mondani, nevezett úr melyiket tartja jobbnak s e tekintetben mik lehetnek elvei? Erre a lelkész felelé: a kormányzati formák közül az 1848. törvények alapján óhajtaná, ha honunkban az illetékes Habsburg-Lotharingiai házból a törvényes elsőszülöttség jogán álló megkoronázatnék királyul, továbbá választatnék nádor, lenne felelős magyar minisztérium, s az országgyűlés a királlyal egyetértve végeznék a hon javára célzó közügyi dolgokat, e tekintetben elvei felől más egyebet nem mondhatunk. Erre válaszoló ott az egyik hivatalnok: írják ide nevöket, s aztán Isten hírével elmehetnek.

Ugyancsak zsipi lelkész Török János jelenté be, hogy 1851. aug. 21. Balogról, hol baráti látogatáson volt, szekéren családostól Zsipbe hazatérvén, útközben Uzapanyiton 5 zsandár által feltartóztatott, s a brigadér kérdésbe tette németül: ugy-e, hallja az úr, ezen kocsisa katona volt? Igen, felelé a lelkész, de már régen elvégezte a katonai szolgálatot. S kérdező [a zsandár] a kocsist magyarul: melig regimen? Felelte a kocsis,

---

⁶⁷² Fáy Gusztáv volt a gömöri egyházmegye gondnoka.

Vázáéből.⁶⁷³ – No hát, mondá németül a lelkésznek, kocsisból, lovastól, szekeresből mars be velünk Rimaszombatba. Erre a lelkész indulatba jött minden jámborsága mellett is, s kérdé tőle németül: lássam, van-e erre instructioja kapitányától, hogy engem így útközben megállít, s kocsisomat elfogja. Ha van, jó – jöjjenek hozzám Zsipbe, nem messze van, onnan vigye el kocsisomat. De ha nincs, most már én mondom: megyek a kapitányhoz, ki engem jól ismer, és nemcsak, hogy elégtételt kérek mint pap s rimaszombati polgár, de mindent elkövetek, hogy ön meg fog büntettetni útonállásért. E szavaimra gondolkodóba esik a német s kérdi: mi az úr neve? A lelkész veszi tárcáját, s viszont kérdi, hát de az úrnak mi a neve? feljegyzem ide ni. Erre amaz azt mondá csendesen: tessék tovább folytatni az útját. Így menekedett meg a lelkész az erőszakoskodástól családjával, kocsisával.

Pelsőcön pedig mi történt? 1853. ápr. 17. vasárnap még a reggeli isteni tisztelet alatt megjelent egy nyomozó szolgabíró hadnagy, katonaság s csendőrök kíséretében és rögtön elkezdették kutatni a különböző helyeket. A kutatás és némely lakosok fogságba tétele megszűnés nélkül folyt. Délután két órakor a rendes szokás szerint az isteni tiszteletre hívó harangok megszólaltak, a nép a zavar által is elkeseredve még nagyobb számmal, mint egyébkor gyülekezett a templomban. A lelkész Szentpétery Sámuel papi ruhába öltözötten hóna alatt bibliával indult a templomba szent szolgálatát végzendő, azonban a katonaság vezetve a szolgabíró s hadnagy által a paplak kapujában őt megállítá s követelék, hogy rögtön visszamenjen, mivel terhes vád folytán a parochia meg fog motoztatni. Óvást tévén a lelkész ily eljárás ellen, követelte, hogy a már megkezdődött isteni tisztelet ne gátoltassék, ám maradjanak ők a parochián s kutasanak fel mindent, ha ez vasárnap történhetik, de őt bocsássák békével a templomi tiszte teljesítésére. Hasztalan volt minden – a lelkész nem bocsátatott. Eközben a templom is, melybe már a gyülekezet fele része bement, fegyveres katonasággal körülvéttetett; a nép énekelt javában, mikor szuronyos fegyverekkel berontott a csendőrség a templomba és ellent nem állva a hívők ajtatoskodása, székről székre motozva háborították

⁶⁷³ „Vasa regimen” = Vasa Gusztáv herceg, osztrák altábornagy nevét viselő 60. sz. (egri) cs.k. magyar gyalogezered 1831-1877.

meg a gyülekezetet. Több csendőrök felmentek a templom belőlről nyíló padjára, zörgés és dorombolással keresvén az ágyút, puskaport, fegyvereket, s ki tudná, még mit. A nép egyik része ki akart menni, a másik része kívülről be óhajtozott, különösen mikor már a papot nem várhatták. Az iskolából akart bemenni a segédpap is, mind hiába, se ki, se be senkit nem bocsátottak. Már elfogyott az énekelni kezdett zsoltár, megint más kezdett a gyülekezet, ezt is végigénekelte, és a harmadik ének megzendült: „Az Isten a mi reménységünk.” A kínosan töltött mintegy félóra lefolyt, s midőn a nyomozó katonaság a templomban semmit nem talált, kivonult, s utána a nép is, csordultig tele keserűséggel az isteni tisztelet megháborításáért. Szükségtelen említeni is, hogy a paplakon szintén nem találtak egy hajszál tilos dolgot sem, azt azonban említeni szükség, hogy az eljárt derék katona hadnagy tőle kitelhetett humanitással igyekezett élit venni az általa sem helyeselt eljárásnak; „rossz emberek vannak az urak közt – mondá –, kik árulkodván okozzák az ily bajt, mert én látom a tiszteletes urat talpig becsületes embernek lenni, legyen nyugodt, én az árulkodók ellen védeni fogom.” – Ezen ügy, mint az isteni tisztelet megháborítása az illető egyházi felsőségnek bejelentetett, meg is próbáltatott a felfolyamodás, azonban siker nélkül, elsimíttatott a polgári kormány illető emberei által.

Uzapanyiton 1856. év egyik őszi novemberi napján megjelent Knébel főszolgabíró, s leülve a falu bírása asztalához onnan föl nem kelt, míg a református hívek adókulcs szerint kivetett 247 pengő forintot le nem fizették. A fizetni tehetetlenek délután személyesen a főszolgabíró, jegyző s falu előljárói kíséretében az utolsó fillérig exequáltattak. És miért? – elbámulva kérdezte a nép egymástól – miért kellett lefizetni ily rögtön, minden előleges intés nélkül a 247 forintot, melyet a szolgabíró magával vitt, s ki tudja, hova tette, mert annak mai napig nincs világossága. E kérdés megfeyjthetetlen maradt mindvégig. Azóta találgatták okát a panyiti előljárók, a több okok közt abban állapodtak meg, hogy az azelőtti időkben a falukert termésének felmaradt árát a bíró a gondnoknak adta a templom s torony építésére, tehát hihetőleg ezt az összeget dúlta fel a bíróság a reform. hallgatókon.

Nemzeti pénztár. Gömör vármegye 1836. évben egy alapítványt tett Nemzeti pénztár⁶⁷⁴ cím alatt, melynek kamatai azon néptanítóknak adtak ki, kik magokat a népnevelésben s a magyar nyelv oktatásban kitüntették. S bár e pénztár forradalom után más célokra fordíthatni szándékolgatott, de gr. Forgách Antal Kassa kerületi főispán azt ismét eredeti céljára fordítani rendelte 1852. máj. 21. 2288. sz. alatti kiadványában. Református néptanítóink is nyerték e pénztár jövedelmét régibb időkben, azonban a forradalom óta gr. Forgách rendelete ellenére meg vannak fosztva attól a néptanítók általában. Egyházmegyénk megkereste ez iránt Koreska József megyefőnököt 1859. szept. 1., de akitől válasz nem érkezett. Ki kezeli e pénztárt, hová fordíttatik kamata? – nem tudni.

III. Erkölcsi s anyagi veszteség.

A magyar forradalmi úgynevezett Kossuth-féle bankjegyekben, jól lehet az 1 és 2 forintosok államhitellel ruháztattak fel alkotmányos törvényhozás útján, vesztített a gömöri egyházmegye gyámoldai pénztára 725 forintot és az egyes egyházak nevezetesen: az aggtelki 21, balogi 206, gicei 274 ft. 24 kr., héti 72 ft. 49 kr., kálosai 85 ft., sajókeszi 178 ft., otrokocsi 90 ft., panyiti 28 ft. 12 kr., alsószuhai 86 ft., szuhafői 82 ft., vályi 1296 ft. 54 kr., rimaszécsi 30 ft. 30 kr., iványi 17 ft., simoni 51 ft 12 kr. – mind pengő ezüst értékben, ezeknek összege 3159 forint 49 krajcár ezüstben!

Anyagi veszteség: továbbá az egyházak teljes elszegényedése az elviselhetetlen adó következtében.

A lelkészek, tanítók 1855. évig töltéscsinálásra hajtattak a községi bírák által, amikor a kormány kedvezéséből e teher alól felmentettek.

De mindennél sajnosabban érezzük az erkölcsök süllyedését s az innen keletkező családi nyomort s polgári fegyelmetlenség szomorú eredményeit. Zsipi lelkész Török János így nyilatkozik ide vonatkozó

⁶⁷⁴ 1834-ben gr. Forgách Antal a magyar nyelvet kítűnő szorgalommal tanuló, nem magyarajkú növendékek ösztönzésére, Szász Coburg gothai herceg Ferdinánd és gr. Andrássy György pedig a tanítók szorgalmának jutalmazására szánt adományaikkal megalapították a nemzeti pénztárt. Magyarország vármegyéi és városai. Gömör-Kishon vármegye. Szerk. Borovszky Samu. Bp. 562.

beadványokban: „az abszolút kormány eljárásának tulajdonítom én a nép demoralisatioját Balog völgyünkön is; birtokom sohasem volt ezalatt bátorságban, e tíz év alatt egy lovam, egy tehenem, 6 sertésem, 42 lúd, 12 köből búzámtól – mert kamarámat is felverték – fosztattam meg; rétemnek hasznát ritka években vehettem a csatangolások miatt.” – Valóban, a kegyelet meg van rendítve minden irányban, a függés s törvények tisztelete üres szó, melynek az új korszak elvette jelentését. Önkény uralkodik felül, s annak magvai hulltak el s csíráztak ki a nép legalsó rétegében is azok közt, kik önmaguk fegyelmezésére saját egyéni műveltségükben tartalékot nem éreznek. A 22 éven alóli ifjak házassága, s a szabadsággal vagy tartalék engedéllyel hazabocsátott katonakötelesek házasesetre léphetése szigorúan tilos lévén: a balkézi házasságoknak egy új neme fejlődött ki az erkölcsök hátrányára s minden jók botrányára, melynek korunk vadházasság nevet adott jellemzőleg. Ily vadházassági állapot, vagy balkézi házasság jelenleg 80 számláltatott meg egyházmegyénkben. Több eset volt egyházainkban arra, hogy a szabadsággal hon tartózkodó megkérte szeretőjét, s vele kérő, kiadó, tanúk jelenlétében nyilvánosan egybekelt, lakodalmat csapott és a falu előkelői az új pár menyegzői ünnepén világos virradatig táncolva mulattak, minden formáság, ünnepélyesség, végbement kihirdetés s papi egybekötés és áldás nélkül. Panaszt tettünk evégett a főnöki hivatalnál, de az elnézte a dolgok menetelét, elnézett minden egyéb panaszt is, csak arra volt lelkiismeretes gondja, hogy az adó minden neme pontosan behajtassék.

A lelkipásztori hivatal iránti kegyeletet is nagy mértékben süllyesztette a magas kormány azáltal, hogy a lelkészt vagy rendőrré tette, például, mikor a haláleseteket az örökösök megszázalékoltatása végett beadatni rendelte, vagy saját érdekében s a nép java ellenére állami szolgálattételét a lelkésznek igénybe veszi kötelezőleg. Például midőn a szülöttek újoncozási használatra szolgáló anyakönyvi kivonatait beadatni rendeli a lelkészek által, holott rendelkezésére áll a kormánynak a vármegyei levéltárba beadott másod eredeti anyakönyvi példány, melyet is a lelkészek compromissioja nélkül célja szerint ügyesen felhasználhatna. Sokszor megtörtént, hogy a bús apa esdekelve kérte fel ezen adatok összegyűjtőjét: hogy ne adná ki a fiát illető anyakönyvi kivonatot, mellőzze azt vagy cserélje fel azt más névvel, – s midőn válaszul nyéré, hogy

kérelmét teljesítenie nem szabad – indulattal s rejtett bosszúvágygal távozott el a paplaktól.

De legyen vége e soroknak s találóan alkalmazzuk ide Jakab 5:9. versét: „ne panaszkodjatok atyámfiai fohászzkodásokkal, hogy ne vádoltassatok; ímé a bíró az ajtó előtt áll.” Tanácsosabb hallgatnunk, mert szenvedéseinknek még nincs vége – az égi madár is elviszi a szót és a szárnyas állat is bevádolná a te beszédedet. Prédikátor 10:17. Az egyik jaj elmúlt és kezdődik a második.

A főtiszteletű tiszáninneri egyházkerület Miskolcon 1861. ápr. 30. tartott gyűlése VII. sz. alatt, majd a Sárospatakon 1861. júl. 14-16. tartott egyházkerületi gyűlés 79. jegyzőkönyvi száma alatti végzés folytán egybegyűjtötte a fentebbi adatokat Berzétén 1862. aug. 7-én Maklári Pap Lajos gömöri egyházmegyei főjegyző

Statisztikai kimutatás a magyarországi négy református egyházkerület egyházmegyéiről – eklézsiák száma és lélekszám feltüntetésével. A protestáns pátens által előírt új szuperintendenciákról hasonló statisztika. Valamint egyházi címtár a szuperintendensekről, esperesekről, gondnokokról 1859-ben.

A kimutatás a következő egyházi névtárak alapján készült:

– A dunamelléki helvét hitvallású egyházkerület névtára az 1859-ik évre. Pest, 1858

– A Tisza-melléki evangéliumi reformált egyházkerület névkönyve. 1858. Sárospatak, 1858

– A helvét hitvallású tiszántúli egyházkerület statistikai állapotának kimutatása 1859-dik évről. Debrecen, 1859.

– Egyházi névtár a helvét hitvallású dunántúli egyházkerület 1859-ik évi létszámáról. Pápa, 1859

e.kerület, e.megye = egyházkerület, egyházmegye

ekl. = eklézsia

filia = leány- vagy fiókegyházközség, de ebben a rovatban szerepeltek a szórványok (pl. puszták) is

léleksz. = lélekszám

l. = lelkes

h. s. i. = helyettes szuperintendens

A magyarországi négy református egyházkerület egyházmegyéi - eklézsiák és lélekszám

e.kerület, e.megye	ekl.	filia	léleksz.	ekl.	léleksz.
DUNAMELLÉKI				243	305.195
alsó-baranya-bácsi	29	11	36.871		
felső-baranyai	63	20	32.835		
kecskeméti	17	40	68.080		
ktílső-somogyi	29	61	18.875		
pesti	25	50	28.775		
solti	24	1	52.220		
tolnai	24	13	31.832		
vértessaljai	32	59	35.707		
DUNÁNTÚLI				279	211.592
barsi	27	14	17.836		
belsősomogyi	60	18	42.178		
drégelypalánki	8	2	5870		
komáromi	44	37	38.111		
mezőföldi	36	2	30.881		
őrségi	12	3	12.392		
pápai	27	16	19.897		
tatai	28	2	23.169		
veszprémi	37	637	21.258		
TISZÁNINENI				352	230.970
abauji	76	93	29.612		
alsóborsodi	44	12	67.163		
alsözempléni	59	29	40.260		
felsőborsodi	48	12	23.874		
felsőzempléni	28	59	11.591		
gömöri	42	50	32.053		
tornai	16	17	8574		
ungi	39	53	17.843		
TISZÁNTÚLI				552	754.782
alsószabolcs-hajdúvidéki	21	3	89.216		
békés-bánáti	27	20	139.256		
beregi	64	18	35.728		
bihari	42	27	40.898		
debreceni	26	3	83.242		
érmelléki	39	40	42.268		
felsőszabolcsi	93	17	62.327		
heves-nagykunsági	24	8	97.787		
máramaros-ugocsai	31	5	14.338		
nagybányai	44	54	19.759		
nagykárolyi	35	17	26.884		
nagyszalontai	42	50	61.850		
szatmári	64	5	41.229		
MAGYARORSZÁG				1426	1.502.539

A protestáns pátens szerint előírt egyházkerületi beosztás

e.kerület, e.megye	ekl.	filia	léleksz.	ekl.	léleksz.
PESTI				150	305.738
kecskeméti	17	40	68.080		
pesti	25	50	28.775		
solti	24	1	52.220		
vértesaljai	32	59	35.707		
tatai	28	2	23.169		
heves-nagykunsági	24	8	97.787		
KOMÁROMI				79	61.817
barsi	27	14	17.836		
drégelypalánki	8	2	5870		
komáromi	44	37	38.111		
PÁPAI				288	210.148
belsősomogyi	60	18	42.178		
mezőföldi	36	2	30.881		
órségi	12	3	12.392		
pápai	27	16	19.897		
veszprémi	37	637	21.258		
felsőbaranyai	63	20	32.835		
külsősomogyi	29	61	18.875		
tolnai	24	13	31.832		
SÁROSPATAKI				447	281.036
abauji	76	93	29.612		
alsóborsodi	44	12	67.163		
alsözempléni	59	29	40.260		
felsőborsodi	48	12	23.874		
felsőzempléni	28	59	11.591		
gömöri	42	50	32.053		
tormai	16	17	8574		
ungi	39	53	17.843		
beregi	64	18	35.728		
máramaros-ugocsai	31	5	14.338		
DEBRECENI				406	467.673
alsószabolcs-hajdúvidéki	21	3	89.216		
bihari	42	27	40.898		
debreceni	26	3	83.242		
érmelléki	39	40	42.268		
felsőszabolcsi	93	17	62.327		
nagybányai	44	54	19.759		
nagykárolyi	35	17	26.884		
nagyszalontai	42	50	61.850		
szatmári	64	5	41.229		
ÚJSZIVACI				56	176.127
alsóbaranya-bácsi	29	11	36.871		
békés-bánáti	27	20	139.256		
MAGYARORSZÁG				1426	1.502.539

A református egyház főbb tisztségviselői 1859-ben

e. kerület, e. megye	szuperintendens, esperes	főgondnok, gondnok
DUNAMELLÉKI	Báthori Gábor h. s. i., nagykőrösi l.	-
alsóbaranya-bácsi	Rácz Péter csuzai l.	gr. Teleki Gyula
felsőbaranyai	Nánási Fodor Pál	Csepán Antal
kecskeméti	Miskolczi Szigyártó István alesperes, szentmártonkútai l.	Szilassy György
külsősomogyi	Gángol János kiliti l.	Magyari Kossa Sámuel
pesti	Török Pál pesti l.	gr. Ráday Gedeon
solti	Nagy Sámuel szabadszállási l.	Bernáth György
tolnai	Ötvös Sándor madocsi l.	Visoli János
vértessaljai	Maller Ferenc csákvári l.	Sárközi Kázmér
DUNANTÚLI	Nagy Mihály komáromi l.	-
barsi	Nagy János nagysallói l.	Szabó János
belsősomogyi	Széki Béla csokonyai l.	Sárközy Albert
drégelypalánki	Nagy Mihály diósjenői l.	Blaskovics Pál
komáromi	Vecsei Nagy Péter cs. raványi l.	Madarassi Mór
mezőböldi	Bali Mihály polgárdi l.	Dabasi Halász Sámuel
őrségi	Mozgai Sámuel teresztyénszecsődi l.	Chernel Gusztáv
pápai	Antal József görzsönyi l.	Tóth Lajos
tatai	Pap János császári l.	Sárközy József
veszprémi	Vecsei Gábor palotai l.	Pap Ferenc
TISZÁNINNENI	Apostol Pál miskolci l.	-
abauji	Ferenczy József kassai l.	Báji Patay Sámuel
alsóborsodi	Edes Albert tiszatarjáni l.	Nagy Gedeon
alsózempléni	Hegedüs László sárospataki l.	Kóczán József
felsőborsodi	Szakál László	Bárcay László
felsőzempléni	Laky András magyariszépi l.	Kazinczy András
gömöri	Terhes Sámuel rimaszombati l.	Fáy Gusztáv
tornai	Lovass Sámuel szilicei l.	Lovász Miklós
ungi	Pazar József eszenyi l.	Pálóczi Horváth Simon
TISZÁNTÚLI	Balogh Péter h. s. i., nagyszalontai l.	-
alsószabolcs-hajdúvidéki	Benedek Lajos hajdúböszörményi l.	Karap Sándor
békés-bánáti	Tóth Ferenc hódmezővásárhelyi l.	Dobossy Lajos
beregi	Vekერი Nagy Mihály tarpai l.	Bay Ferenc
bihari	Makó Ferenc csatári l.	Canády Sándor
debreceni	Nagy József debreceni l.	Miskolczy Károly
érmelléki	Unghi Márton diószegi l.	Dobozi Mihály
felsőszabolcsi	Rátkai József gyulaházi l.	gr. Degenfeld Imre
heves-nagykunsági	Daróczy Mihály karcagi l.	Borbély Miklós, Kenéz Mihály
máramaros-göcsösi	Batizi András técsői l.	Szentmihály László
nagybányai	Melegh Dániel avas-újvárosi l.	Újfalusi Miklós
nagykárolyi	Szabó Dániel szamoszögi l.	Csanádi János
nagyszalontai	Balogh Péter nagyszalontai l.	Tisza Kálmán
szatmári	Mészáros István szatmári l.	Vályi János

Magyarország területének közigazgatási beosztása 1854–1860 között és a református egyházkerületek határai.

1 = dunántúli egyházkerület, 2 = dunamelléki egyházkerület, 3 = tiszáninneni egyházkerület, 4 = tiszántúli egyházkerület

- Horvátország és Szlavónia
- Temesi bánság és szerb vajdaság
- Határörvidék

Kormánykerületek:

- Pozsony
- Sopron
- Pest-Buda
- Kassa
- Nagyvárád
- Jász-Kun kerület

50 100 km

BIBLIOGRÁFIA

- Ádám Gerzson – Joó Imre: A nagy-körösi ev. ref. főgimnázium története. Nagykőrös, 1896.
- Adriányi Gábor: A Bach-korszak katolikus egyházpolitikája 1849-1859. Budapest, 2008.
- Andics Erzsébet: A nagybirtokos arisztokrácia ellenforradalmi szerepe 1848-49-ben. 2. k. Iratok 1848. márc. 15-1849. márc. 4. Budapest, 1952.
- Balázs László: A felekezetek egymáshoz való viszonya 1791-1830 különös tekintettel az egykorú nyomtatványokra. Budapest, 1935.
- Ballagi Mór: A protestantizmus harca az ultramontanizmus ellen. Pest, 1867.
- Ballagi Mór: A helvét hitvallású ... superintendentiák részéről ... megjelent küldötség. Pest, 1867.
- Ballagi Mór: Die Protestantenfrage in Ungarn und die Politik Oesterreichs. Zweites Heft. Von einem ungarischen Protestanten. Hamburg, 1860.
- Balogh Margit – Gergely Jenő szerk.: Állam, egyházak, vallásgyakorlás Magyarországon, 1790-2005. (Dokumentumok) I. 1790-1944. Budapest, 2005.
- Baráth Béla Levente – Fürj Zoltán szerk.: A protestáns pátens és kora. Tanulmányok és források a pátensharc 150. évfordulója alkalmából. Debrecen, 2010.
- Baráth Béla Levente: Hegymegi Kiss Áron Tiszántúli millennium kori püspöke. Egy 19. századi református egyházkormányzó életútjának ismertetése. Önéletrajzi visszaemlékezései, válogatott művei és pályafutásához kapcsolódó dokumentumok alapján. Budapest, 2012.
- Barcsa János: A tiszántúli evangéliumi reformált egyházkerület történelme. 1-3. kötet. Debrecen, 1906-1908.
- Barta János, ifj.: Debrecen az abszolutizmus korában (1849-1867) in: Debrecen története 1849-1919. Szerk. Gunst Péter. III. k. 9-39.

- Bauhofer György: Geschichte der evangelischen Kirche in Ungarn vom Anfang der Reformation bis 1850 mit Rücksicht auf Siebenbürgen. Mit einer Einleitung von Merlé d' Aubigné. Berlin, 1854.
- Bauhofer György: Bauhofer György kéziratosa egyháztörténete 1849-1859. Az eredeti másolatát Karner Károly készítette 1929-ben. 139 lap. Evangélikus Teológiai Akadémia Könyvtára (A 3043)
- Benedek Gábor: Kollektív amnézia: honvédtisztek hivatalvállalása a Bach-korszakban. In: Mikrotörténelem: vívmányok és korlátok. Rendi társadalom – polgári társadalom 12. Miskolc, 2003. 394-413.
- Benedek Gábor: Dzsenti és Bach-huszár. Társadalomtörténeti vizsgálatok a neoabszolutizmus- és a dualizmuskori tisztviselőkről. Kandidátusi értekezés. Budapest, 1997, 223 p.
- Borbis, Johannes: Die evangelisch-lutherische Kirche in ihrer geschichtlichen Entwicklung nebst einem Anhang über die Geschichte der protestantischen Kirchen in den deutsch-slavischen Ländern und in Siebenbürgen. Nördlingen, 1861.
- Berzeviczy Albert: Az abszolutizmus kora Magyarországon 1849-1865. 1-3. kötet. Budapest, 1922-1932.
- Berzeviczy Albert: Régi emlékek 1853-1870. Budapest, 1907.
- Bucsay Mihály: Geschichte des Protestantismus in Ungarn. Stuttgart, 1959.
- Bucsay Mihály: A protestantizmus története Magyarországon 1521-1978. Budapest, 1985.
- Cieger András szerk.: A kiegyezés. Budapest, 2004.
- Csohány János: A magyarországi protestánsok az abszolutizmuskori bécsi kormányzatok tükrében. Doktori értekezés. Budapest, 1979.
- Csohány János: A Habsburg önkényuralom változásai. In: Confessio, 3. évf. (1979) 3. sz. 65-77.
- Csohány János: Révész Imre, az abszolutizmuskori ellenállás élharcosa. In: Theológiai Szemle, 27. évf. (1984) 2. sz. 77-86.
- Csohány János: Leo Thun. In: Egyháztörténeti Szemle 11. évf. (2010) 2. sz. 89-90.
- Deák Ágnes: „Nemzeti egyenjogúsítás” 1849-1860. Budapest, 2000.

- Deák Ágnes: Deák Ferenc és a passzív ellenállás. In: A szabadságharc leverésétől a kiegyezésig. Deák Ferenc emlékezete. A Göcseji Múzeum konferenciái a Deák-évben. Zalaegerszeg, 2004. 33-46.
- Deák Ágnes: Polgári átalakulás és neoabszolutizmus 1849-1867. Budapest, 2009.
- Deák Ágnes: Államrendőrség Magyarországon, 1849-1867. Akadémiai doktori értekezés. Budapest, 2013.
- Deák Ágnes szerk.: Lónyay Menyhért naplója 1860-1861. Utószó Cieger András. Budapest, 2004.
- Emléklapok br. Vay Miklós életéből. Léway József bevezetésével. Budapest, 1899.
- Fabinyi Tibor: Mária Dorotya: az utolsó magyar nádorné élete képekben. Marie Dorothea: Erzherzogin. Budapest, 1997.
- Fabó András: Rajzok a magyar protestantizmus történelméből. Pest, 1868.
- Friedjung, Heinrich: Österreich von 1848 bis 1860. II. kötet. 3. kiadás. Stuttgart-Berlin, 1912. Wien 1912?
- Friedjung, Heinrich: Benedeks nachgelassene Papiere. Dresden, 1904.
- Lónyay, Carl Graf: Ich will Rechenschaft ablegen! Die unbewußte Selbstbiographie des Generals Benedek. Leipzig-Wien, 1937.
- Regele, Oskar: Feldzugmeister Benedek. Wien-München, 1860.
- Gergely Jenő szerk.: Autonómiák Magyarországon 1848-2000. 1-3. kötet. Bev. tanulmány Cieger András. Budapest, 2005.
- Gottas, Friedrich: Die Frage der Protestanten in Ungarn in der Ära des Neoabsolutismus. München, 1965.
- Gottas, Friedrich: Die Geschichte des Protestantismus in der Habsburgermonarchie. In: Die Habsburgermonarchie 1848-1918. Hrg. von Adam Wandruszka und Peter Urbanitsch. Band IV. Die Konfessionen. Wien, 1985. 489-595.
- Gottas, Friedrich-Schwarz, Karl: „Patentisten” contra „Auto-nomisten”: Das Protestantpatent von 1859 im Widerstreit der Meinungen. In: Die Reformation und ihre Wirkungsgeschichte in der Slowakei. Kirchen und konfessionsgeschichtliche Beiträge. Hrg. von Karl Schwarz und Peter Švorc. Wien-Presov, 1996.

- Gáborjáni Szabó Botond: A szabadság szent ígéi. A tiszántúli református egyházkerület és a Debreceni Kollégium 1848/49-ben. Debrecen, 1999.
- Haan Lajos: A magyarországi ágostai hitvallású evangélikusok egyetemes gyűlései. Budapest, 1882.
- Herger Csabáné: A protestáns pátens – ahogyan Bécsből látták. Tények és következmények. In: Herger Csabáné: Polgári állam és egyházi autonómia a 19. században. 161-184.
- Hermann Egyed: A magyar katolikus papság az osztrák katolikus diktatúra és az abszolutizmus idejében. Gödöllő, 1932.
- Horváth Mihály: Huszonöt év Magyarország történelméből. 3. kiadás. Pest, 1886.
- Irinyi József: Az 1790-91-ki 26-ki vallásügyi törvény keletkezésének történelme. Pest, 1857.
- Jacobson, Heinrich Friedrich: Über das österreichische Concordat ... und die kirchliche Zustände der Evangelischen in Oesterreich. Leipzig, 1856.
- Karácsonyi János: Magyarország egyháztörténete főbb vonásaiban 970-1900-ig. Nagyvárad, 1906.
- Kerkapoly Károly: Protestáns egyházalkotmány. Pápa, 1860.
- Kertész Botond: Az evangélikus egyház Magyarországon 1848-49-ben. Budapest, 2002.
- Kertész Botond: A pesti protestáns teológia és az evangélikus egyház. In: Egyháztörténeti Szemle 6. évf. (2005) 1. sz. 62-78.
- Kertész Botond szerk.: Székács József püspök visszaemlékezései. Budapest, 2008.
- Kiss Áron: Török Pál élete. Budapest, 1904.
- Kósa László szerk.: Reformátusok Budapesten. 1-2. köt. Budapest, 2006.
- Kósa László: Művelődés, egyház, társadalom. Tanulmányok. Bp. 2011.
- Könyves Tóth Mihály: Emlékirat a tiszántúli református egyházkerület életéből (1855). Editiones Archivi Reformatorum Transtibiscani. Debrecen, 1996.
- Kuzmány, Karl: Urkundenbuch zum oesterreichisch-evangelischen Kirchenrecht. Wien, 1856.

- Die Lebensfrage Oesterreichs. Ist noch eine Vermittlung zwischen Oesterreich und Ungarn möglich? Braunschweig, 1860.
- Lengyel Zsolt, K.: Österreicherischer Neoabsolutismus in Ungarn 1849-1860. Grundlinien, Probleme und Perspektiven der historischen Forschung über die Bach-Ära. In: Südost-Forschungen 56 (1997) 213-278.
- Lengyel, Zsolt K.: Neoabsolutismus-Probleme. Verwaltungsgeschichtliche Aspekte zum Fall Ungarn. In: Levéltári Közlemények 70. évf. (1999) 1-2. sz. 79-105.
- Lengyel Zsolt K.: Neoabszolutizmus vagy önkényuralom? Megjegyzések a magyarországi Bach-korszak újabb historiográfiájához. In: Aetas 23. évf. (2008) 3. sz. 237-256.
- Linder György szerk.: A magyar egyházpolitika. 1847. évtől 1894. évig. I. k. 1847-1872. Budapest, 1894.
- Loesche, Georg: Geschichte des Protestantismus im vormaligen und im neuen Oesterreich. Wien-Leipzig, 1930.
- Loesche, Georg: Von der Duldung zur Gleichberechtigung. Archivarische Beiträge zur Geschichte des Protestantismus in Österreich 1781-1861. Zur 50 jährigen Erinnerung an das Protestantenpatent. In: Jahrbuch der Gesellschaft für die Geschichte des Protestantismus in Österreich. Wien-Leipzig, 1911. 32-33.
- Töredékek nagylányai és vásárosnaményi Lónyay Jánosné, Lónyay Florentina emlékirataiból. 1-4. kötet. Budapest, 1889.
- Mailáth: Neuere Geschichte der Magyaren. Regensburg, 1853.
- Mailáth János: Vallásmozgalmak Magyarországon. 1-2. köt. Pest, 1844-1846.
- Magyar protestáns egyháztörténelmi monográphiák. Budapest, 1880.
- Misák Marianna: Zsarnay Lajos rövid életrajza. In: Egyháztörténeti Szemle 14. évf. (2013) 4. sz. 38-50.
- Németh G. Béla szerk.: Forradalom után – kiegyezés előtt. A magyar polgárosodás az abszolutizmus korában. Budapest, 1988.
- Pap József: A Heves és Külső-Szolnok vármegyei politikai elit és a „passzív ellenállás”. Heves és Külső-Szolnok vármegye politikai elitjének története 1844-1853. In: Aetas 13. évf. (1998) 2-3. sz.

- Pap József: A passzív ellenállás, a neoabszolutizmus korának mítosza?
In: Aetas 18. évf. (2003) 3-4. sz.
- Pap József: Magyarország vármegyei tiszikara a reformkor végétől a kiegyezésig. Szeged, 2003.
- Pap József: Kontinuitás és diszkontinuitás kérdése Magyarország vármegyei tiszikaraiban (A reformkor végétől a kiegyezést követő újjászervezésig) In: A szabadságharc leverésétől a kiegyezésig. Deák Ferenc emlékezete. A Göcseji Múzeum konferenciái a Deák-évben. Zalaegerszeg, 2004. 47-67.
- Payr Sándor: Mária Dorottya, József főherceg édesanyja. Budapest, 1905.
- Pokoly József: Az erdélyi református egyház története. 1-5. kötet. Budapest, 1904-1905.
- Prónay Gábor: Das k. k. Patent vom 1. September 1859 als Mystification des Protestantismus in Ungarn. Hamburg, 1860.
- Protestáns Képes Naptár 1862. A magyar protestáns egyház rövid története, tekintettel mind a két magyar hazára. 38-56. Haubner Máté, superintendens 21-24.
- Pulszky Ferenc: Életem és korom. 1-2. köt. Budapest, 1880-1882.
- Redlich, Josef: Das österreichische Staats- und Reichsproblem. 1-2. Leipzig, 1920-1926.
- Révész Imre, ifj.: Fejezetek a Bach-korszak egyházpolitikájából. Budapest, 1957.
- Révész Imre, id.: Adalékok a magyar protestáns iskolák autonómiájának történetéhez. Debrecen, 1870.
- Révész Imre munkái a pátens korából 1859-1860. Szerk. Révész Kálmán. Budapest, 1900.
- Rogge, Walter: Österreich von Világos bis zur Gegenwart. 1-3. B. Leipzig, 1870-1873.
- Rúzsás Lajos –Trócsányi Zsolt –Bodolay Géza – Kiss József – Pölöskei Ferenc: A pápai kollégium története. Budapest, 1981.
- S. Sándor Pál szerk.: Parasztágunk a Habsburg önkényuralom korszakában 1849-1867. Budapest, 1951.
- Sashegyi Oszkár: Az abszolutizmuskori levéltár.Repertórium I. k. Budapest, 1984.

- Sashegyi Oszkár szerk.: Munkások és parasztok mozgalmi Magyarországon 1849-1867. Iratok. Budapest, 1959.
- Sashegyi, Oskar: Ungarns politische Verwaltung in der Ära Bach 1849-1860. Graz, 1979
- Schwarz, Karl: Karol Kuzmánys Memoranden zur kirchlichen Verfassungsgeschichte (1850) und zur aktuellen Lage der Lutheranischen Kirche (1849). Edition und Analyse. In: Acta Collegii Evangelici Presoviensis VII. Miscellanea Anno 1999. 89-118.
- Schwarz, Karl: Zum Projekt einer protestantischen Reichskirche in der Habsburgermonarchie. In: Österreichische Osthefte Jahrgang (1985) 4. 439-454.
- Schwarz, Karl: Kirchenreform zwischen Staatsaufsicht und Grundrechtsfreiheit. Die evangelische Toleranzkirche 1848/49 im Spannungsfeld von Kirchenfreiheitspostulaten, Patronatspflichten und Donationswünschen. Inaugural-Dissertation zu Erlangung des Grades eines Doktors der Theologie an der Evangelisch-theologischen Fakultät der Universität Wien. 1983.
- Somogyi Éva: Abszolutizmus és kiegyezés: 1848-1867. Budapest, 1981.
- Szabad György: Forradalom és kiegyezés választóján (1860-61). Budapest, 1967.
- S. Szabó József: A ceglédi református egyház lelképásztorai. Cegléd, 1931.
- Szarka László: A szlovákok története. Budapest, 1993.
- Szatmári Judit: Die ungarländische reformierte Kirche in den Jahren des Neoabsolutismus (1850-1860). In: Südost-Forschungen 61/62 (2002/2003) 141-169.
- Szatmári Judit: „Az álladalmi tisztviselői kar kiegészítő része” – avagy lelkész és hatóság az 1850-es években. In: A Ráday Gyűjtemény Évkönyve X. Budapest, 2002. 163-174.
- Szatmári Judit: A magyarországi református egyház a neo-abszolutizmus éveiben (1850-1860). In: A Ráday Gyűjtemény Évkönyve XI. Budapest, 2005. 197-225.
- Szatmári Judit: A politikai élet színtere? avagy világiak részvétele a protestáns egyházi gyűléseken az 1850-es években. In: Aetas 27. évf. (2012) 1. sz. 53-70.

- Szeberényi Gusztáv: Szeberényi János 1780-1856 bányai evangélikus püspök. In: Nagy papok életrajza. Budapest, 1878. 87-126.
- Szeberényi János: A császár-király és a reformata vallás, vagyis: Boldogházy István R...falusi jegyző és fia közti levelezés az 1859-ki sept. 1-én kelt cs. kri nyíltparancsra vonatkozólag. Pest, 1860.
- Székács József: Igénytelen vélemények a két evangélikus egyház ügyeinek igazgatását tárgyazó miniszteri törvényjavaslat felett. Pest, 1856.
- Szeremlei Sámuel: Vallás-erkölcsi és társadalmi élet 1848 óta Magyarországon. Budapest, 1874.
- Szögyény-Marich László: Emlékiratai. 1-3. kötet. Budapest, 1903-1918.
- Thury Etele: A dunántúli református egyházkerület története. Pápa, 1908.
- Tóth Endre: A pátens története a dunántúli egyházkerületben. In: Theológiai Szemle, 16. évf. (1940) 2. sz. 547-564., 3. sz. 579-600., 4. sz. 609-649.
- Tóth Endre: A kistemplomi „pátensgyűlés” százéves évfordulója. In: Theológiai Szemle 16. évf. (1960) 3-4. sz. 97-103.
- Tóth Gyula szerk.: A föld megöszült. Emlékiratok, naplók az abszolútizmus (Bach) korából. 1-2. köt. Szerk. Budapest, 1985.
- Tóth Sámuel: Bécsi tanácskozás a magyarországi protestáns egyház szervezése ügyében 1855. máj. 17-jún. 19. (Az illető egyházkerületi jegyzőkönyvek és Szoboszlai Pap István superintendens feljegyzéseiből összeállította Tóth Sámuel) Debrecen, 1891. Különlenyomat a Debreceni Protestáns Lap 1886. évfolyamából.
- Tóth Tamás: Lajtántúli tisztviselek a szolgabírói hivatalokban. Társadalomtörténeti vizsgálódások a neoabszolútizmuskori közigazgatásban. In: Sic Itur Ad Astra 1995. 1-2. sz. 3-42.
- Török Pál: Korrajzok a dunamelléki helvét hitvallású egyházkerület életköréből. Pest, 1858.
- Ürmössy Lajos: Tizenhét év Erdély történetéből 1849. júl. 19-1866. ápr. 17. 1-2. kötet. Temesvár, 1894.
- Varga Zoltán: Politikai okok az 1791. évi zsinati végzések szentesítésének elmaradásában. Debrecen, é.n.

- Varga Zoltán: Szoboszlai Pap István élete és munkássága. Különös tekintettel egyházipolitikai tevékenységére. Debrecen, 1934.
- Warga Lajos: A keresztyén egyház történelme. 1-3. kötet. Sárospatak, 1908.
- Zakar Péter: A magyar hadsereg tábori lelkészei 1848-49-ben. Budapest, 1999.
- Zászkaliczky Péter szerk.: Oltalom a zivatarban – gyülekezet a világvárossá fejlődő Budapesten. Budapest, 2011.
- Zeller Árpád: A magyar egyházipolitika 1847-1894. Budapest, 1894.
- Zibolen Endre: Nevelésügyünk az önkényuralom korában. In: Felkai László-Zibolen Endre: A magyar nevelés története II. k. Bp. 1993. 9-69.
- Zimányi Dániel: Egyházipolitika számokban. A magyar birodalom népességének hitfelekezeti viszonyai 1840-1890-ig. Budapest, 1913. Különlenyomat az Evangélikus Élet 1913. évfolyamából.
- Zimmermann, Franz: Das Ministerium Thun für die Evangelischen Gesamtstaate Oesterreich 1849 bis 1860. Wien, 1926.
- Zoványi Jenő: A pátens visszavonásának körülményei. In: Protestáns Szemle 15. évf. (1903) sz. 465-469.
- Zoványi Jenő: A tiszántúli református egyházkerület története. Debrecen, 1937.
- Zoványi Jenő: Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon. 3. javított és bővített kiadás. Szerk. Ladányi Sándor. Budapest, 1977.
- Zsilinszky Mihály: A magyar honi protestáns egyház története. Budapest, 1907.
- Zsoldos Benő: A protestánsok magatartása a bécsi absolut kormánnyal szemben. In: Sárospataki Lapok, 20. évf. (1901) 7. sz. 133-141., 8. sz. 160-168.

ZUSAMMENFASSUNG

Das Buch (frühere Doktorarbeit der Verfasserin) reiht sich in die letzter Zeit in Ungarn wieder verstärkte Forschung zum Neoabsolutismus (1849-1860) ein und behandelt einen Aspekt aus der protestantischen Kirchengeschichte jener Zeit. Die Verfasserin beschäftigt sich vornehmlich auf Grund von Quellen aus diversen ungarischen kirchlichen und staatlichen Archiven sowie Wiener Archivbeständen damit, wie die seinerzeitige Willkürherrschaft und der Wiener Zentralismus die Arbeit der ihrer Autonomie beraubten Kirche deformierten und wie diese versuchte, sich auf die neuen Voraussetzungen einzustellen, bzw. welche Schritte zu deren Veränderung sie unternahm. Obwohl die Fragestellung sich in erster Linie auf die Reformierte Kirche konzentrierte, wird wegen der engen Verbindung jeweils auch ein Ausblick auf die lutheranische Seite unternommen. Aufmerksamkeit widmet das Buch nicht nur dem eher erforschten "Patentkampf" im Jahre 1859/1860, sondern besonders auch dem weniger bekannten vorangegangenen Jahrzehnt – kirchliche Sitzungen, Kirchentagen, Korrespondenz der Superintendenten, protestantische Deputationen in Ofen und Wien, öffentliche und geheime Beratungen der Vertreter der Kirche und Staatsmänner, Akten der polizeilichen Überwachungen usw. Die Verfasserin weist darauf hin, daß die protestantischen Kirchen sich des in ihrem Bereich geltenden internen Regelungsbedarfs bewußt waren, aber sie wollten ihre Kirchenorganisation in eigener Regie modernisieren. Die neoabsolutische Willkürherrschaft hat die organische Entwicklung der Kirchen unterbrochen und die Modernisierungsmaßnahmen im Interesse ihrer repressiven Politik eingeführt.

Ráday Gyűjtemény

Budapest, 2015

Felelős kiadó: Bercz Ágnes

Nyomdai előkészítés

Fekete Sas Kiadó

Felelős vezető: Fazakas István

Készült az OOK-Press Kft Nyomdájában

Felelős vezető: Szathmáry Attila

ISBN 978-963-8299-10-9

ISSN 0238-5082

10

Von der k. k. Statthalterei-Abtheilung in Ofen.

An

Seine des Herrn Superintendenten

Polgár

Hochwürden

22

in

Dienstlich.

30.

Rechenitz

